

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei
2013–2015

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei
2013–2015

Budapest, 2015

Ez a kiadvány

Nemzeti Kulturális Alap

a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

Főszerkesztő

Estók János

Szerkesztő

Szotyori-Nagy Ágnes

Fotók

Papp Tibor

Korrektúra

Szász Anna Tünde

Fordítás

Gergely Gábor

© Szerzők, 2015

© Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2015

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kőrösi Andrea</i> Fosszilis őstulok (<i>Bos primigenius</i> Boj.) a keceli tőzegtelepről	9
<i>Pócz Dániel</i> A magyar parlagi kecskéről	25
<i>Csoma Zsigmond</i> A magas és a népi kultúra írásos gazdálkodási emlékei, az agrárkalendáriumok	35
<i>Nagy Ágota</i> Parasztkertektől a gyógynövénykertekig	47
<i>Fülöp Éva Mária</i> „Kedves Hazámfiai, mozdulni kell...” Egy elfeledett georgikoni: Angyalffy Mátyás András (1776–1839)	67
<i>Takáts Rózsa</i> Nagy Ferenc tordai gyümölcsfaültetvényének jegyzéke, 1862.	105
<i>Oroszi Sándor</i> „M. kir. Erdőhivatal Apatinban”	133
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> Az 1891. évi lóverseny-fogadási visszaélések és a turf megítélése a hazai sajtóban és politikai életben a századfordulón	149
<i>Vörös Éva</i> Egy gyűjtemény – két fotográfus – négy helyszín Állami ménesbirtokokról készült fotográfiák a 19. század utolsó évtizedéből	169

<i>Szóllósy Gábor</i> A szegedi Rákóczi-szobor lova	187
<i>Szirácsik Éva</i> Az uradalomtörténeti kutatások lehetőségei a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	199
<i>Szotyori-Nagy Ágnes</i> Egy naiv lélek a fáraók országában Ifjabb Paikert Alajos három önéletrajzi írásának forráselemzése	213
<i>Farkas Gyöngyi</i> Termelőségvetkezetek elleni tüntetések 1953 nyarán. „Nem hallgatunk a kommunistákra, mert miénk a hatalom, mi rendelkezünk.”	247
<i>Tóth József</i> Víz és ember a Szévíz patak középső folyásánál Egy zalai mikrotérség jellegzetességei	273
<i>Beck Tibor</i> A szőlőművelés és borkészítés munkafolyamatainak ábrázolása a II. világháború utáni években készített fotókon	297
<i>Gergely Gábor</i> Válogatott magyar agrártörténeti bibliográfia I. 2002–2005	309
 MÚZEUMPEDAGÓGIA	
<i>Wellisch Maya</i> A kapujasincs nyitott múzeum hazai és nemzetközi élő interpretációi	363

TANULMÁNYOK

Fosszilis őstulok (*Bos primigenius* Boj.) a keceli tőzegtelepről

KÖRÖSI ANDREA

BEVEZETÉS

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Állatsont-gyűjteményében található egy jó állapotú, majdnem ép, fosszilis őstulokkoponya és combcsont. A leletek 1972-ben kerültek a Múzeumba. Kecelről, a tőzegtelep kitermelése során került elő egy jobb oldali combcsonttal (femur) együtt. Abban az időszakban más múzeumok gyűjteményei is gyarapodtak¹ a Tiszából előkerült fosszilis leletekkel. A koponya majdnem ép, de hiányzik a jobb oldali szarvcsap, a bal oldali maxilla töredékes, és hiányoznak a fogak is, az $M^{2/3}$ kivételével. A koponya kiegészítésre került a bal oldali szarvcsapról készített jobb oldali szarvcsap-másolattal. A koponya sötétbarna-fekete színezetű, sztratigráfiai kora ismeretlen.

A lelet jelentősége, hogy Magyarországon a különböző történelmi korokban jelentős számban élő, majd a 10. századra kihalt őstuloknak csak kevés viszonylag ép koponyájával rendelkezünk. Az eddig ismert koponyailetek nagy része töredékes, főként a homlokcsont és/vagy a szarvcsapok területéről került ki. Eddig a Magyarországon előkerült és közzétett, viszonylag ép koponyák száma 6. Fontos adatot képvisel az előkerült combcsont, mely segít meghatározni az állat testméretét és nemét. A combcsont hossza 461,5 mm.² Az ebből számolt marmagassága³ 1491 mm, mely a nagybajomi és a korai holocén⁴ őstulok mérettartományába esik. Neme ez alapján bika.

AZ ŐSTULOKKOPONYA OSZTEOLÓGIAI LEÍRÁSA

A koponya leírása C. Grigson⁵ és saját munkám⁶ alapján történt.
Felülnézet (Kép 1):

A koponya pentagonoid alakú. A fejél közepesen széles, egyenes. A szarvcsapok a homlokcsont hátsó részéből indulnak, először oldalirányba, majd előre fordul-

¹ Bökönyi Sándor: Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) remains from the Órjeg peat-bogs between the Danube and Tisza rivers. Őstulok (*Bos primigenius* Boj.) leletek az Órjeg tőzeglápjáiban. Cumania I. Archeologia Kecskemét 1972. 17–56. (A továbbiakban: Bökönyi 1972.) Vörös István: An aurochs (*Bos primigenius* Boj.) skeleton from the mesolithic peat-bogs at Kecel-Rózsaberek. Folia Arch. 38. Budapest 1987. 65–88. (A továbbiakban: Vörös 1987.)

² Legnagyobb hossza: 461,5 mm; caput-femoritól mért hossza: 429,2; prox. epi. szélessége: 158, mélysége: 97,6; diaph. szélessége: 50,3, mélysége: 54,2, dist. epi. szélessége: 131,2, mélysége: 129,3 mm.

³ Matolcsi János: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie. Band 87. Heft 2. Hamburg 1970. 89–137.

⁴ Jánossy – Vörös 1981. 91.; Vörös 1987. 80.

⁵ Grigson, Caroline: The craniology and relationships of four species of Bos. 1. Basic craniology: Bos taurus and its absolute size. Journal of Archaeological Science 1. London 1974. 353–379.

Grigson, Caroline: The craniology and relationships of four species of Bos. 2. Basic craniology: Bos taurus L. Proportions and angles. Journal of Archaeological Science 2. London 1975. 109–128.

Grigson, Caroline: The craniology and relationships of four species of Bos. 3. Basic craniology: Bos taurus L. sagittal profiles and other non-measurable characters. Journal of Archaeological Science 3. London 1976. 115–136.

⁶ Körösi Andrea: A magyar szürke marha kraniometriai jellemzése. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 11. Budapest 2008. (A továbbiakban: Körösi 2008.)

nak. Vége csak kismértékben emelkedik felfele. A szarvcsap nyaka rövid, koronája kifejezett, kevésbé peremes. A szarvcsap hátsó oldalán több, kevésbé mély árokkal. A koronavarrat elcsontosodott, vonala nem kivehető. A falcsonti ék nem látható.

A homlokcsont felső harmada teljesen sík, a homlokcsonti varrat síkfelületű. A homlokcsont a szemgödör fölötti lyukak között lapos, a homlokvarrat felé kissé homorú, a szemüregek között sík. A homlokcsont lateralisán élt nem képez. A homlokcsonti peremek íveltek.

A szemgödör fölötti barázda rövid, sekély, széles, felső harmadában felette csonthid képződött. A barázdák tölcser alakúak. A szemgödör fölötti lyukak kicsik, aszimmetrikus helyzetűek. A szemgödör homlokcsonti pereme szélesebb a járomcsonti peremnél. A járomcsont frontalis vonala íves.

A könnycsont L alakú, varratai párhuzamosak, felső szára lényegesen keskenyebb, mint az alsó. A varratok erősen elcsontosodtak. Az állcsont külső arci felülete, arclece élt képez, az arclecek párhuzamosak. A tuber malare kiemelkedő.

Az orrcsontok szélesek, hosszúak, oralisan elkeskenyedők. Az orrnyereg széles, magas, az orr domború. A Nasion (N.) közepes állású (1. ábra). Az orrcsontok oralis vége aszimmetrikus, a jobb oldali külső illeszkedésű, egy pontból induló, a bal oldali középső állású, széles varratú (2. ábra). Az orrcsontok aboralis végének orri nyúlványai aszimmetrikusak, lateralis ága igen kicsi, medialis ága vastag, hosszabb, de oralis végük letört. Az orrcsontok egymással és a környező csontokkal össze-csontosodtak. Az állközötti csontok orri nyúlványa közepesen hosszú, a Ni pont jól meghatározható. Az állközötti csontok fogmedri széle széles, köríves.

Oldalnézet (Kép 2.):

A koponya profilvonala egyenes (3. ábra). A profil egyenesen kezdődik, a szemgödrök között enyhén homorú, az orrnyereg kiemelkedik, az orrcsont egyenes. A tarkói profil sekély, homlokcsonti része széles. A szemüreg kör alakú, pereme megvastagodott. A könnycsont éle hullámos, benyúlik a szemgödör nyílásába, alakja alig kivehető a jelentkező elcsontosodás miatt. A szemgödör hátsó fala a járomcsont homloknyúlványa közepesen széles. A járomív széles, eredetileg háromszög alakú lehetett, de a szemüreget érintő csontlerakódás miatt téglalap alakú, előre kissé elkeskenyedve (4. ábra). A kétoldali szemgödör alatti lyukak kissé aszimmetrikusak, a jobb oldalon egy nagy és egy előtte elhelyezkedő kisebb mély lyukból áll, a bal oldalon a nagyobb lyuk szélesebb és sekélyebb.

Hátulnézet:

A koponya dorsalis tarkóvonala egyenes. A külső nyakszirti dudor gyenge. A koponya a halántékkárok között széles, az alsó nyakszirti régió lateralis vonala félköríves (5. ábra).

Alulnézet: (Kép 3.)

A diastema a szájpadrési varrat mentén közepesen mély, éle egyívű. A szájpadrési árok aboralis helyzetű. A hortyogó széles, hárombúbú, szárai hosszúak (6. ábra). A fogsorok párhuzamosak. A fogak az $M^{3/2}$ kivételével hiányoznak. Feltételezett fogkora: kb. 12 év.

Elcsontosodások:

A varratok elcsontosodtak, vonaluk sok helyen alig kivehető. A könnycsont felső varrata (sutura frontolacimalis) erősen elcsontosodott. Az orrcsont környéki varratok szintén erős összenövést mutatnak. A szemgödör környékén erős csontle-

rákódás figyelhető meg, ami nem csak korhoz, hanem nemhez is köthető jellemző. A fogazat erősen kopott.

A koponyajellemzők alapján az egyed kifejelett, idősebb hím állat volt. Az állat nemére a méretek mellett az orrcsont tipikus formája, az elcsontosodások mértéke, a szemüregkörnyéki csontlerakódások és a szemüreg formája utal a legjobban. Ezeket a jeleket magyar szürke szarvasmarha bikák koponyáján is jól meg lehetett figyelni.⁷

AZ ŐSTULOKKOPONYA MÉRETEI

A koponyaméreteket a J. U. Duerst⁸ és A. Driesch⁹ módszereivel vettem fel (1. táblázat). A koponya teljes frontális hossza, a szarvcsapok mérhetősége lehetőséget ad a különböző koponyaindexek számolására. Ezek az arányok jól használhatók más koponyákkal való összehasonlításra. A koponya méretei alapján a Szabadszállás¹⁰ és Kecel-tőzegtelepi¹¹ koponyákkal azonos hosszúságú, de kisebb a nagybajomi és a Kecel-rózsabereki őstulok bikakoponyáénál.¹² A többi koponyaméretekkal való összehasonlításban a múzeumban lévő koponya általában az egyes méretek tartományába jól illeszkedik, néhány esetben azok alsó határába esik. Ez a szarvcsapoknál figyelhető meg jól. A szarvcsapok hossza a többi holocén őstulokkoponyáénál nagyobb, átmérője, báziskörmérete azokénál kicsivel kisebb. Ez felveti, hogy az állat esetleg tehén lehetett, de a többi koponyaméret és az elcsontosodások alapján ez kizárható. A 9. századi zalavári,¹³ és az őskori váci¹⁴ őstulok-szarvcsapok mérettartományai, európai leletek¹⁵ is azt erősítik, hogy a koponya bikától származik (2. táblázat).

AZ ŐSTULOKKOPONYÁK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Az őstulokra általánosan jellemző: hosszú, széles és lapos koponya, a szarvcsapok vastagok, hosszúak, faluk vastag. A szarvcsapok oldalt, kissé ferdén felfele indulnak, majd előre-felfele fordulnak.¹⁶ Csúcsuk visszakanyarodik egymás felé nézve (zárt állású), vagy előre mutat (nyitott). A szarvcsapok átmérője kerek vagy ovális. A szarvak állása elég egységes, a szarvak nem emelkednek magasan a fej fölé, hanem inkább előre irányulnak. Az őstulok fejéle széles, egyetlen boltozatot képez,

⁷ Kőrösi 2008.

⁸ Duerst, Johann Ulrich: Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern. In Abderhalden, Emil (Hrsg.): Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden. Berlin–Wien 1930. 125–530.

⁹ Driesch, von den Aenela: A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. Cambridge 1976.

¹⁰ Bökönyi 1972.

¹¹ Vörös István: Early medieval Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) and his extinction in Hungary. *Fol.Arch.*36. Budapest 1985. 193–221. (A továbbiakban: Vörös 1985.)

¹² Jánossy Dénes – Vörös István: Pleistozäner Skelettfund des Ures (*Bos primigenius* Bojanus) von Nagybjom (Ungarn). *Fragmenta mineralogica et palaeontologica* 10. Budapest 1981. 79–96. Vörös 1987. 70.

¹³ Vörös 1985.

¹⁴ Bartosiewicz László: A horn worth blowing? A stray find of aurochs from Hungary. *Antiquity*, Volume 71, No.274. Budapest 1997. 1009. Bartosiewicz László: Aurochs (*Bos primigenius* Bojanus, 1827) in the Holocene of Hungary. In G.-C. Weniger ed.: *Archäologie und Biologie des Aurochsen*. Neanderthal Museum, Wissenschaftliche Schriften 1. 1999. 103–117. (A továbbiakban: Bartosiewicz 1999.)

¹⁵ Klafs, Gerhard: Zur Formenkenntnis von *Bos primigenius* Boj. nach Hornzapfenfunden im Mittelbe-Gebiet. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 81. 4. füzet. Hamburg-Budapest 1965. 297–313.

¹⁶ Bohlken, Herwart: Probleme der Merkmalsbewertung am Säugetierschädel, dargestellt am Beispiel des *Bos primigenius* Bojanus 1827. *Morphologisches Jahrbuch*, Band 103. Heft 4. Leipzig 1962. 509–661. 169. Bökönyi 1972. Vörös 1987.

többnyire egyenes. A fejél szélesebb vagy azonos szélességű, mint a legnagyobb homlokszélesség, azaz az őstulokkoponyák vagy ék- vagy pentagonoid alakúak. Az őstulokkoponyák arányaiban hosszabbak, mint szélesebbek. A homlok hosszú, széles és sík. A crista frontalisok között enyhén boltozatos, lapos. A homlokcsont sík vagy enyhén homorú, hosszú és széles, nem éri el a koponya teljes hosszának felét, szélessége és hosszúsága nagyjából egyforma.¹⁷

Az őstulokkoponyán a szemüregek erősen kiemelkednek, inkább oldalra irányulnak. Formájuk lehet kissé ovalis vagy kerek. A szemüreg felső széle kissé szélesebb az alsónál. A járomcsont frontalis vonala ívesen vezet át az arcélbe, ami sokszor éles törést képez. Az arckoponya hosszú és keskeny. Az orrnyereg kiemelkedik, az orr vastag, előre kissé keskenyedő. Az arckoponya előre erősen keskenyedik, a Tuber malare erős, az incisiva nagykörívben ívelt. A fogazat erős. Az őstulokkoponyák profilvonalja oldalról egyenes, majdnem homorú. Az occipitalis régió hosszú, homorú.

Az őstulok testméretében, és ezzel a koponyajellemzőiben is a pleisztocéntól a holocén felé haladva méretbeli csökkenés figyelhető meg. Ez a méretbeli csökkenés nemcsak a Kárpát-medencére jellemző,¹⁸ hanem Európa más részeire is.¹⁹ A szarvcsapok alapján ezt a csökkenést Vörös István már elemezte,²⁰ így erre a vizsgálatok során nem térek ki. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban lévő őstulokkoponya méretei alapján a holocén kori bikakoponyák közé sorolható.²¹ Bár a koponya legnagyobb hossza, a szarvcsapok hossza a pleisztocén kori bikák tartományába esik, a szarvcsapok átmérői azok méreteitől lényegesen kisebbek, a holocén kori bikák mérettartományába illeszkedik. A pleisztocén és holocén kori tehén koponyaméretei a vizsgált őstulokkoponyáénál lényegesen kisebbek. A szarvcsapok állása, iránya G. Klafs szerint²² a pleisztocén és holocén őstulokkoponyákon eltérő. Ezek alapján a vizsgált koponya szintén a holocén kori koponyák közé tartozik.

AZ ŐSTULOK- ÉS A MAGYAR SZÜRKE SZARVASMARHAKOPONYÁK MÉRETEINEK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

Egyes kutatók²³ felvetették a magyar szürke szarvasmarha eredetével kapcsolatban, hogy az az őstulok helyben történt háziasításából alakult ki. Ez az elmélet hosszasan tartotta magát. Ennek érdekében fontosnak tartom megvizsgálni néhány

¹⁷ Bohlken 1958. 173.

¹⁸ Degerböl, M.: Ur und Hausrind. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie, 76. kötet, 2–3.sz. Hamburg, 1962. 243–251. Bökönyi 1972. Jánossy – Vörös 1981. Vörös 1985. Vörös 1987. Bartosiewicz 1999. Bartosiewicz László: Skull fragment of a late neolithic Aurochs (*Bos primigenius* Bojanus 1827) from Mórággy-Tűzkődomb (Tolna country, Western Hungary). *Alba Régia* XXXIV. 2005. 41–47.

¹⁹ Leithner, Otto Freiherr von: Der Ur. – Bericht der Internationalen Gesellschaft zur Erhaltung des Wisents. 2. Band, Heft. 1. Berlin 1927. 1–140. La Baume, W.: Diluviale Schädel vom Ur (*Bos primigenius* Boj) aus Toscana. – *Ecl. geol. Helv.*, 40: 1947. 299–308. Lehmann, U. (1949): Der Ur im Diluvium Deutschlands und seine Verbreitung. *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie. Abteilung B. Geologie-Paläontologie* 90. Stuttgart, 1949, 163–266. Klafs 1965. 310. Hünemann, K. A.: Der Schädel eines Aurochsen (*Bos primigenius* Bojanus 1828) von Oberillnau, Kt. Zürich. *Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*, 113: 1968. 337–346. Rokosz, Mieczysław: History of the Aurochs (*Bos taurus primigenius*) in Poland. *Agri*, 16: 1995. 5–12. Königswald von, Wighart – Menger, Frank: Ein ungewöhnlich großer Schädel vom Aurochsen (*Bos primigenius*) aus dem letzten Interglazial von Groß-Rohrheim bei Darmstadt. *Eiszeitalter und Gegenwart* 51. Hannover, 2002, 67–73. van Vuure, T: Retracing the aurochs: history, morphology and ecology of an extinct wild ox. Pensoft Pub, Sofia 2005.

²⁰ Vörös 1981.

²¹ Hünemann 1968. 344. Vörös 1987. 79.

²² Klafs 1965. 303–304.

²³ Jankovich Marcell: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*, 9. 1967. 420–431.

koponyatani elemet is. A vizsgálatok során tisztázni kell, hogy milyen korból származó őstulok koponyák állnak rendelkezésre. A legjobb lenne, ha középkori őstulokkoponyákat vizsgálhatnánk, de erre egyrésről azért nincs mód, mert az őstulok a 9–10. században Magyarországon kihalt, másrésről az ebből az időszakból előkerült őstulokleletek igen töredékesek, mindössze a szarvcsapok és a fejél méreteiből lehet következtetéseket levonni. Ezért a Magyarországon előkerült korai holocén őstulokkoponyák és a magyar szürke koponyaméreteit hasonlítottam össze. Bár mindkét állat koponyája az úgynevezett primigenius típusba tartozik, a mérettartományok, a méretek arányai, a koponyaindexek illetve különbsége (3. táblázat) utalhatnak a köztük lévő formai hasonlóságokra.

Legjellemzőbbek a különböző koponyaindexek, melyek az egyes csontok, méretek arányait mutatják meg. Ezek közül legfontosabbak a: profilszélességi index (33:1), mely 45,07–49,2 között mozog, míg a szürke marhák esetében az index értéke 44,5–56,9 közötti (3. táblázat). Ez azt jelenti, hogy az őstulokkoponyák arányaiban hosszabbak, mint szélesebbek. A tarkói index alakulása jelzi, hogy az őstulokkoponyák laposabbak, mint a magyar szürke marháé. Az őstulok tarkói indexe 30,0 és 32,3 közötti, a magyar szürkénél ennél nagyobb számokat (31,8–34,5) kapunk, ami jól mutatja, hogy arányaiban a szürke marha koponya magasabb.

A kraniofrontalis index (8:1) az őstuloknál 44,29 és 48,09 közé esik, a magyar szürkénél ez az index 44,9 és 54,6 közötti. Az őstulokra jellemző, hogy a homlokcsont nem éri el a koponya teljes hosszának felét, a magyar szürkénél ez csak a bikák esetében mondható el, az ökröknél ritkán, a teheneknél gyakrabban a homlokcsont meghaladja a koponya teljes hosszának felét. Az őstulok esetében a homlokcsont szélessége és hosszúsága nagyjából egyforma, frontalis indexe (33:8) 97,1 és 103,2 közötti. Szürke marha esetében az index sokkal tágabb értékek (84,0 és 109,4) között mozog (3. táblázat). A különböző koponyaindexekre jellemző, hogy a magyar szürke szarvasmarha esetében ezek az indexek szélesebb tartományokat ölelnek fel, mind a kisebb, mind a nagyobb értékek felé tágabb, mint az őstulok esetében. Ha csak a magyar szürke bikák azonos indexeit vizsgáljuk, a méretek többségében hasonlóan a minimum és maximum értékek tágabb tartományát kapjuk, és csak az orrcsont hosszúsági indexénél látjuk, hogy a tartomány lefele, a szájadslási indexnél pedig felfele csúszott el (3. táblázat). Ez a két méret tehát jelentősen eltér az őstulok és a magyar szürke esetében. A többi méretalapján megállapítható, hogy a magyar szürke szarvasmarha sokkal változatosabb formákkal rendelkezik az őstulokhoz képest, ahol a koponyák hasonlósága, arányai lényegesen egységesebbek. Az indexek alapján azonban a közvetlen felmenőági rokonság kizárható.

Az indexek mellett a nem mérhető koponyajellemzők között is megfigyelhetők különbségek. A legnagyobb eltérést az őstulok és a magyar szürke marha között a szarvállásban lehet megfigyelni. Az őstulok esetében a szarvak állása sokkal kevésbé variál, mint a szürke marha esetében. Az őstuloknál a szarvcsapok nem emelkednek magasan a fej fölé, hanem inkább előre irányulnak. A szarvállásban a magyar szürke nagy változatosságot mutat. Herman Ottó *A magyar pásztorok nyelvkincse* című 1914-ben megjelent munkájában 172 szarvalakulás-elnevezést írt le.²⁴ Ebben sok az ugyanarra a szarvállásra vonatkozó, tájanként eltérő kifejezés.

²⁴ Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse*. In: Herman (szerk.): Budapest : K. M. Természettudományi Társ., (Természettudományi Könyvkiadó&Vállalat, Budapest 1914. 89.

A bikakoponyákra mindkét esetben jellemző, hogy a szemüregek erősen kiemelkednek, inkább oldalra irányulnak, jelentős csontlerakódás és erős elcsontosodás figyelhető meg. A járomcsont frontális vonala ívesen vezet át az arcélbe, ami sokszor éles törést képez. A magyar szürkénél a járomcsont frontális vonala több formát is felvehet és az arcél ritkán képez törést.

Az arckoponya hosszú és keskeny. Az orrnyereg kiemelkedik, az orr vastag, előre kissé keskenyedő. Formája, arányai hasonlít a szürke marháéhoz. Az őstulokoponyák profilvonala oldalról egyenes, majdnem homorú, a magyar szürke szarvasmarhánál 4 különböző típust lehet megkülönböztetni. A csontok általában vastagabbak, a jellemzők kifejezettebbek, mint a magyar szürke marhánál.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében elmondható, hogy az őstulok és a magyar szürke szarvasmarha koponyája is primigenius jellegű. A szürkemarha-koponyák hosszúsági abszolút méretei nem érik el az őstulokét, köztük a különbség 10–20% is lehet (1. táblázat). A magyar szürke marha fogsorának hosszúsági méretei nagyobbak, mint az őstuloké, így azok arányaiban kisebb fogsorral rendelkeznek. Az agykoponya szélességi, magassági méreteiben és a homlokcsont szélességében átfedés figyelhető meg, azaz az őstulok agykoponyájának szélessége a koponya arányaihoz viszonyítva kisebb, mint a szürke marhánál, a homlokcsontja pedig a koponyahosszhoz viszonyítva keskenyebb. Ugyanezt figyelhetjük meg a koponyaindexek (3. táblázat) összehasonlítása során is. A magyar szürke koponyája magasabb, az őstulok koponyája arányaiban jóval laposabb.

A magyar szürke szarvasmarha koponyaformája, a koponya méretarányai, valamint a hatalmas és változatos szarvalakulása tenyésztés eredménye lehet. Ezekhez a szarvméretekhez és szarválláshoz igazodva alakult a koponya homlokcsonti, tarkói része mostani formájára, mutat hasonlóságokat az őstulok koponyájával. Ennek a tenyésztő munkának az eredményeként szintén, hogy a magyar szürke szarvasmarha megnyúlt arcrégióval, hosszabb (alsó és felső) fogazattal rendelkezik.

A koponyajellemzőkben és –méretekben jelentkező mozaikos eltérések is jól mutatják, hogy ennek ellenére a magyar szürke marha „ősenek” geno- és fenotípus kialakításában az őstulok nem vett részt.

1. táblázat: Magyarországi őstulok koponyák méretei (Driesch-Duerst, mm)

Méretek megnevezése	Őstulokkoponya		Pleisztocén		Korai holocén						Mind	
	1	Múzeumi	2	3	4	5	6	Min.–Max.				Átlag
Neme	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂					
A koponya legnagyobb <i>frontalis</i> hossza A-P (1)	700	627	619		655	622	662	619-700				647,0
A koponya <i>condylo-basalis</i> hossza (2)		576										
A koponya <i>basalis</i> hossza B-P (3)	600	544,8	541		545	546	552	541-600				554,8
A <i>Basion</i> és a szápadlácsontról távolsága B-Pm (4)		372,5										
Az állközötti csont és a szápadlácsontról távolsága P-Pm (5)		183										
Az arckoponya hossza P-N (7)	400	328,4			345	326		326-400				349,9
A homlok legnagyobb <i>median-sagittalis</i> hossza A-N (8)	310	290,8			315	295		291-315				302,7
A homlok legnagyobb <i>lateralis</i> hossza A-Lmo (9)		347										
A homlok és az orrcsont legnagyobb hossza A-Rh (10)		521										
A szemüreg alatti lyukak távolsága If-If (11)	122	108,2	122,5		107	108	109	107-122,5				112,8
A fejtől és a szemüreg alatti lyukak távolsága A-If (11a)		420										
Az orrcsont hossza N-Rh (12)	265	221,3						221,3-265				243,2
A szemgödör feletti lyukak távolsága (13)	185	165,0	138		163	154	153	138-185				159,7
Az agykoponya <i>basalis</i> hossza B-St (14)	225	213,2	199,5		200	215	204	199,5-225				209,5
Az állközötti csont és az <i>orbita</i> hátsó falának távolsága P-Ect (14a)		414										
A <i>condylus</i> és a szemüreg alatti lyukak távolsága If-Condylus (15)		360										
Az állközötti csont és a szemüreg alatti lyukak távolsága If-P (16)		196,2										
A szápadlás <i>dentalis</i> hossza (17)		313,9	316		328		324	313,9-328				320,5
A szápadlás legnagyobb <i>medialis</i> hossza (17a)	377	331,7	342		345	334	348	331,7-377				346,3
Az állcsont szápadlási nyúlványa és az állközötti csont együttes hossza (18)		257,8			183	100		100-257				180,3

Óstulokkoponya		Pleisztózn		Korai holocén						Mind	
Méreték megnevezése		1	Múzeumi	2	3	4	5	6		Min.–Max.	Átlag
Neme		♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂			
A szápadlácson <i>medialis</i> hossza (18a)	93		76,4			82	75			75-93	81,6
Az állközötti csont hossza P–Ni (19)			204,3								
A zápfogor hossza (P ¹ –M ³) (20)	162		144,5			152	147			147-162	153,7
A <i>molaris</i> fogor hossza (M ¹⁻³) (21)	98		83,8	93		95	88	85		85-98	91,8
A <i>premolaris</i> fogor hossza (P ¹⁻³) (22)	60		53	54,5		61	57	58		54,5-61	58,1
A szemüreg <i>horizontalis</i> belső hossza (23)	83		66			65	63			63-83	69,4
A szemüreg <i>verticalis</i> belső magassága (24)	70		68			67	65			63,5-70	66,4
A nyakszirti régió legnagyobb szélessége (25)	323		296,6							323-296,6	309,8
A <i>condylus occipitalis</i> ok legnagyobb szélessége (26)	135		133,8	125		127	135	129		125-135	130,8
A torkolati nyúlványok legnagyobb szélessége (27)			213,0			105				105-213,0	159,0
Az öreglyuk szélessége (28)	40		53,6			50	48	47		40-50	46,3
Az öreglyuk magassága (29)	43		49,0	40,5		46	50	47		40,5-50	44,7
A nyakszirti régió legkisebb szélessége (30)	240		238,3			210	228			210-240	229,1
A fejtél szélessége (31)	260		195,8	165,5	233,5	160	176	203		160-260	200,5
A homlokcsont karcsúsága (32)	265		228,6	218	252,4	242	227	230		218-265	237,6
A homlokcsont legnagyobb szélessége (33)	320		295,6	279		306	295	300		279-320	299,3
A homlokcsont legkisebb szélessége (34)	265		180,5/ 247,7			248	248	240		240-265	249,7
Az arckoponya legnagyobb szélessége (35)	193		193,5							193	193,0
Az orrcsontok legnagyobb szélessége (36)	100		84,1			70	88			70-100	85,5
Az állközötti csontok legnagyobb szélessége (37)	123		118,1	108		113	118	105		105-123	114,2
A szápadlás legnagyobb szélessége (38)	98		158,2							98	98,0
A járomív legnagyobb szélessége (39)	258		245,3	291		240	240	221		221-291	253,8
A nyakszirti régió legnagyobb magassága (40)	210		193,8	192		210	194	214		192-214	202,3
A nyakszirti régió legkisebb magassága (41)	165		149,7			165	145			145-165	156,2

Őstulokoponya		Pleisztózián		Korai holocén						Mind	
Méreték megnevezése		1	Múzeumi	2	3	4	5	6		Min.–Max.	Átlag
Neme		♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂			
A szarvacsapcsúcsok közötti távolság (42)		640	637,0		940,0*					637-940	739,0
A szarvacsapok <i>tangentialis</i> szélessége (terpesztése) (43)		950	922,0			850	470			470-950	798,0
A szarvacsap tövének körmérete (44)		350	309,0	340	360,2/ 356,5	365	338	345		309-365	343,9
A szarvacsap tő legnagyobb szélessége (45)		127	98,4	120	122,5/ 129,4	137		118		98,4—137	120,5
A szarvacsap tő legnagyobb vastagsága (46)		100	92,7	93	102,6/ 110,2	97	95	94		92,7 -100	96,3
A szarvacsap legnagyobb hossza (47)		780	770,0	567	700,0*	745	765	735		567-780	723,0
A szarvacsap tövek <i>oralis</i> (külső) távolsága (48)		335	259,8	265		272		283		259,8-335	283,0
A könnycsont <i>dorsalis</i> hossza (49)			42,6			50	41			41-50	44,5
Az állközötti csont nyakának legkisebb szélessége (50)		115	109,2			102	100			100-115	106,6
Az orrcsont <i>lateralis</i> rövid hossza (52)		90	73,5			62	70			62-90	73,9
M ³ hossza és szélessége			31x26								
Index I (33:1)		45,7	47,1			46,5	47,4	45,3		45,3-47,4	46,2
Index II (32:1)		37,8	36,5			37,2	36,5	34,7		34,7-37,8	36,6
Index III (40:3)		35,0	35,6			38,5	35,5	38,8		35,0-38,8	37,0

- 1: Nagybjom (Jánossy–Vörös, 1981, Tabelle I.);
2: Szabadszállás–Tőzregtelep (Bökönyi, 1972, table 1.);
3: Mórág–Tűzkődomb (Bartosiewicz, 2005, Table 1.) - Lengyeli kultúra
4: Kecel – Rózsabereki dűlő (Vörös, 1987, table 1.)
5: Kecel – Tőzregtelep 1 (Vörös, 1987, table 1.)
6: Kecel – Tőzregtelep 2 (Vörös, 1987, table 1.)
7: Múzeumi őstulokoponya

*töredékes méret

2. táblázat: Középkori őstulok szarvcsapmérétek Zalavárról (Vörös 1985. Table 2.)

Őstulokokponya		Középkor (9–10. század)										Holocén
Méreték megnevezése/	sorszám	1	2	3	4	5	6	7	Min.–Max.	Átlag		
Neme		♀	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂
A szarvcsap tövének körmérete (44)		236,0	290,0	330,0	380,0	350,0	400,0	315,0	290,0-400,0	344,2	309,0	
A szarvcsapító legnagyobb szélessége (45)		86,0	100,0	117,0	140,0	127,0	148,0	109,0	100,0-148,0	123,5	98,8	
A szarvcsapító legnagyobb vastagsága (46)		61,0	83,0	95,0	112,0	95,0	105,0	88,0	83,0-112,0	96,3	92,7	
A szarvcsap legnagyobb hossza (47)		400,0	600,0	650,0	420,0	650,0	400,0	550,0	400,0-650,0	545,0	770,0	

3. táblázat: Őstulok- és magyar szürke koponyák indexeinek mérettartományai

Indexek (Driesch méretek)	Őstulok		Magyar szürke marha		Magyar szürke bikák	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.
Profilszélességi indexek (33:1)	45,07	49,2	44,5	56,9	48,1	52,35
Kraniofrontális index (8:1)	44,29	48,09	44,9	54,6	46,2	49,6
Frontális index (33:8)	97,1	103,2	84,0	109,4	98,4	109,4
Örccsont hosszúsági index (12:8)	76,1	85,48	62,8	87,1	70,4	82,1
Örccsont profilindex (12:1)	35,48	37,8	27,7	40,2	34,9	40,2
Örccsonti index (36:12)	37,7	38,0	22,7	54,6	37,6	46,1
Halántékarok mélységi index (25:30)	124,47	134,58	119,2	188,8	119,2	153,3
Tarkói index (40:1)	30,0	32,3	28,7	34,8	31,7	34,8
Szájpadlási index (38:17a)	26,0	47,7	42,7	60,0	52,85	58,0
Fogsorindex (20:3)	26,92	27,89	24,3	33,6	24,2	33,6
Felső premolaris index (22:20)	37,03	40,13	36,3	42,5	37,0	41,3

Fossilised aurochs (*Bos primigenius* Boj.) from the Kecel peat bog

ANDREA KÖRÖSI

The fossilised aurochs skull, kept by the Museum of Hungarian Agriculture, was acquired by the collection in the 1970s. The skull is slightly damaged, missing its right horn core, which was later restored. The colour of the skull is dark brown and is in a good condition. Based on the skull's size, it might have been that of a fully formed, older aurochs bull. Comparing it to the sizes of already published Pleistocene and Holocene aurochs skulls from Europe, the skull kept by the museum is definitely that of a bull. It shares great similarities with other finds from Hungary both in terms of dimensions and characteristics. The general characteristics of aurochs: long, broad skull, thick and long horn cores, with thick walls. The horn cores develop on the sides, grow upwards slightly oblong, then turn forwards and upwards (Bökönyi 1972, Vörös 1981, Bohlken 1958: 169). Their tips then either turn inwards, facing each other (closed position) or point forwards (open position). The skull found in the museum belongs to the former group.

Comparing the skulls of the aurochs and the Hungarian Grey cattle it can be concluded that both feature significant *primigenius* characteristics. The absolute length measurements of Hungarian Grey skulls do not attain those of the aurochs, the difference is between 10 and 20 per cent. Aurochs tend to have a shorter set of teeth. There are overlaps in the length and height of the cranium and the width of the coronal bone. As opposed to Grey cattle, the width of the aurochs cranium is shorter compared to the skull dimensions, and the width of the frontal bone is narrower compared to the length of the skull. The same can be observed by the comparison of skull indices. The mosaic-like differences between skull characteristics and dimensions show that no direct kinship can be established, that is cross-breeding with aurochs could definitely not contribute to the development of the Hungarian Grey cattle phenotype.

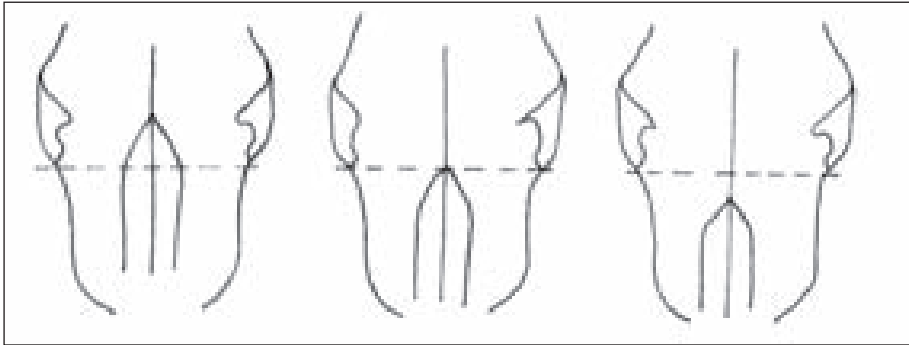
1. kép: Őstulokkoponya feliúlnézetből

2. kép: Őstulokkoponya oldalnézetből

3. kép: Őstulokkoponya hátulnézetből

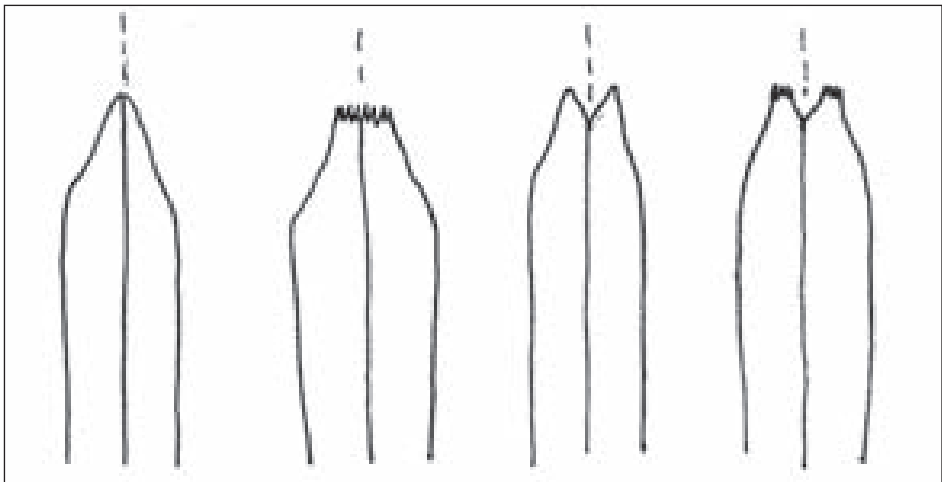
1/1. ábra:
aboralis állású

1/2. ábra:
közepes állású

1/3. ábra:
oralis állású

1. ábra: A Nasion (N) helyzetei

os frontale felőli vége

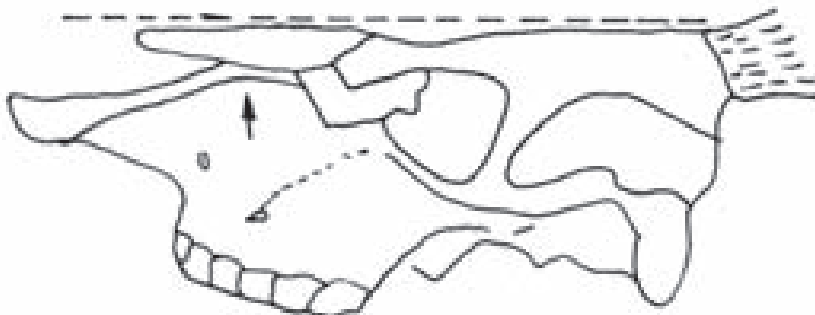
2/1. ábra: belső
illeszkedésű,
egycsúcsú

2/2. ábra: belső
illeszkedésű,
széles varratú

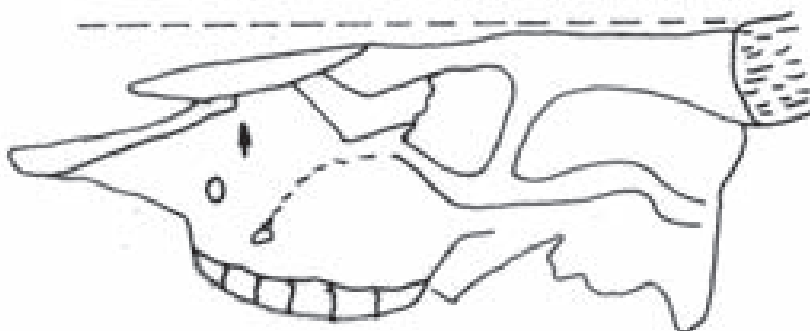
2/3. ábra: külső
illeszkedésű,
egycsúcsú

2/4. ábra: külső
illeszkedésű,
széles varratú

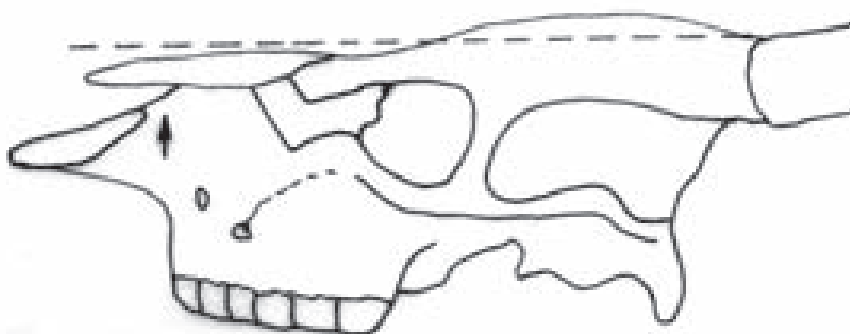
2. ábra: Az orrcsont felső végének illeszkedései

3/1. ábra: egyenes homlokprofil

3/2. ábra: lejtős homlokprofil

3/3. ábra: domború homlokprofil

3. ábra: A koponya homlokprofilvonalai

4/1. ábra: szögletes orbita, széles, háromszögű járomív

4/2. ábra: tojásdad orbita, keskeny, háromszögű járomív

4/3. ábra: kör alakú orbita, széles, téglalap alakú járomív

4/4. ábra: ovális orbita, keskeny, téglalap alakú járomív

4. ábra: A szemüreg formái és a járomív alakulásai

5/1. búbos fejl, karcsú halántékárok

5/2. egyenes fejl, háromszög alakú tarkói vonal

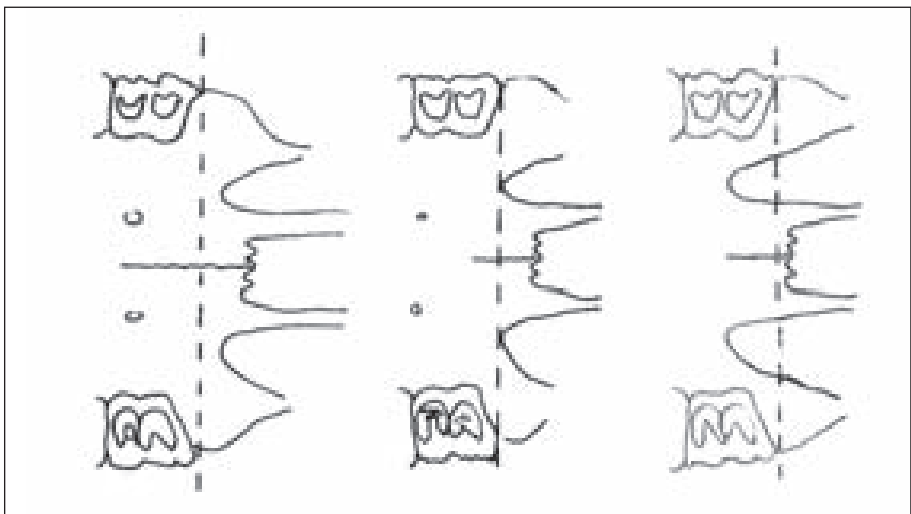

5/3. homorú fejl, széles halántékárok

5/4. tarajos fejl, félköríves tarkói vonal

5. ábra: A dorsalis tarkóvonal (fejl) és a halántékárok alakulásai

6/1. ábra: aboralis állású

6/2. ábra: közepes állású

6/3. ábra: oralis állású

6. ábra: A szájpaddási árok helyzete három búbú hortyogóval

A magyar parlagi kecskéről

PÓCZ DÁNIEL

Van egy háziállat-fajtánk, amely a Kárpát-medencében mellettünk eltöltött 1000 éve után most, ebben a fejtellenül (előre?) rohanó világban végleg letűnni készül. Mostohán bántak vele a mindenkori döntéshozók, ezért kihasználva meghökkentő alkalmazkodóképességét, roppant szívóssá nevelte magát. Azonban tulajdonságait nemhogy megsüvegeltük volna, hanem jó párszor kimondtuk rá az ítéletet: jobban tejelő, nagyobb húshozamú, selymesebb szőrű idegen fajták bakjaival kell létjogosultságát biztosítani. Kivitelezhető gondolat, amit sok, időről-időre megkezdett, majd elhamvadt kísérlet igazolt – csakhogy onnantól kezdve már nem a mi parlagi kecskénkről beszélénk, akinek létrejöttét semmiféle elhatározott tenyésztőmunka nem kísérte: a honfoglalók kecskéi egybeforrván az itt élő népekével, ők is hont foglaltak.

A *kecske* szó első hazai említése 1256-ból származik Noghkechkes helynévként. Fajnévként, mint gyűjtőfogalom jelzős szerkezetben szerepelt (bakkecske, meddő kecske, fejős kecske, kiskecske), különböző írásbeli és fonetikai eltérésekkel (*kegke, keske, kechke, ketske, keczkéczke*). A *capra*, *kapra*, *kápra* alak a latinból eredeztethető, mely a román nyelvben tovább élt, ám érdekes, hogy elsősorban a nőivart jelölte. A latin *capra* (femin.) *caper* (masc.) alakja nem terjedt el. A hím neve *bak* (1395:*boch*), *cap* (Erdélyben, Moldvában, Havasalföldön), *baksa* (Székelyföldön), *cáp* (Felvidéken), és létezik a *caff* forma is. A *cap* szó valószínűleg a vlach pásztorok ajkán terjedt el, ám az 1500-as évektől a herélt hím megnevezésére, megkülönböztetve a *baktól*, a kettőt egymás mellett használva („kecske bak...öregh czapp”: Fogaras, 1632).¹

A Bakonyban a herélt bakot, a Dunántúl északi részén a rosszul, vagy öregén herélt állatot nevezték így. *Szap* formában 1590-től főként az északi vidékeken *záp* (romlott) szavunk terminológiájaként jelent meg s a herélt, vagy verekedés során nemi szervein megsérült hímet illették vele. Az Alföldön a heréltnek *űrűkecske* volt a neve. Kiegészítésként jegyezném föl, hogy a Murmelius- féle szójegyzék 1533-ban „monias keczke” néven jegyzi a kecske hímjét. A *monyos kecske* közkeletű elnevezés volt a bakra – a *mony* tojást jelentett, amiből kialakult a *here* jelentés is, így illetlen kifejezéssé vált és a szó csaknem kihalt. (Helyette a *tojás* szót kezdték használni, ami a *tojik* igéből képződött.) Gyanítom, hogy a fent említett terminusnak köze lehetett a *monyhoz*, mint *heréhez*, bár ez a feltételezésem még nem nyert teljes bizonyosságot.

Az ivarérett nőstény neve *jerke*, de előfordult az *anyakecske*, *fejős kecske*, *nősténykecske*, amely elnevezések Erdélyben is léteztek a *kápra*, *capra* mellett.

¹ Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc, 1981.

Viszonylag későn, csak 1663-ban bukkant fel *gida* (*gidó, gedó, gede*) szavunk, s helyette csupán Erdélyben volt használatos az *olló, kecskeolló* kifejezés. Utóbbi Dunántúlon is ismerték (a Nádasdyak számadása, 1544: „...ittem eg’ keczke ollót...”), ugyanúgy, mint a kecskefi (számadáskönyv, 1544: „keczkefi”, oklevél, 1588: „kechkeffy desma”) és a *kecskécske* elnevezést. A *gida* inkább a hím, a *gödölye* csak a nőivarra használtatott ivarérésig.²

Mindig is a szegényebb rétegek háziállata, a „szegény ember tehene” volt. Noha szaporasága és igénytelensége – ami biztosította, hogy a legnehezebb sorban élő emberek is nagyobb mennyiségű húshoz, emellett tejhez jussanak – lehetővé tette volna nagylétszámú nyájak fenntartását, már az 1700-as években is törvény mondta ki, hogy csak szegény ember tarthat kecskét, vagy az, aki egészségi állapota miatt a kecsketej fogyasztására szorul. (Édeskés teje jó volt tüdőbajra, anyatej pótlására, ekcémára, kiütésekre, gyomorfekélyre.)

Növendék erdőkben való legeltetése tilos volt. 1744-ben a jezsuiták aranyosi birtokukon 12 forint terhe alatt tiltják a *kecskés emberek* számára a favágást, azaz a rügyes, leveles ágak levágását az állat számára. 1776-ban a székelyföldi Zálánfalva gyűlése elrendeli: „... a Juh és Káprák az erdőre ne mehessen, míg a sertések a makk-ról haza nem jőnek...”³

1801-ben a kővári erdősegek *kecskések és baltások* általi pusztulását vizsgálva e javaslat érkezik az Erdészeti Főkörmányszékhez: „A kecsketartás...termő és nevelődő erdős helyeken semmi szín alatt meg ne engedessék; hanem a szegénységre... nézve, akiknek csak annyi tehetsége nincsen, hogy egy tehenet tartsanak, azoknak megengedtetik, hogy egy-két kecskét legeltessenek a szabad mezőn.” Máramaros megye úgy határoz, hogy a szegénység javára „mivel ezen...határban sok kopasz, terméketlen és másféle marhák által járhatatlan s hozzáférhetetlen és így kecsketartás nélkül használhatatlan havasok és ...erdők vagynak, megengedtetvén azoknak mostani téli legeltetése...”. Alsó-Fejér megye 1804-ben úgy határoz, hogy: „a kecskepásztoroknak az erdőkre fejszével járni szabad ne legyen”. Az 1807. évi első részletes erdőtörvényünk megtiltotta az erdőbeli kecsketartást, csupán azt engedélyezte, hogy vihar elől oda behajtathassanak.⁴

Bárhogy is, a kecske és a mező- illetve erdőgazdálkodás ellentéte rányomta bélyegét a fajta léte s bár tartására vonatkozó tilalmazások ellenére az 1600-as évek végén létszáma még elérte a 270.000-et, kétszáz évre rá már csak 17.000 körüli egyedet számláltak. 2014-ben törzskönyvezett nőtényt tartottak számon.⁵

Az idők során geográfiai adottságokhoz igazodó táji változatok alakultak ki. Ugyan a XIX. század végére – főleg a tudomány – megkülönböztetett tájakra jellemző típusokat, de hivatalosan jegyzett tájfajták nem voltak. Külleme a *Capra aegagrus hircus* (domesztikált *bezoár kecske*) és a *Capra falconeri* (csavartszarvú vadkecske) bélyegeit hordozza. Előbbitől örökölte a sarlós, bakoknál a végén felívelő szarvat és szőrszínét, ami télben *ordas, vadas*, nyárban vörös, sötét szíjázással a hátán. Ezen jegyek napjainkban Heves, Nógrád és Borsod egyedein láthatók leginkább.

A *C. falconeri* eredetű bakok fején hosszú, csavarmentesen pödrott szarv díszlik, szőrük tarka, vagy fehér, hosszú, hullámos, a szügyről is lelógó. A Kárpát-medence

² Uo.

³ Herman Ottó: A magyarok nagy ősfoglalkozása 1909. 286.

⁴ Takács Imre: Az erdőszet fejlődése Magyarországon 1880-ig a jogszabályok tükrében 1970. 164.

⁵ Agroinform: 2014. 09. 01.

erdős-hegyes vidékeinek parlagi kecskái őrizték meg leghűbben ezt a küllemet (őket nevezik a Körösök-mentén szír kecskének).

A magyar parlagi kecske szőrzete hosszúszájú – *tincses* (mindenhol egyenletesen hosszú szőrt növesztő), *gatyás* (combokon hosszú szőrt növesztő). A köztakaró felsőreit nem köti össze fátyol és kötőszál, így a hosszú szálak tincsekbe állnak össze. (A bakok törzskönyvbe kerüléséhez a tincses jelleg megléte kötelező.)⁶

Szinte mindenféle színben előfordult.

A *fehér* szőr az Alföldön élő, kisebb testű populációt védte a Nap erejétől. Itt a sutát, avagy bugát (szarvatlant) kedvelték jobban, míg Észak-Magyarországon (Pozsony, Nyitra, Ung megyében és a Csallóközben⁷) a tömegesebb, szarvált változat terjedt el.

A *szürke* szín a Jászságban volt gyakori s Újhelyi szerint már 1906-ban is csupán egyet-egyet lehetett fellelni belőle.⁸

A *tarka* kecske színe révén a hegyvidékek erdeiben könnyebben járhatott a tilosban. Ezek a nagyszarvú, hosszúszőrű (gyakran *szoknyás*) egyedek Erdélyben, a Délvidéken, a Dunántúl erdőségeiben és a Békés megyei ártereken voltak gyakoriak. A táplálék összetétele révén az erdős élőhely nagyobb testű egyedeket szült, mivel a fák rügyei, levelei, a nagy zöldtömeg gazdagabb ásványi anyagokban és fehérjében, mint a legelő és a rét füvei (e vidékeken élő bakok közt 120 kilogrammosak is előfordultak).

Az *ordas* szín az Észak-Dunántúlon terjedt el és létezett *fekete* színváltozat is.

Ezek a változatok az árucserre folytán tartották frissen a fajta vérért, s tették gazdagabbá az egyes vidékek kecskéinek genotípusát.

A kecsketartás etnográfiaja s ezen belül a magyar parlagi kecske korabeli fajtaleírása azért is foghíjas, mert a recens vizsgáldások éppen a történelmi Magyarország peremterületein lettek volna igazán érdekesek, mivel a kecske a mezőgazdaság fejlődésével az alföldi tájak állattartásából egyre inkább az ország hegyvidékeire szorult. Ott sűrűsödött az állomány ahol a terület alkalmatlan volt egyéb hasznosításra, ahol ez a nomád-félnomád hagyatékként megőrződött fajta a földművelés szféráján kívül élhetett.

Bár a kutatást nehezítette az a tény is, hogy a feudális kor összeírásai rendszerint summázva közölték a juh- és kecskeállomány adatait, az adózásról szóló iratok tájékoztatást adnak a kecsketartásról s a jószág értékéről. Azonban míg a Felvidék urbáriumai általános a kecske megléte (ugyanúgy tizedet vetvén ki rá, mint a báránynra), az Alföldön alig fordul elő. Az 1598-as Borsodi Juh Dézsmajegyzékben számba vett állatállománynak csaknem 20 százaléka kecske volt.⁹ (*1. kép*)

A hegyvidéki állattartás az 1300-1400-as évektől a Déli-Kárpátokból Észak felé terjeszkedő *vlachok* pásztor-kodásában szélesedett ki,¹⁰ akiket III. Béla a déli határ hegyvidékének védelmére telepített az Olt áttörésétől nyugatra, a szebeni havasok alá a *besenyőkkel* vegyesen, mely terület ezentúl *Silva Blacorum et Bissenorum* (*a blachok és besenyők erdeje*) lett.¹¹ Ez a balkáni származású *aromán* népcsoport meghatározó szerephez jutott a magyar, ruszin, szlovák, lengyel és morva juh- és

⁶ Molnár József, Molnár Andrea: Kecsketenyésztés. Gödöllő, 2000. 51.

⁷ Rodiczky Jenő: A kecske tenyésztése és hasznvétele. Budapest, 1905.

⁸ Molnár József, Molnár Andrea: Kecsketenyésztés. Gödöllő, 2000. 51.

⁹ Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc, 1981. 45.

¹⁰ Uo. 17.

¹¹ Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza II. Budapest, 1982.

kecsketartásban, hasznossá téve a magasan fekvő erdőségeket és hegyi legelőket a Balkántól az Északi-Kárpátok vonulatáig. Nyájaikban szép számmal volt saját kecskéjük, ami után éppúgy huszaddal – ők nem tizeddel (!) – adóztak, mint juhaik után. A havasi pásztorok a kint háló kecskenyájak számadásakor darabra számoltak el, tehát évközből bőven volt fluktuáció az állományban. Senki se kérdezte őket, hova tűnt, vagy honnan van egy-egy állat... Egy Bártfáról, 1433-ból való számadásból ismeretes, hogy a pásztordíj 2 gida után 1 dénár volt. A Bereg megyei Kopócsapát kecskése számára a birtokos Tiszaadonyban házat építtetett, amit később is csak a „kecskés háza” néven ismertek az ottaniak. A kecskés számadó éves járandósága 1794-ben: 17 Forint, 5 pár bocskor, 3 Márijás sóra, 1 süldő, 1 gedő, 1 köböl főzelék (lencse, kása, borsó, aszalt gyümölcs), 3 Forint külön ígéret szerint, és a szükséges gabona. A tejjel ekkor nem számolt, hanem árendálta az uraságtól, 62 Forintot fizetett érte. Az *esztenáknál* (a hegyi pásztorok hajlékainál) a kecsketejet a juhokéval együtt dolgozták fel sajtnak és többféle (*erős, csípős, keserű*) túrónak. *Érett túró*t az északkeleti hegyvidéken mindig *gömölyéből* csináltak. Hiába adta mindkét állat a tejét (a kecske többet, mint a juh), a termék neve általában juhtúró, illetve sajt volt – elvértve fordult csak elő (pl.: egy 1587-es oklevélben: Kechke sait és Iuh sait),¹² hogy külön említették volna. A juhászok nagy hasznát vették a bakoknak, akik általában a vegyes jószágserég vezérállata és őrzője lévén – ahogy a román és lengyel pásztorok mondták –, a kutyaénál is előbb érezték meg a farkast, s mellső lábukkal ilyenkor nagyokat dobantottak.¹³ Kizárólag juhokból álló nyájban is tartottak egy kecskebakot, aki néha ugyan nekirontott a kosoknak, viszont védelmezvén a nyáját, a „pásztorságból” is kivette a részét. A gyakorta rejtetten ivarzó juhokat (!) hamarabb észlelte, sőt, erős ferment hatása révén erősebben stimulálta azokat, hamarabb *beberregtette* őket, mint arra a kos képes volt.

Egy bak 40-50 kecskejerkét *üzött* nyár végétől október elejéig, akik már az év végén *megüzödtek*, amelyikben születtek. A *gidát fogott* nőtény neve *vemhes, hasas*, a meg nem üzödötté *meddő*. Úgy tartja a hagyomány, hogy jerkegedát pontosan 5 hónapra elli (*fiadás, gidázás, gidózás, kecskézés*), a bakot 3 nappal tovább hordja. A hegyekben sokszor már csak azt vette észre a pásztor, hogy a hóban „táncolt az anyja mellett a gedő”, akit 6-8 hét múlva már el is vettek az anyja alól (mivel a kecsketartás fő haszna a tej volt): először az összes tej az övé volt, de pár hét után már kifejték az egyik *csecset*, ekkor még napjában kétszer szopott, később már csak egyszer. Végül kivették az anyja alól s nem hagyták szopni – ilyenkor sokáig *bőgték egymást*. Volt, hogy *zacskót* (Alföld), vagy *szütyőt* (északi hegyvidék) varrtak a tőgyre, vagy *marhaganajjal* kenték be azt, hogy a gidát távol tartsák. Néhol a kiskecske orrára *szűrös kantárt*, vagy *palókat* tettek. A kicsi bakot általában hamar levágták, több helyütt azonban szokás volt éves kora után kiherélni (ekkortól hívták *cap*-nak), még egy évig hizlalni s levágni. Az öreg bakot is herélték vágás előtt (a pásztor késsel megvágta a zacskót, kinyomta a heréket, majd fogával ráharapott s addig húzta, míg zsinórja ki nem jött), mert azt tartották, hogy így nem olyan bűdös a húsa.

Számos írásos emlék tanúskodik a kecske téli legeltetéséről, melyek azt példázák, hogy ezzel az állattal való bánásmód a legtovább őrizte az extenzív állattartás hagyományait. Teletetésnek módját szemügyre véve épphogy még tudatos állattartásról beszélhetünk. A Tordai-hasadék barlangjaiban is teletek juhok és kecskék,

¹² Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc, 1981. 105.

¹³ Uo. 61.

akik a hó leestéig a faluhatárt járták, azután behajtottak a hasadékba, ahol a nyárról maradt száraz füvet kaparták ki a hó alól. Az éjszakákat a barlangban reszketve húzták ki, s csak a legszorítóbb hidegekben hajtották őket be a faluba¹⁴, hogy el ne pusztuljanak. A Bakonyban a pásztorok februárban, gyakorta a havon ellették a kecskét. A kecskés ezidőtájt zsákot hordott magával, s ahogy az anya felnyalta a fiát, azt zsákba tette s este hazavíve odaadta gazdájának.¹⁵ (2. kép)

A Bakonyban a *kecskefőkának* (falka) nem volt kiverési rendje, télen is kihajtották, csak *förmeteg-ben* nem. Olyankor szénán, szalmán, gízgazon élt. Volt hogy a pásztor kint se maradt velük, csak napjában párszor rájuk nézett, s csak délután szedte össze a nyáját – télen nem bánták, ha a másik falu határába kóboroltak el „gazdátlanul”. (Ezen a vidéken, a bakonyi erdők falvaiban a tehetősebb gazdák is tartottak kecskét. Aki tehenét *rideggulyára* járatta, az a család tejellátására kecskét fejetett. Az istállózó szarvasmarhatartás aztán kioltotta ezt a szokást.) Tavaszon *szétverték* a kecskenyáját s ismét a többi kijáró állatcsapatba hajtották be, akik a telet ólban, istállóban vészelték át.

Gyenge *nyájszellemmel* bíró állatként mindig mozgásban volt és *delelőn* is külön hevert társaitól, nem verődött össze.

A kecske a vegyes, gazos legelőt szereti, úgy mondták *ágonjáró jószág*. Nem teszi tönkre a legelőt, mert a dudvát, a lignines gazfajtákat eszi, tehát nem füvez, hanem gallyaz. Ez nagyon hasznos volt, mert ahol néhány kecske legelt a többi állat közt, ott nem kellett *pucolni* a legelőt, ő lerágta a gyomot. Olyan növényeket hasznosított, amiktől a többi állat megbetegedett (borsikát, gódircet, avagy vérehullófüvet, citromfüvet, zsályát, foltos bürköt, dohányt, mérges ádáz, kutyatejet, csipkerózsát, galagonyát, kecskerágót, kökényt, fenyőlombot, rakottya-, mogyoró-, nyír-, nyár-, fűz-, akáclevelet, még a *tüskét* is, de legjobban a mohás kőriskérget szerette). Vízet tavakból, vízállásokból, förtésekben, vagy kutakból ivott. Pányván, vagy ólban tartott állat előtt nyáron egésznap volt vízescseber, vagy vályú, télen naponta 2-3 alkalommal volt itatás (istállózott körülmények közt rozskorpás sósvíz is kapott).

Minél kisebb értékkel bírt egy állat, annál kevesebb hiedelem és gyógyító eljárás fűződött hozzá. A kecske szívós, könnyen ellik, tehát a pásztor kevés dologba avatkozott be. Ha valamelyik lábát törte, azt az állatot általában levágta, de néha két fa közé, *sínbe* kötötte a sérült lábat, hogy összeforrjon.

Kérődző lévén a kecske leggyakrabban előforduló kórsága a bendőfelfúvódás volt, ezért figyelni kellett arra, hogy ne egyen túl sok nagy nedvességtartalmú zöldet, mert különben megállt a *kérője*, *kérődzése*. Ilyenkor megkergették, oldalát gyömöszölték, hogy meginduljon a bélmozgás, vagy undorító anyagokat (záptojást, oltott meszet, fokhagymás, vagy ecetes vizet, dohányt, köményfőzetet, keserűsöt, vereshagymát, kamillateát, szódabikarbónát, borseprőt, de még békát is...attól függött, mi volt kéznél) nyeltettek a szegény párával. A *zabola* arasznyi hosszú, ujjnyi vastag fadarab, aminek két végét bevágva zsineget kötöttek bele, ezt a kecske szájába, hátra, a fogsor mögé tették s a tarkón megkötötték. Pár órára hagyták bent, közben *zavargászták*, hogy mozogjon. Aztán végső esetben ott volt a *szűrcsapolás*, *megtrokhározás*, melynek során árral, vagy hosszú, vékony pengéjű késsel beszűr-

¹⁴ Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc, 1981. 34.

¹⁵ Uo. 34.

tak a bendőbe, kieresztvén a gázokat. Utóbbi műveletet régen a pásztor művelte, a paraszt nemigen vállalkozott rá.¹⁶

A sérült tőgyet ecetes, vagy sós vízzel kezelgették s gyengén fejték. Volt aki ecetes-vizes sárgafölddel kente be.

Büdös-sántaság inkább csak nyirkos ólban tartott kecskénél fordult elő. Ilyenkor megkörtömték, kékkövet faragtak a körmök közé s átkötötték a lábat egy ronggyal.

Ha kutya harapta seb, vagy más sérülés volt a testén, azt jobb híján sóval kezelték, vagy farkasalma-főzettel, hogy el ne férgesedjen. Ha mégis *beleesett a kukac*, akkor beléndeklevelet csavartak bele. A gennyes gócokat egyszerűen kivágták.

A *fosásra* lósóska-főzetet adtak neki.

A kimondottan kecskére vonatkozó mágikus orvoslás nem volt szokásban, csupán Komlóskáról van egy adat, miszerint "a beteg jószág fülét ketté kell hasítani, mert abban van a betegség."¹⁷

A kecske a termékenység, életerő és az androgün (kétnemű) lét szimbóluma. Régen szellemi lénynek tartották, aki megbetegszik, ha akarata ellen történnek a dolgok s ha megverik, többé nem engedelmeskedik. A kecske tartásmódjából adódóan a számára emelt építmény nemigen létezett. Az 1500-as évekből ugyan említene *caprile*¹⁸ (kecskeakol) nevű kőkarámot, ám ez csupán rendeltetésében különbözhetett más állatok számára emelt épületektől. Később a juhokkal együtt húzhatta meg magát földbeásott, vagy tapasztott falú ólakban, aklokban, disznók mellett, cserényekben, vagy takarmánytárolóban elrekesztett hajlékokban. (3. kép)

A legeltetéssel szemben a takarmányozásának csupán ott lett hangsúlya, ahol az állat-tartásnak nem voltak hagyományai, például kézművesek, bakterok, bányászok kezén, ahol a kecskét éven át a ház körül, pányván vagy ólban tartották.

A kecsketartás az állattartó kultúra egészében szekunder jelleget töltött be, más állatfaj kísérőjeként, annak „árnyékaként” tűnt fel. Az Alföldről alig van adat arra, hogy a kecskének külön *járása* lett volna, ha volt is, az művelésre és más állatok legeltetésére alkalmatlan volt. A közbirtokosság kezében a fűbér emelése volt a főeszköz a legelőről való kiszorításra.

Úgy gondolom, hogy a fajra szabott nomád tartási mód gyakorlását a takarmánykincs fogyatkozása éltette, a kecske fiziológiája megengedte, kevés becsülete pedig idővel törvényszerűvé tette. A kecsketartóknak nem volt módjuk nemesítő bakok használatára és tulajdonképpen részben ez mentette meg a fajtát, így maradhatott fenn ilyen formában. Ha a kecske – birkáénál jobb – tejelőképességének további javítására tennénk kísérletet (lehet, hogy egyben ez jelentené számára a túlélést is), az szerintem csakis az 1915-ös Kovárzik-féle módszeren alapulhat. Ott a létrehozott törzstenyészetek állományát kiválóan **tejelő parlagi kecskével** alapozták meg.

A **mai tenyésztési cél** a hazai parlagi populáció fenntartása – a szomszédos régiókban (elsősorban Erdélyben és a Délvidéken) érdemesnek talált bakok, anyák és gödölyék behozatalával – és legelőre alapozott, extenzív tartásmódban 300–400 liter laktációs tej-termelés, minél jobb beltartalmi értékek, valamint megfelelő súlygyarapodás elérése; a jó anyai tulajdonságok, könnyű fejhetőség és tejleadás megőrzése.¹⁹

¹⁶ Uo. 73.

¹⁷ Uo. (Viga Gy s.gy. 75).

¹⁸ Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest, 1914.

¹⁹ A Magyar Juh- és Kecsetenyésztő Szövetség kecskefajtákra vonatkozó tenyésztési programja

Az idők folyamán sok minden szólt már a fajta ellen, de méltatást érdemlő tulajdonságairól jóval kevesebb szó esett. Például, hogy a leghitványabb tartásmód mellett is hasznot hajt. Kincset érő tejéről, húsról, szőréről, bőréről, tülkéről, trágyájáról, legelőkésztségének előnyeiről, teherbírásáról, intelligenciájáról és taníthatóságáról, igénytelenségéről és alkalmazkodásáról megfedelkezhetünk, de egyet nem tehetünk: nem várhatjuk meg, hogy régi magyar fajtánk csendben kipusztuljon a szemünk előtt.

The Hungarian landrace goat

DÁNIEL PÓCZ

The study is concerned with the history of a sadly ignored Hungarian domesticated breed, the landrace goat. A discussion of provenance, naming, regional varieties and breeding methods will serve to present the breed's historical and ethnographic values. The author examines how Hungarians considered the goat, how much they valued its characteristics and how little they appreciated it despite the fact that due to its undemanding nature it delivers products practically from nothing. Stress was laid on to quote from several historical works in order to colour the presentation, especially as written records – from as early as 1256 – mention the word for goat or its several written and regional variations. The breed is most frequently referred to in urbarial regulations and laws. The latter mainly concern the banning of goat herds from younger forests in order to protect them. A separate study could be devoted to the occupation of Vlach shepherds and their influence on the animal husbandry of historical Hungarian regions, as this ethnic group was occupied with alpine goat herding and they never moved to the plains where, largely due to the spread and development of farming and forest management, goats had been ousted from. Consequently goat farming moved to the peripheral mountain areas, where it almost naturally fell into the hands of alpine shepherds and where goats were kept together with sheep in the same herd, in areas unsuitable for other kinds of farming. Thus the goat, as a nomadic or semi-nomadic relic, lived outside the sphere of agriculture. Smaller populations remaining in the plains developed into varieties with different body shape and usually colour. Apart from a few exceptions, such as keeping them for their milk by the nobility, goats remained the domestic animal of the poorer segments of society. Goat farmers had no possibility of improving their herd with foreign breeds and this is the cause for the survival and ancient form of the Hungarian landrace. If attempts were made to improve the dairy capacity of goats, which is anyway better than that of sheep, then these could only be based on the Kovalik method from 1915, where the newly founded breeding stock was based on Hungarian landrace goats with excellent milking capabilities. This could easily mean the survival of the breed.

1. kép: Edmund Klein:
Havasi pásztor –
Juhnyáj kecskéekkel. 19. sz.

2. kép: Pócz Dániel: Bakonyi kecskebak

3. kép: Viski János: Kecskék

4. kép:
Tarka, tincses
(szoknyás) anya
(fotó: Papp T.)

5. kép:
Vadas, tincses
(gatyás) anya
(fotó: Pócz D.)

6. kép: Tarka, tincses anya gidáival (foto: Pócz D.)

7. kép: Szarvatlan, tarka bak (fotó: Pócz D.)

A magas és a népi kultúra írásos gazdálkodási emlékei, az agrárkalendáriumok

CSOMA ZSIGMOND

A paraszti gazdálkodás írásos emlékezetei közé tartozhatnak az életrajzi írások és az önéletírások mellett a kalendáriumok is. Ezek gyakran tartalmazhattak parasztönéletrajzokat¹ is. A paraszti írásbeliség fontos dokumentumai az agrárkalendáriumok, amelyek akár az ókorig visszavezethető gazdálkodási tapasztalatokat rögzítettek, örökítettek generációkon keresztül. Az apáról fiúra, anyáról leányra szálló hagyományok továbbélését részben a kalendáriumok biztosították. Ezekben a populáris írásokban, mint az írásbeliség speciális formájában a kalendáriumot őrző gazdának a legfontosabb önéletrajzi adatai, a család életének nagy fordulatai, gazdálkodási sikerei, az elszenvedett természeti csapások is rögzítésre kerültek. A kalendáriumok a Biblia mellett a legfontosabb személyi adatokat, észrevételeket, változásokat rögzítő populáris írások voltak. A kalendáriumok ugyanis az évszázadok megfigyeléseiből kikristályosodott általánosítások és következtetések eredménye volt, amikor azokat írásba foglalta és maga számára rögzítette is a gazdálkodó, illetve később kontrollálta, javította az első írott kalendáriumok megállapításait.

Írásomban azt kísérem végig, hogy az első tapasztalatok után mint műfaj az agrárkalendárium hogyan terjedt el, a populáris írásbeliség részeként, akár végül a 18–19. századi gazdasági iskolai tananyagként is.

AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI KALENDÁRIUMOK, A MAGYAR KALENDÁRIUMOKRA HATÓ KÜLFÖLDI PÉLDÁK

A jobbágyok-parasztok munkálatait, részben önéletírásait mint egy vezérfonál a korabeli kalendáriumok is irányították, egyféle tájékoztató útmutatót jelentve. Emellett a kalendáriumok, csíziók a 16–19. századi művelődés fontos nyomtatott, népszerű termékei is voltak. Kalendáriumnak nevezi a szakkutatás általában azokat a naptártípusú kiadványokat, amelyek nyomtatott formában évente, általában önállóan vagy egy-egy hírlaphoz, folyóirathoz kapcsolódva, mellékletként jelentek meg. Naptárrészük viszonylag részletes, tartalmaznak valamiféle naptári segédletet (névnapok, vásárnapok, majd akár a postai-vasúti tudnivalók, stb.), és jellemzően tartalmaztak ismeretterjesztő, szépirodalmi alkotásokat, vagy egyéb szórakoztató olvasmányokat, mint például közmondásokat, adomákat. Fontos, hogy a társadalom egészéhez vagy kisebb-nagyobb csoportjához szóltak. A kalendáriumok a 16. század első felétől kezdve irodalmunknak, az írásbeliségnek egy jellegzetes vonulatát jelentették. Az olvasóközönségük kezdetben elsősorban a nemesség és más társadalmi rétegek szűk, olvasni tudó csoportjából kerül ki, és nem a parasztságból.

¹ Hoppál Mihály – Küllös Ilona: Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség... Ethnografia (83). 1972. 284–292.

A 18. századtól kezdve azonban egyre inkább a kialakuló polgárság és a parasztság olvasmányává vált. Ez a folyamat a 19. században teljesedett ki a parasztság olvasni tudó rétegének növekedésével párhuzamosan. Ekkor a kalendárium a Biblia és a ponyvatermékek mellett a parasztság és a városi polgárság legfőbb olvasmánya, és életének egyik irányítója, szervezője is lett. A kalendárium fennmaradását elsősorban a parasztság művelődési szintjének köszönhette, népszerűségét, hitelét pedig elsősorban annak, hogy az élet sok területén praktikus tanáccsal, útbaigazítással látta el az olvasni tudókat. Ez a szerep tette rendkívül népszerűvé a kalendáriumokat a széles néptömegek között. Egyszersmind ez tette kiadásukat a nyomdászok számára a legjövedelmezőbb, így a legvonzóbb üzleti vállalkozássá. Az elmondottakból következik az, hogy a kalendáriumoknak nagy szerepük lehetett a néptömegek művelésében, gazdálkodói útjásaiban, sőt politikai irányításában is.

Északnyugat-Dunántúl, a Felvidék és Erdély a kedvezőbb történeti múltja révén már a 17. század végén, majd a 18. században a magyarországi könyv-, főleg kalendárium (csíziók) kiadás, nyomtatás egyik központjának számított. Győr, Nagyszombat, Sopron, Pozsony, az erdélyi Kolozsvár városában, majd Nyugat-Magyarországon Csepregen is működtek már kisebb-nagyobb nyomdák. Ebben az időben a kalendáriumok olyan általános és közkedvelt kiadványok voltak, amelyekben mezőgazdasági, időjárási, meteorológiai megfigyelések, tanácsok, egészségügyi javaslatok is helyet kaptak. Azonban a 17. század végi magyarországi mezőgazdasági szakirodalom ezek ellenére is elmaradt az európai fejlődéstől. A 18. század első felében a korábban már megjelent művek újabb kiadásokban jelentek meg. Így 1751-ig 3 újabb kiadását érte meg Lippay János agrárkalendáriuma, a *Calendarium...* is.² Művének fontosságát bizonyítja az a tény, hogy a *Calendarium* hat kiadást ért meg, amelyekből három még a 18. században is megjelenhetett. Hatása még a későbbi időszakokban is érződött. Jól ismerte Magyarország gazdasági adottságait, a növény és környezet viszonyának fontosságát. Könyvében foglalt tanácsai azonban – amelyre különösen felhívta az olvasók figyelmét – elsősorban Nyugat- és Északnyugat-Magyarországra voltak alkalmazhatók.

A *Calendariumot* a római korban írt naptárakhoz hasonlóan készítette, az egyes mezőgazdasági munkákat a hónapok rendjében sorolta fel. A reneszánsz korszak ezt elevenítette fel és ennek egy kiváló, kései magyar példája volt Lippay János *Calendariuma*. Művében havi részletezéssel, időrendi sorrendben írta le az egyes időszakokra esedékes gazdasági munkákat 62 oldalon 278 pontba foglalva. Részletesen ismertette a növénytermesztéssel, a kertészettel, a szőlőtermesztéssel kapcsolatos munkák sorrendjét, a borkezelés időszerű teendőit. Hasonlóan négyszer jelent meg Szent-Iványi Márton *Oeconomia philosophica* című kalendáriuma is. Mindezekben itt-ott még a középkori misztikus babonák, hiedelmek is megtalálhatóak voltak.

A kalendáriumok jelezték előre az ünnepeket is. Az ünnepek nem mások voltak a középkor óta, mint a köznapok sorából kiemelkedő, kitüntetett időtartamok, melyek általában szertartásos, több-kevesebb fölszabadultsággal és kicsapongással járó együttlétet jelentettek, kisebb vagy nagyobb embercsoportoknak. A kalendáriumok rendkívül nagy hatással voltak a jeles napok kialakulására és ezekhez bizonyos időjárási jövendölések is kapcsolódtak. Ezek elsősorban akkor rögződtek meg iga-

² Lippay János: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum*. 1662. Nagyszombat, 1674. Lőcse, 1751. Kassa.

zán, ha annak beteljesedését többször tapasztalták. Sok esetben a középkori csíziók jövődöléseit is ki lehet mutatni egy-egy népi időjóslásból. Ezek Európában a 12–13. századtól kezdve a naptárak szerepét töltötték be, melyben az ünnepek, jeles napok, névnapok mellett az időjóslás is helyet kapott. Magyarországon az első csíziót a 15. századból tudjuk kimutatni, míg maga a szó csak a 16. század első felében tűnik fel. A 17. századtól kezdve egyre inkább összeolvadt a kalendáriummal, melynek időjárással kapcsolatos megjegyzéseiből sok bekerült a paraszti ismeret tárházába, olyan is, amelynek helyi vonatkozása aligha lehetett. Sokszor a jóslatokat versebe szedték, így azok terjedését, hosszabb rögzítését nagymértékben elősegítették. Ezekben a kiadványokban már esetleg képek, metszetek is voltak.

A csízió-ábrák csoportjába sorolható minden olyan illusztráció, amely az ember és a természet kapcsolatáról, a természeti jelenségek (időjárás, a Hold mozgása) megfigyeléséből közvetít ismereteket, vagy ad szemléletes tájékoztatást. A csíziókban általában mindenféle naptárkép előfordul, például bolygók, hónapképek, fogyatkozások, orvoslással kapcsolatos ábrák. A kalendáriumokban viszont ez a bőséges képanyag egyszerre nincs jelen, hanem csak több-kevesebb illusztráció a lehetséges kínálatból. Az 1592-es kolozsvári Cisio szüret ábrája érdekes módon egy tévedést örökített meg. Ide ugyanis az a kép került, amely a májusi hónapillusztrációk között gyakori, a lombos fák alatt kádban fürdőző férfi és nő figuráját ábrázolja (mely többek közt a 15. századi Flamand Kalendáriumban és az Esterházy-gyűjtemény május-képén fordul elő.) Az őszt viszont a mustos taposókád szokta megjeleníteni az őszi hónapábrázolásoknál. Tehát a kád téveszthette meg a nyomódúcot felhasználó nyomdászt, vagy nem találhatta a tipikus másik dongás edényt ábrázoló dűcot, szükségében ezért használhatta ezt fel.

A jóslások között akadnak olyanok, melyek az egész magyar nyelvterület parasztságánál megtalálhatók. Ezek egy része tapasztalaton alapszik, mint a szőlőhegy füstölése fagy ellen, vagy éppen a háziállatok viselkedése. Olyanokat is ismerünk, amelyek szokásjellegüknél fogva ugyancsak széles körben ismertek. Ilyenek elsősorban azok, amelyek egy-egy szent névnapjához kötődnek. Ezek között is kiemelkedik Medárd, Margit, amelyekhez elsősorban a 40 napra történő idő előrejelzés fűződik, amit más esetben is megtalálunk (például Mátyás, Gergely, Benedek, Iván napjával kapcsolatos hőmérséklet, felmelegedés, ami a kertekben nagyon fontos előismeretet jelentett).

A kalendáriumok tehát kronológiai, meteorológiai, erkölcsi útmutató, tudományos ismeretterjesztő, praktikus tanácsokat és ismereteket adó írárok, kiadványok, amelyek szervesen beépültek a magyar parasztság életébe. Formájuk, szerkezetük naptár- és prognosztikon tartalmukkal közkedvelt lett.

Röviden át kell tekinteni a kalendáriumok kiadásának első időszakát. Az első nyomtatott, több példányos kalendáriumok a 16. század ötvenes éveinek végén jelentek meg a Régi Magyar Könyvek nyilvántartása szerint, 1557-ben Bécsben, az 1558. évre.³ Ezt Paul Fabricius udvari matematikus és csillagász készítette el, aki a 16. század második felében a bécsi egyetem tanára volt. Számos naptárt szerkesztett, amelyek nemcsak latinul és németül jelentek meg Bécsben, hanem Prágában csehül is kiadták azokat. Fabricius 1558. január 1-jén Nádasdy Tamás nádorhoz írt levelében arról panaszkodott, hogy egy bizonyos nyomdász az általa készített nap-

³ Kalendarium az 1558. esztendőre. Red. Paul Fabricius.

tárt egy idegen prognosztikonjával adta ki magyarul. Fabricius magyar naptárából és az ismeretlen idegen magyar nyelvű prognosztikonjából, amely nyilván 1558-ra szült és Bécsben készült, nem maradt fenn példány. Lehetséges, hogy az ismeretlen nyomdász Raphael Hoffhalter volt, akinél ez időben tanulta a nyomdászatot Huszár Gál, és akinek a műhelyében ezekben az években magyar nyelvű nyomtatványok, közöttük naptárak is készültek.

A következő kalendáriumok 1560-ban, majd 1561-ben szintén Bécsben jelentek meg.⁴ A naptár címlapját Magyarország fametszetű címere díszítette, amely a prognosztikon címlapján megismétlődött. Ez utóbbi hátán állt Bornemisza Péter ajánlása Bécs 1561. szeptember 30-i kelettel: „Zríni Miklós úrnak ... őfelsége hű tanácsának, fő tárnokmesterének és Baranya vármegye ispánjának”. A naptárhoz szükséges számításokat Tomasz Piotrkowczyk krakkói csillagász végezte el, ugyanő írta a prognosztikont is.

Kolozsvárról ismert 1568-ból a következő naptár,⁵ ami a legrégebbi Magyarországon nyomtatott naptár. Töredékét, amely ma nem található, Kanyaró Ferenc áztatta ki egy Heltai Gáspár műhelyében készült kötésből. A táblában javítgatásokkal és törlésekkel teli kézirat-töredéket is talált, amely arról tanúskodott, hogy a naptárat krakkói és bécsi minták nyomán maga Heltai Gáspár állíthatta össze. A nyomtatvány eredetileg két külön címlappal ellátott részből, a tulajdonképpeni naptárból és jövődöléseket tartalmazó prognosztikonból állott. A ma már csak a Magyar Tudományos Akadémia kézirat-tárában őrzött nyomtatvány címlapján Magyarország címere volt látható a fordító ajánlásával: „Az én tisztelendő és bizodalmas uramnak és patronusomnak, Thelegdi Miklósnak, a nemes esztergomi káptalannak lektorának Egieduthi Gergely.”⁶

Debrecenből származik a szintén korai, 1570. évi kalendárium, amely címlapján díszítésként naptárjegyeket alkalmaztak. Ebből arra következtettek, hogy a Komlós nevezetű nyomdász berendezkedett naptárak nyomtatására, de ezekből nem maradt fenn egyetlen egy sem. A naptárjegyek ilyen másodlagos felhasználása igen szokatlan. Lehetséges, hogy talán éppen azért került erre sor, mert eredeti rendeltetésüknek megfelelően, naptárban ezekben az években nem használták Debrecenben őket. Ennek ellenére feltételezhető, hogy már Komlós is nyomtatott naptárakat, de példány nem maradt belőlük. A naptárak, mint elkopó, rongyolódó használati nyomtatványok, különösen ki voltak téve a pusztulás veszélyének.

Ha végigtekintünk a legkorábbi, 16. századi kalendáriumok kiadási évein, egy csokorra valót találunk. 1558-tól 1561-ben, 1562-ben, 1569-ben, 1571-ben, 1572-ben, 1573-ben, 1576-ban, 1578-ban, 1579-ben, 1580-ban, 1581-ben, 1582-ben, 1583-ban, 1584-ben, 1585-ben, 1586-ban, 1587-ben, 1588-ban, 1589-ben, 1590-ben, 1591-ben, 1592-ben, 1593-ban, 1594-ben, 1595-ben, 1596-ban, 1597-ben, 1598-ban és 1599-ben, ami egyértelművé teszi a kalendáriumkiadás elterjedését, sikerét és valószínű fontosságát. Német, osztrák, cseh, nyugat-európai előképek és példák hatottak a magyar kalendáriumkiadásra.

⁴ KALENDARIOM es az aegh forgasabol valo igaz itiletek, ky az craccai Piotrcoui Thamas szerzese szerind [!] forditatek magiarra pesti Bornemissa Peter deak által az edes iduözitő vrunk Iesus Christus születesenek MDLXII eztendeiere. – (Igaz iöuendő itiletek Christvs vrunk születese vtan valo MDLXII eztendőnek szolgaltatasara, az craccai Piotrcoui Thamas iudicioma szerint, szerzetek pesti Bornemissa Peter deak által.) Bechben (1561) Raphael Hofhalter

⁵ JUDICIVM magyar nyelven, mind a beczy, mind a crackai iudiciumokból egybe gyűjtött és megtolmáczoltattot Christus születése vtan 1569. esztendőre. – [2] Practica ez esztendőre 1569. Az crackai és beczy praktikából egybegyűjtöttet. Kolozsvár 1568 Heltai.

⁶ RMK I. 84.

AGRÁRKALENDÁRIUMOK, LIPPAY JÁNOS NAGYSIKERŰ KALENDÁRIUMA, 1662.

Lippay János 17. századi kalendáriuma a korszak magyar nyelvű munkáinak meghatározó és még a későbbi időszakra is nagy hatást gyakorló kiadványa volt. Lippay György esztergomi érsek testvéröccsének (1606–1668) kalendáriuma 1662-ben jelent meg Nagyszombaton. *„Calendarium Oeconomicum Perpetuum, Az az Esztergomi Érsek Urunk ő Nagysága posoni Gondviselőjének Majorságról írt Laistroma, minden Esztendőre, kiből minden Major Gazda órul hora egész Esztendő által mit munkálottasson az Majorság körül, megtudhattya. Most újonnan Magyar nyelven ki bocsáttatott”* – olvasható a címlapon.

Sikerét és egyben a korabeli agrár szakirodalom változatlanságát is jelzi, hogy 1674-ben, 1751-ben is változatlan formában kiadták, miközben már korszerűbb és újabb ismeretekkel rendelkező mutatóra lett volna szüksége a magyar gazdáknak. A *„Calendarium oeconomicum perpetuum...”* című munkáját abban a korszakban írta, amikor az ország lakossága három részre szakadtan, csaknem állandó harcokban élt. E művével is a sokat szenvedett országát akarta szolgálni: *„...az Magyar Nemzetnek eleiben járulni”* – mint írta. A kalendáriumírásról azt említette: *„Kiknek hólnaponként-való hasznos munkáiról, akarám előt-járóban, ezen csekély Magyar pennámnak írását bocsátanom. Noha talám csudálkoznak sokan, hogy mostani időben, olyan Kalendariummal merek az Nemes Magyar Nemzetnek eleiben járulni: kiben a gazdaságnak munkájára, kerti virágoknak, veteményeknek bajmoldására, szántásnak, vetésnek, és több e féle majorsághoz illendő foglalatosságira inditanám, és kézen vezérlesem őket...”* a háborús időszakban. *„Az szántó vasakból kardokat csinálnak, és az kaszákból dárdákat. Hadgya el inkább, kiki mind az eke szarvát, és nyúllyon az kardnak maroklattyához. Nem láttyuk é minden nap, és fülünkel halljuk, hogy a meg-dühödött pogány ellenség, fejünk felett forgattya éles fegyverét: Országunkat porrá, hamuvá teszi...Holott a Majorság, és ahoz tartozandó munka, nem fegyver csattagást, se puska ropogást kévan, hanem bekeséges üdöt.”* A kalendárium megírásánál ügyelt arra, hogy a majorságban és a földmunkákban jártas szerzőktől vegyen át javaslatokat, illetve saját tapasztalatait állította hadrendbe. *„Magyar nyelven nem-is találtnak,”* hasonló írást, ezért vállalkozott ennek megírására. Mert *„Roszul van annak az Urnak dolga, akit az Majoros tanít.”* – mint írta.⁷ Megmagyarázta, hogy mit ért kalendáriumon: *„Kalendáriumnak neveztetik: mert valamint más Kalendáriumban az hólnapok, és az napok, s azokban változó jelek föl vannak rendszerént jegyezve: úgy e Kalendariumban-is, a Majorsághoz tartozandó munkák, minden hónapban el vannak rendelve. Azért-is hivattatik Kalendáriumnak, hogy valamint az az más Kalendáriumban, nem mind Sz írás az, amit az üdőnek változasi felől jövendölnek...”*⁸

⁷ Lippay János. 1751. Az kegyes olvasóhoz. Előszó. Oldalszám nélkül.

⁸ Uo.

NAGYVÁTHY JÁNOS: „KÖZÖNSÉGES INSTRUCTIO”-JÁNAK UN. „ROBOT KALENDÁRIUM”-A, 1792.

Festetics György, a *Szorgalmatos mezei gazda* című, Nagyváthy János által írt könyv megjelenése után hamarosan uradalmainak teljhatalmú kormányzására hívta meg a szerzőt, aki az uradalmi birtokok egységes gazdálkodását az 1792-től évente több példányban évente lemásoltatott, úgynevezett „Közönséges Instructio”-jával biztosította.⁹ Az uradalmi Direkción a későbbiekben többeket, például Pethe Ferencet is arra kötelezte, hogy mint a Georgikon vezető tanára, a Nagyváthy-féle instrukciókat megtanulja és alkalmazza.¹⁰ Mindez azért fontos számunkra, mert érthetővé válik, hogy miért maradhatott fenn több példányban és több évből a lemásolt Nagyváthy-féle instrukció kalendárium. Ugyanakkor ez fontossá is teszi számunkra, mert így a későbbiekben az uradalom vezetésében, irányításában meghatározó instrukciót a szakmai eredmények ismertetésénél mindig felhasználhatjuk, rámutathatunk jelentőségére. Az „Instructio” ugyanis egyféle gazdálkodási vázat, irányvonalat adó útmutatót jelentett, amely mind a Georgikonra, mind az elméleti oktatás melletti gyakorlati munkákra és az uradalombeli tevékenységre is rányomta a bélyegét. Így egyféle különleges tananyagként, a gazdálkodást meghatározó ismeretként vonult végig a 18. század végétől a 19. század közepéig. Ezáltal olyan általános, hol iránymutató, hol elérendő, hol pedig már túlhaladott tudást jelentett, ami a paraszti tudásra is kihatott. A Nagyváthy-féle „Instructio”-kat Szántó Imre is 1792-re datálta, Nagyváthy Kálmán családtag későbbi visszaemlékezése alapján.¹¹ Nagyváthy János nagyra értékelte a Georgikont, amiről még 1821-ben is, a halála után megjelent új szakkönyvének előszavában is megemlékezett:¹²

„A Keszthelyi Georgikon pedig példátlan bőkezűséggel és szorgalommal a szomszéd Nemzetek gazdasági Fogásait, talált szerszámjait, ditsért Magjait stb. amellyeket sok Majorokba az ujságokon való kapás és személyes ajánlás szekerekkel behordott, próbára vonta és amellyek s sárt kiállották, azoknak egész kiterjedést adni igyekezett, azok pedig amellyek a mi Erőnkkel és mindenképpen terhes kiviteliükkel össze nem férnek, erőltető Patikaszerekkel való Nemzésnél egyebet nem szereztek, hazafiságot nála éppen nem nyertek.”

A Georgikonban általánosan ismert és használt másik nagyhatású korabeli mezőgazdasági-kertészeti szakmunka Plessing József: *„Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendáriuma...”* című kiadványa volt.¹³ Ennek az 1796-ban megjelent, régies mintázatú, konzervatív gazdasági naptárnak a szakmai súlyát jelzi, hogy a keszthelyi Georgikonban az alpraktikánsok, az úgynevezett bérestanulók, kertésztanulók, vincellérek hosszú időn át egyedül csak is ezt használták az elméleti ismereteik bővítésére. Ezért a részletes történeti, kertészeti, szakmai elemzésnél ezt a kalendáriumot is fel kell használni. Maga a szerző fogalmazott úgy, hogy:

⁹ Nagyváthy Jánossal többen foglalkoztak, legutoljára a Lukács Gábor által szerkesztett Nagyváthy Évkönyv.

¹⁰ Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832). Budapest, 1964. 89.

¹¹ Nagyváthy Kálmán: Nagyváthy János élete. Pozsony, 1891. 19., Szántó Imre: Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzete, Szerk.: Bakos József. Eger, 1956. 495.

¹² Nagyváthy János: A magyar practicus teresztő. Pest, 1821. Előbeszéd.

¹³ Süle S. 1964. 57.

„Mivel ez a Könyv azoknak utasítására-is irattatott, a kik tsak most kezdenek gazdálkodni, tehát jónak találtatott mindennémű Gabona, és ital mértékeket ide feljegyezni.”¹⁴

Hasonló beosztású volt Veszelszki Antalnak az 1799-ben megjelent „*Száz esztendő kalendáriom*”-ja is. De a 18. század elején élt francia jezsuita, J. Vanier († 1739) *Paraszi majorság* című verses munkáját Baróti Szabó Dávid fordításában is ismerték a Georgikonban, a rá való hivatkozást pedig a georgikoni hallgatói jegyzetek is igazolják.

NAGYVÁTHY ÉS PLESSING JÓZSEF KALENDÁRIUMA (1796), VALAMINT A KESZTHELYI URADALOM ÉS A GEORGIKON TANANYAGA, MUNKÁLTATÁSA A HÓNAPOK SORRENDJÉBEN

A Georgikonban is ismerték és használták¹⁵ Plessing József 1796-ban megjelent új kalendáriumát. Erre mint a gazdálkodás alapvető és általános ismereteit összegző műre tekintettek a kortársak. Plessing kalendáriuma nagyon népszerű volt, részletesen foglalkozott a kertészet minden ágával.

„*Elő-Beszéd*”-ében öntudatosan hirdette, hogy alapos könyvecskéjéből nem kevés dolgot fognak az olvasók megtudni a gazdálkodásról. Az a tudás és szemlélet, amit a könyvből elsajátíthatott a korabeli olvasó, az „*vagyonosabb*” jobbágyot és jobbágygyereket jelenthetett – ahogyan írta a javaslatában – a nemesi gazdáknak, ami az adózás révén a birtokosnak is érdeke lehetett. Ebben a szemléletben is megmutatkozott a felvilágosult abszolutizmus uralkodóinak jobbágyvédelmi, adózóvédelmi nézetei. A későbbiekben is dicséri a kalendáriumát, mint amire ezren és ezren vártak, és korábban nem volt lehetőségük a gazdálkodásukat javítani, nem úgy, mint most, a kötet kézbevétele után. Magabiztos önteltségében a kalendáriuma előszavában egyenesen a Szentíráshoz, a Bibliához hasonlítja kalendáriumát fontosságában.¹⁶ Azt is megfogalmazta tegező megszólítással, hogy: „...tudgyátok-meg végtére azt, hogy ezen Kalendáriom nem egyedül érettetek, hanem Magzataitokért is adattatott-ki: ezek eránt fognak Országtoknak jó-tévő kegyes Attyai szorgalmatoskodni, és nékiek alkalmatosságát nyújtani, hogy ott, a hol már Oskolák vagynak, oktattassanak, és idővel birtokossabb Gazdák lehessenek, a millyenek mostanában némellyek közületek lenni nem akarnak.”¹⁷ Ezért sem véletlen, hogy a megalakuló Georgikonban, az 1797-es alapítása óta ezt a könyvecskét a gyakorlati és praktikus tanácsai miatt, mind elméleti, mind gyakorlati tananyagként követelték meg. Nagyváthy is és a tanárok is az oktatás, az órák közben utaltak erre a kalendári-

¹⁴ Plessing József: Magyar mezei és házi gazdaságnak Kalendárioma az esztendő 12 hónapjaira alkalmazott, melyből rövidesen, világosan és igen alkalmatosan által látszik minémű munkák minden hónapban mint a házi, mint pedig a mezei gazdaságban fordulnak elő s mire kellessen azokban főképpen vigyázni. A házi és mezei gazdaságnak fő tárgyairól szöllő tordalékok és a könyvnek lajstroma a falusi iskola mesterek és házi gazdák számára, hogy a gyermekeiket oktathassák egy kérdező könyvecskének formájában irattatott, a végre, hogy ezen könyvnek kiterjesztése által a mezei ifjuságnál, gazdaság tisztjeinél és azoknál, a kik saját gazdaságjokat önnön magok folytatják, a földnek óhajtott jól mívelése ezen áldott Magyarországnak előmozdittasson. Pest, 1796.

¹⁵ Plessing J. 1796. *Magyar mezei és házi gazdaságnak Kalendárioma az esztendő 12 hónapjaira ...* Németül: Ungarischer Land- und Hauswirtschafts Kalender. 1796. Pest.

¹⁶ „...sőt ígérem még azt-is, hogy ezen könyvetekét mindnyárt az Imádságos Könyvetek után leg-többre fogjátok betsülni, mivel oly alkalmatos móddal készítettet, hogy néktek azt minden Hónapban tsak fel-nyitnotok, és hamarjában meg-néznetek kelletik, hogy Gazdaságtokban meg-néznetek kelletik, hogy Gazdaságtokra nézve ebbe, vagy abba a, mind Hónapba mely dologhoz kellessék fognotok...” Plessing 1796. Előszó.

¹⁷ Plessing 1796. Előszó.

umra, ahogy az a georgikoni hallgatók jegyzetei alapján ez nyomon is követhető. De Nagyváthy János kéziratos uradalomvezetési könyvére, a „Közönséges Instructiora” is. A Plessing-féle kalendárium több esetben is bőbeszédűbb, és több egy-egy hónapban ajánlott munkát írt le, mint a célratörő és feszesen fogalmazó, uradalmi utasításokat adó Nagyváthy az Instructio-jában.

Természetesen a georgikoni tanárok, akik egyben a keszthelyi uradalmat is vezették és a georgikoni tangazdaságot is irányították, mind a Nagyváthy-féle utasításokat, Instructiokat, mind a Plessing-féle kalendáriumi munkaleírásokat ismerték, és ez utóbbit oktatási segédanyagként is használták. Kiragadva néhány témát: Plessing kalendáriuma a mogyorószedést, hajától tisztogatását Szent Bertalan napja körül ajánlotta. Mogyoróolaj ütését is tanácsolta, a diók szedésénél viszont hosszú póznákat ajánlott a termés leverésére, amint az a paraszti gyakorlatban is előfordult. A kalendárium számos házi tennivalót is említett, mint például a gyümölcsaszarlást, amelyet részletesen írt le, épp így a szilvalekvárfőzést, a szilvahéjtól megszárt szilvaliktáriumfőzést¹⁸ (folyékony lekvár), vagy a bodzával való összefőzést és a liktárium eltartását is ismertette. Ezek a munkák asszonyi tennivalók voltak, paraszt-gazdasszonyi feladatok, amelyekre az 1796-ban megjelent kalendárium számtalanszor kitért a georgikoni hallgatók ismeretét is bővítve. Ugyanakkor az alapos trágyázást is ajánlotta a kalendárium.¹⁹

Nagyváti²⁰ az 1792-ben írt „Instructio”-jában az uradalmakban januári munkaként a zöldséges pincék vizsgálatát és az ott tárolt, magnak való zöldségnövények kiválogatását jelölte meg. Ezeket a növényeket a rothadt és a rothadást okozó levelektől meg kellett tisztogatni. A Plessing-féle kalendárium is felsorolt néhány zöldségtermesztési tennivalót, elsősorban a pincékben, a zöld vermekben vagy a kertek alkalmasabb veteményes ágyaiban.

Márciusban a melegágyakat a kihülés ellen szalmával, nádtakarással védték a fagyok ellen. A Plessing-féle kalendárium megszívlelendő tanácsokat adott a gazdasszonyoknak erre a hónapra is. Amennyiben a télire eltett savanyúságok tavaszra elfogytak, a kalendárium a már legkorábban kihajtó salátafélékből javasolja friss saláta készítését. Mind a gyerekekkel, mind a házi cselédséggel összegyűjthette ezeket a konyhára szánt kora tavaszi salátaféléket a ház asszonya. A hó elolvadása után a kizöldülő növénykéket gyűjtötték, úgymint a vadsalátát, a vadcikóriát, a vad „rapuntzlit”, a vadkomlót, a porcsinfüvet stb. De még áprilisban sem volt késő összegyűjtögetni a gátak és bokrok mellékéről a gyenge csalánt, a rétekről a szarvasnyelvű füvet, a szántóföldeken a galambbegyet, a források mellett a vízitormát. Ezek a salátafüvek egyébként a városokban keresett kora tavaszi csemegék voltak, így az eladásuk különösebb gondot nem jelenthetett, amint erre a Georgikonban is tananyagként ismert népszerű kalendárium rámutatott. „...az efféle füvek, és palánták kikeresése nem csak hasznos, hanem egy valóságos jó mód a Gyermeknek a henyéléstől való könnyű el-szoktatására.”²¹

Áprilisban a kertek felásása után sárgarépa vetését, majd ezt felülvetve rozst, végül április végén mákot vetettek a Festetics-uradalmakban. Ez a kettős haszno-

¹⁸ A török időszak jellegzetes gyümölcslekvárja, édessége volt a liktárium.

¹⁹ Plessing 1796. § 504., 505., 506., 530., 531., 532., 533., 534., a trágyázásra §515.

²⁰ Nagyváti János: Közönséges Instructio a Mlgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Uradalmaiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztől. Kézirat. 1792. 6. (Nagyváthy János 1791-ben és 1792-ben még ti-vel írta nevét, később thy-al.)

²¹ Plessing 1796. §127–128. Az áprilisi adatok uo. §182.

sítás, köztestermesztés is a jobb területkihasználás és a nyereségesebb gazdálkodás érdekében történt.²² Április azonban a gazdálkodás szempontjából is nevezetes kalendáriumi napot, Szent György napját (április 24.) hozta el, amikor általánosságban is megindult a gazdálkodás a kényszerű téli hosszú szünet után. A kukoricát is ekkor vetették. Nagyváthy részletesen leírja a kukoricavetést, ami újvilági növényként ekkor még nem volt általánosan ismert, de a délnyugat-magyarországi uradalmakban a kelet-nyugat irányú sertéskereskedelem miatt ekkor kezdett kialakulni a nagymértékű takarmánynövényként való felhasználása. „Szent György napkor kell a Kukoritcát rakni, ez a plánta igen jó földet szeret, erre nézve szükség azt jól meg trágyázni, aprítva meg szántani és előtte meg boronálni, hogy a rohandó szemek annál jobb helyre essenek. Őt szemet szokás egy bokorba tenni; de ebből is az első kapálás alkalmatosságával 3 szálát, leg alább pedig kettőt szükség kiszakasztani. Némelyek az el rohandó magokat trágya lévben szokták 12 óráig áztatni, és ez után kevéssé meg száraztván elrakni. Ez jó olyanra, ha a föld nedves, de ha a szárazságtól lehet félni, nem egészen bátorságos a magot meg áztatni. Ha a Kukoritzza földek igen messze fekszenek, és e miatt elegendő trágyát nem lehetne reájok vitetni, elég lesz a ganajt a fészekbe bé tölteni és a magot abba rakatni, az egészen meg trágyázott Kukoricza földek sokszor elegendő bővin maradnak; azért azokba Rozsot szokás vetni.”²³ A konvenciók fizetés bab, borsó, lencse, hagyma, sárgarépa természetbeni fizetése érdekében ebben a hónapban vetettette el a magokat. A futó-karósbab támasztékaul karó helyett Nagyváthy a bab közé vetett kendert ajánlotta.²⁴

Májusban ültették ki a magnak szánt zöldségnövényeket, azokat a kényári, kétéves növényeket, amelyek az adott évben hozták termésüket, magjaikat. Ezeket a növénykéket a túlzott vegetatív, zöld részek fejlesztése elkerülése érdekében hajtásaikon visszacsípték, hogy ezzel is a termést, illetve a magképzést segítsék elő. Amint érni kezdtek a vetőmagnak szánt magok, a verebek és más madarak ellen hálóval védtek a magkezdeményeket. A jó vetőmagot megbecsülték. Plessing már 1796-ban külön hangsúlyozta, hogy: „kertészségnél igen sok függ a jó magtól; ugyan azért a maga hasznát ohajtó gazda soha földgyeit roszzs maggal bé-ne vesse, mellyek megérdemlik hogy jó, és hasznos maggal bé-vetessenek; következendőkép, hogy ha egyszer jó magokra szert tett, vigyázzon jól, hogy azokból ki-ne fogygyon.”²⁵

Májusban már a hidegtűrő zöldségfajok, spenótok, saláták és más korai kerti zöldségnövények szolgálhatták ki az uradalmak konyháinak igényeit.

Júniusban írta elő Nagyváthy a burgonya, a kukorica, a káposztapalánta és a dohány megkapálását, a len gyomlálását, valamint a dinnyék feltöltögetését. Az uradalmakban női alkalmazottakkal köménymagot szedetett, meggy- és földieperecetet (szamóca) készítettett, de már a télre való uborkát is savanyítottatta.²⁶ Nagyváthy az asszonyi gazdálkodói tevékenységet nem becsülte le. A korszak európai gazdasági szakirodalmában a „Hausmutter” szakirodalom-típus a női munkaerőt, a gazdasszonyi tevékenységet fontosnak és hasznosnak tartotta. Nem véletlen, hogy Nagyváthy egyik példaképe, Germershausen hasonló munkáinak megjelenése után ő maga is írt egy gazdasszonyoknak szóló szakkönyvet, amely halála után, 1820-ban

²² Nagyváti J. 1792. 31.

²³ Nagyváti J. 1792. 33.

²⁴ uo. 33.

²⁵ uo. §235., §236., §237., §238., §239.

²⁶ Nagyváti J. 1792. 62.

jelent meg. Ebben a már akkor harminc esztendeje megígért gazdasszonyi teendőkről, a gazdálkodási feladatokról írt. A könyv elején szintén havonkénti bontásban ismerteti a különböző feladatokat, majd a gazdasszonyi munkákat vette sorra.

Plessing júniusi munkaként sorolta fel a karfiol, a káposzták, a zeller, a fejessaláták kiültetését, és az apróbb magoknak, fűszereknek, mint például a majoránnának, bazsalikomnak, csombornak elvetését. A bab- és borsótövek mellé vesszőket, ágakat szúrtak le, hogy ne a földön feküdjenek, hanem ezekre kúszva támaszkodjanak. A téli fekete retek magvait és a hónapos retek magjait ismét elvetették, hogy ősszel a retek kifejlődve, másodterményként, a kertet, ágyásokat jól kihasználva, még teremhessenek, és a kert jövedelmezőségét növeljék. De a spenót, a saláta másodveteményezése is ekkor történt meg. A Kalendárium meg is fogalmazta ezt az intenzív kertkultúrát: „...így mindenkor egy némű zöldség a másikat érje, s azokban fogyatkozás ne történjen...” De még ebben a hónapban tanácsolta a Plessing-féle kalendárium, hogy a hagyma magszárba szökkent kemény bördő, magszárát le kell tiporni és elszáradni hagyni, hogy a hagyma nagyobbra nőhessen. A fokhagymát viszont, hogy magba ne mehessen, összekötötték.²⁷

Júliusban az uradalmak tisztjei Nagyváthy utasítása alapján a kukoricát és a káposztát megkapáltatták, a káposzta fejesedő részéről az alsó sáros, esetleg hernyórágta leveleket pedig leszaggattatták. A konyhakertekben asszonyi munkaként írta elő az uradalmi tiszt a téli uborkák savanyítását, a vetni való, érett magok gyűjtését. A fokhagymánál megismétli tanácsát, mint azt a vöröshagymánál korábban már tette, vagyis a felmagzó száraz letaposását. Azért, „hogy az a tápláló nedvességet a czekeknek nagyítására fordítsa és nem a levelek hízalása.”²⁸ Plessing tanácsa szerint ebben a hónapban a káposztapalánták alsó leveléig a földet fel kellett tölteni, hasonlóan a kék, a barna, az (olasz) kelkáposzta és a karalábé palántáinál is. A hirtelen növvő, a nagy meleget nem kedvelő zöldségeket, mint a spenótot, salátát, endívia-salátát többször meg kellett öntözni, hogy magba ne menjenek, mert akkor csak sertéseknek és ludaknak vethették oda takarmányként. A július végén a téli saláta és az endívia magjaiból kikelt palántákat szeptemberben már kiültették, melyek így a novemberi hideg előtt jól meggyökeresedhettek és a téli fagyokat jól bírták. Ebben a hónapban több zöldségfaj magvai beértek, amelyeket körültekintően kellett begyűjteni, és kis zacskókban cédulákkal ellátva megjelölni. A kalendárium 1796-ban részletesen leírja a zöldborsó, a bab, az uborka termésének megtisztítását, sőt a télire elrakását is. Mindez mutatja, hogy gazdasszonyok számára is íródott ez a munka. A Georgikonban kedveltségét pedig az ottani gazdasszonyképző iskola is jól mutatja.²⁹

A 18. század végéig, 19. század elejéig a kalendáriumi hónapmunka tárgyalása a korabeli szakkönyveknél még ugyan megmaradt, mint bevált forma, de lassan az új, természettudományos ismeretek felbontják ezt a klasszikus formát. Ezzel a populáris írásbeliségű, nyomtatott kalendáriumok későközépkori, kora újkori formái az agrárszakirodalmat már nem jellemzik, ez a forma már nem uralkodik tovább. Kialakul az a mai napig érvényes racionális szakanyag-tárgyalás, amely a növényt, a fajtákat, a szükséges munkákat, majd a 19. század második felétől a növényvédelmi munkákat veszi sorra. A 20. században már az ökológiai környezet

²⁷ Plessing 1796. §303., §304., §305., §306., §307., §308.

²⁸ Nagyváti J. 1792. 66., 70.

²⁹ Plessing 1796. §383., §384., §385., §386., §387., §388., §389., §390., §391., §396.

és igény, illetve az ökonómiai mérlegelés is megjelenik a szakkönyvekben, amelyek már egyáltalán nem hasonlítanak az egykori kalendáriumi formára. Az egykori paraszti hagyományos gazdálkodás ismereteit tömörítő új kiadványok a 18. század végének racionális, felvilágosult, természettudományos ismereteivel bővülve, az egykori kalendáriumok sokszínűségét és a természet közelében élő ember írásos formában továbbadott tapasztalatait, a természetről szóló ismeretanyagát is kiszelektálták a középkori babonákkal, népi hiedelmekkel, szokás-hagyományokkal együtt. A kézírással, majd nyomtatott kalendáriumok a magas- és a népi kultúra ötvöződését őrizték meg, mint a népi hagyományt a gazdálkodás területén. A 17. századtól terjedt el egy speciális kalendáriumtípus mint írott-nyomtatott műfaj, az úgynevezett agrárkalendárium, amely már kimondottan a gazdálkodásra fókuszált. A paraszti ismereteket a magas kultúra ismereteivel keverten kimondottan a jobb, eredményesebb gazdálkodás érdekében és alárendelve.

Agricultural almanacs, the written farming mementoes of high and peasant culture

ZSIGMOND CSOMA

In Hungary until the late 18th and early 19th centuries the monthly, almanac-style, discussion of farming tasks survived in expert literature as a tried and tested method, but more recent knowledge gradually ousted this classical form. The result was that popular, handwritten, late mediaeval and early modern forms no longer characterised later printed almanacs, and the earlier style no longer dominated such publications. This is when the more modern style of expert discussions develops and remains characteristic to this day, with major themes like plants, species, necessary tasks, and, from the second half of the 19th century, plant protection methods. In the 20th century expert literature increasingly contains the viewpoints of ecology and environment and also economic considerations, and therefore barely resembles the traditional almanac form. The new publications, transmitting traditional peasant farming methods but now complemented with the enlightened, rational developments of natural history in the late 18th century not only eliminated mediaeval beliefs, folk superstitions and traditions, but also the versatility of older almanacs, together with the written experiences and knowledge of people still living close to nature. Handwritten and later printed almanacs fused high and peasant culture as the traditional form of farming. From the 17th century a new almanac style began to develop, both handwritten and printed, the so-called farmer's almanac, which focused specifically on agriculture. Based on a combination of peasant knowledge and high culture, its primary aim was a publication in the service of improved and more productive farming.

Parasztkertektől a gyógynövénykertekig¹

NAGY ÁGOTA

„A kert az emberiség egyik legjobb találmánya és eszköze arra, hogy önmagát otthon érezhesse ebben a világban. Ha az én házam az én váram, akkor az én kertem az én szentélyem vagy menedékem... A kert a mi saját világunk, egy általunk teremtett és általunk ellenőrzött világ. Rendezett és harmonikus univerzum, szemben a rendezetlen és diszharmonikus külső világgal, idegen világgal. A kert egyike annak a ritka pontnak az életünkben és az univerzumban, amelyeket valóban rendben és ellenőrzésünk alatt tudunk tartani.”

(Hankiss Elemér: Az emberi kaland, 1997.)

A kerti virágok, fűszer- és gyógynövények megnyugtató közelsége alapvető igénye a kertészkedő embernek. Hasznuk és szépségük okán egyaránt helyük van a kertben.

Mi volt előbb? Vajon a parasztkertek a kolostorkertek növényeit vették át, vagy a kolostorkerti gyógyfüvek eredője a világi kertekben keresendő? Az igazság valahol félúton lehet.

Ami biztos, a növények már jóval mindenféle civilizáció megjelenése előtt borították a földet, létükkel biztosítva a légkör éltető voltát, vagyis a szén-dioxidból oxigént állítottak elő a fotoszintézis során. Az ember megjelenésével a természet önformáló ereje kiegészült, a természet új irányok követésére kényszerült, hiszen a vadászattal, halászattal, gyűjtögetéssel, majd a tudatos földműveléssel az addig háborítatlan rendszer megváltozott. Az első kertekről nincsenek információink. Vélhetően a tápláléknövények elsőbbséget élveztek a pusztán csak esztétikai élményeket nyújtó virágoskertekkel szemben. A tudatára ébredő ember bizonyára felfigyelt arra, hogy a táplálék biztosítása mellett egyfajta örömet szerez a különféle alakulású növények, virágok és termések látványa is, s külön esztétikai célokra is kialakított kezdetleges ágyásokat.

Az itt következőben elsősorban a magyarországi vonatkozásokat vizsgáljuk, illetve a kolostorkertek keletkezéséhez, múltjához kapcsolódóan európai kitekintést is adunk. Célunk elsősorban a paraszti és a kolostorkertek közötti hasonlóság kere-

¹ Jelen tanulmány a Magyar Mezőgazdasági Múzeum „Színek, ízek, illatok...” című időszaki kiállításához (2013. szeptember – 2014. március) kapcsolódóan készült.

sése, de a mind teljesebb kép érdekében a főúri kertek jellemzésével, a híres 16–17. századi magyarországi kertkultúra bemutatásával is foglalkozunk. Mindezek hatását napjaink paraszti kertkultúrájára a Magyar Mezőgazdasági Múzeum 20. század végi, Szatmár megyei gyűjtőútján, valamint magyarországi települések előkertjeinek tanulmányozása során tapasztaltakkal támasztjuk alá. Ez utóbbi megfigyelések a 2000-es évek elején történtek.

A PARASZTKERT ÉS A GYÓGYNÖVÉNYKERT ÉRTELMEZÉSE

Mielőtt a címben megjelölt két kerttípust körüljárnánk, a kert általános definícióját a Magyar Néprajzi Lexikon szócikke segítségével határozzuk meg: „általában a lakóház körül található, rendszerint bekerített, zöldségfélék, gyümölcsfák, virágok ültetésére és megővésére szánt terület. A kert szó a *kerül*, *kerít*, *kering* igék *ker-* alapszavából származik, a régi magyar nyelvben és néhány mai nyelvújrásban 'kerítés'-t is jelent. Feltehető, hogy a <bekerített hely>-re, valamint a hasonló rendeltetésű, de kerítetlen területre vonatkozó jelentése jelentésátvitellel alakult ki. – A kert szó régebbi magyar jövevényszóként megvan az összet és más azzal szomszédos kaukázusi nyelvekben is. Ezért valószínű, hogy régebbi vagy egyidős azzal az időszakkal, amikor a vándorló magyarok ezekkel a népekkel szorosabban érintkeztek. Okleveles adatok alapján a mo.-i falvakban először a 13–14. sz. fordulójától mutathatók ki vetemények termesztésére kijelölt területek, amelyek már ekkor a 19–20. sz.-ban ismert helyeket foglaltak el a településszerkezetben. – Leginkább a lakóház mellett (mögött) a telek folytatásában húzódtak vagy a település szélén, ill. a határ egy vagy több pontján csoportosan helyezkedtek el. Ezekben főleg káposztát, répát és más zöldségfajtákat, különleges művelést, gondosabb talaj-előkészítést, ápolást igénylő növényeket termesztettek. Az ugaron legelő állatok ellen óvni és valamiképpen bekeríteni kellett őket. Különösen szívesen fogták kerti művelésbe a legelő állatoktól elhagyott, dúsan trágyázott állásokat. Hasonlóan keletkeztek a virágoskert, a *szőlős*-, *gyümölcsös*-, *irtás*-, *kenderes*-, *vad*-, *komlós*-, *füves*-, *dinnyés*-, *sáfrányos* stb. kertek is... A kert szó széles jelentéskörét mutatják a régi nyelvben és a recens kultúrában előforduló *lator*-, *méhes*-, *mezei*-, *paradicsom*-, *útvesztő*- (labirintus), *templom*-, *temető*- stb. kert. Ide tartozik a belterjes kultúrákkal foglalkozó gazdálkodási ág, a *kertészet* megnevezése is.”²

A néprajzi lexikon számos kerttípus felsorolása között sem a parasztkert, sem a gyógynövény- vagy kolostorkert nem fordul elő. Ugyanúgy nem ismeri ezeket a klasszikus szómagyarázatairól közismert Pallas Nagylexikon sem. Ez a két kertészeti, kertépítészeti szakszó Rapaics Rajmund tudományos népszerűsítő könyvében, az 1932-ben megjelent „A magyarság virágai” című munkában viszont ilyen markáns elkülönültségben tűnik fel: „A kolostorkert eredetében a császári Róma hagyatéka, kertészeti rendszere és növényei azonosak az itáliai ókori parasztkertekkel, ami római kertészeti írók munkáiból, például Columellá-éból könnyen megállapítható. A gazdagok díszkertjei, a császárok és hatalmasok villakertjei szinte nyom nélkül elpusztultak a népvándorlás áradataiban, de a római parasztkert nemcsak, hogy helyet kapott a kolostorok lakóinak életében, hanem több tekintetben alapvető fontosságot nyert. Bizonyos fejlődésen is átment a római hagyatéka, kivált mikor az

² Magyar Néprajzi Lexikon, 1977.

Alpoktól északra új klíma alá kerültek a mediterrán növények. Itt sok római növény nem honosodhatott meg, ezeket újakkal kellett pótolni és a változó környezet is éreztette hatását.”³

Ezek a kifejezések azóta mind a köz-, mind a szaknyelvben elterjedtek. Napjainkban az egyik legnépszerűbb internetes keresőprogram a „parasztkert” keresőszóra 5520, a „kolostorkert”-re 5690, míg az általánosabb „gyógynövénykertre” 16400 találatot jelez.

A *parasztkertek* mai, általános értelmezése megengedőbb, mivel mindazon kertek idesorolhatók, melyek családi művelésűek, magáncélokra szolgálnak, az úgynevezett „kertes házak” tartozékai. Nem feltétlenül falun találhatók, vidéki kis- és nagyvárosokban, sőt a fővárosi övezeteiben is művelik őket.

A *gyógynövénykerteket* (kolostorkerteket) még napjainkban is egyfajta, a gyógyító tudás iránti tisztelet övezte misztikum lengi körül. Jelentésük óhatatlanul a kolostorok világával, a szerzetesek gyógyító tevékenységével párosul; gondolati szinten kicsit megfoghatatlan, kicsit szent, nem egészen evilági növények nyílnak itt. Az egyes növényekhez fűződő jelképek, különleges jelentések igen sok esetben szoros összefüggést mutatnak a vallással, az egyház szentjeivel. Az Árpád-ház szentjeinek mindegyike kapcsolódik valamilyen módon a növényekhez. Szent István almát, vagy szagos fűvet küldött a betegeknek a gyógyulás érdekében. Nevét egy szegfűféle, a fehér virágú Szent István-szegfű (*Dianthus serotinus*) viseli. Szent Imre neve a fehér liliummal forrt össze, mely az ártatlanság jelképe. Ugyanígy „liliomos” szentek Szent Margit és Szent Kinga is. Szent László füve a tárnic, melyet a legenda szerint a király imájával talált meg. Fellőtt nyíla éppen e növényre esett vissza, amikor Istenhez fohászkodván katonáinak keresett gyógyírt a pestis ellen. Szent Erzsébet kötényében a koldusoknak szánt kenyér vált rózsává. A kötényében rózsát tartó Árpád-házi Szent Erzsébet számos templom oltárképét díszíti.⁴

A PARASZTI KERTEK JELLEMZŐI

A paraszti kerteket a célszerűség, az okos szükségszerűség tervezte. A dolgoz, hajnaltól talpon lévő, minden percet ésszerűen kihasználó életmód nem segíti a fölösleges cifrák, modoros díszkertek kigondolását. Az ágyások a ház körül, különösen a ház előtt, sokak szeme előtt lévő területeken inkább virágos ágyások voltak, hátrább a kevésbé látványos zöldséges- és gyümölcsöskertek terültek el. A lakóház előtt, mellett vagy annak közelében a falusi utcás településeken belül éppúgy, mint a szórótelepüléseken, tanyákon gyakran létesítettek virágos kiskertet. Virágos növényekkel igyekeztek elválasztani a lakóépületet az állattartó udvaroktól.

Zöldségfélék napi szükségletre és téli raktározásra termesztettek. Napi szükségletre lehetőleg a konyha közelében létesítettek zöldséges kiskertet. Sokszor a virágos kiskert egy részébe is került zöldség, fűszer. A téli raktározásra termesztett zöldségnek a legideálisabb helyet választották ki, így sokszor a telek legtávolabbi pontjára, vagy a szántóföldre, külső kertségekbe került.

³ Rapaics Rajmund: A magyarság virágai, 1932.

⁴ Kárpáti Elemérné – Nagy Ágota: Szent virágok, virágos szentek a hagyomány és művészetek tükrében. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum időszaki kiállításának forgatókönyve, 2003.

Több gyümölcsfa csoportba ültetett együttesét nevezték gyümölcsösnek. A telken szétszórt gyümölcsfaállományra ez nem volt érvényes. Szalagtelkes, csűrös településeknél a csűrök mögött alakítottak ki gyümölcsösöket. Kis telek esetén külső gyümölcsös telepítése volt szokásban.⁵

Magyarországon a gyümölcsöt és zöldséget a középkortól termesztették elhátartolt kertekben. A 18. század vége felé és a 19. század elején tűntek fel az első paraszti virágoskertek. Az itt ültetett virágok közül sok gyógynövény ugyanúgy a kolostorkertekben is virult. Kedvelt volt a rezeda, rozmaring, muskátli, bazsarózsa, gyöngyvirág, margaréta, nefelejcs, orgona, őszirózsa és krizantém.

A parasztkertek szerkezetében az esetlegességnek sokkal nagyobb szerepe volt, mint a szakszerű kertészetekben. A véletlenül kikelő növényt, ha egy mód volt rá, meghagyták, ha később valamilyen hasznát látták. Ez a haszon a legkülönbözőbb lehetett. A gyümölcsfák és cserjék, a zöldség-, gyógy-, dísznövények mellett gyakori volt, hogy meghagyták az árnyat, tűzi-, és épületefát adó, állati takarmányt biztosító növényeket. Emellett jellemző volt az is, hogy az egyes kerti egységekben a legkülönbözőbb csoportba tartozó növényeket ültették: virágos kiskertbe zöldségféléket, gyümölcsfákat, zöldséges kiskertbe díszcserjéket, de az is sokszor előfordult, hogy a gyümölcsösben kerítették el egy részt a zöldségféléknek.⁶

A KOLOSTORKERTEK JELLEMZŐI

Egyes vélemények szerint a kolostormozgalom talán nem nagy túlzással a kertben született. Nagy Theodor apáról jegyezték fel, hogy szerzetesként celláját gondosan ápolt kertbe építette.⁷

A kolostorokhoz tartozó úgynevezett kolostorkertek jelentős szerepet töltöttek be a világi kertkultúra kialakulásában, akár parasztkertekre, akár főúri kertekre gondolunk. A korai kolostorkertek növényei, ágyásainak formája sok esetben az ókori itáliai parasztkertekéhez hasonlít. A korabeli római kertészeti írók munkái (például Columella) ezt megerősítik. Tehát a kolostorkertek egyrészt megőrizték, másrészt továbbfejlesztették az egyszerű kertek növényvilágát. Az évezredek során megtapasztalt ismeret, ami a növények díszítő, gyógyító, vagy élvezeti tulajdonságaira vonatkozik, mindenhol érvényes, elég egymástól átvenni ezeket. A kolostorokban folyó magas szintű tudományos kutatás, az ismeretek állandó bővítése, a lehetőség arra, hogy egy-egy témában alaposan elmélyedjenek a szerzetesek, emeltebb szintű tudásanyag megszerzését és átadását tette lehetővé. A szerzetesrendek földrajzi elterjedése szintén nagy segítség volt a növények minél szélesebb körben történő megismertetéséhez. A középkori és újkori kolostorkertek több szerepet is elláttak: a gondolkodás, elmélyedés színhelyeül szolgáltak, helyet adtak a zöldséges, gyógynövény, és gyümölcskertnek, valamint gazdasági udvarként is működtek. Gyakran itt fogadták a vendégeket is. A kolostorkertek tehát nem csupán az úgynevezett gyógyfüves kerteket jelentik, hanem minden egyéb kertet is melyre az életünk (majd halálunk) során szükség lesz. A temető többnyire egyben

⁵ Holló László: Népi növény- és kertkultúra. Kérdőívek és gyűjtési útmutatók. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre, 1981. 2–3.

⁶ Holló László: Népi növény- és kertkultúra. Kérdőívek és gyűjtési útmutatók. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre, 1981. 5.

⁷ Herczeg Ágnes: A bencések szerepe a kerttörténetben és tájalakításban <http://orszagepito.hu/sites/all/files/orszagepito-hu/lapszam/2005-4/2005-4.pdf> (megtekintve: 2014. 03. 10.)

gyümölcsöskertként is szolgált, a gyógynövénykert klasszikus helyszíne pedig nem is annyira a kerengő, mint inkább egy, a főépülettől távolabbra eső terület volt. Kíváncsi helye az infirmatórium közelébe esett, hiszen a gyógyításhoz leginkább itt volt szükség a növényekre. A főzéshez szükséges fűszernövények a zöldségeskertben jól megfértek a zöldségekkel, ezért találjuk a borsfüvet, koriandert a hagyma, retek és karalábé közelében. Mivel a kerengő a gondolkodás, elmélyülés helyszínéül szolgált, itt esztétikai, illetve gondolatserkentő vagy éppen nyugtató szerepéért gondolhattak néhány virágágyást a szerzetesek. Így kerülhetett ide a rózsza és a liliom mellé a rozmaring, menta, kakukkfű vagy levendula, aminek elsődlegesen a gyógynövényeskertben volt a helye.

NÖVÉNYJEGYZÉKEK

A magyarországi korai emlékek között rendkívül kevés a kertekre vonatkozó leírás vagy rajz. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak otthont adó Vajdahunyadvárhoz tartozó román stílusú középkori kerengő is az építész, Alpár Ignác szabad tervezése. Ellentétben az épületegyüttes legtöbb részével, a kerengő nem eredeti minta után készült. A Pannonhalmi Főapátság kerengőjéről sem tudjuk, milyen növények díszlettek benne. Esterházy Pál nádor nevéhez fűződik a kismartoni zárdakert és a zaborhegyi (ma Szlovákia), barokk stílusú kolostorkert létrehozása, de ezek növényanyagáról sem tudunk semmit.

Az európai kertekbe, kolostorkertekbe ültetett növények jegyzékét legrészletebben egy 795-ben kelt királyi rendelet őrzi. Kezdő szavairól „*Capitulare de villis*”-nek nevezik. Eredetileg Franciaország déli, mediterrán részére készült, de később lefordították, és távolabb (pl. Németországban) is mérvadónak tekintették.

A „CAPITULARE DE VILLIS” KEZDETŰ, VIII. SZÁZADI KIRÁLYI RENDELET NÖVÉNYEI:

Capitulare	Tudományos név	Magyar név
1. liliūm	<i>Lilium candidum</i>	liliom
2. rosa	<i>Rosa centifolia</i>	rózsza
3. fenigraecum	<i>Trigonella foenum graecum</i>	görögszéna
4. costus	<i>Chrysanthemum balsamita</i>	Boldogasszony mentája
5. salvia	<i>Salvia officinalis</i>	orvosi zsálya
6. ruta	<i>Ruta hortensis</i>	kerti ruta
7. abrotanum	<i>Artemisia abrotanum</i>	istenfa
8. cucumer	<i>Cucumis sativus</i>	uborka
9. pepo	<i>Cucumis melo</i>	sárgadinnye
10. cucurbita	<i>Lagenaria vulgaris</i>	lopótök
11. fasiolus	<i>Vigna catjang</i>	bab
12. ciminum	<i>Cuminum cyminum</i>	rómaikömény
13. rosmarinus	<i>Rosmarinus officinalis</i>	rozmaring
14. careium	<i>Carum carvi</i>	kömény
15. cicer italicum	<i>Cicer arietinum</i>	bagolyborsó
16. squilla	<i>Urginea maritima</i>	tengerihagyma

Capitulare	Tudományos név	Magyar név
17. gladiola	Iris germanica	nőszirm
18. dragantea	Artemisia dracunculus	tárkony
19. anesum	Pimpinella anisum	ánizs
20. coloquentida	Colocynthis vulgaris	sártök
21. solsequia	Cichorium intybus	katángkóró
22. ameum	Ammi majus	ammi
23. silum	Laserpitium siler	bordamag
24. lactuca	Lactuca sativa	saláta
25. git	Nigella sativa	kandilla (fekete kömény)
26. eruca alba	Eruca sativa	vetési borsmustár
27. nasturtium	Lepidium sativum	kerti zsázsa
28. parduna	Arctium lappa	bojtorján
29. puledium	Mentha pulegium	csombormenta
30. olisaium	Smyrnum olusatrum	őzsaláta
31. petresilinum	Petroselinum hortense	petrezselyem
32. apium	Apium graveolens	zeller
33. levisticum	Levisticum officinale	lestyán
34. savina	Juniperus sabina	nehézszagú boróka
35. anetum	Anethum graveolens	kapor
36. fenicolumt	Foeniculum vulgare	édeskömény
37. intuba	Cichorium endivia	endíviasaláta
38. diptamnus	Dictamnus albus	nagyezerjófű
39. sinape	Brassica nigra	francia mustár
40. satureia	Satureia hortensis	borsfű
41. sisimbrium	Mentha crispa	fodormenta
42. menta	Mentha aquatica	vízimenta
43. mentastrum	Mentha sylvestris	lómenta
44. tanarita	Chrysanthemum vulgare	varádcskóró
45. nepta	Nepeta cataria	illatos macskamenta
46. febreugia	Chrysanthemum parthenium	pirétrum
47. papaver	Papaver somniferum	mák
48. beta	Beta vulgaris	répa
49. vulgigina	?	
50. ibischa	Althaea officinalis	fehérmályva
51. malva	Malva silvestris	erdei mályva
52. carnita	Daucus carota	murok
53. pastenaca	Pastinaca sativa	pasztinák
54. adripia	Atriplex hortense	kerti laboda
55. blida	Amaranthus blitum	zöld disznóparéj
56. ravacaulis	kalarábi	
57. caulis	Brassica oleracea	káposzta
58. unio	Allium fistulosum	téli hagyma
59. britla	Allium schoenoprasum	metélőhagyma
60. porrum	Allium porrum	pórégagyma
61. radix	Raphanus sativus	reték

Capitulare	Tudományos név	Magyar név
62. ascalonica	Allium ascalonicum	mogyoróhagyma
63. cepa	Allium cepa	vöröshagyma
64. alium	Allium sativum	fokhagyma
65. warentia	Rubia tinctorum	festő buzér
66. cardo	Cynara scolymus	articsóka
67. faba major	Vicia faba	lóbab
68. pisin maurisicus	Vicia narbonensis	római bükköny
69. coriandrum	Coriandrum sativum	koriander
70. cerfolium	Anthriscus cerefolium	turbolya
71. lacterida	Euphorbia lathyris	keresztes kutyatej
72. sclareia	Salvia sclarea	muskotályzsálya
73. Jovis barba	Sempervivum tectorum	kővirózsa
74. pomarii diversi generis	Malus pumila	almafélék
75. pirarii diversi generis	Pirus sativa	körtefélék
76. prunarii diversi generis	Prunus domestica	szilvafélék
77. sorbarii	Sorbus domestica	berkenye
78. mespilarii	Mespilus germanica	naspolya
79. castaneani	Castanea sativa	szelídgesztenye
80. persicarii diversi generis	Prunus persica	őszibarackfélék
81. cotonarii	Cydonia oblonga	birs
82. avellanarii	Corylus avellana	mogyoró
83. amandalarii	Prunus communis	mandula
84. morarii	Morus nigra	fekete eper
85. laurus	Laurus nobilis	közönséges babér
86. pinus	Pinus pinea	pínea fenyő
87. ficus	Ficus carica	füge
88. nucarii	Juglans regia	dió
89. ceresarii diversi generis	Prunus avium	madárcseresznye
	Prunus cerasus	vadmeggy

Egyike a legismertebb kertterveknek a svájci Sankt-Gallenből való. A bencés kolostort 720-ban alapították. A gyakran „eszményi”-nek is nevezett terv valamikor a 9. század végén készült. Ma sem tudjuk, hogy mintakertről vagy valóságos tervről van-e szó. A szabályos ágyások növényei: hagyma, póré, zeller, koriander, kapor, mákfélék, retek, répa, fokhagyma, mogyoróhagyma, petrezselyem, turbolya, saláta, borsfű, pasztinák, karalábé, fekete kömény (kandilla). Kivétel nélkül megtalálhatók a „Capitulare”-ban is.

A Pray-kódex a 12. század végén magyar bencés szerzetesek részére készült latin nyelvű szertartáskönyv. A könyv egészségügyi szabályai között 27 féle gyógynövényt javasoltak gyógyszerként. E növénynevek egyben az első magyarországi gyógynövényjegyzéknek is tekinthetők: gingiber (gyömbér), reuponticum (rebarbara), agrimonia (apró bojtorján), radix (reték), ruta (ruta), levesticum (lestyán), vetonica (betonika), bibinella (földi tömjén), absincium (fehér üröm), funiculum (édeskömény), lactuca (saláta), sinape (mustár), salvia (zsálya), savina (nehézszagú boróka), apium (zeller), uve (szőlő), caulis (káposzta), malva (mályva), pulegium (csombormenta), clara (skarlát zsálya), costum (Boldog Anya mentája), mastix

(mastix), piper (bors), gariofilum (szegfűszeg), cinnamomum (fahéj), ysopus (izsóp), satureia (csombor).

Mind a Karoling listának (Capitulare), mind a St. galleni tervrajznak hatalmas irodalma keletkezett az elmúlt évtizedekben. A kertek és növények kutatói kénytelenek e meglévő néhány forráshoz igazodni, s újra és újra azokat venni alapul. Az igazsághoz tartozik, hogy egyes kutatók vitatják ezeknek az emlékeknek a hitelességét, korhúságát, mivel a korabeli egyéb irodalomban nem találunk egyező anyagokat.⁸ Mivel e vita mindaddig elméleti síkon folyik, amíg döntő bizonyítékok nem kerülnek elő ezek alátámasztására, továbbra is kíváncsok megbízható forrásoknak tekinteni őket.

FŐÚRI KERTEK

A középkor vége felé a virágültetés szokása már általánosan elterjedt. A királyok és főnemesek által létesített várkertekbe elsősorban a szépségükért ültették a virágokat (szegfű, viola).

Az uradalmi és a jobbágy–paraszti kertek elkülönülése után az uradalmakban, főúri kertekben már szakosodott, uradalmi alkalmazott kertészek irányították a munkát. A 17. században már a legtöbb főúri kastély körül virágtáblás kertek pompáztak, és a virágok ültetése általános szokás volt a nemesi udvarházak és a polgárházak kertjében is.

Az oszmán-törökök közvetítésével eljutott Európába a tulipán, mely alapjaiban rendezte át a kertkultúrát. A törökök révén újabb és újabb rózsafajták is elterjedtek. A 16. és a 17. században a kertészeti növényfajták, a kertművészet Európa-szerte több nagybirtokon az általános érdeklődés előterébe került. Egyre jelentősebb szerepet kaptak a hazai, főként a főúri kertekben is. Ez idő tájt Magyarországon is megjelent néhány olyan munka, melyeket mezőgazdaság-történetünk korai emlékeként tarthatunk számon. Ezek közül jelentős Méliusz Juhász Péter Herbariuma (1578), Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturája (1590), és Apáczai Csere János Magyar Encyclopaedia (1653) című munkája.

Lippay György esztergomi érsek kezdeményezésére keletkezett a korának európai színvonalán álló pozsonyi primási kert. Az érsek kérésére írta meg öccse, Lippay János jezsuita szerzetes *Posoni kert* (Nagyszombat, 1664) című munkáját, melynek három kötete a virágokkal, veteményekkel és gyümölcsökkel foglalkozik. A humanizmus és a reformáció térhódítása Magyarországon is hozzájárult a nemzeti irodalom, az anyanyelvi műveltség megalapozásához. Lippay János művei is szervesen kapcsolódnak ehhez a szellemi újjászületéshez. Másrészt a kor feudális szelleméhez is igazodva bátyja, az egyházi nagyúr érseki kertjét akarta dicsőíteni és megörökíteni az utókor számára. Ebben a korban teljesedett ki kertészeti gyakorlati ismerete, amit páratlan szakirodalmi munkássága örökített meg az utókor számára. Széles látókörű, nagy műveltségű, kitűnő tollú író volt.

⁸ John Harvey: Mediaeval gardens. London, 1990. 165.

KERTTÍPUSOK AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ KERTÉSZETI SZAKKÖNYVBEN

A *Posoni kert* a hazai kultúrtörténet és kertészettörténet értékes, egyedülálló emléke. Szakszempontról is, irodalmilag is kiváló alkotás. Csaknem két évszázadon át a magyar kertészet alapvető munkája. Emellett hű képet ad a 17. századi növényi gyógyításról is. A *Virágos kert* című kötetben korhű képet kapunk a 17. század díszkertjeinek beosztásáról és azok fenntartásáról, amelyet ábrákkal is jól szemléltetett. A kertben csaknem 150 dísznövényfajt ápoltak, gondoztak. Ezeket természetési hasonlóságuk alapján csoportosítva mutatta be Lippay. Az egyes munkafolyamatokat nagy gonddal írta le.

A *Veteményes kert* című kötet a zöldségtermesztés tudnivalóiról szól. E növényeket szintén a természetes módszereinek hasonlósága alapján csoportosította. Külön fejezetben foglalkozott a kertészeti magvetés és a hold változásainak összefüggéseivel. A magvetésen túl ismertette a zöldségfélékhez kapcsolódó gyakorlati munkákat is. Itthon elsőként sorolta fel „Az vetemények ellenségei ellen való orvosságok” módját és ezzel megvetette a növényvédelem alapjait. Ezen kívül foglalkozott a tartósítás kérdésével is. A gyógynövényekre vonatkozó fontos tudnivalókat elsősorban ebben a kötetben ismertette, a VII. részben. Itt „Az jó-szagú konyhára vagy Asztalra-való füvek Nemérül, és tulajdonságirúl” írt. Az ide sorolt növények: Abrotanum (istenfa), Absinthium (üröm), Basilica (bazzsalikom), Cyparissus (ciprus), Hyssopus (izsóp), Lavendula (levendula), Spica (spikinárd levendula), Majorana (majoránna), Melissa (méhfü), Mentha (menta), Mentha Graeca (boldogasszony mentája), Pulegium (csombormenta), Rosmarinus (rozmaring), Ruta (ruta), Salvia (zsálya), Satureia (borsfü), Serpillum (mezei kakukkfű), Thymus (kerti kakukkfű), Urtica Romana (csalán).

Művének utolsó része, a *Gyümölcsös kert* már csak halála után jelent meg, unokaöccsének, ifjabb Lippay Györgynek a segítségével 1667-ben, Bécsben. E kötetben a gyümölcsös és faiskolák munkáit írta le. Művében részletes felsorolást adott az egyes gyümölcsfajok fajtáiról, közöttük a hazai fajtákról is. Így megkülönböztetett 4 köszméte, 3 ribizli, 4 kajszi, 6 barack, 10 szilva, 23 alma, 26 körte, 4 meggy és 6 cseresznyefajtát. Ezzel szinte megteremtette az első magyar fajtaismeret-tant.

Az egyes gyümölcsök leírásainál magától értetődően utal Lippay azok gyógyításban betöltött szerepére is. Néhány példa:

Alma: héjából pestis ellen füstölő.

Körte: hasfájásra, vérhas, gombamérgezés ellen.

Birs: gyomorerősítő, „jó lélegzetet szerez”, részegségből esett főfájás ellen igen jó.

Szederdj: fogfájásra, égési sérülésre. „Szép haját nevel, ha ezen vízzel mossa ember a fejét, kivált-képpen, ha venyike, és fekete füge ágát, egygyütt főznek véle”.

Cseresnye: macskaméze hurutra, fehér borban főzve vesekő ellen, az „ábrázat színét meg-jobbítja; az szeme világját élesíti”.⁹

⁹ Nagy Ágota: Lippay János Posoni kertje. Előadás a Gyógyszerésztörténeti Társaság Nyári Egyetemén. Pozsony, 2012

KERTÉSZKEDŐ, GYÓGYÍTÓ ASSZONYOK

A 16–17. században élt magyar nagyasszonyok európai híru kertészkedő-tudománya nemcsak a kertészettörténet, de a magyar történelem fontos eleme is egyben. A török elleni háborúzás idején a csatákban távollévő főurak a gazdasággal nem tudtak kellőképpen foglalkozni, ez a feladat szinte teljes egészében az otthon lévő asszonyokra hárult. E korszakban a főasszonyok voltak a legkiválóbb kertgazdák. A gazdasági viszonyok miatt ekkor a díszkertészet helyett a haszonkertészet került előtérbe. Nemcsak a jobbágyok, de a főrangú emberek is azon voltak, hogy minél több és hasznosabb gyümölcsöt, zöldséget termesszenek. A virágokat is (hasonlóan a parasztkertekéhez!) veteményes kertjeikbe ültették. Különös gonddal nevelték a különféle gyógynövényeket is, egyrészt hasznukért, másrészt díszítő funkciójuk miatt, például kerti utak szegélynövényeként. Minden kastélyban volt olyan felszerelés, mellyel a gyógynövényeket a kor divatjának megfelelően föl is dolgozták. Ezek többnyire rézből készült lepárlóberendezések voltak, melyeket virágvízzevő edényeknek neveztek. A nagyobb kastélyokban külön épületben volt a lepárló. Az asszonyok maguk készítették a különféle virágvizeket, szárították a gyógyító füveket.

Enyinghi Török Bálint feleségének csurgói kertjében történt 1552-es összeírás szerint 200 bokor tárkony (*Artemisia dracunculus*), 50 bokor ruta (*Ruta graveolens*), 45 bokor üröm (*Artemisia absinthium*), 15 bokor levendula (*Lavandula angustifolia*), 47 bokor zsálya (*Salvia officinalis*), 400 bokor fehér liliom (*Lilium candidum*) volt.

A dunántúli terület egyik legnevezetesebb, legnépesebb udvara volt a Batthyányaké Németújvárott. Batthyány Ferenc felesége, Poppel Éva a betegségek jó ismerője, gyógyítója volt. Ha személyesen nem tudott valahova eljutni, levélben küldött gyógyszerrel, leírta az eljárást, sok esetben pedig gyógyító asszonyt is küldött a beteghez. Állandóan alkalmazott fűszedő asszonya is volt. Számos orvosság-tudakozó levelet kapott Magyarország legnagyobb családjaitól.

Nádasdy Tamás feleségétől Sárvárott 1568-ban gyomorrontás és hőség ellen kértek rózsavizet, cikóriavizet és levendulavizet. A Nádasdy-kertészetben számos gyógynövényt termesztettek, így többek között istenfát (*Artemisia abrotanum*), kerti kakukkfűvet (*Thymus* sp.), zsályát (*Salvia officinalis*), levendulát (*Lavandula angustifolia*), majoránnát (*Majorana hortensis*), rozmaringot (*Rosmarinus officinalis*), rutát, (*Ruta graveolens*), csombordot (*Satureia hortensis*).

I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsánna számos kertje közül a sáros-patakit kedvelte leginkább, de sokat tartózkodott Fogarason és Munkácson is. Egy 1634-es összeírás szerint Patakon gyöngyvirágvíz, levendulabor, fodormentavíz, fehérliliomvíz, hársfavirágvíz, fecskefűvíz, majoránnavíz, szemvidítófűvíz; Fogarason rózsavíz, levendulavíz, turbolyavíz, istenfájavíz, porcsfűvíz sorakozott a víztartó szekrényekben.¹⁰

Fentiek kiegészítéseként még megemlítenéd, hogy a 17–18. században az amerikai eredetű növényekkel – bűdöske, paprika, paradicsom, burgonya és a dohány – bővült a sor, melyek eleinte dísznövényként szerepeltek a hazai főúri kertekben. A barokk és rokokó kertművészet mesterkéltségének (francia kert) ellensúlyozására a 19. században egyre inkább tért hódított a virágos tájkert (angol kert).

¹⁰ Wohl Lászlóné: A nő szerepe a növényekkel történő gyógyításban. Előadás az AIMA 8. kongresszusán Congres International des Musées d' Agriculture (8.) (1987) (Budapest)

EGY SZATMÁRI GYŰJTŐÚT TAPASZTALATAI

Napjainkban is nyomon követhetők a régi korok „előírt” növényei. Amikor 1982-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kertészeti kiállításához anyaggyűjtés történt, többek között szatmári falvak kertművelését, termesztett és gyűjtött gyógynövényeit mértük fel az 1981-es népi kertkultúra kérdőív alapján Preininger Adolfné növénytermesztési főosztályvezető és Balázs György muzeológus munkatársakkal. A falvak és adatközlők nevei: Penyige, Juhász Jánosné, Kondor Zoltánné, Vámosoroszi, Csernyi Lászlóné (90 éves), Sonkád, Nagy Gedeon (75 éves), Milota, özvegy Papp Gyuláné (74 éves), Fülöpösdaróc, Bozsó Ferenc (62 éves), K. Pecsér Lajos (73 éves). A „Capitulare” és a kérdőív növényei több esetben is egyezést igazoltak. A kamillát, mint legáltalánosabban ismert gyógynövényt a fenti jegyzékekben éppenséggel nem találjuk, mivel első írásbeli említéséről több mint száz évvel a „Capitulare” után tudunk; egy Aelfric¹¹ nevű szerzetes szójegyzékében említi 995-ben¹². Magyarországon a Besztercei szószeret közli először 1395-ben „zek phew” alakban.¹³ A kérdőív pedig nyilván nem említi a kert növényei között, hiszen ezt úgy gyűjtötték a mezőn, vagy réten. Tehát a kamilla természetesen minden adatközlőnél előfordult, mint gyakran használatos gyógynövény. A csipkebogyót és kökényt, csalánt is gyűjtötték. Ugyancsak népszerű volt a fodormenta és a borsmenta, a borsfű, a vöröshagyma (gyógyszerként is!). Kaprot és köménymagot is termesztettek. A fehér liliomot dísz- és gyógynövényként hasznosították. Némely növénynek érdekes helyi elnevezését közölték, például a borsmenta promancifű, vagy pasztillafű, az ínnyújtófű csikorka, az acat szeiróka, a kankalin papkesztyű, a vérehulló fecskefű itt virgóda néven ismeretes. A bukszus helyi neve picpáng (a puszpángból alakítva), a szívvirág jézusszív, a japánbirs Mózes bokor, a kis télizöld meténg pedig börvély. Muskátlit (*Pelargonium zonale*) egyik adatközlőnél sem láttunk, de szinte mindenütt jelezték, hogy van muskátlijuk. Ez azonban nem muskátli, hanem mályva (*Malva* sp.) volt. A teltvirágú mályva neve bélesrózsa. A kenyérmorzsavirág, vagy Boldogasszony tenyere néven említett fehér fészkes virágzatú dísznövény pedig az őszi margitvirágnak (*Tanacetum parthenium*) felel meg valójában.

¹¹ Gale Encyclopaedia of Biography <http://www.answers.com/topic/aelfric> (megtekintve: 2014. 03. 10.)

¹² John Harvey: *Mediaeval gardens*. London, 1990. 169.

¹³ Wohlné Nagy Ágota: A kamilla Magyarországon a XX. században. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Szerk.: Für Lajos 170.

SZATMÁR MEGYEI ADATKÖZLŐK ÉS AZ ÁLTALUK
MEGNEVEZETT TERMESZTETT, VAGY GYŰJTÖTT NÖVÉNYEK
1982-BEN

	Juhász Jánosné Penyige	Csernyi Lászlóné Vámos- oroszi	Nagy Gedeon Sonkád	Kondor Zoltánné Penyige	özv. Papp Gyuláné Milota	Bozsó Ferenc Fülpös- daróc	K. Pecsér Lajos Fülpös- daróc
acat		x					
acsalapu		x					
akácvirág					x		
aranyvessző			x				
bab				x			
bazsalikom		x		x			x
bodza		x		x	x	x	x
bojtorján					x	x	
borsfű	x	x					x
borsmenta	x				x		
borsó				x			
bukszus					x		
büdöske					x		
ciprus					x		
csalán		x					
csipkebogyó		x		x	x		
farkasalma							x
fehér liliom			x		x		
fehérüröm							x
fodormenta	x	x		x	x		x
fukszia			x				
harangvirág		x					
hársvirág					x		
hóvirág			x				
ibolya			x				
ínnyújtófű		x					
istenfa					x		
jácint					x		
japánbirs					x		
kamilla	x	x		x	x		x
kankalin			x				
kapor	x	x					
káposzta				x			
karalábé				x			
kenyérmorzsa			x		x		
kökény				x	x		
kömény		x					
körömvirág						x	
labdarózsa					x		
leander				x			
levendula					x		
lósóska					x		
majoránna		x					

	Juhász Jánosné Penyige	Csernyi Lászlóné Vámos- oroszi	Nagy Gedeon Sonkád	Kondor Zoltánné Penyige	özv. Papp Gyuláné Milota	Bozsó Ferenc Fülpös- daróc	K. Pecsér Lajos Fülpös- daróc
mák					x		
mályva		x	x		x		
margaréta			x				
maszlag							x
mórmályva						x	
napraforgó		x					
orgona			x				
paradicsom		x		x			
pünkösdi rózsza					x		
reték				x			
rozmaring		x		x	x		x
sáfrány-szeklice				x	x		x
sárgarépa				x			
som				x			
szarkaláb			x				
szeder							x
szegfű			x				
szívvirág					x		
télizöld meténg					x		
tulipán			x				
tűzliliom			x				
vadalma				x			
vadkörte				x	x		
vérehulló fecskefű					x		
viola				x			
vöröshagyma		x		x			x
zöldpaprika				x			
zsálya					x		
zsurló							x

ELŐKERTEK JELLEMZŐ NÖVÉNYEI A 2000-ES ÉVEK ELEJÉN

A kedvelt, termesztett növényekre vonatkozóan manapság sokféle következtetés vonható le az úgynevezett előkertek növényeiből is. Az előkertek egyfajta strapabíró kivonatai a paraszti kerteknek. A járda és az úttest közti sávot hivatottak díszíteni. Itt gyűlnek az igénytelenebb, különösebb törődést nem igénylő virágok és bokrok, fák, azok, amelyek az utcán jól mutatnak, de belső kertbe már nem férnének, vagy nem is illenének. Az előkertbe kerülnek a ritkítások, tőosztások eredményei, a megmaradt palánták, de az is gyakori, hogy a belső virágoskert ismétlései lesznek. Az előkert a kert névjegye, előkészít, ráhangol a beljebb található kertekre. Gyakorta tetten érhető a szomszédok közti növénycsere, amitől egységes arculatú lesz az utca, a település. Néhány példát említek erre: a Balaton környékén, főleg a Tihanyhoz közeli részeken és persze Tihanyban a levenduláé a fő szerep. Keszthelyen és a közelében lévő kisebb településeken a muskotályzsálya uralta az ágyásokat. Mosonmagyaróvárhoz közeledvén utcahosszakon át vérbükkök szegélyezik az utat, míg az ország másik sarkában, Panyolán a madármályva és törpehajnalka díszített egységesen számos portát.

A 2000-es évek elején, 2003 és 2005 között a fővárosban, valamint öt vidéki településen az alábbi növényvariációkat figyelhettük meg:

Kispest, Budapest 19. kerülete, sok kertes házzal. Itt található a világörökség részeként nyilvántartott Wekerle-telep a Kós Károly tervezte lakóházakkal. A régi, kertvárosi részben sok az árnyas előkert, árnyliliommal, gyöngyvirággal, gólyaorral. Írisz, pünkösdi rózsza, sok örökzöld sövény, fagyal, orgona, gyöngyvessző szegélyezi az utakat. A telep történetéből ismeretes, hogy az 1908-ban megkezdett építéskor *„ötvenezer fát ültettek el, a Fő teret virágokkal ültették tele, és a telepgondnokság kertészete a beköltöző lakóknak saját kertjük benövényesítésében és permetezésében is segédkezett. Mivel a homokos talaj jó volt a csonthéjasoknak, összesen tizenhatezer gyümölcsfát ültettek el, lakásonként négyet. A kerítések mellé sok helyen ribizlibokrok kerültek. 1917-ben olyan jó volt a termés, hogy átlagban az éves lakbér négyzszeresét hozta vissza a lakóknak.”*¹⁴ Napjainkban gyümölcsfák inkább csak a belső kertekben találhatók, de a dísfák öreg példányai még javarészt fellelhetők.

Szigetmonostor a Szentendrei-sziget tulipános-szamócás falvai közé tartozik. Itt régi hagyománya van a boggyógyümölcsűek, valamint a tulipán és nárcisz termesztésének. Így a legtöbb porta előtt tulipán virít, de nem ritka az ibolyás, babarózsás előkert sem.

Kisvásárhely egyutcás falu Zala megyében, Sümeg közelében. Jellemzően hóvirág, krókusztvariációk, ibolya, pázsitviola, tulipán, írisz, madárhúr, pázsitszegfű, fehér lilium, klematisz, törökszegfű, zinnia (legényvirág) díszítette az ágyásokat. Itt is, mint oly sok más utcai kertben megtalálható a yucca vagy pálmalilium. Azok közé a növények közé tartozik, melyeket előszeretettel ültetnek az utcára. Igénytelen, nagyra nő, hatalmas virágzatot hoz, hegyes, szúrós levelei mégis távolgáttartást követelnek. Szépek és hasznosak a gyümölcsfák, főleg meggy és szilva, valamint dió. Egy nagy hársfa található még a falu közterületén.

Kétfodony a néprajzkutatók kincsesbányájaként ismert napjainkban is. A nőgrádi község népviselete színpompás, a kalocsaiéhoz hasonló, szövő-fonó háziipara gazdag emléké. Meglátszik az utcai kertek színgazdagságában is mindez. Nyírfa, tulipán, pünkösdi rózsza, írisz, len, díszpipacs, balzsamvirág, csillagfűrt, páfrány, árnyliliom igen gazdag színvariációkban látható.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Tivadar* község utcaképére nagy hatással van a penyigéi vagy „nemtudom” szilva, mely e térségben őshonos. Szilvafa tehát mindenütt található, de meggyfa is előfordul. A beszélgetőspad mellett fehér margaréta, és sok seprővirág (nyári cipruska) található. Az írisz itt is nagyon kedvelt. Rózsza, törökszegfű, büdöske, petúnia gyakorta föltűnt még az utcai kertekben.

Makó virágos utcái mintegy bizonyítékai annak, hogy Makó a legnaposabb magyar város. Keveréke a falusi portáknak és a visszafogott, finom eleganciájú polgárházaknak. A porcsinrózsza, vagy Kossuth-csillag az előbbi, míg a tearózsza, illatos ternye kiültetés az utóbbi háztípus gyakori dísz. Szilvafák, eperfák hársfák szinte mindenütt találhatók.

¹⁴ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Wekerletelep> (megtekintve: 2014. 03. 11.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A bevezető gondolatok során a már a sokak által felvetett kérdést idéztük: melyik volt előbb? A parasztkert vagy a kolostorkert? Sokan, sokféleképpen boncolgatták már e dilemmát, szakemberek és nem szakemberek egyaránt. A magam részéről annak a tábornak adok igazat, akik azt állítják, hogy a kolostorkertek a parasztkertek növényanyagát emelték be falaik közé és köré (mi mást is tehettek volna?), azokat a növényeket, amelyeket a kolostorok létrejöttükor már réges-régen ismertek és használtak az emberek. Hiszen a népgyógyászat, mint legkorábbi gyógyító eljárás, megelőzte a szerzetesi gyógyítást. Vitathatatlan a tény, hogy a szerzetesek, akik egész életüket a dolgos munka mellett a tanulásnak, önmaguk művelésének szánták, e korai népi gyógyászati ismereteket kibővítették és továbbfejlesztették, egy magasabb szintű gyógyítói tudást megszerezve. Ez utóbbi tény engedi és emeli helyére Rapaics Rajmund megállapítását:

„S ahogy a kolostori kultúrára épül föl egész európai civilizáciánk, kerti kultúránk alapjai is a kolostorkertekben vannak.”¹⁵

Végezetül: nem lehet éles határvonalat húzni az egyes kerttípusok növényanyaga között. Az egymás földrajzi közelségében létesített kertek óhatatlanul ugyanazokat a növényeket fogadják magukba, legfeljebb az ágyások szerkezete, a kert összképe alakul másként. Az egyes kertek növényei a kert létesítésének kezdetétől folyamatosan változnak, míg a kert „beáll”, azaz minden növény a számára optimális helyre kerülván betölti kívánatos szerepét. E tendencia minden kerttípusra érvényes, ahol a praktikum megelőzi a szigorú elrendezési szabályokhoz történő ragaszkodást.

¹⁵ Rapaics Rajmund: A magyarság virágai. Bp., 1932. 20.

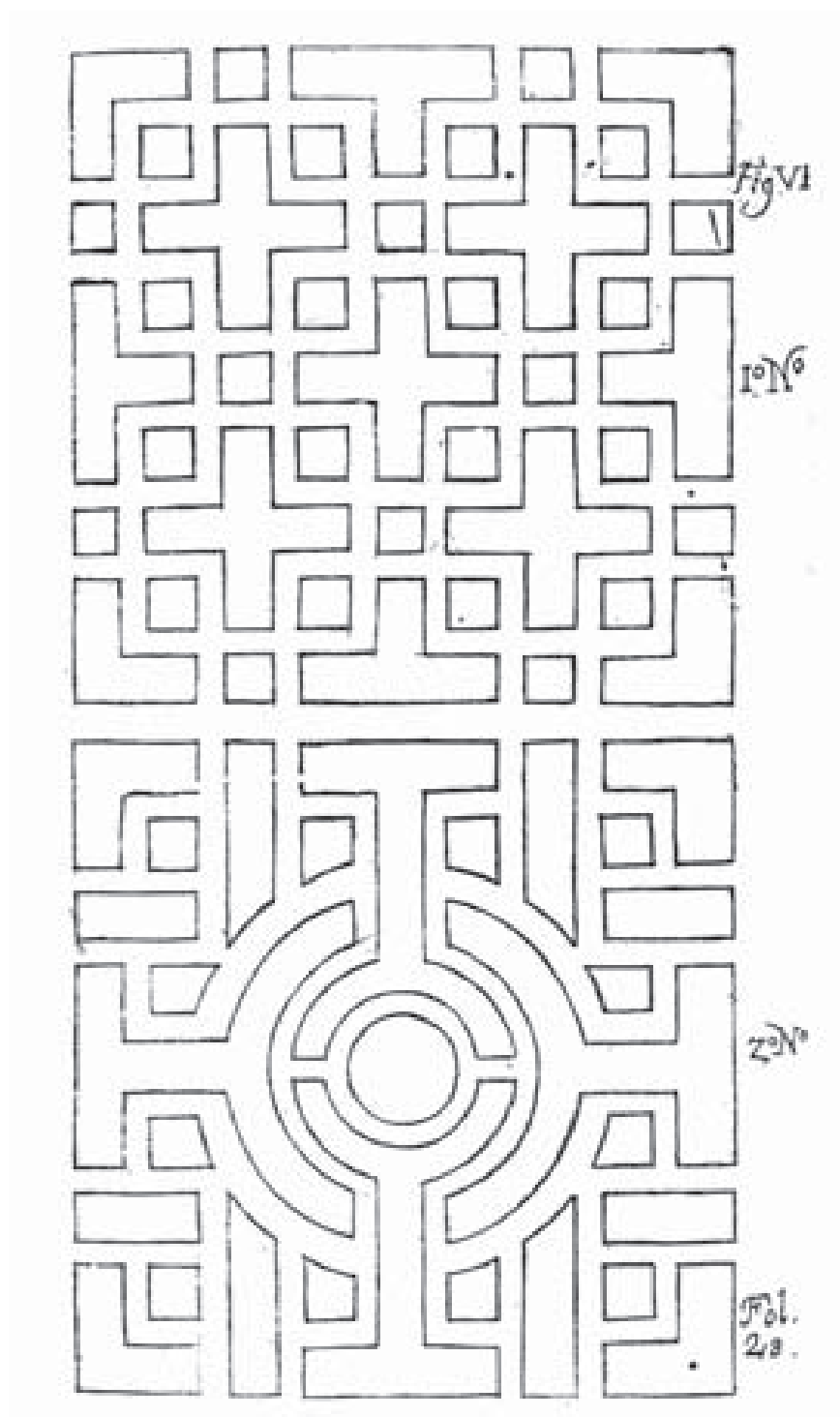
From peasant gardens to medicinal herb gardens

ÁGOTA NAGY

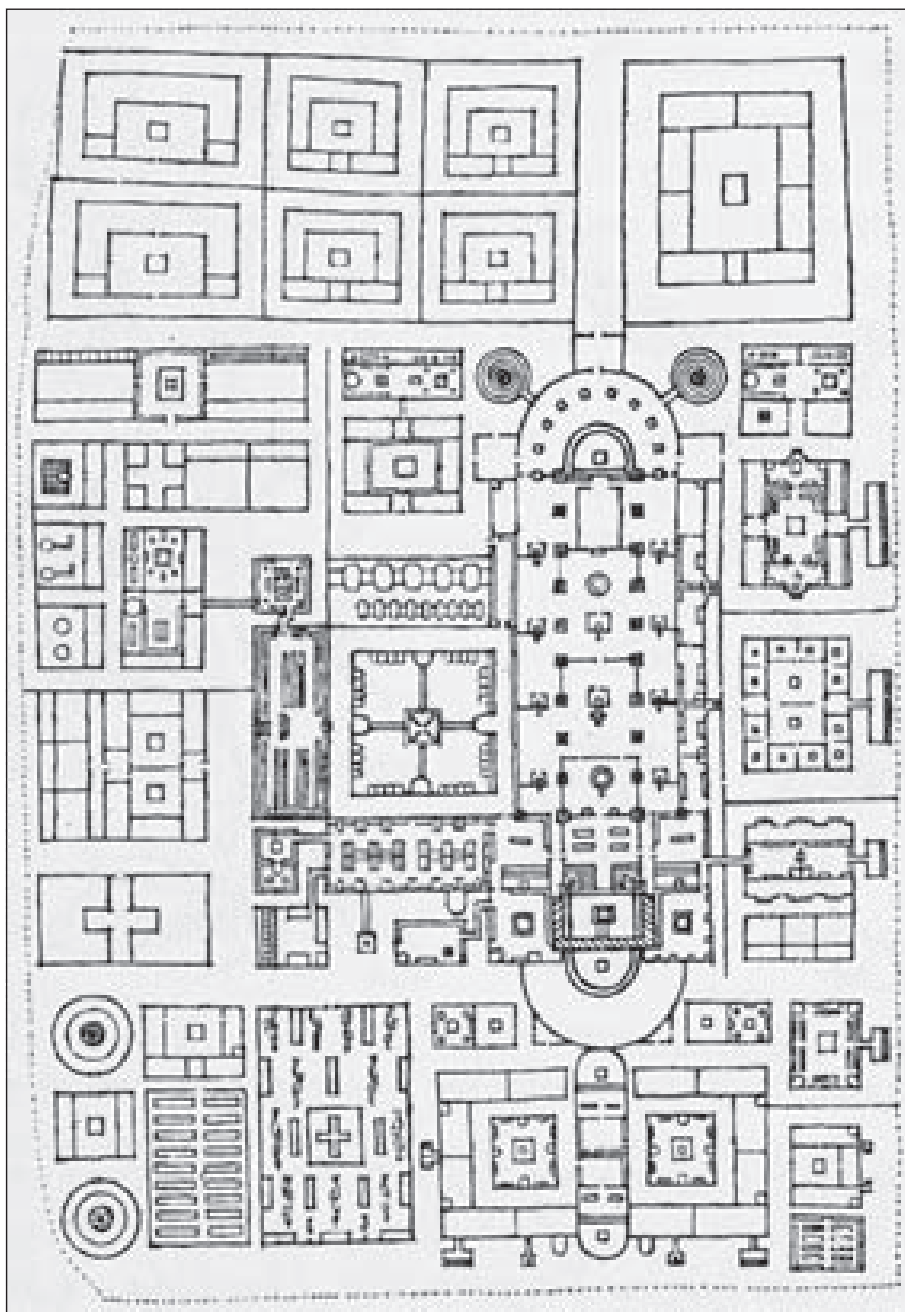
The current study was written with respect to the temporary exhibition 'Colours, flavours, scents...', organised by the Museum of Hungarian Agriculture between September 2013 and March 2014. The study examines Hungarian gardens and horticulture with 20th–21st century contributions. The main question is whether peasant gardens took over the plants from former monastic gardens, or whether the other way round, the plant stock of monastic gardens was established on the basis of peasant gardens. The article points out the fact that common gardens must have been established earlier than monastic ones, and therefore the latter must have taken over the stock of the former. There are relatively few plant inventories surviving from the period of early monastic establishments. No monastic garden plant inventories were found in Hungary, therefore one has to rely on botanical and horticultural expert literature or vocabularies. For example, major European sources are the Carolingian inventory entitled *Capitulaire de villis*, or the ground plan of the monastery of St Gallen. The authenticity of these sources are often disputed by experts, but these claims cannot be verified.

The author supports and completes old plant inventories with facts gathered during a horticultural collecting trip to Szatmár County in 1982 as well as conclusions drawn from a survey of front gardens of Hungarian settlements in 2003–2005.

As the main conclusion of the study the author claims that no clear boundary can be drawn between the plant stock of various garden types. Gardens established in close proximity will inevitably contain the same plants, only the structure of flower beds or the general layout of the garden will be different. Plants in each garden will vary over time after the garden was planted, until each plant gains its most convenient place and plays its right role. This tendency applies to all garden types where practicality overrules the adherence to strict rules of geometry.

Lippay János kertelrendezési javaslatai a Posoni kert című munkájában 1664-ből

A St. galleni kolostor tervrajza a 9. század elejéről

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum szatmári gyűjtőútja. Nagy Gedeon sonkádi kertje. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fotónegatív és Diapozitív Gyűjtemény. Preininger Adolfné felvétele, 1982.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum szatmári gyűjtőútja. Gyümölcsös a kert végében Vámosoroszipan. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fotónegatív és Diapozitív Gyűjtemény. Preininger Adolfné felvétele, 1982.

Előkerti kép: Tulipános Szigetmonostor. Nagy Ágota felvétele, 2004.

„Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...”¹

EGY ELFELEDETT GEORGIKONI: ANGYALFFY MÁTYÁS ANDRÁS
(1776–1839)²

FÜLÖP ÉVA MÁRIA

Angyalffy Mátyás András „Egyike volt a hazai agrár-ismeretterjesztés és -népszerűsítés méltatlanul háttérbe szorított és elfelejtett »közkatona«.”³ Jeles mezőgazdasági szakíró kortársai közül Pethe Ferenc (1762–1832), Rummy Károly György (1780–1847) pusztán a külföldi irodalom magyarításának tartotta munkásságát.⁴ Balásházy János (1797–1857) viszont – több megbecsülést követelve a hazai tudósok számára – kiemelte Angyalffy küzdelmét a hazai gazdaság előmenetele érdekében.⁵

ANGYALFFY MÁTYÁS ANDRÁS ÉLETÚTJA ÉS MUNKÁSSÁGA AZ EDDIGI SZAKIRODALOMBAN

Angyalffy „Életéről keveset tudunk...”⁶ Az Angyalffyval szorosabb ismeretségben lévő Balásházy is elismeri, hogy „élte pályájáról... szólni, fájdalom! nagy hiánnyal, mert szorgalmas utána járással sem valék képes körülményesebb tudomáshoz jutni.”⁷ 1840-ben a Magyar Tudós Társaság elhunyt tagjaként búcsúzott Angyalffytól, s nekrológiájához azt fűzte hozzá, hogy a közölt néhány adatot a *Közhasznú Esmeretek* tárától kölcsönözték életútjával kapcsolatban.⁸

Kétségtelen tény, hogy maga Angyalffy sem könnyítette meg az életpályájáról tudósítani kívánók feladatát. 1836-ban, nem sokkal Angyalffy halála előtt, egy pesti ügyvéd, Báthly József⁹ életrajzi lexikon jellegű kiadványt kívánt kiadni hazánk jeleiről. A hozzá érkezett kérésre azonban Angyalffy így reagált: „Angyalffy Mátyás

¹ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 210.

² A tanulmány lektorálását a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) c. főigazgató-helyettesének, mint a Magyar Agrár-történeti Életrajzokban (MAÉ) megjelent Angyalffy-életrajz szerzőjének is, köszönjük!

³ Pintér János: Angyalffy Mátyás András (1776–1839). In: *Magyar Agrártörténeti Életrajzok* A–H. I. k. Szerk. Für Lajos, Pintér János. Budapest 1987, 37.

⁴ Feltételezhetően személyi, s nem szakmai ellentétek játszhattak ebben közre – talán a Magyar Tudós Társaság elismerése, a levelező tagság adhatott okot a féltékenységre? Vagy Pethét illetően 1827-ben, Kolozsvárott megjelent *Baromvros könyvének* jelentett konkurenciát Angyalffy hasonló, 1836-ban kiadott munkája, *A közönséges baromvrosi könyv...?* Esetleg a folyóirat-kiadás terén kell keresnünk az ellenszenv okát? Pintér J.: MAÉ 1987, 38–39.

⁵ Balásházy János: *Emlékezés Angyalffy Mátyás lev. tag felett. Tartotta A Magyar Tudós Társaság Nagy Gyűlésében, dec. 21. 1844.* In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1842–1844.* VII. k. 1. r. VIII. Buda 1846, 78–85. (digitálisan hozzáférhető: <http://books.google.hu/books?id=OnFEAAAcAAJ&pg=PA78&f=false#v=onepage&q&f=false>)

⁶ Pintér J.: MAÉ 1987, 37.; Kubina Lajosné: *Angyalffy Mátyás András (Naszály, 1776. febr. 5. – Pozsony, 1839. márc. 17.)*. In: Komárom-Esztergom Megyei Honismereti Füzet 1990–1991. Szerk. szerk. biz. Tatabánya 1992, 45–56: 45.

⁷ Balásházy J.: *Emlékezés.* 1846, 85., idézi: Kubina L.: Angyalffy. 1992, 45.

⁸ „Az *academia* elhunyt tagjairól. 33) Angyalffy Mátyás, levelező tag.” M. Tud. Társ. Névkönyve 1840, 207. Itt szeretnénk köszönetet mondani a tatabányai József Attila Megyei és Városi Könyvtár igazgató-helyettesének, Gyúsi Lászlónak és munkatársának, Pap Zsuzsannának, akik a 19. századi kiadványok elérhetőségét biztosították munkánkhoz!

⁹ Báthly József (19. sz.), pesti táblai ügyvéd, több vármegye táblabírája. E tervezett művéből csak az első kötet jelent meg (*Aaron–Aventini*). Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. k. Budapest 1891. (reprint kiadások 2000., 1980–1981.) <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/b/b01200.htm> (letöltés: 2014. júl. 18.)

András. E' szerény tudós férfiú, azon fölszóllításunkra, hogy: közölné velünk életrajzát, azzal válaszolt, hogy: elegendő ideje leszen a' világnak, hólta után tudni róla. Ez szigorú gondolat, mind maga, mind hazafi társai iránt; a'ra nézve mi is tsak azt mondjuk a'mit másokkal együtt tudunk róla.”¹⁰ Nem sokkal Angyalffy halálát követően, a Magyar Tudós Társaság 1842. évi évkönyve is a *Közhasznu Esmeretek' tára* adataira támaszkodva közölte elhunyt levelező tagja szűkös életrajzi adalékait.¹¹ Maga az idézett forrás, a *Közhasznu Esmeretek' tára* 1831-ben kiadott első kötetében közli munkatársa rövid életrajzát. Születési dátumaként 1776. február 5-ét közli, s okunk van feltételezni, hogy mint a lexikon munkatársa, maga Angyalffy adta meg ezt az időpontot.¹² Keszthelyi tanársága, kiadott könyvei és folyóiratai említése mellett ez az a forrás, amely elkészült portréjáról is szól.¹³

Születési helyét és idejét is „a lexikonok egybehangzó állítása szerint”,¹⁴ elsődleges forrásokra történő hivatkozások nélkül közlik a szerzők. Hogy mennyire „egybehangzók” ezen állítások, mutatja, hogy a szülőfaluként egységesen feltüntetett Naszály (Komárom vármegye, 1851-ben Esztergom vármegye, ma Komárom-Esztergom megye) mellett a legtöbb kiadvány 1776. február 5-ét jelöli meg születési dátumaként.¹⁵ Balásháznak az Angyalffy halálát mindössze 5 évvel követő nekrológjában azonban az 1776. február 7-i dátum szerepel.¹⁶

Ami az életútra vonatkozó fellelhető forrásokat illeti, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára (MMgMA) gazdag Szakoktatás-történeti Gyűjteményében is mindössze egy 8 oldal terjedelmű kézírásos feljegyzés található. A szerző- és forrásfeltüntetés nélküli írás tömör életrajzi összefoglalóval indul, a 2–8. oldalakon Angyalffy műveinek felsorolásával.¹⁷ A Személyi Emlékanyag-gyűjteményben is csupán egy gépelt, szerző és források feltüntetése nélküli életrajz¹⁸ és a *Mezei Gazdák' Barátja* (MGB) címlapfotója található.¹⁹ A Múzeum patinás könyvtárában azonban megtalálható Angyalffy két folyóiratának, a MGB és a *Mezei Gazda* (MG) teljes sorozata!²⁰

Az Angyalffy szülőhazájának tartott Komárom vármegye jelenlegi megyeszékhelyén működő múzeumnak a gyűjteményében, a Tatabányai Múzeum Adattárában (TbMA) őrzött, a helyi Tájak–Korok–Múzeumok (TKM) csoport által 1988-ban Angyalffy életéről készített rövid összefoglaló sem közöl forrásokat, az addigi iro-

¹⁰ Báthly József: *Magyarok emléke, a vélek rokon s azon egy kormány alatti nemzetekével 1526 óta*. I. k. Buda 1836, 232.

¹¹ Angyalffy Máttyás, levelező tag. *Életrajzi tóldalék*. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Ötödik kötet. Buda 1842, 217–218.

¹² Az életrajzi szócikk aláírása szerint „P. Thewrewk J. gyűjt.” *Közhasznu Esmeretek tára a' Conversations=lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Első kötet. Pest 1831, 311.

¹³ *Közhasznu Esmeretek tára a' Conversations=lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Első kötet. Pest 1831, 311.

¹⁴ Kubina L.: Angyalffy. 1992, 45.

¹⁵ Így például Báthly József, Szinnyei József, a PNL, RNL, illetve az MTA TA és a MTAT szócikkjei. Báthly J.: *Magyarok emléke*. 1836, 232.; Szinnyei J.: *Magyar írók*. 1891 (2000). I. 179.; *A Pallas Nagy Lexikona*. (PNL) Budapest 1893. I. 667.; *Révai Nagy Lexikon*. (RNL) Az Ismeretek Enciklopédiája. Budapest 1911. I. 654.; Magyar Tudományos Akadémia Történeti Adattár (MTA TA) <http://mta.hu/tortenetiitar?PersonId=29953> (letöltés: 2014. jún. 26.), *A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1825–2002*. (MTAT) I. k. Főszerk. Glatz Ferenc. Írták: Markó László, Burucs Kornélia, Balogh Margit, Hay Diana. Budapest 2003, 49.

¹⁶ Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 85.

¹⁷ *Adatok A. M. A. MMgMA II. 263/1.*

¹⁸ MMgMA I. 31.

¹⁹ MMgMA I. 2653.

²⁰ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára (MMgMKt) MGB Az „I. Darab Nro. 1. Jul. 3. 1824.” borítóján feltüntetve: „III-XI. 1829 (III-VI.) – 1830 (VII-XI.)”

dalomra támaszkodik.²¹ A szülőtte emlékét a helyi általános iskola nevében, s az évente rendezett *Angyalffy Napokon* is tisztelettel őrző Naszály község²² helytörténésze, Kubina Lajosné ugyancsak főként a másodlagos forrásokra²³ támaszkodva készített korrekt összefoglalót Angyalffy munkásságáról. A pályakép bemutatásánál nagyrészt Balásházy János 1844. évi emlékbeszédét vette alapul.²⁴ A fentebb említett élettörténetekhez képest új adalékként, a nekrológ alapján közli, hogy Angyalffy tanult a lipcsei egyetemen is, valamint azt, hogy két fia közül az egyiket, Andrást külföldre küldte tanulni.²⁵

Szinnyei József nagy munkájában Angyalffy Mátyás Andrásról is szól.²⁶ Kiemeli, hogy latin és görög nyelvtudása mellett Európa „csaknem minden művelt nyelvét” beszélte.²⁷ Több gazdasági társaság kitüntette oklevelével. Pesten „nagy szegénységben” élt.²⁸ Munkatársa volt a *Közhasznu Esmeretek’ tára* című kiadványnak. Megemlíti öt kötetét és az általa kiadott két szaklapot. A MGB hetente kétszer jelent meg: 1824 és 1825 2. félévében, majd három év szünet után, 1829-től 1830. június 30-ig.²⁹ A MG, amelyet Angyalffy neve feltüntetése nélkül szerkesztett, 1832-ben indult, kiadója havilapnak szánta, ám mindössze 6 füzet látott napvilágot. A megjelent cikkek jó része a Nyugat-Európában tanulmányúton lévő mezőgazdász fiának tapasztalataira épült, nemegyszer összehasonlítva a hazai és kinti állapotokat.

A Szinnyei-féle biográfiák sorozatát folytatni szándékozó Gulyás Pál munkájában csak annak közlésére szorítkozik, hogy Angyalffy Mátyás András az MTA levelező tagja volt.³⁰

A *Pallas Nagy Lexikona* (PNL) szerint „Angyalffy Mátyás, gazdasági író... Tanulmányai befejezése után nevelősködött.”³¹ Megemlíti néhány munkáját („Több munkáját német nyelven adta ki, mert akkoriban a magyar mezőgazdasági műveknek nem volt kereslete.”) és azt, hogy „gazdasági szaklapokat is szerkesztett.”³²

²¹ *Angyalffy Mátyás András élete, munkássága*. Naszály, 1988. TbMA Lt. sz. 698-88. Közölve: Komárom-Esztergom Megyei Honismereti Füzet 1990-1991. Szerk. szerk. biz. Tatabánya 1992, 99.

²² Szeretnénk köszönetünket kifejezni az Angyalffy Mátyás András életére vonatkozó kutatásokban munkánkat mindenben odaadón támogató Hozák Attila igazgató-helyettes úrnak (Angyalffy Mátyás Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény, Naszály)!

²³ Angyalffy könyvei mellett, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL, Budapest) és az MTA Könyvtára állományaiából is gyűjtött adatokat.

²⁴ Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846., idézi Kubina L.: Angyalffy.1992.

²⁵ Balásházy János megemlíti emlékbeszédében, hogy első folyóirata, a MGB kiadásának ellehetetlenülése után, maradék vagyonából, kényszerű takarékoságban élve, Angyalffy maga tanította gyermekeit, akik közül nagyobbik fiát, Andrást külföldi utazásra küldte. Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 84.; Kubina L.: Angyalffy. 1992, 45.

²⁶ Szinnyei J.: Magyar írók. 1891 (2000). I. 179–180.

²⁷ Szinnyei J.: Magyar írók. 1891 (2000). I. 179. BALÁSHÁZY szerint a héber, görög, latin mellett, Angyalffy értette az angol, francia, német, spanyol, portugál nyelveket. Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 85. A keszthelyi Gazdasági Tanintézet 1897-ben kiadott *Emlékkönyvében...* a „görög, latin és zsidó” nyelvek mellett, angol, francia, német, spanyol és portugál nyelvtudását jelölik meg. *Emlékkönyv a Georgikon alapításának 100-ik évfordulója és a Gazd. Tanint. új épülete felavatása ünnepélye alkalmára*. Szerk. Csanády Gusztáv. A tanintézeti kiadványok 40. száma. Keszthely 1897, 25.; Pintér (forrása megjelölése nélkül, de Balásházyval megegyezően), azt közli, hogy Angyalffy „angolul, franciául, németül, spanyolul és portugálul beszélt, görög, latin és héber nyelvű műveket pedig rendszeresen olvasott.” Pintér J.: MAÉ 1987, 37. Angyalffy 1829-ben kelt közlése nevezi meg pontosan az általa ismert nyelveket, anyanyelve mellett 7 nyelvet tüntetve fel: latin, görög, német, francia, olasz, angol, spanyol. *Elő-szó, A' Hazafiakhoz. Angyalffy m. k.* MGB III. D. Nro. I. 1829. jan. I. p. 6.

²⁸ Szinnyei J.: Magyar írók. 1891 (2000). I. 179.

²⁹ A folyóirat valójában 1831-ben szűnt meg.

³⁰ Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I. k. Budapest 1939, 623.

³¹ PNL 1893. I. 667.

³² PNL 1893. I. 667.

Hangsúlyozza, hogy számos nyelven beszélt. A szócikk 18 sor,³³ szerzője Balás Árpád.³⁴

Ugyanígy határozza meg Angyalffy működését a *Révai Nagy Lexikon* (RNL) is: „Angyalffy Mátyás, gazdasági író.”³⁵ A szócikk mindössze 7 sor,³⁶ és folyóiratait meg sem említi!

A *Magyar Életrajzi Lexikon* (MÉL) Angyalffy születése és halála évszámán kívül keszthelyi tanárkodását és MTA-tagságát emeli ki, valamint azt, hogy „Nagy nyomorban halt meg.” Két gazdasági folyóirata megjelentetését 1823–1830 közé keltezi.³⁷ Az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* (ÚMÉL), amely előszavában megfogalmazott célja szerint inkább törekszik a kötetben szereplő személyek életrajzát, mint munkásságát bemutatni,³⁸ már részletesebben ismerteti Angyalffy keszthelyi tanári pályáját: 1818–1822 közt kezdetben gazdasági másodtanár, majd rendes tanár. Az iskola szervezetében 1819–1821 közt az archoni tisztség viselője. Az életrajz felvázolása 1823-ig, a Pestre költözés évéig tart, ám felemlíti a két, Angyalffy által szerkesztett folyóiratot is.³⁹

A keszthelyi Fejér György Városi Könyvtár online elérhető életrajzi lexikona (KÉL) szócikke főként Angyalffy georgikoni tanári működéséről közöl adatokat: akadémiai tanár, archon, szakíró, aki a Georgikonban „Jóságkezelést, technológiát, mezőgazdaságot, berendezést oktatót. 1819–21 között az intézmény archonja (igazgatója).”⁴⁰

Az akadémia tagjait bemutató adattár (MTAT) Angyalffy életútja kapcsán jelzi, hogy tanulmányai befejezése után, georgikoni tanársága előtt, nevelő volt egy „előkelő családnál”. Akadémiai tagságának kezdetét 1832. március 9-i dátummal közli. A szócikk szól két folyóiratáról is, egyéb művei mellett. Megemlíti, hogy „Nagy szegénységben halt meg.”⁴¹

Az akadémia online Történeti Adattára (MTA TA) „mezőgazda, szakíró” megjelöléssel, Angyalffyt a „magyarországi mezőgazdasági szakirodalom úttörőjeként”⁴² aposztrofálja. Részletezi keszthelyi tanári működését és két folyóirata kiadástörténetét, valamint hangsúlyozza, hogy 1836-ban kiadott *Közönséges baromorvosi könyv...* című kötete az első hazai állatorvosi szakkönyv.

³³ Ezzel szemben Nagyváthy János (1755–1819) 85,5, Pethe 75,5 sor helyet kapott a lexikonban! PNL 1896. XII. 968–969.; 1896. XIII. 998–999.

³⁴ Balás Árpád (1840–1905) a Magyaróvári Gazdasági Akadémia, majd, nyugdíjba vonulása után, a Mezőgazdasági Múzeum első igazgatója (1897–1903). A millenniumi kiállítás után, az agrártárca a múzeum létrehozására felállított egy 10 tagú bizottságot, melynek elnöke Balás Árpád volt. Könyvgyűjteménye mellett, személyes adományaként került a múzeum gyűjteményébe a Georgikon aranyozott bronzérme. Fülöp Éva Mária: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményeinek gyarapodása az elmúlt száz esztendőben*. MMgMK 2005-2007. Budapest 2007, 37–57: 38–39.

³⁵ RNL 1911. I. 654.

³⁶ A fentebb mintaként említett Nagyváthyról és Pethe Ferencről ebben a lexikonban egyaránt 16,5 sor szerepel. RNL 1916. XIV. 246.; 1922. XV. 388.

³⁷ *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1000–1990. (MÉL) I. k. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest 1967. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2014. máj. 13.)

³⁸ *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. (ÚMÉL) Főszerk. Markó László, mtársak Balázs-Arth Valéria et al. Budapest 2001. Előszó I. 5.

³⁹ ÚMÉL 2001. I. 148.

⁴⁰ *Keszthelyi Életrajzi Lexikon* (KÉL). Szerk. Pappné Beke Judit et al. Keszthely 2010. <http://www.fgyvk.hu/eletrajzilexikon/#top>; <http://www.fgyvk.hu/eletrajzilexikon/index.php?dir=A> (letöltés: 2014. jún. 4.)

⁴¹ *Angyalffy Mátyás András* (szócikk, M[arkó] L[ászló]). MTAT 2003. I. 49.

ANGYALFFY MÁTYÁS ANDRÁS PORTRÉJA

Angyalffy Mátyás Andrásról eddig úgy tartotta számon a szakmai vélekedés, hogy nem maradt fent róla ábrázolás. Azonban a *Közhasznu Esmeretek' tára*, mint munkatársáról szóló rövid életrajzi adatközlésében megemlíti, hogy „Képe a' magyar galeria számára Sept. 15. 1828 hiven lerajzoltatott.”⁴³ Minden bizonnyal e forrás alapján Szinnyei is közli, hogy „Arczképe a Magyar Galéria számára hiven lerajzoltatott 1828. szept. 5.”⁴⁴

Ahogy fentebb utaltunk rá, a *Közhasznu Esmeretek' tára* életrajzi szócikkét Ponori Thewrewk József jegyezte. „Ponori Thewrewk József, Magyarországi és Erdélyi hites ügyész”, rendszeresen küldött írásokat Angyalffy folyóirata, a MGB részére.⁴⁵ Az „író, polihisztor és műgyűjtő Ponori Thewrewk József (1793–1870)”,⁴⁶ a *Magyar Pantheon*⁴⁷ kiadója, 1828-ban egy festővel beutazta az országot, s portrékat készíttetett a korabeli közelet jeleseiről. A folyóirat általi kapcsolattartás miatt feltételezhető volt, hogy ezek között szerepelt Angyalffy megörökítése is. Ponori életútjából az is ismeretes, hogy pozsonyi képgyűjteménye java részét tűz pusztította el, s ezt követően tette át lakását Pestre.⁴⁸

A MNM Történelmi Képcsarnoka őrzi a Ponori Thewrewk József-féle gyűjteményt, így az 1825–27. évi országgyűlés résztvevőiről készíttetett metszetsorozatot is. Azt reméltük, hogy az 1828-ban tett utazása közben készült portrék is fennmaradtak, s e gyűjteménybe kerültek, köztük talán Angyalffy arcképe is. Sajnos, várakozásunkat az elvégzett kutatás nem teljesítette be, Angyalffynak nincs portréja a jelzett gyűjteményben, így továbbra sem ismerjük hiteles képését.⁴⁹

ANGYALFFY MÁTYÁS ANDRÁS MUNKÁSSÁGA ÉS ÉLETÚTJA AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL GAZDASÁGI FOLYÓIRATAIRA

Naszály (Komárom vármegye), a szülőfalu

Angyalffy születése helyét illetően maga is Komárom vármegyét nevezi meg 1824 szeptemberében, egy rosta-típusról szólva a MGB hasábjain: „sőt a'melleyt szülöttem (Komárom) Vármegyében, nevezetessen Ágostyán nevezetű német faluban Tata mellett még a' jobbágy emberek is nem csak használni, hanem készíteni is tudnak...”⁵⁰ Megjegyzése e tájék beható ismeretéről tanúskodik.

⁴³ MTA TA <http://mta.hu/tortenetitar?PersonId=29953> (letöltés: 2014. jún. 26.)

⁴⁴ *Közhasznu Esmeretek Tára a' Conversations=lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. Első kötet. Pest 1831, 311.

⁴⁵ Szinnyei J.: Magyar írók. 1891 (2000). I. 180.

⁴⁶ L. pl. A' törökbiizalysz' tartásának módja. MGB V. darab Nro. 1. 1829. júl. 2. pp. 15-16.

⁴⁷ Szathmári Pap Károly Erdélyi országgyűlési arcképcsarnoka 1842. Közzéteszi Murádin Jenő. Kiadja a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. Szerk. Sümei György, Zombori István. Budapest 2008, 19.

⁴⁸ *Magyar Pantheon*. Az 1825., 1826., 1827. Pozsonyban tartott országgyűlés emlékeztére. (rézmetszetű arcképekkel). Szinnyei J.: Magyar írók. 1914 (1980–1981). XIV. 118.

⁴⁹ Szinnyei J.: Magyar írók. 1914 (1980–1981). XIV. 112–118.; Ponori Thewrewk Emil: Ponori Thewrewk József önéletrajza. ItK 26(1916) 2. füzet. Adattár 186–201.

http://epa.oszk.hu/00000/00001/00111/pdf/ITK_EPA00001_1916_02_187-201.pdf (letöltés: 2014. jún. 19.)

⁵⁰ Köszönjük az intézmény munkatársainak segítségét!

⁵¹ MGB I. Darab Nro. 12. Sept. 18. 1824. p. 182.

A 18. században a tata-gesztesi Esterházy-uradalomhoz tartozó Naszály possessio „...úthálózat szempontjából kedvező helyen feküdt: határát észak-keletről a Komárom–Szöny–Füzítő felől Tatára vezető út érintette. A falut az uradalomban észak felől Szomód, keletről Tata és Grébics pusztá, délen Billeg pusztá határolta, Nyugatról pedig Almás possessio feküdt. Amikor az uradalom a 19. század elején kialakította districtuális rendszerét, a magyarok lakta Naszály a tatái járásba került. Naszály tipikus utcásfalú volt, benne, Bél Mátyás leírása szerint, »alacsony házikók«. A falu magaslaton helyezkedett el, s ezért lehetett »mentes a mocsaraktól«. A település alatti Zugó patak malmokat hajtott, egy gabonaörlőt és ványolókat. Határa »Csekély halmokat kivéve egészen sík...«, de észak-nyugaton és a fentebb említett két pusztá határa mentén szőlőhegye volt. Határukban erdő nem lévén, faizási joguk nem volt, tűzelőhöz csak szolgálat vagy vásárlás révén juthattak. Még 1837-ben is 3 nyomásban művelték földjeiket. 1851-ben 6 kerekű vízimalmuk működött.”⁵¹

A tatái domínium Naszály falujával 1745-ben kötött szerződést, rögzítve uradalmi alattvalói szolgáltatásait.⁵² A településen többségében református jobbágyság élték.⁵³

Angyalffy vezetéknévét illetően joggal merülhet fel a felvett név valószínűsége, ami nyilvánvaló módon parttalanra tehetné a kutatást pontosabb családi adatok után. A származást illetően ezért elsődleges kiindulópontként mindenekelőtt a szakirodalomban forgó születési dátumokra és a szülőfalunak tartott községre koncentrálni próbáltuk megvizsgálni az elsődleges forrásokat.

Angyalffy születési idejére, a szülők (és esetlegesen a keresztszülők) jogállására vonatkozó adatokat remélve elsőként a naszályi Református Egyházközség születési anyakönyvei⁵⁴ bejegyzéseinek kutatását végeztük el.⁵⁵ Azonban a születési évként szereplő 1776. februárban egyáltalán nincs bejegyzés fiúgyermek falubeli születéséről!⁵⁶

Angyalffy vallásfelekezetének reformátusként történő meghatározása érthető következtetés a rá vonatkozó irodalomban, a református többségű szülőfaluról, Naszályról. A falu azonban a katolikus egyházkormányzati szervezetet tekintve a tatái plébánia filiája volt ebben az időszakban. A tatái születési anyakönyvek szerint 1776. február 14-én a tatái plébániatemplomban két gyermeket kereszteltek, egy

⁵¹ Fülöp Éva: A tata-gesztesi Esterházy-uradalom a XVIII. század első felében. Naszály 1745. évi contractusa. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos születésnapjára*. Szerk. Gebei Sándor. Eger 2000, 101–117.:115. 17. j. Hivatkozik: Szabad György: *A tatái és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest 1957, 48., 195., 199.; Bél Mátyás: *Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom vármegye. Komárom vármegye leírása*. Vilimszky László (ford.) Tatabánya 1989, 80.; Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben leíratik*. III. k. Pesten 1851. III. 133–134. (reprint kiadás: Szeged, 1984.)

⁵² MNL OL Az Esterházy család tatái levéltára (TEL) P. 198. F. 38. N. 824. pp. 51–56., 57–58. Gr. Esterházy József, Balogh Ferenc. Tata, 1745. okt. 1. Közli Fülöp É.: Naszály contractusa. 2000, 109–114.

⁵³ „A contractus így kitért arra is, hogy a földesúr tudta és engedelmével nélkül új prédikátort, (iskola)mestert vagy notáriust nem fogadhattak. A vásár- és ünnepnapokat meg kellett tartaniuk és továbbra is szolgáltatniuk a tatái plébánosnak.” Fülöp É.: Naszály contractusa. 2000, 115. 18. j.

⁵⁴ „I^o kötet 1713–1786. A Naszályi Reformata – Helvetica Confessión lévő Szent Ekklesiának Protocolluma... Én általam akkor Praedicator Sallai András által. A 716 dieb[us] et Mensib[us] successionis m[en]eae”; „II. k. 1771–1762. Ezen Naszály R[e]l[orm]a Ekklesiának ez Jegyző Könyve Szereztetett 1771dik Eszt[endőben] Damján János Predikátorságában”

⁵⁵ Köszönjük Török Béla (Naszályi Református Egyházközség) és dr. Szabó Előd (Tatai Református Egyházközség) lelkész urak szíves engedélyét, segítségét!

⁵⁶ Református részről 1776 februárjában, a faluban mindössze egy csecsemőt, egy kislányt kereszteltek. A kutatást tíz éves időhatáron belül végeztük el. Megvizsgáltuk a naszályi Halottak Anyakönyve, Házassági Anyakönyv, Kereszteltek Anyakönyve 18. századi adatait is.

kislányt és egy kisfiút. Utóbbi „Georgius Engelmon” molnár („Molitor Catholicus”) és „Clara Milvasser” fiúgyermek, „Mathias Andreas Cath[olicus] ex Naszal”.⁵⁷ A keresztszülők „Andreas Hodlekner Molitor in almas Cath[olicus]” és „Anna Maria Gedl”. Bár egyéb források jelen kutatásaink alapján nem állnak rendelkezésünkre, az Angyalffyra vonatkozó irodalomban elfogadott két születési dátum (1766. február 5., illetve 7.) közelsége miatt reálisnak tűnő kereszteleési időpont, továbbá Naszály filia anyaegyháza, a tatái plébániatemplom anyakönyvezése, valamint az azonos kettős keresztnév s a későbbi, feltehetően felvett vezetéknevnek fordításul kívánczó apai vezetéknev alapján jó eséllyel valószínűsíthetőnek találjuk, hogy e bejegyzés Angyalffyra vonatkozhat. Remélhetőleg a tata-gesztesi uradalom községi irataiban és bérloíval kötött szerződéseik között további kutatások során feltehetőleg kerülhetnek még elő adatok a családi viszonyok pontosítására.

A fentebbiekben említettük a Naszály faluban Bél Mátyás által feljegyzett gabonaörlő malmot a Zúgó patakon, illetve Fényes Elek adatát az itteni 6 kerekű vízimalomról. A tata-gesztesi uradalomban, ezen a mészkőhegységekből felfakadó vízforrásokban oly gazdag területen természetes módon a vízi mesterségeknek s így a malmoknak is nagy jelentőségük volt. A reformkorban 35 vízimalom működött az uradalomban, a nagyobbak közül az egyik tatáinak és a naszályi malomnak 6 kereke volt. „A malmok közül házikezelésben egy sem volt, de az uradalom részben természetben, részben készpénzben jelentős bérjövedelemmel rendelkezett.”⁵⁸ Feltehetőleg a malombérletből származhatott az a jövedelem, amely megteremtette Angyalffy tanulmányának alapjait.⁵⁹

A család rendi társadalomban elfoglalt helyének meghatározása Angyalffy tanulmányaival, legendás nyelvtudásával, külföldi tanulmányútjaival (pontosabban azok anyagi fedezetével) kapcsolatban is lényeges. Eddigi ismereteink szerint pontosan fogalmaz a 19–21. századi jeles magyar személyiségek életrajzi adatait tartalmazó *Tudósportál*, amikor azt írja: „Nem tudni, hogy hol végezte tanulmányait, gazdasági ismereteire valószínűleg német nyelvterületen tett szert, majd hosszabb utazásokat tett Nyugat-Európában, ahol a fejlett mezőgazdasági rendszereket tanulmányozta.”⁶⁰ Gazdasági folyóiratában, a MGB-ban fellelt utalás szerint, e tanulmányút Svájcot és Angliát is érintette: „Mikor Helvétiában utaztam...”⁶¹ Svájci útja kapcsán Angyalffy Aargau⁶² kantont említi meg. Hangsúlyozza a nyelvtudás elengedhetetlen voltát, mivel meglátása szerint csak a magyar nyelv ismerete „mái világhoz képest, nagyon elégtelen”.⁶³ Folyóirataiban ezért közöl folyamatosan ismertetőket a külföldi gazdasági irodalom műveiről.

⁵⁷ 1781. január 16-án, „Georgius Engelmon molitor” és Clara Rott szülők (consors) fiát, Andreast („Naszaliensis Cath[olicus]”) tartották keresztvíz alá. Keresztszülei az Andreas Gottlekner és Anna Kedl házaspár („consors”), a keresztelest Szabó János káplán („capellanus”) végezte. A keresztszülők feltehetően ugyanazok, mint az 1776. évben, a német vezetéknevek fonetikus írása magyarázhatja a lejegyzései különbségeket. MNL OL X. Mikrofilmár. Tata rk. születési anyakönyvek 1759–1779, 1779–1803. Tata, 1776. febr. 14. p. 416., 1781. jan. 16. (dobozszám A 1933)

⁵⁸ Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 104.

⁵⁹ A Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (MNL KEML, Esztergom) úgynevezett Trojkó-gyűjteménye, amely a tata-gesztesi uradalom iratai töredékét őrzi, tartalmaz egy *Mandl* nevű naszályi molnárral kötött szerződést 1770 februárjából, majd, a molnár neve feltüntetése nélkül egy újabb szerződést az év június 2. kelettel. MNL KEML XV/10 Trojkó György tatái uradalmi ügyvéd gyűjteménye 1724–1848. 203. sz. Köszönjük Kántor Klára főlevéltárosnak, hogy e gyűjteményre felhívta figyelmünket!

⁶⁰ <http://www.tudosportal.hu/index.php?mtatag=1#null> (letöltés: 2014. jún. 6.)

⁶¹ A' rétek '(kaszálók) megöntözéséről. *Begtrup* szerint. MGB XII. D. Nro. 10. 1831. máj. 8. p. 145.

⁶² Aargau (Argovie) kanton Svájc északi részén, a svájci fennsík és a hegység találokozásánál található. Állattenyésztése, tejfeldolgozása kiemelkedő. PNL I. 1893, 4.

⁶³ *Elő-szó, A' Hazafiakhoz. Angyalffy m. k.* MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. p. 4., 6., I. 19. j.

Tanulmányai befejezése után a pályájára vonatkozó irodalomban általánosan elfogadott nézet szerint nevelősködött, egy eddig közelebbről nem azonosított „előkelő családnál”⁶⁴ Ahogy Báthly fogalmazott: „...egyik legnemesebb ház bízta meg örököse nevelésével.”⁶⁵ Pályafutása azonban a mezőgazdálkodás gyakorlati és elméleti kérdései felé fordult, mivel „Nagy vonattatását érezve a’ mezei gazdálkodásra, különös szorgalmát fordította a’ra...”⁶⁶

1818-ban Festetics György gróf meghívta tanárnak az általa 1797-ben alapított Georgikonba.⁶⁷ A MMgMA-ban található fentebb említett gépelt életrajz⁶⁸ szerint Angyalffy Sópónban 1817-ben⁶⁹ megjelent juhászati munkája⁷⁰ keltette fel Festetics figyelmét. Így tudja ezt a *M. Tud. Társ. Névkönyve* is: „A’ gazdasági tudományokbani jártasságaért”,⁷¹ melyet a *Schaafcultur*-ral bizonyított 1817-ben, nevezte ki tanárnak Keszthelyre Festetics György. Az akadémia évkönyve 1842-ben is hasonlóan fogalmaz: „A’ gazdasági tudományokbani jártasságáért, melyet először is Grundsätze der Schaafcultur, Sopron, 1817. című munkájával bizonyította be, gróf Festetics György által a’ keszthelyi Georgikonban gazdaság’ professorává neveztetett ki...”⁷²

A kötetet a szerző mindenesetre Festetics Györgynek ajánlotta: „Seinem Vaterlande, dem Lande der Árpáden und Corvinen, dem Lande, welches – zu seinem Ruhme sey’s gesagt – Georgen Festetics dem Landwirthe das Daseyn gab, weiht diese Erstlinge seiner Früchte in tiefster Ehrfurcht der Verfasser.”⁷³ Angyalffy felfogása szerint, mindennek alapja az élelemtermelő „mezei gazdaság”.⁷⁴ Éppen ezért lassan elenyészik az az előítélet, hogy „egy főnemesnek illetlen” a gazdálkodásról, „mint pórnépi foglalatosságról, gondoskodni, ’s ügyeléssel lenni.”⁷⁵ Mivel Angyalffy életútja állomásait sem ismerjük pontosan, megemlíti, hogy e kötet előszavát 1816. július végén „Kroysbach nächst Oedenburg”, azaz a győri püspök földesurága alatt álló Sópónnal szomszédos Fertő-parti mezővárosban, Fertőrákoson írta.⁷⁶

⁶⁴ Szinnyei J.: Magyar írók. 1891, 179.; PNL I. 1893, 667.; *Angyalffy Mátyás András* (szócikk, M[arkó] L[ászló]. MTAT 2003. 1. 49.

⁶⁵ Báthly J.: Magyarok emléke. 1836, 233.

⁶⁶ Báthly J.: Magyarok emléke. 1836, 233.

⁶⁷ Szinnyei J.: Magyar írók. 1891, 179.; RNL I. 1911, 654.

⁶⁸ MMgMA I. 31.

⁶⁹ Balásházy nekrológiájában 1813-ra teszi e munka megjelenését, címét *Grundsätze der Schaaf-Kultur* ortográfiával közli. Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 83.

⁷⁰ Matthias Andreas Angyalffy: *Grundsätze der Schaafcultur...Mit ... Hinsicht auf das Klima, und die landwirthschaftlichen Verhältnisse Ungarns bearbeitet.* Oedenburg 1817. <http://books.google.hu/books?id=j21ZAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2014. jún. 23.)

⁷¹ „Az academia’ elhunyt tagjairól. 33) Angyalffy Mátyás, levelező tag.” *M. Tud. Társ. Névkönyve* 1840, 207.

⁷² *Évkönyv...* 1842, 217.

⁷³ „Hazájának, az Árpádok és Corvinok országának, az országnak, amely – dicséretére legyen mondva – életet adott a mezőgazdász Festetics Györgynek, a legmélyebb tisztelettel ajánlja gyümölcseinek eme zsenigjét a szerző.” Itt szeretnénk megköszönni Schmidtmayer Csabának, a tatai Kuny Domokos Múzeum munkatársának e tanulmány elkészítése során nyújtott szíves, hasznos és elmélyült filológiai segítségét!

⁷⁴ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 210.

⁷⁵ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 210.

⁷⁶ <http://books.google.hu/books?id=j21ZAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2014. jún. 23.) Köszönjük Dominkovits Péter, a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL, Sopron) igazgatójának szíves tájékoztatását is!

Angyalffy georgikoni tanársága

Angyalffy 1818–1822 között volt a Georgikon tanára.⁷⁷ Európa első felsőfokú agrár-szakképzést nyújtó intézménye több iskolatípust foglalt magába: az úgynevezett *főpraktikánsoknak* a 3 éves Tudományos Gazdasági Iskola adott felsőfokú mezőgazdasági szakképzést. A novembertől szeptemberig tartó tanévek trimeszterekre oszlottak, mindegyik végén elméleti–gyakorlati vizsgával.⁷⁸ Az alsőfokú képzést nyújtó, 1798-ban alapított Parasztiskola az uradalmi cselédek nevelését célozta, tanulói közé az iskolamesterek által ajánlott jobbágyfiatalok kerültek. A jó képességű tanulókból, az *alpraktikánsokból* béresek, pallérok, majd majorgazdák válhattak, a közepes képességűek vincellér, kertész, erdőpásztor, méhészt, csikós, tehenész, birkás alkalmazottként (*oeconomici*) remélhettek helyet egy-egy uradalomban. A gyenge teljesítményt nyújtókat maga a Festetics-domínium alkalmazta kisegítő munkaerőként.⁷⁹

Angyalffy feladata volt a Tudományos Gazdasági Iskolában a gazdatisztnek készülő *főpraktikánsoknak* a mezőgazdaságtan, berendezéstan, jószágkezelés és gazdasági technológia oktatása.⁸⁰ Az *alpraktikánsokkal*, azaz a bérestanulókkal is foglalkozhatott, mert felkérést kapott tankönyveik megírására.⁸¹ A kezdetben gazdasági másodtanár majd vezető tanár Angyalffy két éven keresztül, az 1819–20-as és az 182–21-es tanévekben, az igazgató (*archon*)⁸² posztját is elnyerte Keszthelyen. Az archon feladata „az elméleti és gyakorlati oktatás egységének biztosítása, a tanárok pedagógiai munkájának ellenőrzése”, a tangazdaság irányítása volt.⁸³

Az intézményben folyó képzést illetően az ebben megjelenített agrárnézetek a belterjes gazdálkodás előbbre vivő hatását, az intenzív gazdálkodási módszerek elterjesztésének szükségességét képviselték. Így például az állattenyésztés oktatásán belül előtérben állott az istállózó állattartás elemeinek és előnyeinek ismertetése, a vetésforgók bevezetéséhez elengedhetetlen talajjavításhoz szükséges trágyakezelés tanítása. A meginduló fajtaváltás jeleként ismertették a nyugat-európai fajtákat, előtérbe állítva a szarvasmarhánál a hízalás és tejtermelés jelentőségét, a juhoknál a gyapjúismeretet.⁸⁴ A tananyagban a juhtenyésztés tudnivalóiról előadottak terén a Georgikon tanárai, Julius Liebbald (1780 körül–1846) és Angyalffy Mátyás András szemlélete volt meghatározó, a hallgatók professzoraik könyveiből is tanulhattak.⁸⁵

Ami a Georgikon tanárai jövedelmi viszonyait illeti, a keszthelyi Festetics-birtok konvenciók tábláit vizsgálva kitűnik, hogy az uradalmat irányító *Directio* vezetője jóval magasabb fizetésben részesült.⁸⁶ Az egyes tanárok javadalma (a 19. század eleji

⁷⁷ Kurucz György: A Georgikon alapításától 1848-ig. In: Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos: *Georgikon 200. I. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára*. Szerk., összefogl. Fülöp Éva Mária. Keszthely 1996, 9–129.: 19.

⁷⁸ 1831-től tagolták szemeszterekre az évet. Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 89.

⁷⁹ Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 95.

⁸⁰ *Emlékkönyv...* 1897, 24.

⁸¹ „...ezek elkészültéről nincs tudomásunk.” Pintér J. MAÉ 1987, 37.

⁸² Az *archont* a Festetics-uradalmat irányító *Directio* javaslatára (kezdetben egy évre) nevezte ki a Georgikon tanárai közül a birtok tulajdonosa. Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 99.; *Emlékkönyv...* 1897, 24.

⁸³ Pintér J.: MAÉ 1987, 37.

⁸⁴ Pl. a merinóról szóló ismertetések nélkülözhetetlenek voltak a gyapjúkonjunktúra idején. Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 93–95.

⁸⁵ Így pl. M. A. Angyalffy: *Grundsätze...* 1817., Liebbald, J.: *Über die Zweckgemässeste Methode, die Schaaf von den Blättern zu sichern*. Vienna 1817.; Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 93., 126. 49. j.

⁸⁶ Az 1797/98. tanévben a *Directio* vezetője 1500 Ft-os fizetésével szemben 500 Ft-os professzori javadalmazás állott. Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 100.

devalvációt követően, a készpénz és természetbeni járadékot együttesen tekintve) összességében 1300–1500 forint közt mozgott: „Ami a tanárok javadalmazását illeti, rögtön feltűnik, hogy a Directio vezetője nagyságrendekkel magasabb fizetésben részesült, mint az egyes tanárok... olyan kiváló szaktekintélyek, mint Liebbald, Asbóth, Angyalffy, vagy Lehrmann, nevelőmunkájukhoz és felkészültségükhöz képest nem részesültek kiemelkedő anyagi elismerésben.”⁸⁷

A georgikoni oktatók a magyarországi uradalmak gazdasági alkalmazottaihoz hasonló módon készpénzjuttatást és természetbenit, azaz *deputátumot*⁸⁸ kaptak, továbbá az uradalom gondoskodott lakhatásukról.⁸⁹ Valószínűleg a mezővárosban volt a lakása Angyalffynak is, hiszen családos emberként élt Keszthelyen, itt született 1819-ben Klára nevű leánya,⁹⁰ 1821-ben Mátyás fia.⁹¹

A kevésbé ismert életút földrajzi állomásait valamelyest pontosítják a Zala, illetve Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben megőrződött, Angyalffyra vonatkozó adatok. Eszerint Zala vármegye 1819. augusztus 9-i közgyűlése Komárom vármegye átiratát tárgyalta,⁹² „Angyalffy professor” tudniillik 27 Ft 15 kr hátrahagyott adóssággal távozott Komárom vármegye hozzájárulási kasszája (*concurrentionalis cassa*) felé.⁹³ A vármegyék nemességére kivetett taksán túlmenően, e rendkívüli különadó a csak háborús időszakokban felállított, időleges működésű vármegyei kassza fedezetére szolgált. „A pénztár számára a vármegyék – a rájuk osztott rész alapján – fizették a hozzájárulást.”⁹⁴ A pénz behajtására 1822 októberéig még két ízben kért Komárom vármegye segítséget Zalától, melynek köszönhetően végül is sikerült behajtania a pénzt és a devecseri uradalom közvetítésével azt eljuttatni Angyalffy szülőmegyéjébe.⁹⁵

⁸⁷ Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 100.

⁸⁸ A hazai gazdasági struktúráját tükrözően, a természetbeni járadék még a 19. században is nagyobb arányt képviselt az uradalmi alkalmazottak juttatásain belül, mint a készpénz.

⁸⁹ A családos oktatóknak az uradalom a városban bérelt vagy vett házat. Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 100.

⁹⁰ Az kislány a keresztségben a „Clara Theresia Cornelia” nevet kapta (a Klára név feltehetőleg apai nagyanyja, a Terézia édesanyja és keresztanyja keresztnevét, a Kornélia Angyalffy ókori Róma iránti csodálatát tükrözheti, s utal itt is az agráriummal kapcsolatos érdeklődésre – a nagy műveltségű Cornelia Scipionis Africana, az ókori Róma közföldjeire vonatkozó törvényről híres Gracchusok anyja, az erényes nő mintaképe volt). A keresztszülok „Paulus Gerhárde” és „Theresia Helbling”. Mivel ők az anyakönyv átnézett, 1818–1823 közti időszaka tanúsága szerint több alkalommal is szerepelnek keresztszülokként, az 1821. aug. 4-i bejegyzés szerencsés módon feltünteteti Gerhard foglalkozását is: „Paulus Gerhard medicus, Ványarcz” (1821. szept. 30-án, nemes Őrsi Ferenc fia keresztszüleiként lakhelyük nevének *Vashegyet* tüntetik fel). A mai Vonyarcvashegy településen lakó orvos megbecsült tagja lehetett a korabeli társadalomnak, illetve orvosként a nemesként feltüntetett szülők és a tanár Angyalffy felesége születésénél is jelen lehetett. MNL OL X. Mikrofilmtár. Keszthely rk. vegyes anyakönyvek 1819-1833. p. 6., 59., 63. (dobozszám A 3766)

⁹¹ A gyermek neve: „Mathias Corvinus Cincinnatus”, Angyalffy történelmi nagyságok iránti vonzalmát és választását mutatja: a nemzeti király, az erős ország és a magyarországi reneszánsz kultúra eszméjét összeforrott Corvin Mátyás mellett, a birtokát maga művelő, a földművelésre alapozott ősi római erényt és erkölcsöt megtestesítő Cincinnatus Lucius Quintus reformkorban oly gyakran felemlített alakjára utalva a sajátos névválasztással. Az apa: „Mathias Andreas Angyalffy, Catholicus, Professor, Ignobilis”, az anyja: „Theresia Josepha Rigler”, a keresztele: Keszthely, 1821. szept. 8. A keresztszülok ismét, „Paulus Gerhard, Theresia Helbling”. A keresztelest „Franciscus Galambos cooperator” (káplán) végezte. <https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/X2F8-BFL?cc=1743180> (letöltés: 2014. jún. 30.); MNL OL X. Mikrofilmtár. Keszthely rk. vegyes anyakönyvek 1819-1833. p. 63. (dobozszám A 3766)

⁹² Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML, Zalaegerszeg) Zala vármegye. Közgyűlési iratok. 1819. aug. 9. N. 1482.

⁹³ Az 1802:2. tc. 23. § hozta létre az országos felkelési pénztárat (*cassa generalis insurrectionalis* vagy *cassa concurrentionalis*). A nádor vezette kassza csak háborús időkben működött és csak erre a célra lehetett felhasználni. A nemesi felkelés (*insurrectio*) alkalmával, a szegényebb kisnemesek e vármegyei kassza támogatásával szálltak hadba. Keszthelyi Barna Arnold: *Az insurrectio a magyar törvényhozásban. Adalékok az 1809-es Fejér megyei felkelés történetéből.* (disszertáció, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar) Győr 2008. <http://jogtortenet.sze.hu/images/dokumentumok/az%20insurrectio%20a%20magyar%20t%20C3%B6rv%20C3%A9nyhoz%20C3%A1sban.pdf> (letöltés: 2014. júl. 19.)

⁹⁴ Keszthely B. A.: *Az insurrectio a magyar törvényhozásban*. 2008, 26.

⁹⁵ MNL ZML Zala vármegye. Közgyűlési iratok. 1822. okt. 15. N. 2223. A megyei átiratra és Zala vármegye válaszára Kapiller Imre, a MNL ZML kutatószolgálati csoportvezetője hívta fel figyelmünket, szíves segítségét köszönjük!

Fentiekkel kapcsolatban Szabad Györgynek a tata-gesztesi domínium 19. századi történetét feldolgozó monográfiájából ismerjük azt aényt, hogy a Komárom vármegyei haszonbérllő kismemeseknek milyen jelentős szerepük volt az uradalomban. „Komárom megye nemessége már a 16. század derekán zömmel egytelkes kismemes volt.”⁹⁶ Azonban a reformkori bérllők között nem csupán, vagy nem zömmel e nemesek leszármazottai, hanem nemességet szerzett jobbágysok is találhatók. Tudvalevő viszont az is, hogy személyükben nem nemesek is lehettek fizetésre kötelezettek a vármegyék *concurrentionalis* kasszáiba. A vármegyékben bizonyos időközönként megújított, előzetes vagyoni felméréssel összekapcsolt nemesi összeírások során, amikor a kismemesekre⁹⁷ kirótt vármegyei taksát is megállapították, többen nem csak tényleges címereslevéllel rendelkező mivoltuk, hanem foglalkozásuk alapján is ebbe a körbe tartozónak vallották magukat (*honoráciorok*). Ezen kívül a fizetésre kötelezés alapja lehetett például zálogban bírt nemesi jószág, *inscriptionalis* birtok, bérlet stb. A nem nemes Angyalffy⁹⁸ esetében e két utóbbiról (foglalkozása, illetve a későbbiekben bemutatott *inscriptionalis* birtoka) lehetett szó.

Másfelől, a pápa-ugod-devecseri domínium részeként, a devecseri uradalom – melynek birtokrészei voltak Zalában – közvetítése azért is számíthatott megoldásnak, mivel birtokosa, az Esterházy család ifjabb fraknói grófi ága kezén volt a Komárom vármegyei tata-gesztesi jószág is, melynek Naszály possessio, Angyalffy szülőhelye is tartozéka volt.

Angyalffy irodalmi munkásságának kiteljesedése: a pesti évek

Ami Angyalffy irodalmi munkássága következő fejezeteit illeti, *Grundsätze der Feldkultur*, illetve *Oeconomie der Landwirtschaft* című munkáin feltehetően még a keszthelyi évek alatt kezdett dolgozni, ám a kötetek már Pesten jelentek meg, 1823–24-ben. 1823-ban ugyanis 5 évi keszthelyi működése után⁹⁹ Pestre költözött, de döntésének okairól (ez ideig) nincs tudomásunk.¹⁰⁰ Talán a Georgikont alapító és fenntartó, tehát a tulajdonos és munkáltató Festetics Györggyel történt esetleges összekülönbözésre is gondolhatunk, hiszen „Kazinczy megjegyzése szerint Asbóth János professzor kivételével senki sem tudott kijönni az alapítóval.”¹⁰¹

Balásházy megfogalmazása szerint Angyalffy Mátyás teljesen „a’ magyar gazdasági literatura’ előmozdítására szánva magát” tette meg ezt a lépését.¹⁰² Ilyenformán vélekednek más ismertetőik is: „Azután Pestre ment, s egészen a gazdasági irodalomnak élt.”¹⁰³ Hasonlóképpen fogalmaz a *M. Tud. Társ. Névkönyve*: 1823-ban Angyalffy „...Pestre jött, a’ magyar gazdaság’ és gazdasági literatura’

⁹⁶ Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 123.

⁹⁷ A *kurialistákat* (egytelkes nemesek), a birtokkal nem, csak címeres nemeslevéllel (*litterae armales*) rendelkező *armalistákat* és a paraszttelken élő nemeseket *taksás* vagy *taxalista* (vármegyei adó, *taxa*, megfizetésére kötelezett) nemeseknek is nevezték.

⁹⁸ Angyalffy gyermekei, Klára lánya és Mátyás fia születésekor, a keszthelyi anyakönyvi bejegyzések egyértelműen feltüntették az apa *ignobilis* voltát. L. 90., 91. j.

⁹⁹ A MÉL szerint 1830-ig élt itt. MÉL 1967, 37.

¹⁰⁰ Pintér J.: MAÉ 1987, 37.

¹⁰¹ Kurucz Gy.: *Georgikon* 200. 1996, 75., továbbá 74–75.

¹⁰² Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 83–84.

¹⁰³ RNL I. 1911, 654.

előmozdítására folyóírást alapítani...”¹⁰⁴ A Keszthelyen, a Gazdasági Tanintézet által 1897-ben kiadott kötet sommás fogalmazása szerint „Kilépett 1822-ben.”¹⁰⁵

Hogy megélhetését miből biztosította, arra mindössze egyetlen utalást találtunk Báthly többször idézett lexikon-töredékében: „A’nakutánna lett több úri házak javainak kormányozó tisztje.”¹⁰⁶ Amennyiben a megjegyzés gazdasági működésre vonatkozna, azt az esetlegesen érintett birtokokat illetően jelen kutatásainkkal nem tudtuk pontosítani.¹⁰⁷ A *Juhász Káté*... 1830-as megjelenését követő éveket pedig úgy jellemzi Báthly, hogy „Azóta magánosságban dolgozik”, vagyis neki sincs tudomása arról, hogy Angyalffy élete utolsó szakaszában valamilyen állással bírt volna.¹⁰⁸

Mindenesetre, általánosabb az a vélekedés, hogy „Létfenntartását német nyelven írt művei biztosították”.¹⁰⁹ Egyetérthetünk abban, hogy Angyalffy pesti működése mindenképp „az úttörő nehéz munkája volt...”¹¹⁰

Gazdasági folyóiratai előfizetési ajánlataiból pontosan azonosítható pesti három lakása, kettő a mai Kálvin tér, a valamikori szénapiac, majd Széna-tér területéhez kapcsolódik. A budapesti városfal kecskeméti kapuja előtt terült el a disznó- és szénakereskedők piaca. A teret a 18. századtól nevezték *Heumarkt*-nak, Szénapiacnak. A kecskeméti kaput a 18. század végén, a pesti városfalat 1808-ban bontották le. Angyalffy 1824-ben a térre nyíló Kecskeméti utca 530. szám alatt élt.¹¹¹

1828/29-ben Angyalffy a (váci) Országúti¹¹² br. Orczy házban, amelyben a Trattner és Károlyi Könyvnyomda is volt, az első emeleten „a’ Mezei Gazdák’ Barátja Intézetén... reggeli 9 órától délutáni 3 óráig minden nap”¹¹³ fogadta az előfizetni szándékozókát. Az épület a város akkori legnagyobb bérháza volt.¹¹⁴ „Az Országút és a mai Király utca sarkán 1730-ban egy beszálló fogadó épült. Később ennek helyén és a szomszédos telken emelt hatalmas épületet báró Orczy József¹¹⁵ özvegye vásárolta meg...”¹¹⁶ [az építmény] már a XVIII. század végén az óbudai zsidó kereskedők céhházaként szolgált.¹¹⁷ Egyébként 1790-ben a házban már működött könyvkereskedés is.¹¹⁸

1831 tavaszán Angyalffy ismét „a’ szénapiacson, a’ Református templom és a’ két oroszán vendégfogadó között, Rottenbiller házban, első emeleten balra” lakott.¹¹⁹

¹⁰⁴ „Az academia’ elhúnyt tagjairól. 33) Angyalffy Mátyás, levelező tag.” M. Tud. Társ. Névkönyve 1840, 207.

¹⁰⁵ *Emlékkönyv*... 1897, 24.

¹⁰⁶ Báthly J.: Magyarok emléke. 1836, 233.

¹⁰⁷ Igaz, hitelesítve információi megbízhatóságát, Báthly igen szabatos leírást ad a két folyóiratról.

¹⁰⁸ Sajnos, jelen kutatásaink arra sem adnak választ, hogy Angyalffy későbbiekben tárgyalt tatai *inscriptionális* jószágá, ill. az ekcsei birtoklása mely időhatárok között mozgott: 1824-ben még saját gazdaságára utal egy írásában, de 1830-ban, nemességi kérvénye beadásának idején már nem birtokolta e földeket. L. 217. j.

¹⁰⁹ MMgMA I. 31.

¹¹⁰ MMgMA I. 31.

¹¹¹ Megjelent könyveit ajánlja: ezekre vagy a „portán”, vagy nála, Pesten a Kecskeméti utca 530. szám alatt lehet előfizetni. MGB I. D. Nro. 18. 1824. okt. 30.

¹¹² Az Országút (*Landstrasse*) a mai Múzeum körút és Károly körút vonalában fekszik.

¹¹³ *Magyar Kurír* 1828. okt. 10. 30. sz. p. 252.

¹¹⁴ 1829-ben azt írja a folyóiratban, hogy arra előfizetni lehet „író szobámban (Ország Úton, B. Orczy házban, a’ hol a’ tábla megmutatja)”. MGB VI. Darab Nro. 14. 1829. nov. 15. p. 224.

¹¹⁵ Orczy József br. (1746–1804) nevéhez fűződik az első nyilvános park, az Orczy-kert létrehozása is. MÉL <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11371/11465.htm> (letöltés: 2014. júl. 2.)

¹¹⁶ Innen származik az épület elnevezése.

¹¹⁷ Erzsébetváros. <http://www.erzsébetvaros.hu/erzsébetvaros/keruletunk-38/helytortenet-61/nevezetessegek-110/orczy-haz-190> (letöltés: 2014. júl. 2.)

¹¹⁸ Gazda István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében*. Budapest 1988. <http://mek.oszk.hu/01600/01609/01609.htm> (letöltés: 2014. júl. 2.)

¹¹⁹ Tudósítás. a’ Mezei Gazdák’ Barátja folytatásáról. MGB XII. D. Nro. 10. 1831. máj. 8. pp. 255–256.

Az életrajz újabb adalékaként, a Pesten töltött évek alatt folyamodott Angyalffy Mátyás András nemesítésért a Helytartótanácshoz. Az MNL OL Illésy-féle család-történeti adatbázisában az szerepel, hogy Angyalffy 1830/31-ben nyújtotta be kérvényét nemesítő armális levélért: „Angyalffy-Mátyás-András. Nemességi kérvény. 1830, 1831. Honos: Komárom vármegye. Birtok: nincs adat”.¹²⁰

Komárom vármegye közgyűlése 1831. június 14-én, a nádorhoz, illetőleg a Helytartótanácshoz kelt feliratában jelzi, hogy Angyalffy Mátyás András „Nemesített Kegyelmes Armális Levélért esedezik...”, folyamodványát fáradozásai jutalmául „nemesedésnek” fő célja vezérli.¹²¹ A nádor és a Helytartótanács 1830. december 21-én kelt, 32.878. számú átiratában arra utasította a megyét, hogy e kérvény tárgyában nyújtsák be tudósításukat. A közgyűlés megerősíti, hogy bár tudósítása csak arra az időre vonatkozhat, amit a Komárom vármegyei Naszály helységből származó folyamodó e megyében „számossabb Esztendőig ditsretenessen el töltött”, személyes tulajdonságait jeles erkölcs, több nyelvben való gyakorlottsága, tanultsága jelzi. Továbbá, „hogy az esedező a Mezei Gazdaság ki művelésében mely nagy elő menetelt tett légyen – azt bizonyítja maga az környűl állás – hogy a Georgicon nevezete alatt esméretes Gazdasági Intézetnél is hosszabb ideig rendes tanitto volt”, valamint a gazdaság különféle ágazatait tárgyaló könyvei és folyóiratai. Az általa írt munkák „Ország szerte esmeretesebbek mint hogy mi azokrol különös Tudositást tégyünk...” Angyalffy ezen, „a Gazdaság elől mozdíttására fordított fáradozásai által a Hazára nézve szerzett érdemeit” elismerik azok a „fő Pártfogói” is, akik támogatják armálisra vonatkozó kérvényét.

A megye által kért helybeli tanúsítványok közül, a felterjesztéshez csatolt hitelesítő iratok közt található Erőss József főszolgabíró és Hunyady József esküdt Tatán, 1831. június 7-én kelt tanúsítványa, amelyben elmondják, hogy „Angyalffy András” ott egy inscriptionális¹²² házat „tulajdon képpen birt” a hozzá tartozó egész telek utáni szántóföldekkel. Ezt eladván, a mezővárosból elköltözött. Amíg a mezővárosban élt, szorgalmasan művelte földjét, „és példájáról, valamin szoval is oktatta az it lévő Jóbágyaságot”. A jóbágyoknak elmagyarázta a haszonvehető gazdasági ágakat, azok művelésének módját, illetve azt, hogy miképp lehetséges kevesebb költséggel, és a legjobb móddal földjeiket javítani. Arra azonban nem emlékezik, „Hogy pediglen ittend Ifjakat vet volna nevelése alá...”¹²³ A másik tanúsító irat ugyanezen év június 1-jén Ekecsen (ma: Okoč, Szlovákia) kelt, s Záriczy(?) Elek főszolgabíró és

¹²⁰ „...a magyar kancellária levéltárában elhelyezett, nagyobb részt Illésy János által 1900 körül készített feltárócédulák...” adatai alapján. MNL OL A. 131. Illésy-féle család-történeti cédulagyűjtemény. <http://adatbazisonline.hu/adatbazis/a-131-illesy-fele-csaladtorteneti-adatbazis/informacio> (letöltés: 2014. júl. 20.)

¹²¹ MNL OL C. 84. Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Gremiale Ordinarium, 1786–1848. F. 86. Komárom, 1831. jún. 14. pp. 3–3v., 6.; l. még: MNL OL C. 84. Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Gremiale Ordinarium, 1786–1848. F. 100. 1830.

¹²² „Az inscriptio a középkori magyar joggyakorlatban félig-meddig a birtokadományozásnak egyik formáját, valójában az ideiglenes donációt jelentette... fokozatosan az olyan fajtájú adományügyletek megjelölésévé változott, amelyekben a megadományozott a donációért annak megtörténtével egyidejűleg egyszersmind bizonyos pénzösszeget is fizetett...” Az Esterházyak tatai uradalmában az inscribáltak körébe (bár döntő többségük az uradalmi tisztikarhoz tartozott, s érdemdíjazásként kapta az ingatlant), „...nemesi rendűek, személyükben szabad rusticus állapotúak és örökös jóbágyok, oppidiánusok és falusi colonusok egyaránt tartozhattak, akár földművelők, akár iparúzők, akár egyéb típusú adófizetők voltak.” Az inscriptionált birtok (pusztatelek haszonvételeivel vagy jóbágytelek tartozékaival, amelyen az inscriptioba vevő lakott) mentes volt a jóbágyi kötelezettségek alól. Fatuska János: Curialisták és inscriptionalisták a tatai uradalomban a 17–19. században. In: *A mezőváros, mint uradalmi központ*. Annales Tataienses II. Szerk. Fatuska János, Fülöp Éva Mária, ifj. Gyüszli László. Tata 2001, 27–33.: 29–30., 31.

¹²³ MNL OL C. 84. Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Gremiale Ordinarium, 1786–1848. F. 86. p. 4. Tata, 1831. jún. 7.

Illyen Antal esküdt igazolták, hogy „Angyalffy András”, amíg a községben lakott, szorgalmasan folytatta a mezei gazdaságot és „a mennyire a Határnak vizes és lapányos fekvése engedte, a Birka Tenyésztésben sikeres elől menetelt tett, és átaljában a mint állitatik a Mezei Gazdaságnak minden ágait értette.”¹²⁴ Sajnos, egyik irat sem jelzi Angyalffy községekenbeli tartózkodása, birtokossága időszakát.¹²⁵

Nagy valószínűséggel, ezen a vonalon, például a vármegyei jegyzőkönyvekből, a MNL OL címereslevelei között, valamint a kormányiszékekhez ez ügyben benyújtott folyamodványokból, s vélhetően a tata-gesztesi uradalom iscriptionális szerződése sorában is fellelhetőek még további adatok Angyalffy család körülményeinek tisztázására a remélhető jövőbeli vizsgálatok során.

Maga Angyalffy az életét Pestre költözésétől, „csorbás egészsége” ellenére, mint a „szakadatlan munka” éveit jellemzi.¹²⁶ Valóban, a georgikoni tanárság nagy lekötöttségű időszaka után, szakirodalmi munkássága felvirágzása ez a korszak.

A Mezei Gazdák' Barátja című folyóirat (1824-1831)

Angyalffy Mátyás András *Mezei Gazdák' Barátja*¹²⁷ című folyóirata kiadására 1824-ben kapott engedélyt a Helytartótanácsból. A folyóirat történetét így ismertette a *Vasárnapi Újság* (VÜ), idézve a kiadvány alcímét:¹²⁸ „Mezei Gazdák barátja.» Egy gazdasági Folyóírás, melylyel a két Hazának szolgálni kívánt Angyalffy Mátyás András, több mezei gazdasági Társaságoknak rendes és valóságos tagja. – 1824-ben alapítva Pesten hetenkint kétszer jelent meg, folytatott a következő évben kedvezőtlen körülmények között. 1826-tól 1828-ig szünetelt. – 1829-ben újra folytatta Angyalffy a lapot, mely 1831 jún 30-án a 12-ik kötetel megszűnt.”¹²⁹

A megjelentetés kellő fedezet hiányában csak előfizetők gyűjtésével, illetve megrendelők (a folyóirat postán küldése) által sikerülhetett.¹³⁰ Angyalffy a lap 1824. július 3-án megjelent első számát¹³¹ ezzel a beköszöntővel bocsátotta útjára: „Kedves drága Hazámfiai! Íme szárnyára bocsátom fogadásom szerint a' Mezei Gazdák' Barátját tellyes bizodalommal, eszem ágában sem tartván, hogy szeretett két Hazánkknak olly buzgó, 's mindennémű gyarapodásunkon olly igen vetélkedő 's törekedő érdemes fiai leg-alább annyira elő ne segítsék, hogy a' nyomtatásbeli 's egyéb költség ki-ne kerüljön.”¹³² Ennek reményében, többet nyomtatott, mint ahány előfizetése lett, de bízott a potenciális olvasóközönség érdeklődésében. Reményeinek az adott

¹²⁴ MNL OL C. 84. Helytartótanácsi Levéltár. Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Gremiale Ordinarium, 1786-1848. F. 86. p. 5. Komárom, 1831. jún. 1.

¹²⁵ Komárom-Esztergom megye levéltára őriz egy, a tatai uradalomban 1818-ban kelt összeírást, mely szerint Naszály possessioban, Németh János ½ telkes jobbágy 102. sz. alatt nyilvántartott háza lakója volt „Angyalfiné Asszonyaság”. MNL KEML XV/10 Trojkó György tatai uradalmi ügyvéd gyűjteménye 1724–1848. *Repartitio Dominalis Possessionis Naszály pro Ajn* 1818 die 22^a Jan. [uar]ii peracta

¹²⁶ MGB IV. Darab Nro. 9. 1829. ápr. 30. p. 273.

¹²⁷ „Egy gazdasági folyó írás, melylyel a' két Hazának szolgálni kívánt Angyalffy Mátyás András, több mezei gazdasági Társaságoknak rendes és valóságos tagja. I. Darab. Pesten, 1824. A' ki-adó' költségével.”

¹²⁸ A folyóirat minden száma alcímében: „Egy gazdasági folyó írás, melylyel a' két Hazának szolgálni kívánt Angyalffy Mátyás András, több mezei gazdasági Társaságoknak rendes és valóságos tagja.”

¹²⁹ „Lapunk mult évi folyamában volt közölve „Hírlapirodalmunk a 18-ik században.” Ugyanazon szorgalmas tollbol származik a jelen összeállítás is, mely az adatok hitelessége s teljessége tekintetében igen becses irodalomtörténeti adalék, mit t. olvasóink figyelmébe ajánlunk. Szerk.” *Hírlapirodalmunk a 19. században. Első közlés. 1801–1830.* VÜ Pest, 1863. február 22. 10. évf. 8. sz. p. 67.

¹³⁰ *Elő-szó, A' Hazafiakhoz. Angyalffy, m. k.* MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. pp. 1–2.

¹³¹ MGB címlapján, utólagos rávezetés a MgMK-ban lévő példányon: „I. darab Nro 1. Jul. 3. 1824.”, utolsó VIII. D. „III–XI. 1829 (III–VI.) – 1830 (VII–XI)”. Megszűnt az 1831. évi XII. darabbal: jún. 16., 21. szám.

¹³² MGB I. Darab Nro 1. Jul. 3. 1824.; MGB I. Darab Nro. 13. Sept. 25. 1824.

alapot, hogy meglátása szerint hazánk „minden renden ’s rangon lévő gazdasággal foglalatostkodó fiai... csak azon törekednek, hogy miként segíthessék elő köztünk a’ mezei gazdaságnak tökéletesítését...”¹³³

Célul a gazdasági ismeretek minél szélesebb körben megvalósuló terjesztését tűzte ki, továbbá „3.) Tárgya lesz a’ gazdaság egész kiterjedésében, mind azzal, a’ mi hozzá tartozik; Úgymint: a’ szántás-vetés, a’ rétek’ (kaszálók) és legelők (marha-járók, baromélők) gondviselése és javítása; a’ kertészség, az erdőszség (erdők’ gondviselése), a’ szőlő művelés; a’ marhatartás, marhatenyésztés, marha-hízalás, és baromorvoslás; a’ gazdasági építés, vályogvetés, téglá és cserépegetés, mészégetés; a’ pályinkafőzés, serfőzés, és borkészítés; az őrlés és olajkészítés; s’ a’ t. A’ jószágok’ Igazgatása vagy Administratiója minden ágaiban; egy szóval, minden, a’ mi a’ gazdaság folytatásához és Administratiójához tartozik.”¹³⁴ Előterben áll a közölt ismeretekben a gyakorlat (*praxis*), az elmélet (*teória*) csak akkor, ha ennek magyarázatához szükséges. Ő maga a *praxis*ban és a *teóriában* is jártas, mégsem akarja csak a maga írásait és a külföldi szakirodalom fordításait közölni. Vélekedése szerint meg tudja ítélni, mit lehet a külföldi példákból nálunk felhasználni, alkalmazni. Minél több hazai értekezést vár, bár honoráriumot adni nem tud, de a kötetekből példányt igen. Felhívásában hangsúlyozza, hogy lehet küldeni magyar, német, latin nyelvű írást is.¹³⁵

A magyar agrártermelésben a 18. század derekán az addigi empiriára alapozott gazdálkodással szemben lassanként kibontakozott a mezőgazdasági termelés elméleti megközelítésének folyamata. Az intenzív művelés elemeinek meghonosodásából következően, „...az új termelési technológia megvalósításának feltételévé vált a gazdasági ismeretek színvonalának növelése.”¹³⁶ Ismeretes, hogy mezőgazdasági szakirodalmunk az ókori szerzők műveinek kiadásával, illetve fordításával indult, ezt követte a nyugat-európai munkák először eredeti nyelvű, később már magyarra fordított kiadása.¹³⁷ A „»jobbított« mezőgazdaság elvei először külföldi munkák fordításai révén keresnek utat a magyar gazdaközönséghez”,¹³⁸ az okszerű gazdálkodás előmozdításának szándéka azonban megalapozta az önálló hazai gazdasági szakmunkák megszületését, s a fordításokat követően megjelentek a hazai szerzők tollából született szakmunkák is. Igaz, jeles agrárszakíróink kezdetben még latin, német nyelvű értekezéseket is közöltek, majd a 19. század elején, napvilágot láttak a magyar nyelvű művek. A 18. század végén, 19. század elején „a gazdaságtudomány” terén mutatkozó „Ismételt kísérletek egy gazdászati folyóirat megalapítására (1783. 1796)¹³⁹ még most nem boldogulhattak...”¹⁴⁰

¹³³ MGB I. Darab Nro 1. Jul. 3. 1824. p. 2.

¹³⁴ *Elő-szó, A’ Hazafiakhoz. Anyalfy, m. k.* MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. pp. 3–4.

¹³⁵ *Elő-szó, A’ Hazafiakhoz. Anyalfy, m. k.* MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. p. 6.

¹³⁶ Fülöp Éva: Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. In: *Magyar könyvek – Magyar századok*. Szerk. Kollega Tarsoly István. Budapest 2001, 216–219.: 216.

¹³⁷ A magyar agrár-szakirodalom történetéről számos kiváló feldolgozás látott napvilágot. Csak utalásszerűen megemlítjük Barta János, ifj.: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Budapest 1973.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest 1980.; Kurucz György: *Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén*. AtSz. 28(1986) 1–2. 34–55. című munkáit.

¹³⁸ Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest 1979, 181.

¹³⁹ 1783, Pozsony: Királyi Magyar Újság a Földművelésről; Pethe Ferenc: *Magyar Újság 1796 – Gazdaságot Tzéloző Újság 1796*. Bécs, Viszsgálódó Magyar Gazda (1794/6, 1797. Bécs), Nemzeti Gazda (1814/5. Bécs - 1816/18. Pest). Turányi Kornél (összeáll.): *Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája. 1796–1899*. I. Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának Kiadványai. IV. A kutatás és tájékoztatás segédkönyvei 3. Budapest – Gödöllő 1958, 3., 43., 73–74., 79–80., 96. <http://www.omgk.hu/Digitarchiv/konyvek/c19552/mszb1.pdf> (letöltés: 2014. júl. 21.)

¹⁴⁰ Toldy F.: *A magyar nemzeti irodalom*. 1872, 159.

A kibontakozó agrár-szakirodalom célja a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, a racionális gazdálkodás ismérveinek elterjesztése és bevezetése, az intenzív gazdálkodás népszerűsítése volt.¹⁴¹ Mindemellett nem feledkezhetünk meg e kezdeti időszak nehézségeiről, az agrárszakírók egzisztenciális küzdelmeiről sem: „A század első két évtizedének gazdasági irodalma vagy egy pár nyugdíjas jószágigazgató úri passziója, mint például Bartosságh¹⁴² munkássága, vagy hányatott életű emberek hősie és lapjaik, könyveik kereskedelmi sikerét tekintve bukásra ítélt küzdelme (Pethe, Angyalffy, Lángy, Lencsés¹⁴³).”¹⁴⁴

Angyalffy tapasztalata szerint, amint arra már fentebb utaltunk, a csak magyar nyelvismeret nem elegendő a korszerű tájékozottsághoz, ezért folyóiratában bőséges szemlélt nyújtott a külföldi irodalomból.¹⁴⁵ Tanúbizonyságot téve széles körű ismeretéről, idézetei a gazdasági irodalomból az ókortól a kortársakig, Columellától, Vergilius *Georgica*-jától Rumiig, a külföldi szerzőkig – köztük Albrecht Thaer, s az intenzív művelési módoknak teret nyitó új mezőgazdaság hirdetői, a gazdasági társaságok létrehozása mellett hitet tevő angol szakírók, Arthur Young, Amos Dickson (1745 k. –1825), John Sinclair (1754–1835),¹⁴⁶ William Marshall (1745–1818) stb. – terjednek. Angyalffy természetesen több alkalommal közölt fordításokat Albrecht Thaer (1752–1828), a korban kivételes tekintélynek örvendő német mezőgazdász műveiből. Így vélekedett róla: „híres Thaer, kit minden máj gazda-ember méltán mint édesattyát tisztelheti...”¹⁴⁷ Az „élenjáró angol mezőgazdaság németországi apostola”¹⁴⁸ legfontosabb műve, az *Einleitung zur Kenntniß der englischen Landwirtschaft* 1798-ban, Hamburgban jelent meg. Másik nagyra becsült hivatkozási alapja az Angyalffy által „híres íróként” leírt Arthur Young (1741–1820), az új mezőgazdaság híveinek egyik legismertebb képviselője.¹⁴⁹

A folyóiratban a gazdálkodóknak 1829-ben ajánlott szakirodalomban is szerepelnek Thaer, Dickson, s más német, angol szerzők.¹⁵⁰ 1830-ban Anglia és Spanyolország gazdaságáról, továbbá bajorországi utazás során nyert gazdasági tapasztalatokról tudósított.¹⁵¹ A rétek öntözéséről írt közlésben Élie Bertrand (1713–1797) svájci természettudós (*Der Schweizerischen Gesellschaft in Bern Sammlungen von landwirtschaftlichen Dingen*) és George Boswell angliai (*Boswell's Treatise on watering meadows*, 1779.) észleléseiről szólt.¹⁵²

¹⁴¹ L. Kurucz Gy.: *Georgikon* 200. 1996, 19.

¹⁴² Bartosságh József (1782–1843) a *Georgikon*-ban tanult, jószágigazgatóként működött. L. Takáts Rózsa, a MMgM muzeológusa közlését Bartosságh egy kéziratáról: http://www.mezogazdasagimuseum.hu/article.php?article_id=699 (letöltés: 2014. júl. 4.)

¹⁴³ „Lángy és Lencsés lapja mindössze 150 előfizetőt tudott megnyerni 1829 első felében. Lapjuk, A Természeti, Gazdasági és Mesterség Esméreték Tára azonban magasabb tudományos igényeivel a Nemzeti Gazda, a Mezei Gazdák Barátja és a Magyar Gazda sorában kakuktkojásnak számít.” Vári András: *Az agrárértelmség helyzete a 19. század első felében. Szociológiai Szemle*, 2002/2. 59-76. 16. j. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0202vari.htm> (letöltés: 2014. jún. 19.)

¹⁴⁴ Vári A.: *Az agrárértelmség*. 2002.

¹⁴⁵ *Elő-szó, A' Hazafiakhoz. Angyalffy, m. k.* MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. p. 4.

¹⁴⁶ Ő volt a Board of Agriculture (London) első elnöke. http://www.ambaile.org.uk/en/item/item_maps.jsp?item_id=72809 (letöltés: 2014. júl. 4.)

¹⁴⁷ MGB I. Darab Nro. 7. Aug. 14. 1824. pp. 101–102.

¹⁴⁸ Kurucz Gy.: *Georgikon* 200. 1996, 94.

¹⁴⁹ Széleskörű irodalmi munkásságából megemlítjük essxi birtoka gazdálkodási tapasztalatait 1770-ben közrebocsátó, *A Course of Experimental Agriculture* című kötetét. 1784-ben indította meg *Annals of Agriculture* című, 45 kötetet megért folyóiratát. 1793-ban a Board of Agriculture titkárává választották. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/653921/Arthur-Young> (letöltés: 2014. júl. 4.)

¹⁵⁰ MGB VI. Darab Nro. 17. 1829. nov. 26. p. 259.

¹⁵¹ MGB X. D. 1830.

¹⁵² *A' rétek '(kaszálók) megöntözéséről. Begtrup szerint.* (MGB XII. D. Nro. 10. 1831. máj. 8. p. 145.) című közlés folytatása: MGB XII. D. Nro. 18. 1831. jún. 5. p. 280.

A megjelent közlések alapjául a későbbiekben nyugat-európai tanulmányúton járó András fia tapasztalataira is építhetett szakirodalmi jártasságán túlmenően.¹⁵³

Angyalffy Mátyás András tájékozottsága a kor gazdasági irodalmában már folyóirata megindítása előtt kiadott műveiből is kitűnt. Így gazdag hivatkozási apparátussal bocsátotta útjára 1817-ben *Grundsätze der Schaafcultur* című kötetét: az ókori¹⁵⁴ és korabeli külföldi szerzők mellett Rummy Károly György, Pethe Ferenc művei beható ismeretéről téve bizonyosságot. 1823-ban megjelent *Grundsätze der Feldkultur* című könyvében például a Henry Louis Duhamel du Monceau (1700–1782) botanikus *Mezőgazdaság elemei*¹⁵⁵ című munkájához írt bevezetőt és előszót elemzi. A francia szerző és angliai gyakorló gazda levelezőpartnerei éveken keresztül gyűjtötték össze a kötetben megfogalmazott tapasztalatokat, Angyalffy nézeteihez hasonlóan előtérbe helyezve, hogy a mezőgazdálkodás „...does not take its rise originally from reason, but from fact and experience.”¹⁵⁶

E széles körű szakirodalmi ismeretek birtokában azt is megfogalmazta, hogy „Gazdasági írók’ nevezet alatt csak azokat értem, kik magok practice úzik vagy elég ideig úzták a’ gazdaságot; mert a’ szoba-arendások, kik csupa képzelte teoriákkal és khimérákkal foglalatostkodnak, itt, a’ hol valóságos földmívelésről van a’ szó, tekintetbe se jöhetnek.”¹⁵⁷

Természetesen abban a kérdésben is állást foglalt, hogy lehet-e könyvből gazdálkodni, azaz a gyakorlat mellé felsorakozhat-e egyenrangú ismeretszerzési forrásként az elmélet? Aki így tesz, arról azt mondják, „deákosan gazdálkodik”.¹⁵⁸ Am valójában „Csak vetélkedés és ellenzés által találjuk – fel az igazságot”,¹⁵⁹ épp ezért szükséges a nézeteket ütköztetni, fórumot biztosítani a kísérletezéseknek és véleményeknek. A korban szembeállított „deákos vagy könyves gazda”, illetve a „süett paraszt és tudatlan”¹⁶⁰ ellentétpárjával szemben az igazság az, hogy a gazdasági teória a gyakorlatból meríti elveit, szorosan egybetartoznak: csupán teória praxis nélkül nincs!

Angyalffy munkálkodásának célja a honi gazdaság javítása, s ennek érdekében a szakirodalom és közvetlen tanulmányutak eredményei ismertetésével közvetíteni az előttünk járó nyugat-európai mintákat, szorgalmazva azok hazai viszonyokra alkalmazását: „Kedves Hazámiai, mozdulni kell, előttünk sok példák vagynak, és csak a jót kell követni.”¹⁶¹ De mindig hangsúlyozta a különbségkeresés fontosságát, a hazai adottságok figyelembe vételét: „Sőt egyedül az igazság az a’ mit mindenben keresek, és a’ mit úgy, a’ mint találok vagy látom, szeretett Hazámfiával további vizsgálódás végett, közölni bátorkodom.”¹⁶² Amikor például arról írt, hogy a német

¹⁵³ Balásházy J.: Emlékezés. 1846, 84.; Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 20.

¹⁵⁴ Pl. M. T. Varro: *Rerum rusticarum libri tres*

¹⁵⁵ *A practical treatise of Husbandry... useful and valuable experiments and observations in the New Husbandry...* London 1759, fordítása megjelent: *Les éléments d'agriculture*, 1762. http://books.google.hu/books?id=bGNNAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (letöltés: 2014. júl. 5.)

¹⁵⁶ *A practical treatise of Husbandry... useful and valuable experiments and observations in the New Husbandry...* Preface. p. V. London 1759.

http://books.google.hu/books?id=bGNNAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (letöltés: 2014. júl. 5.)

¹⁵⁷ „az Író.” aláírású szerző feltehetőleg nem maga Angyalffy, hanem egyik levelezője. MGB V. Darab Nro. 16. 1829. aug. 23. p. 241.

¹⁵⁸ MGB I. Darab Nro 1. Jul. 3. 1824. p. 4.

¹⁵⁹ MGB V. Darab Nro. 16. 1829. aug. 23. p. 241.

¹⁶⁰ A’ *Theoriáról és Praxisról, a’ mezei gazdaságban*. MGB VII. D. Nr. 1. Jan. 3. 1830. pp. 1–6.

¹⁶¹ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 210.

¹⁶² A’ *tavaszi búzáról*. MGB I. Darab Nro. 7. Aug. 14. 1824. pp. 97–98.

tartományokban kevés a föld, sűrűn lakott a terület, s a gabonát és szénát fedél alatt, *magazinumokban*¹⁶³ tartják, figyelmeztetett arra, hogy nálunk az alföldi gazdaságokban az anyagi erőhöz viszonyítva megterhelő lenne ez az építkezés. Belgium, Észak-Olaszország túlnépesedett területein istállózó állattartást folytatnak a legelőt szántóvá alakítva: ez a Tisza menti gazdaságokban aligha lenne kivitelezhető. Az az angliai gyakorlat pedig, hogy a répát ősze a földben hagyják, s télen a hízómarhát ráengedik, a magyarországi klíma miatt nem megvalósítható.¹⁶⁴

A gazdasági problémák felismeréséből a társadalmi anomáliák meglátása következett, hiszen ezek akadályozták a gazdasági újítások bevezetését, az ország státusának javítását. Az angol példa ilyen értelemben is megjelent a folyóirat hasábjain: „A polgári szabadság, mely Angliában minden rendek között divatjában vagon, ama szerencsés és helyes földművelés elintézésének egygyik legfőbb előmozdító oka. Itt nincsen jobbágy, nincsen úri dolog (robot), nincsen a' földes urához szolgaképpen lekötött mezei gazda...”¹⁶⁵ A németalföldi gazdaságról szólva pedig példaképp állítja az ott tapasztalt szorgalmat, igyekezetet, értelmességet, „mellytől mi Magyarok még olly távúl vagyunk.”¹⁶⁶ Mivel nagy a népsűrűség és kisebb a terület, kevesebb a legelő, ezért ott már az istállózó állattartás dívik. „Ugyan ezen földről terjedett-el – a' mint láttzik – a' serényebb és szorgalmasabb gazdaság egész éjszaki Európában. Itt vala, a' hol a' szántó-vető szabadságot és polgári jussokat nyert.”¹⁶⁷ E tartományok „lakosai rendes élethez vannak szokva”...¹⁶⁸

Igen jellemző ebben a vonatkozásban, hogy Angyalffy 1830-ban, a megjelenést követően ismertette a *Hitelt*, Balásházy János 1829-ben Sárospatakon megjelent *Tanácsolatok a' Magyarországi Mezei Gazdák' számára* című művével együtt. Nagyon tanulságos a két munka együttes szemléje, hiszen „...a mezőgazdaság jövőjét a tagosításban, a belterjességben, és a modern agrártudományos képzésben...”¹⁶⁹ látó Balásházy szemléletének hatása Széchenyi István agrárnézeteire kimutatható.¹⁷⁰ Balásházy a Széchenyi által kezdeményezett szerveződések közül többen is részt vett: tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak, szerepelt az Állattenyésztő Társaság aláíró közt.¹⁷¹ E művében, a *Hitelben* is nyomatékositott kérdések közül, szólt a tagosításról (*commassatio*), a hitelről, s az egyesületi élet fontosságáról.¹⁷²

Angyalffy meglátása szerint a két „jeles” munka azokat az akadályokat vette számba, amelyek a nemzet előmenetelét a „hasznos mesterségekben... kultúrában... mezei gazdaságban, fekvő jószágok használásában, és az ezekkel összekötött kereskedésben még eddig erős biléncben tartják.”¹⁷³ Épp ezért részletesen helyet adott

¹⁶³ A magyarországi mezőgazdálkodásban, elsősorban a kedvező szállítási (vízi) útvonalakhoz és felvevő piacokhoz közel fekvő dunántúli nagybirtokokon, a 18. sz. derekán jelentek meg a kőből épített, cseréppel fedett gabonátároló építmények, a *magazinumok*.

¹⁶⁴ MGB I. Darab Nro 1. Jul. 3. 1824. pp. 6–8.

¹⁶⁵ *Angliának különös tulajdonságai, melyek ott a' mezei gazdaságnak előmenetelére szolgálnak*. MGB VI. Darab Nro. 3. 1829. okt. 8. pp. 50–51.

¹⁶⁶ *A' Brabancziai vagy Belgiomi (Németh alföldi) gazdaságról*. III. Darab Nro. 17. Febr. 26. 1829. p. 270.

¹⁶⁷ MGB III. Darab Nro. 18. Márc. 1. 1829. p. 287.

¹⁶⁸ *A' Brabancziai vagy Belgiomi (Németh alföldi) gazdaságról*. III. Darab Nro. 17. Febr. 26. 1829. p. 270.

¹⁶⁹ Kurucz Gy.: *Georgikon* 200. 1996, 21.

¹⁷⁰ Széchenyi István „fellépésével a közélet terén új aera kezdődött a nemzet életében.” Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelenkorig. Rövid előadásban. I–II. k. Pest 1872., Budapest 1873, 82.

¹⁷¹ Fülöp Éva: *Az Esterházy-család tagjai, mint az „Állattenyésztő Társaság” támogatói*. LIMES. Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle. Főszerk. Virág Jenő. Tatabánya 1994. 3. sz. 29–40.: 31., 35–36.

¹⁷² Fülöp É.: *Állattenyésztő Társaság*. 1994. 31.

¹⁷³ *Könyvesmértetés*. MGB VII. D. Nro. 22. Márc. 18. 1830. p. 352.

folyóiratában a Balásházy munkája nyomán a tagosításról kibontakozott vitának, pontról pontra cáfolva az ellenérveket. A tagosítás nincs a törvény ellen, mert senki sérelmet nem szenved. Nem zavarja a „közbátorságot”, mert valójában az most sincs, a majorokban néhol most is „haramia-barlangok” rejteneznek, utalva itt az állat- és terménylopásokra. Nem kell létrehozni „fabrikákat a kóborlóknak” (vagyis egyfajta dologházakat), mert nincs szükség a selejt munkaerőre, más munkásokat is lehetne találni, viszont gyárak kellenének a feles munkaerő felszívására. A tagosítás nem hátráltatná a termelést, sőt a kisebb birtokosok se szenvednének, hiszen ha valaki marhája csak a közlegelőre szorul, az már most is veszteség. Angyalffy megerősíti, hogy ismeretei szerint Anglia és Németország nagyobb része is példa a tagosított földtulajdonra, ezt példázzák a kerített birtokok, a számos gazdasági épület.¹⁷⁴

A *fabrikákkal* kapcsolatban külön is érkezett hozzászólás,¹⁷⁵ miszerint ezek valóban szükségesek lennének, de a feldolgozandó nyersanyaghoz (bőr, gyapjú, selyem, festőfű stb.) is a mezőgazdaság szolgál alapul, valamint a termékek szállításához az utak javítása is elengedhetetlen. Várható pozitív hatásként az előállított termékek révén a hazai gyártású árucikkeket pártolva, a jelenlegi külföldről történő beszerzések helyett itthon vásárolva, a pénz sem külföldre menne.¹⁷⁶

A *commassatiót* mereven ellenző „Kázmér” levelező érveivel többen is vitába szálltak a MGB részére beküldött hozzászólásaikban. Így például „egy pallérozott gazdaságu”¹⁷⁷ földesúr gazdatisztje Zala vármegyéből az elkülönözés (*segregatio*) és tagosítás mellett érvelt. Irinyi János¹⁷⁸ is megszólalt a vitában, „légyen szabad T. Balásházy János úrnak lelkemben oszlopot emelni.”¹⁷⁹ Balásházy érvei mellett szállt síkra Mindszenty Dániel¹⁸⁰ is: a *commassatio* hasznos a kisebb birtokosoknak is, mert praktikusabb a rövidebb távolságok miatt a bekerített birtok védett a szomszédok kártevéseitől és könnyebb trágyázni. Ellene dolgozik viszont a tagosításnak a kisebb birtokosok földmegosztása gyermekeik közt, ezért náluk is célravezetőbb lenne a majorátus.¹⁸¹

¹⁷⁴ Vita Balásházy János *Commassatióra* tett javaslatai körül, „Kázmér” aláírású levelező ellenző, Hoffmann István támogató hozzászólásaival. MGB VII. D. Nro. 15. Febr. 21. 1830. p. 225–233.; MGB VII. D. Nro. 20. Márc. 11. 1830. pp. 305–310.

„Kázmér” Torvajról (Somogy vm.) írt, l. MGB VIII. D. Nr. 2. Ápr. 4. 1830. pp. 17–28. Hoffmann István lepsényi (Fejér vm., Nádasdy-birtok) számtartó volt. L. *Némelly észre-vételek a' Mezei Gazdák' Barátjáról. Lepsény (Veszprém vm.), 1830. jan. 9.* MGB VII. D. Nr. 5. Jan. 17. 1830. pp. 65–68.

¹⁷⁵ Esetleg Angyalffy kommentárja volt, a közlésből nem pontosítható.

¹⁷⁶ MGB VIII. D. Nr. 7. Ápr. 22. 1830. pp. 97–103.

¹⁷⁷ MGB VIII. D. Nr. 2. Ápr. 4. 1830. pp. 17–28.

¹⁷⁸ Irinyi János kasznár (Irinyi János és József apja), majd tisztartó gr. Mandel nagylétai uradalmában. Nevével többször is találkozunk a lapban, melynek előfizetői között is szerepelt. http://www.irinyi.eu/hires_irinyi_janos_ujzag.pdf (letöltés: 2014. júl. 5.); *Előfizetők' Lajstroma*. MGB III. darab Nro. 25. Márc. 26. 1829. pp. 392–408.

¹⁷⁹ Irinyi János, Nagyléta (Bihar vm., ma: Létavértes, Hajdú-Bihar m.). MGB VIII. D. Nr. 1. Ápr. 1. 1830. p. 1–7:6.

¹⁸⁰ Mindszenty Dániel személye azonosítására törekedve, amennyiben (valószínűsíthetően) ugyanazon személyről van szó, a következő (elektronikusan elérhető) adatokra utalnánk: a *Tudományos Gyűjteményben* 1831-ben az erdőbenyei (ma: Borsod–Abaj–Zemplén m.) gyógyfürdőről közölt beszámolót. <http://www.erdobenyehu/?modul=oldal&tartalom=1149733> (letöltés: 2014. júl. 5.). A *Felső Magyar Országi Minerva* hasábjain, 1832 februárjában (pp. 127–133.) JELENT MEG A NEVELÉSRŐL NÉMELLY ÉSZREVÉTELEK című közlése. Lőkös Péter: *Csabai Mátyás, 16. századi irodalmunk egyik elfeledett költője. Tudomány és Társadalom*, p. 32. http://www.zemplenimuzsa.hu/08_1/tudomany.pdf (letöltés: 2014. júl. 5.). 1832-ből, a Magyar Tudós Társaság felhívására beküldött népdalgyűjtése is ismeretes. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest 2001. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz/ch04s08.html> (letöltés: 2014. júl. 5.); Bozóki Andrea: *A magyar gitározás története a 19. század végéig*. Budapest 2009, 5. http://docs.lfze.hu/netfolder/public/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/bozoki_andrea/tezis_hu.pdf (letöltés: 2014. júl. 5.)

¹⁸¹ MGB VIII. Nr. 5. Ápr. 15. 1830. pp. 65–74.

A folyóirat közölte Balásházy János részletes válaszát a kibontakozott disputában. Az ellenérveket sorra véve kifejtette, hogy bár az ellenzők szerint az istállózás a szaporodást is gátolja, mivel a legeltetésben természetes módon együtt vannak az állatok – az okszerű tenyésztés az istállózás mellett is lehetséges, sőt elősegíti azt. A juhoknak kell a legelő, hogy „orvosplántát” kereshessenek, ezért a legelő-elkülönözés nem hajtana hasznót – ám jó legelőn gyógyfű nem kell, így még a juhoknál is lehet istállóztatni. A tarló- és ugarlegeltetéstől a gazdák elesnek a tagolt birtokokon – valóban, ezeken már nincs is ugar, hanem takarmánytermesztés, így a föld több állatot tart el, s jobban. A tagosítás esetén bizonyára sok új út kell, s így a szegények legeltetése elől elveszik a földet – ellenkezőleg, a tagolatlan birtokok szórt dűlőhöz is kellene az utak.¹⁸²

Természetesen nem élhet mindenki gazdaságból, tenyésztésből, van szolgálat, kereskedés, mesterségek is. Balásházy szerint azonban a céhek akadályozzák a mesterségek fejlődését. Tudtul adta azt is, hogy az alsófokú ismeretterjesztés érdekében elkészítette a triviális iskolák¹⁸³ számára a gazdasági oktatás tervét, s azt benyújtotta a nádorhoz.¹⁸⁴

A vitát a tagosítást ellenző beküldött írásával kiváltó „Kázmér” visszafogott válasza 1830 májusában jelent meg. Magát közbirtokos nemesnek, „theoretico-practicus” gazdának vallotta, aki Balásházyt tiszteli, több művét olvasta. Magyarázata szerint nem is a *commassatio* ellen szólt, csak a kisbirtokúak szempontjából tett néhány megjegyzést.¹⁸⁵

A téma lezárásaként Mindszenty Dániel újabb hozzászólásában még arra utalt, hogy a *commassatio* megszüntetné a nyomáskényszeret, a hosszas birtokpereket.¹⁸⁶

A mezőgazdálkodás egyes ágai a Mezei Gazdák' Barátja közléseiben

A MGB tartalmát illetően először is a gyakorlati útmutatásra törekvést emelhetjük ki. A folyóirat közli a gabona- és állatárakat, mégpedig az egyes városok esetében, a meghatározott hónap vonatkozásában. Megtalálható benne a talajfélék leírása, s az, hogy melyik mely növénynek jó.¹⁸⁷ Álláskeresésre is mód volt a hasábokon (gazda-, számadótiszt), de a gazdatisztek mellett szólt a gazdasági cselédek viszonyairól is.¹⁸⁸

Angyalffy megkérdezte olvasóitól, hogy tetszik a folyóirat, mit várnak, mit javasolnak a következő számokba.¹⁸⁹

Sajnos e praktikusságra törekvés kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy „Az agrárkonjunktúra a húszas években ellanyhult, és a Georgikonon takarékoskodni kezdtek a nagy Festetich György kisebb formátumú utódai. Az első kezdemények erősen korlátozott hatósugarára legjellemzőbb, hogy nem lehetett eladni jelentős példányszámban gazdászati lapot, ha mégoly tele is tették hasznos »tippekkel«”.¹⁹⁰

¹⁸² Balásházy János válasza. MGB VIII. D. Nr. 3. Ápr. 8. 1830. pp. 33–43.

¹⁸³ A triviális ismereteket (azaz írást, számolást, olvasást) oktató elemi iskolák elnevezése.

¹⁸⁴ Balásházy János válasza. MGB VIII. D. Nr. 4. Ápr. 11. 1830. pp. 49–53.

¹⁸⁵ Egy név nélkül való gazdatisztnak észrevételeire. MGB VIII. D. Nr. 12. 1830. máj. 9. pp. 177–185.

¹⁸⁶ MGB VIII. D. Nr. 23. 1830. jún. 17. pp. 353–363.

¹⁸⁷ MGB I. Darab Nro 1. Jul. 3. 1824. pp. 6–8.

¹⁸⁸ MGB I. D. Nro 2. Jul. 10. 1824.

¹⁸⁹ A' Bükköny-temesztésről. MGB I. D. Nro. 3. Jul. 17. 1824. p. 44.

¹⁹⁰ Vári A.: Az agrárértelmiség. 2002.

Angyalffy feladatul tűzte ki, hogy a nagyobb gazdaságok jelentései alapján sor kerüljön azok munkájának véleményezésére. Hasznosnak tartotta az utazásokkal történő tapasztalatszerzést, s annak közreadását, nem kevésbé „ama’ nevezetes Keszthelyi intézetben előforduló jelessebb tapasztalások” közkinccsé tételét.¹⁹¹

Közölte a beküldött gazdasági tudósításokat saját lapalji kommentárjaival, vagy – vita esetén – hosszabb válaszokkal ellátva. Az országot illetően széles földrajzi körből merített, például az 1824. évi számban Erdély, Bihar, Krassó, Zala, Somogy (Taszár), Sopron, Győr, Fehér, Árva, Bars vármegyék területéről.¹⁹² Gazdasági időjárási tudósításokat is kért és szívesen publikált.¹⁹³

Rendszeres könyvismertetései és -ajánlásai közül a *Hitelről* és a *Tanátsolatokról...* fentebb már említést tettünk. 1830-ban még a következő köteteket ajánlotta olvasói figyelmébe:¹⁹⁴

- Széchenyi István gr.: *Lovakrul*. Pest 1829.
- Wesselényi Miklós br.: *A’ híres Ménesekről*.¹⁹⁵
- Lencsés Antal: *Értekezés a’ gyapjúnak tulajdonságairól ’s a’ t*. Pest 1830.
- Bálint István: *Selyem-gazdaságról való tanítás ’s a’ t*. Pest 1830.
- Hellenthal K. A. *Segítő könyve a’ Borosgazdák’ és Borkereskedők’ számára, vagy a tökéltetett Pincze-Mester, ’s a’ t*. Készítette Lübeck J. Károly, ford. Némethy József. Pest 1830.

Nem hiányoztak a folyóiratból a beszámolók a mezőgazdasági kiállításokról sem. Amint kiemelte, külföldön már divatban vannak az állatkiállítások, ezek célja az állomány javítása a kiállított állatok közötti összehasonlítás által. Ezért tudósított például 1829-ben a pesti első marhakiállításról, melyen juhokat, hízó ökröket, magyar tehenekből álló gulyákat, lovakat mutattak be, nem csak uradalmak, de parasztgazdák gazdaságaiból is.¹⁹⁶

A gazdasági alkalmazottakra vonatkozóan nem helyeselte a nagybirtokok szokásos gyakorlatának megfelelően a különféle fokozatokról történő előmenetelt (íródeák – ispán – kasznár – számtartó – számvevő (*exactor*), hiszen mindegyik más felkészültséget és „*habitus*” igényel. Továbbá helytelenítette azt az ugyancsak általános gyakorlatot, hogy az uradalmakon belül az egyik gazdaságból a másikba helyezték a tiszteket.¹⁹⁷ Így ugyanis nem alaposan ismerik meg adott állomáshelyüket, mivel erre több év szükséges némely helyeken.¹⁹⁸

A művelési módokról, így a váltógazdálkodásról¹⁹⁹ megjelentetett írások nagy jelentőségük az új mezőgazdaság módszereinek meggyökereztetésében. Balásházy is kiemelte emlékbeszédében: „Angyalffy’ munkáinak fő érdeme az, hogy azon fontos tárgyról, mit váltógazdaságnak nevezünk, s’ miről a’ már érintett írók hiányosan

¹⁹¹ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. pp. 214–215.

¹⁹² MGB Nro. 13. 1824. szept. 25.

¹⁹³ Pl. MGB V. Darab Nro. 16. 1829. aug. 23.

¹⁹⁴ *Gazdasági Könyvek*. MGB VII. D. Nr. 23. Márc. 21. 1830. p. 368.

¹⁹⁵ A munka pontos címe: *A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól*. Pest 1829.

¹⁹⁶ „Nxxn.” aláírással tudósítás *Az e’ folyó hónap’ 5-dikén itt Pesthen történt első marhakiállításról*. MGB IV. Darab Nro. 26. 1829. jún. 28. pp. 401–408.

¹⁹⁷ „Ez persze eredetileg nemcsak a képzés eszköze volt. A rotálás egyrészt azt segítette, hogy a fiatal tisztjelöltek (az írkokból később majdnem kivétel nélkül tiszt lett) különböző táji adottságokat és gazdálkodási rendszereket is megismerjenek. Másrészt viszont azt is szolgálta, hogy mind a fiatal írkokok, mind a náluk lassabb ütemben, két-három évente áthelyezett tisztek helyi kapcsolathálói szétszakadjanak...” Vári A.: *Az agrárértelmiség*. 2002.

¹⁹⁸ *A’ gazdasági tisztekről és cselédekről*. MGB XII. D. Nro. 2. 1831. ápr. 10. 35–36. pp.

¹⁹⁹ MGB X. D. 1830.

vagy fonakúl értesítették a' közönséget, ő a' külföldi literatura' segélyével nyomos felvilágosításokat nyújtott.²⁰⁰

Angyalffy a híres norfolki váltógazdálkodásról 1829-ben Thaer nyomán nyújtott ismertetést.²⁰¹ Száraz, homokos talajú gazdaságról vett példa alapján, a forgókban így követték egymást a növények:

1. répa
2. árpa, lóherével és „útféli vadóczzal”²⁰²
3. lóhere
4. vadóc – legelő
5. búza
6. árpa

1830-ban ismételten szolt a témáról, bemutatva a Thaer által mintegy harminc éve, „az anglus gazdaságról írott jeles munkájában” leírt, norfolki módra üzőtt mintaszerű gazdaságot.²⁰³ Az év decemberében német cikk alapján világította meg a hagyományos nyomásos és a váltógazdálkodás különbségét. A „Háromvetői”, azaz a háromnyomásos gazdálkodás esetében a nyomásokban gabona és ugar váltogatta egymást. Az őszi vetésekre (búza, rozs) tavaszi (árpa, zab) következett. Kommentárjában megjegyezte: javított háromnyomásos gazdálkodás is van, a művelés alá fogott ugarban lehet például krumpli, vagy len, kender, vagy hasznosítható juhlegelőként stb.²⁰⁴ A legelő e művelési módnál közös. A „vetésváltó”, vagyis váltógazdálkodás²⁰⁵ több tudományt és több tőkepenzt kíván, de nagyobb jövedelmet is ad az emberi élelem, a takarmány, a gazdasági növények termesztésére.

A mezőgazdasági eszközök korszerűsítése tárgyában, egy rostákkal kapcsolatos tudósításra tett megjegyzésében, Angyalffy utalt (amint fentebb más összefüggésben már idéztük) születési helyére is. „A'mit... nagy szelelő rostának nevez, az a' gabona-tisztító makhina, melly a' szél-csináló eszközével, és külömbféle rostáival a' gabonát úgy megtisztítja, hogy semmi közönséges szórásra nem szorulunk, 's melly nem csak Német-Országban Fegemühle, Windmühle, Getreide Reiningungsmühle, etc. nevezetek alatt mindenütt esmeretes, hanem a' mellyel mi nálunk-is némely ritkább tájékon közönségesen élnek, sőt a' mellyet szülöttem (Komárom) várme-gyében, nevezetessen Ágostyán nevezetű német faluban Tata mellett még a' job-bágy emberek is nem csak használni, hanem készíteni is tudnak, 's melly minden együgyűsege mellett-is szintűgy meg-felel a' gabona-tisztítás' czéljának, mint a' leg-mesterségesebb makhina, mellyet némely gazdag urak néha vagy Angliából vagy másunnan a' külföldről drága pénzen hozatnak.”²⁰⁶

A mezőgazdálkodás ágazatai közül a növénytermesztésnél felhívta a figyelmet a trágyázás,²⁰⁷ legfőképp az állati trágya fontosságára, de különféle földbirtok-típu-sokra különféle talajerő-pótlást ajánlott. Németalföldről, elismerve istállózó állat-tartását, hangsúlyozta, hogy talán sehol a trágyát úgy nem becsülik, mint ott.²⁰⁸

²⁰⁰ Balászházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 84.

²⁰¹ A' Norfolki gazdálkodás Angliában. (Thaerből.) MGB IV. Darab Nro. 1. 1829. ápr. 2. pp. 13–14.

²⁰² Tápláló és édes, de nem kaszálni való fűféle, legelőnek való. A' Norfolki gazdálkodás Angliában. (Thaerből.) MGB IV. Darab Nro. 1. 1829. ápr. 2. p. 14.

²⁰³ Coke' gazdasága, Angliában. MGB VII. D. Nr. 24. Márc. 25. 1830. pp. 369–370.

²⁰⁴ Háromvetői, és vetésváltó gazdaság. MGB X. D. Nro. 23. 1830. dec. 19. pp. 355–356.

²⁰⁵ Háromvetői, és vetésváltó gazdaság. MGB X. D. Nro. 23. 1830. dec. 19. pp. 353–358.

²⁰⁶ MGB I. Darab Nro. 12. Sept. 18. 1824. p. 182.

²⁰⁷ A' trágyáról, és trágyázásról. MGB I. Darab Nro. 10. Sept. 4. 1824. pp. 149–158.

²⁰⁸ A' Brabancziai vagy Belgiomi (Német alföldi) gazdaságról. III. Darab Nro. 17. Febr. 26. 1829. p. 270.

A kapások szerepe megnőtt az új művelési mód keretei között. A kukorica- vagy máliszt eltartásának módját is ismertette a folyóirat. A közlés beküldője Ponori Thewrewk József volt, aforizmája szerint „a’ kukoriczaliszt és barát (amicus) könnyen megkeseredik”.²⁰⁹

A hüvelyeseknek nagy szerep jutott a vetésforgókban. E növények ugarveteménynek is kiválók, igen jó előveteményei a gabonának. Mély gyökerük porhanyít, elfojtja a gyomot, mélyről szívják a tápanyagot, míg a gabona fentről. A földet növényi részekkel is termékenyítik. Következésképpen elmondható ezekről a növényekről, hogy „földjavító vetemények”. A hüvelyesek közt emellett az emberi táplálkozás szempontjából is tápláló magvak találhatók (lencse, borsó, paszuly). Német megnevezésük *Brachfrucht*,²¹⁰ Angliában „meliorating crops”-nak²¹¹ nevezik, például a búkkönyt.

A búkköny termesztéséről szólva Angyalffy a MGB-ban felsorolja azokat a pilangósokat (lednek, vadborsó, fekete borsó, abrakborsó, lóborsó), amiket búza elé, trágyázott földbe ajánl.²¹² A búkköny szénája értékben azonos a lóheréével, magva takarmány a lovak és juhok számára, darálva hizlalásra is jó és alkalmas baromfik nevelésére is.²¹³ Norfolokban vetésforgóban a lóhere helyett már sok helyen ezt a növényt állítják be.²¹⁴ Zöldtakarmánynak is megfelelő. Azt a trágyát, amit a következő gabonavetésnek szánunk, már az elővetemény búkköny alá hordjuk. Angliában az őszi búkköny kikel még a tél beállta előtt, majd áprilisban és májusban „zöld eleséget”²¹⁵ ad. Betakarítása után helyére répa, zab vagy árpa kerül.

A nagy nyári munkák közül a betakarítást követő szemkinyerés kapcsán megfontolásra ajánlotta a gazdáknak a következő kérdést: „Csépeljünk-e vagy nyomtassunk?”²¹⁶ A németeknél a cséplést favorizálják, mert a nyomtatás piszkos (trágya) és kevésbé gazdaságos (nem jön ki mind a szem). A nyomtatás ellen szól még, hogy a közmondás szerint is a nyomtató ló eszik, valamint a nyomtatás után nem lehet kevés szalmát vagy zsuppot csinálni. A szalma jobban „megtörődik”, így a juhoknak kevésbé értékes takarmányt nyújt. A hazai viszonyokat figyelembe véve mellette szól, hogy kevesebb emberi erő szükséges hozzá és gyorsabb. Ami az Angyalffy által választott módszert illeti, saját gazdaságában²¹⁷ a tavaszi gabonát nyomtatja, mert ennek szalmáját amúgy sem a juhoknak adják az „értelmes gazdák”, hanem a szarvasmarháknak, „kivált az árpa-szalmát”, mert azok maradék nélkül megeszik. Nincs a cséplés ellen sem, de „ambár az újnak ’s idegennek okos követése, és a’ környüállásokhoz való alkalmaztatása igen-is dicséretes, de gyermeki majmólása mindég káros és nevetséges.”²¹⁸

1824 októberében tovább folytatva a témát szülőmegyéjének, Komárom vármegye egy gazdájának hozzászólását ismerteti, illetve látja el saját, e tájék viszonyaiban

²⁰⁹ A’ törökbúzaliszt’ tartásának módja. MGB V. darab Nro. 1. 1829. júl. 2. pp. 15–16.

²¹⁰ MGB III. Darab Nro. 16. Febr. 22. 1829. pp. 253–255.; MGB III. Darab 1829. máj. 10.

²¹¹ A’ hüvelyes vetemények, mint földjavító eszközök. MGB V. darab Nro. 1. 1829. júl. 2. pp. 26–27.

²¹² Egy korábbi cikkében említi még: lóhere, lucerna, baltacim. MGB I. D. Nro. 2. Jul. 10. 1824.

²¹³ MGB I. Darab Nro. 7. Aug. 14. 1824. 117. 124. p.

²¹⁴ A’ búkkönytermesztés Angliában. (Thaerből.) MGB VI. Darab Nro. 1. 1829. okt. 1. pp. 8–14.

²¹⁵ A’ búkkönytermesztés Angliában. (Thaerből.) MGB VI. Darab Nro. 1. 1829. okt. 1. p. 10.

²¹⁶ MGB I. D. Nro. 3. Jul. 17. 1824. p. 42.

²¹⁷ Sajnos, nem pontosítja, hogy itt tatai (esetleg ekecsi) gazdaságára utal-e? Ez adat alapján tehát 1824-ben még gazdálkodott, de 1830-as nemesi kérvényénél mindkét birtok esetében már lezárt történekként beszélnek ottani tevékenységéről a vármegyei tisztségviselők.

²¹⁸ MGB I. D. Nro. 3. Jul. 17. 1824. p. 44.

való tájékozottságát tükröző megállapításaival.²¹⁹ Itt a nyomtatók, ha jók, egy nap alatt 3 ágy gabonából nyerik ki a szemet, de átlagosan egy nap alatt 2 ágy gabonából, s ez a mennyiség szelelőrostával (szórás helyett) meg is tisztítható. Angyalffy tudomása szerint, a megyében egy kereszt gabona 26 kévéből állt. Az ágyakat úgy alakítják ki, hogy annyi keresztet tesznek bele búzából, ahány a nyomtató ló, zabból viszont több keresztet. Például négy ló öt kereszt, hat ló hét vagy hét és fél kereszt, nyolc ló tíz kereszt nyomtatásához elegendő. A négy nyomtató ló mellé kell három ember, hat ló mellé legalább négy, valamint egy gyerek vagy egy öreg, hajtani. Azonban hiába hajtjuk a lovakat, ha a gabonát nem forgatjuk és rázzuk, s a szalmát le nem húzzuk!

A gabona dombos földön jobban fizet, így Komárom vármegyében az almási és neszmélyi hegyeken és dombokon nem ritkaság, hogy egy kereszt búza három pozsonyi mérőt²²⁰ ad, Tatában már kettőt is ritkán, inkább $1\frac{3}{4}$ mérőt, néha csak egyet.

A zab, ha a kévék „elég nagyra kötődnek”,²²¹ mintegy 2,5–3,5 pozsonyi mérőt adhat. Igen jó földben, jó időjárással 5 pm is lehet egy-egy kereszt.

Szóráskor jól járó levegőjű helyen, néhány ember mintegy 150 pm búzát, vagy 200 pm zabot tisztíthat egy nap. Épületek közt, ahol nem jár a levegő, egy nap 80 pm búza vagy 100 pm zab „úntig elég, ha napjában... rendessen fel-szór a' leg-ügyessebb két ember is.”²²²

Az új mezőgazdaság kulcsa az állattenyésztés volt. A fajtaváltás megindulása, az erősödő istállózás, a trágya mennyiségének növelése, a talajerőpótlás, s persze a vetésforgókban teret kapó takarmánytermesztés mind részesei e folyamatnak. Azonban a napóleoni háborúk konjunktúrájának megszűnte után esett a gabona ára, s átmeneti gazdasági megoldásként legtöbb jószágon a birkás bérlők térfoglalása tűnt fel.²²³ A juhászat Angyalffy egész munkásságában, így folyóiratában is lényeges helyet foglalt el.

A tenyésztett juhokat illetően az 1829. évi első pesti marhakiállítás bementatott állományok kapcsán Angyalffy megjegyzi, úgy hallotta, hogy a kiállításon a gyapjú finomságát figyelembe véve két Nyitra vármegyei uradalom, Hunyadi Imre gr. ürményi²²⁴ és Károlyi Lajos gr. tótmegyeri²²⁵ birtokának bemutatott birkái lettek volna az elsők. Azonban, tekintettel egyéb tulajdonságokra (gyapjűmennyiség, testállás), a győzelem Festetics Imre gr. patyi (Vas vármegye) jószágá negretti állományát illeti. A kiállításon Escorial, Electoral, Infantando alfajta²²⁶ juhok szerepeltek.²²⁷

²¹⁹ *Egy Komárom Vármegyei gazdának némely tapasztalásai, és észrevételei.* MGB I. Darab Nro. 18. 1824. okt. 30. pp. 277–278.

²²⁰ 1 pozsonyi mérő (*metreta Posoniensis*) = 62,08 liter

²²¹ MGB I. Darab Nro. 18. 1824. okt. 30. pp. 277–278.

²²² MGB I. Darab Nro. 18. 1824. okt. 30. p. 278.

²²³ Pl. Kaposi Zoltán, a Batthyányak ludbregi uradalmának gazdálkodását elemezve, ezzel a birtokkal kapcsolatban is megállapíthatta: „A reformkor egyik sikerágazata – akárcsak a kanizsai és a körmendi uradalomban – az állattartás, azon belül főleg a juhászat volt.” Kaposi Zoltán: A ludbregi uradalom területi és gazdasági változásai (1746–1918). In: *Élet a birtokon.* Discussiones Neogradiens 13. Szerk. Szirácsik Éva. Salgótarján 2013, 145–166.:152.

²²⁴ Merinó-negretti tenyészet.

²²⁵ Electoral-negretti (posztógyapjas merinó) tenyészet.

²²⁶ Tkp. a finomgyapjas merinó fajta alfajtai.

²²⁷ „Nxxxn.” aláírással tudósítás *Az e' folyó hónap' 5-dikén itt Pesthen történt első marhakiállitásról.* Angyalffy kommentárja. MGB IV. Darab Nro. 26. 1829. jún. 28. pp. 405.

„A' júhtartás olly hasznos, hogy a' déli napfényt is meg kellene tagadni annak, a' ki ezen állatoknak nagy hasznát tagadni akarná...”²²⁸ 1829-ben – ugyanis már ez évben tervezte kiadni *Juhász-Káté...* című kötetét –, kérte folyóiratában a magyarországi és erdélyi törvényhatóságokat és a MGB olvasóit könyve előfizetésének terjesztésére. Azt szerette volna, hogy „se főember se közember se Uraság se cseléd ne legyen”, aki nem tud erről a munkáról.²²⁹

A takarmánytermesztés fejlesztése nélkül nem volt elképzelhető az okszerű gazdálkodás, a feladat „öszvekötesbe hozni a' marha' tenyésztését a' földnek művelésével, és a' szükséges takarmánynak termesztésével”.²³⁰ Emellett a természetes rétek műveléséről is adott tanácsokat a gazdáknak. Új „gyepföldek” (rétek, kaszálók és legelők) mesterséges alkotásáról is értekezett.²³¹ Svájci és angliai útja során, utóbbi esetben főként az országot nyugati felén, öntözött réteket látott.²³² Az öntözés témakörében részletes beszámolóit közölt a fűrt kutakról. Először Franciaország Artois tartományában fűrtak kutakat, s a település latin nevéből (Artesia) ered a fűrt kutak artézi kút elnevezése.²³³ A hazai példa Cseklész, Eszterházy József gr. birtoka, ahol a kastély mögötti angolkertben hasonló fűrt kút készül. 1830 októberében kezdték a fúrást, s következő év május 9-én már 22 öl volt mélysége, de még nem találtak jó vízre.²³⁴ A fúrást „úrdolások”²³⁵ teszik, a munkát egy ácsallér irányítja. Az artéziak előnye a „közönséges” kutakhoz képest, hogy vizük nem szárad ki.²³⁶

A szőlészet-borászat területéről nem kisebb szaktekintély, mint Schams Ferenc (1780–1839),²³⁷ több gazdasági társaság tagja, Pest vármegyei árendás számolt be a MGB hasábjain brünni tapasztalatairól, az ott látott szőlőiskolákról, a helyes metszésről. „Egy néhány esztendő óta gondos törekedésem az, hogy a' Magyar Országai szőlő fajok tudományos rendre szedhessem.”²³⁸ Ennek érdekében felszólítást intézett a szőlőbirtokosokhoz, hogy a termesztett szőlőfajok nevét vele közöljék. 1827-ben a budai német újságban már hasonló felhívást tett közzé a morvaországiakhoz is, az örökös tartományok egészére gondolva.²³⁹ A következő számban Schams ismét kérte,²⁴⁰ hogy hozzá hasonlóan a magyarországi szőlőbirtokosok vegyék számba, melyik szőlőből milyen bor készíthető. Hozzájárult, hogy 1827–1828., 1829. évi próbáinak leírását Angyalffy közölje.²⁴¹

²²⁸ *Juhász-Káté...* 1830, 3.

²²⁹ MGB III. darab Nro. 10. Febr. 1. 1829. p. 160.

²³⁰ MGB III. Darab Nro. 7. Jan. 22. 1829. p. 98.

²³¹ *Új gyepföldeknek mesterséges alkotásáról.* MGB VI. Darab Nro. 17. 1829. nov. 26. p. 257.

²³² MGB XII. D. Nro. 10. 1831. máj. 8. p. 145.

²³³ Tóth Pál, földemesi plébános: *A' fűrt kútakról (puits fores a' la methode artésienne) általjában, és különösen Cseklészen Posony Vármegyében készülő egy mesterséges kútról.* MGB XII. D. Nro. 21. 1830. jún. 16. pp. 321–330.

²³⁴ MGB XII. D. Nro. 21. 1830. jún. 16. p. 328.

²³⁵ Robotosok.

²³⁶ MGB XII. D. Nro. 21. 1830. jún. 16. p. 329.

²³⁷ Munkásságát pontosan, lényegre törően foglalja össze a Budapesti Corvinus Egyetem Szőlészeti és Borászati Intézet Szőlészeti Tanszékének honlapján a tanszék történetét bemutató összeállítás (*A Tanszék története*): „Ő készítette el először a magyarországi borvidékek átfogó monográfiai leírását. 1834-ben megkezdte a hazai nemes tőkék begyűjtését. Szőlőfajta-gyűjteményében (Buda, Sashegy) végeztek először hazánkban összehasonlító ampelográfiai vizsgálatokat. Úttörő munkásságának jelentős mozzanata a szőlészeti-borászati folyóirat indítása.” <http://www.uni-corvinus.hu/index.php?id=p1000129> (letöltés: 2014. júl. 5.)

²³⁸ MGB III. D. Nro. 3. 1829. jan. 8. p. 40., 43.

²³⁹ MGB III. D. Nro. 3. 1829. jan. 8. pp. 44–45.

²⁴⁰ MGB III. D. Nro. 4. 1829. Jan. 11.

²⁴¹ *Schams Ferencz Úrnak próbatételei külömbféle szőlőfajjal, a' belőlök készítettendő borra nézve.* MGB IV. Darab Nro. 9. 1829. ápr. 30. p. 129.

A folyóiratban ruszti, soproni, Fertő-melléki borokról is található beszámoló, de Angyalffy szeretett volna tudósítást kapni a hegyaljai, érmelléki, ménesi, egri, Balaton melléki, somlói „híres Bortermő helyeken lakó „Hazafiaktól” is.²⁴²

A gyümölcsstermesztés sem hiányzik a MGB oldalairól. Angyalffy szerint például az országutak mellé gyümölcsfákat kellene ültetni.

Azonban hiába tűzte ki célul az „időszaki sajtó... a tudományos munkásság eredményeinek, közhasznú ismereteknek, az ízlés műveinek, s így öszvesen az egyetemes nemzeti értelmiségnek szélesebb körökbe elszármaztatásán...” munkálkodni, „Az egyetemes tudományos orgánusok sorsában osztozva, a »vegyes közhasznú ismereteket« hozó lapok sem bírtak állandóságra vergődni.”²⁴³ Angyalffynak a lap hasznossá, változatossá tételére irányuló minden törekvése ellenére 1829 elején arról kellett beszámolnia olvasóinak, hogy „negyedfél” éve már a folyóirat kiadása szüneteltetésének.²⁴⁴ Amint arra az előzőekben is utaltunk, a napóleoni háborúk gabonakonjunktúráját követő recesszió a gazdasági lapok kiadása terén is éreztette hatását.²⁴⁵

Angyalffy nem adta fel, mindennek ellenére nagy reményekkel vágott bele a lap újraindításába. Abban bizakodott, ha elég sok lesz az előfizető, a lapot egy intézettel is össze tudja kötni, de erről a tervéről részletesebben ekkor még nem akart szólni.²⁴⁶ Azt is ígérte, ha több előfizető lesz, le tudja a lap árát szállítani a 10 Forint/féléves előfizetői díjról.²⁴⁷

Angyalffy támogatói körének vizsgálatára ad lehetőséget az 1829 márciusában közzét, összesen 238 példány megrendelésére terjedő előfizetői lista, a legteljesebb adategyüttes a lap előfizetőiről.²⁴⁸ Viszonyításul Pethe Ferenc 1814 januárjában megindított *Nemzeti Gazda* című lapja előfizetőinek száma 180–240 között mozgott: a kiadványt mindössze négy és fél éven át tudta életben tartani. A Georgikonhoz is kötődő Lánghy István (1796–1832) és Lencsés Antal gazdatisztek által 1829 első felében útjára bocsátott *A Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esmeretek Tára* mindössze 150 előfizetőt gyűjtött, a kiadvány már 1830-ban megszűnt.²⁴⁹

A történeti kutatások sok tanulságot nyújtó területe a valamely kezdeményezéshez csatlakozók csoporton belüli kapcsolatainak, viszonyrendszerének, sőt a cél megvalósulása, vagy éppen sikertelensége után a tagok további sorsának vizsgálata. A Széchenyi körül formálódó támogatói körhöz hasonlóan a MGB-t előfizetők közt is „nemcsak az elméletben hívők, hanem a gyakorlati megvalósítók csoportja”²⁵⁰ jelenik meg.

Az előfizetők élén József nádor (1776–1847, nádor 1796–), mellette 16 egyházi²⁵¹ és világi főméltóság (így Rudnay Sándor prímás,²⁵² Klobusiczky Péter kalocsai,²⁵³

²⁴² *Ruszi bortermesztés*. MGB III. Darab. Nro. 9. Jan. 29. 1829. p. 129.

²⁴³ Toldy F.: A magyar nemzeti irodalom. 1873, 81.

²⁴⁴ *Elő-szó, A' Hazafiakhoz*. Angyalffy, m. k. MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. pp. 1–12.

²⁴⁵ Vári A.: Az agrárértelmiség. 2002.

²⁴⁶ *Elő-szó, A' Hazafiakhoz*. Angyalffy, m. k. MGB III. D. Nro. 1. 1829. jan. 1. p. 11.

²⁴⁷ *Jelentés*. MGB III. Darab Nro. 16. Febr. 22. 1829. p. 256.

²⁴⁸ *Előfizetők' Lajstroma*. MGB III. darab Nro. 25. Márc. 26. 1829. pp. 392–408.

²⁴⁹ Vári A.: Az agrárértelmiség. 2002. 15., 16. j.; Batta István (1882–1926): *A magyar nyelvű fizikai irodalom története 1867-ig*. S. a. rend. a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.oszk.hu/05100/05114/pdf/batta_magyar.pdf (letöltés: 2014. jún. 19.)

²⁵⁰ Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 30.

²⁵¹ Az egyházi méltóságok életrajzi adatai közlésénél a *Magyar Katolikus Lexikon* (MKL) I–XVI. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest 1993–2013. szócikkeire támaszkodtunk.

²⁵² Rudnay Sándor (1760–1831), 1819 esztergomi érsek.

²⁵³ Klobusiczky Péter (1752–1843), 1821 kalocsai érsek.

Pyrker László egri érsek,²⁵⁴ a megyéspüspökök közül Juranics Antal győri,²⁵⁵ Vurum József nyitrai,²⁵⁶ Laicsák Ferenc nagyváradai,²⁵⁷ Kopácsy József magyar kancellár, veszprémi püspök,²⁵⁸ a beszercebányai megyés püspök,²⁵⁹ Szucsics Pál püspök,²⁶⁰ Villax Ferdinánd OCist apát, Zirc,²⁶¹ továbbá Cziráky Antal gr. Fejér vm., a királyi egyetem prézeze,²⁶² az Almásy,²⁶³ Amade, Batthyány, Pálffy, Wécsey, Zichy családok tagjai) szerepelnek.

Angyalffy a Pesten 1823–24-ben megjelent *Oeconomie der Landwirtschaft* című munkáját József nádornak ajánlotta.²⁶⁴

Az egyházi előjárók, illetve az egyházi javadalmas birtokok gazdasági tisztségviselőinek nagy aránya az aláírók közt gyökeresen különbözik attól, mint amit például a Széchenyi kezdeményezte Állattenyésztő Társaság első aláírói, támogatói köre kapcsán tapasztaltunk: igaz, hogy ez utóbbi esetben nem annyira a hagyományos egyházi mecénatúra körébe illeszkedő területről volt szó.²⁶⁵ Mivel azonban az egyház ingatlan vagyonán belül a földbirtoknak volt meghatározó szerepe az egyház feladatai ellátásának gazdasági alapjaként, a *res oeconomica* meghatározó fontosságú volt a nagyjavadalmasok (érsekségek, püspökségek, káptalanok) és a szerzetesrendi birtokok tekintetében is.²⁶⁶ A név szerint feltüntetett egyházmegyes püspökök mellett az előfizetői jegyzéken a katolikus egyházi birtokok képviselőiben a szepesi püspökség horkai prefektusa, két veszprémi kanonok, a székesfehérvári káptalan, valamint a legnagyobb birtokkal rendelkező szerzetesrendek képviselői közül Keller Kelemen OCist, a ciszterek előszállási uradalma adminisztrátora,²⁶⁷ Gyöngyösy Pál OPraem, a premontrei rend prépostja (Csorna),²⁶⁸ azonfelül két pesti piarista is az előfizetők közt találhatóak. A kisebb településekről előfizető plébánosok jelenléte utal arra a szerepre, amelyet az ismeretterjesztésben, sőt kifejezetten a mezőgazdálkodás terén egyre erősödő módon betöltött az egyház, különösen később a polgári átalakulás időszakában. A reformátusság a Debreceni Kollégiumból előfizetők révén jelenik meg.

²⁵⁴ Pyrker János László (1772–1847) OCist, 1827 egri érsek, a MNM gyűjteménye egyik nagy adományozója. Apja uradalmi tiszttartó volt.

²⁵⁵ Juranics Antal (1768–1837), 1825 győri püspök

²⁵⁶ Vurum/Vurum József (1763–1838), 1816 székesfehérvári, 1821 nagyváradai, 1827 nyitrai püspök

²⁵⁷ Laicsák/Lajcsák Ferenc (1772–1843), 1827–1842 váradai püspök

²⁵⁸ Kopácsy József (1775–1847) 1822 székesfehérvári, 1827 veszprémi püspök, 1838 esztergomi érsek. 1831 a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagja. Jeleskedett a műfordításban. Ő volt az az első veszprémi püspök, aki magyarul adta ki egyházmegyei körleveleit. Mint veszprémi püspök, a királyné kancellárja címet is viselte. Támogatta a magyar egyház története forrásainak összegyűjtését, illetve kiadását.

²⁵⁹ Belánszky József (1769–1843) 1823 beszercebányai püspök

²⁶⁰ Szutsits Pál Mátyás (1767–1834), 1827 székesfehérvári püspök

²⁶¹ Villax Ferdinánd János (1784–1857) OCist, 1824 zirc-pilis-pásztói apát. Támogatta a Magyar Tudós Társaság létrehozását, gondos gazdája volt az apátsági birtokoknak.

²⁶² Cziráky Antal (1772–1852) gróf 1825–1845 közt Fejér vm. főispánja, a lovasberényi uradalom birtokosa. 1827. évi főispáni beiktatási ünnepségen jelen volt pl. Kopácsy József is. Gr. Cziráky Antal Mózsa (1772–1852). http://fejer.archivportal.hu/id-359-5_grof_cziraky_antal_mozsa_1772_1852.html (letöltés: 2014. jún. 19.)

²⁶³ Az aláírók között szereplő Szapáry Ferenc gr. felesége is ebből a családból származott: Almásy Rozália (1806–1887)

²⁶⁴ Utal rá Báthly J.: Magyarok emléke. 1836, 233.

²⁶⁵ Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 32.

²⁶⁶ Egyházi birtok. (szócikk, F.[ülöp] É.[va] M.[ária]) MKL 1993, 862.

²⁶⁷ „R. P. [Reverendissimus Pater] Clemens Keller, Administrator Bonorum Abbatiae Zircziensis in Előszállás.” *Schematismus... Ordinis Cisterciensis Abbatiarum Unitarum... Zircz, Pilis, et Pásztó*. 1830, 5.

²⁶⁸ Gyöngyösy Pál (1779–1857) a tisztelet 1810-től töltötte be. Gyöngyösyt a rend 1808-ban Keszthelyre helyezte, ahol ottani házuk házfőnökeként és a gimnázium igazgatójaként működött. Tanított Festetics gróf magánliceumában is. KÉL <http://www.gykv.hu/eletrajzilexikon/?dir=GY> (letöltés: 2014. jún. 8.)

A konzervatívok közé tartozó, „...udvari szellemű gr. Cziráky Antal”,²⁶⁹ az udvari kamara alelnöke, országbíró, ugyan nem csatlakozott Széchenyi köréhez,²⁷⁰ ám okszerűen gazdálkodó földesúr volt. Azt azonban már hivatkozott vizsgálatunkkor is joggal állapíthattuk meg, hogy a támogatói kör egyéni életútjai aligha írhatók le pusztán a reformer-konzervatív kategóriák közé szorítva.²⁷¹

Az előfizetői listán megyénként feltüntetve, 220 példányra terjedő előjegyzés található:

Vármegye	Előfizetett példányok	Az előfizetők közt megnevezve
Abaúj	1	nincs adat
Arad	5	földmérő, uradalmi tisztikar
Bács	3	a kamarai uradalom adminisztrációja, Zombor
Baranya	4	a bélyei főhercegi uradalom <i>directora</i> , ²⁷² két tiszttartó
Békés	3	nincs adat
Bihar	7	Irinyi János kasznár, N. Léta ²⁷³ , egy állatorvos
Csanád	4	nincs adat
Csongrád	3	nincs adat
Esztergom	2	Sárkány ²⁷⁴ közbirtokossága, Ádám Aloyz esztergomi fiskális ²⁷⁵
Fehér vm. és Székesfehérvár együtt	11	a fehérvári káptalan, gr. Brunswick Ferenc, Martonvásár, ²⁷⁶ Keller Kelemen OCist <i>administrator</i> , ²⁷⁷ Előszállás, Vörös Ferenc fornai ²⁷⁸ ispán
Gömör	2	nincs adat
Heves	7	nincs adat
Hont	5	nincs adat

²⁶⁹ Toldy F.: A magyar nemzeti irodalom. 1873. II. 82.

²⁷⁰ L. pl. Széchenyi István: Napló. S. a. rend. Oltványi Ambrus. Budapest 1978, 426.

²⁷¹ Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 30. Cziráky 1830-tól a Magyar Tudós Társaság igazgató tanácsának tagja.

²⁷⁰ L. pl. Széchenyi István: Napló. S. a. rend. Oltványi Ambrus. Budapest 1978, 426.

²⁷¹ Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 30. Cziráky 1830-tól a Magyar Tudós Társaság igazgató tanácsának tagja.

²⁷² A birtokot megvásárló Albrecht főherceg, Mária Terézia Krisztina lányának férje halálát követően, a bélyei uradalom 1822-től Károly főherceg birtokában állott. A birtokigazgatásban „A XIX. században a director már önállóan rendelkezik, utasításokat bocsát ki, csak a fontosabb ügyeket terjeszti a tisztiszék elé.” MNL OL *Magyaróvári uradalom iratanyaga 1527-1943*. http://mnl.gov.hu/letoltes.php?d_id=711 (letöltés: 2014. júl. 15.)

²⁷³ Angyalffy megjegyzi, hogy ő írni is szokott a lapba. L. hozzászólását a tagosításról kibontakozott vitában, Balásházy érvei mellett. 169., 170. j.

²⁷⁴ Falu Esztergom megye párkányi járásában (ma: Šarkan, Szlovákia).

²⁷⁵ Ádám Alajos, az esztergomi főkáptalan ügyvédje. L. fellépését a főkáptalan képviselőjében 1848 júniusában Dömös község irtványföldjeinek kérdésében, akik elmaradt kártalanításuk miatt Deák Ferenc igazságügyi miniszterhez fordultak. Kládek László: *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc. Dömösi Élet*, 3(2008) 3. sz. pp. 8–9:8.

²⁷⁶ Brunswick Ferenc (1776–1849) gróf, a martonvásári (Fejér vm.) uradalom birtokosa, Teréz és Josephin testvére. Mintagazdaként felvirágoztatta birtokát. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest 1858. II. 242.; Széchenyi I.: Napló. 1978, 928.

²⁷⁷ Az uradalmi javak irányítója, kormányzója. A rendtag Keller Kelemen 1829–1844 között volt a Zirci Ciszterci Apátság előszállási uradalma rendi jószágkormányzója.

²⁷⁸ Fornapuszta a gesztesi (Csákvár központú) Esterházy-uradalom része.

Vármegye	Előfizetett példányok	Az előfizetők közt megnevezve
Komárom	9	Deáky József számtartósegéd, Tata, gr. Esterházy Miklós kamarás uradalmának 3 példány, ²⁷⁹ ghyczi, Acsa- és Ablancz-Kürthi Ignác prefektus, Tata, ²⁸⁰ Takátsy Gábor tisztartó, Tarján, ²⁸¹ Lakner Mátyás tisztartó, Szöny, Pataky Ferenc fiskális, Tata, ²⁸² Pázmándy Dénes alispán, Kömlőd, ²⁸³ gr. Esterházy számtartóság, Tata, szentiváni Szentiványi Antal, Tata ²⁸⁴
Krassó	3	nincs adat
Moson	2	nincs adat
Nyitra	5	kasznár, <i>inspector</i> ²⁸⁵ , <i>exactor</i> ²⁸⁶ , a vármegye rendei
Nógrád	10	Kubinyi család, „ <i>Sztregovai és Kelecsényi Madách Imre Cs. Kir. Kamarás, Sztregován</i> ” ²⁸⁷
Pest	19	Podmaniczky család, plébánosok
Pozsony	2	nincs adat
Sáros	1	nincs adat
Somogy	14	Somogy Vármegyei Olvasó Társaság, Kaposvár
Sopron	7	a premontrei prépost, Csorna, Gyöngyösy Pál számára 2 példány, egy számvevői <i>accessista</i> , ²⁸⁸ Eszterháza
Szabolcs	6	nincs adat
Szatmár	1	nincs adat
Szepes	1	a püspökség <i>prefektusa</i> , ²⁸⁹ Horka ²⁹⁰
Temes	9	nincs adat
Tolna	5	nincs adat
Torontál	5	gr. Szapáry Ferenc, Rácszentpéter, ²⁹¹ gyűlvészi uradalom

²⁷⁹ Esterházy Miklós gróf, a tata-gesztesi és mezőlaki uradalmak birtokosa. Kamarás 1796. Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 36–27., 43.

²⁸⁰ A jogi végzettségű ghyczi, assa- és ablanczkürti Ghyczy Ignác uradalmi prefektus Komárom vármegye „egyik vezető középirtokos családja” tagjaként, 1827-től állott az uradalom élén. Pályafutását a bábolnai kincstári uradalomban kezdte. Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 46–47.

²⁸¹ Takátsy (Takácsi) Gábor, tatai, ill. tarjáni tisztartó. A tatai uradalomban a majorkodtatás kiterjesztésével összefüggésben alakult ki a kerületi (*districtuális*) rendszer, ebben Tata és Tarján is egy-egy kerület élén állt. Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 48., 86.

²⁸² Ghyczy praefectus mellett a tisztizéki üléseken, 1834-től, gyakorta elnökölt Pataky Ferenc inspector is. Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 46–47.

²⁸³ Szomori és somodori idősebb Pázmándy Dénes (1781–1854). A jogi végzettségű Pázmándy 1828-tól Komárom vm. alispánja. http://fejer.archivportal.hu/id-360-6_idos_pazmandy_denes_1781_1854.html (letöltés: 2014. júl. 15.)

²⁸⁴ A tatai uradalom praefectusa. Lánytstvére férje révén rokonságban állott a következő korszak uradalmi jószágkormányozóját adó Ghyczy családdal. NAGY 1863. X. 633–634.

²⁸⁵ (gazdasági) felügyelő, egy birtokkerület vezetője

²⁸⁶ számvevő

²⁸⁷ Madách Imre kamarás (1781–1834), Madách Imre édesapja. *Előfizetők' Lajstroma*. MGB III. darab Nro. 25. Márc. 26. 1829. p. 401.

²⁸⁸ írnok, gyakornok

²⁸⁹ jószágkormányzó

²⁹⁰ A Szepes vármegyei Lándzsásötfalu egyike (ma: Hórka, Szlovákia).

²⁹¹ Gróf Szapáry Ferenc (1804–1875). Édesapja, Szapáry József „nemzet gazdasági munkát” írt. A Szapáryak az Állattenyésztő Társaság megalakulásánál magát szép számban képviseltető br. Orczy családdal is rokoni kapcsolatban álltak (Ferenc testvére, József felesége Orczy-lány volt). NAGY 1863. X. 483.; Széchenyi I.: Napló. 1978, 1000.; Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 30.

Vármegye	Előfizetett példányok	Az előfizetők közt megnevezve
Trencsén	1	nincs adat
Ugocsa	1	nincs adat
Ungvár	1	nincs adat
Vas	2	nincs adat
Veszprém	14	Barcza Ádám <i>director</i> , ²⁹² Pápa, Bezerédy Mihály <i>prefektus</i> , Pápa, gr. Nádasdy Tamás tisztsége, Lepsény, Polák Ferenc ispán, Pápa, Prauner Gábor tiszttartó, két veszprémi kanonok
Zemplén	2	nincs adat
Zala	7	gr. tolnai Festetics László kamarás, Keszthely, Gerics Pál professzor és inspector, Keszthely ²⁹³
Országrészek, egyéb törvényhatóságok	Előfizetett példányok	Előfizetők közt
Erdély	4	gr. Teleky Elek, Marosvásárhely ²⁹⁴
Nagykunság	2	nincs adat
Jászság	2	jászberényi plébános
Buda	5	nincs adat
Pest	11	ketten a piaristáktól
Bécs	4	gr. Batthyány Nepomuk János, ²⁹⁵ felsőbüki Nagy Benedek kamarás ²⁹⁶
Kőszeg	1	nincs adat
Kassa	1	Semsey Lajos ²⁹⁷
Verőce (Tótország)	1	nincs adat
Debrecen	3	Református Kollégium, egy patikus
Szeged	2	Vedres István földmérő, több gazdasági társaság tagja
Összesen	220 példány	

A szülőfalu Naszály Esterházy-birtok volt, a tata-gesztesi uradalmat 1727-ben vásárolta meg Esterházy József (1682-1748) gróf, országbíró. Esterházy Miklós (1775–1856) gróf földesurassága alatt került sor e családi javak mellé a mezőlaki uradalom megvásárlására. Miklós gróf három fiának neve ott található az Állattenyésztő Társaságot támogató Esterházyak között.²⁹⁸ Ghyczy Ignác prefektus (1799–1870) „...nagy nyereség volt az uradalom számára. Rendszeresen továbbképezte magát,

²⁹² a gazdasági ügyek igazgatója, *praefectus*

²⁹³ Gerics Pál (1792? –1868), 1825–1848 között a Georgikon archonja. Kurucz Gy.: *Georgikon* 200. 1996, 99.

²⁹⁴ Gr. Teleky Elek (1799–?). NAGY 1865. XI. 97.

²⁹⁵ Gr. Batthyány Nepomuk János (1745–1831), Torontál vm. főispánja. <http://genealogy.euweb.cz/hung/batth3.html> (letöltés: 2014. júl. 16.)

²⁹⁶ Felsőbüki Nagy Benedek kamarás, az udvari kancellária, ill. a kamara titkára (1795–1835). Döbrentei Gábor szerint, 1821-ben felkereste Berzsenyit, hogy megköszönje a rokona, felsőbüki Nagy Pál tiszteletére írt ódát. E „pazarló hajlandóságú... pénzügyekben könnyelmű” ifjú azonban nem váltotta be a Berzsenyi által hozzá írt epigramma kívánságait. NAGY 1861. VIII. 36.; *Berzsenyi Dániel összes költői művei*. S. a. rend. Merényi Oszkár. Budapest 1979, 803.

²⁹⁷ Semsey Lajos (1783–?), cs. kir. kamarás, Semsey Andor apja, vagy Semsey Lajos (?–1856) (?) NAGY 1863. X. 142.; POZSONYI József: *Egy tudománypártoló földbirtokos: Semsey Andor. Magyar Tudomány*, <http://www.matud.iif.hu/2009/09jan/07.html> (letöltés: 2014. júl. 16.)

²⁹⁸ Apja és nagybátyja örököséként, 1811-től kerültek birtokába a tatai és gesztesi uradalmak. Fülöp É.: *Állattenyésztő Társaság*. 1994, 33.; Fülöp É.: *Naszály contractusa*. 2000, 70.

lépést tartott a hazai és külföldi agrárirodalommal. Az uradalmi kocsikkal hetenként Pestről és gyakran Bécsből is hozatott könyvei és folyóiratai között – amelyek a forradalomig 14 000 kötetre szaporodtak, és később az Országgyűlési Könyvtár alapját vetették meg – ott voltak az egykorú gazdasági irodalom termékei is. Egyik vezető tagja volt a Gazdasági Egyesületnek.²⁹⁹ Mint az uradalom gazdasági kormányzata vezetőjének, feltehetőleg neki köszönhető a MGB egy-egy példányának megrendelése mindhárom uradalom tisztikara és a tatai uradalomban működő számtartóság részére. Tudjuk, hogy a nagyüzemű majorsági gazdálkodás kiépítésével összefüggésben, a gazdasági tisztségviselői továbbképzésére is gondot fordító uradalomban 1825-ben 5 példányt vásároltak Angyalffy „gazdaságbéli munkáibul”. Két példány a főtitkárságnál állt rendelkezésre a kezdő alkalmazottaknak, hármat a tisztartók kaptak meg, mivel „találtak mindazonáltal sok jó ezen Angyalffy munkáiban a mellyet használhatnak az Uraság jövedelmeinek nagyobbítására.”³⁰⁰

A tatai és gesztesi uradalmak tisztikarából emellett személyesen még négyen fizettek elő a lapra, így a szűkebb pátria számottevő nagybirtoka 7 kötetet jegyzett.

Az Esterházyak ifjabb fraknói grófi ága másik – a tataival szoros gazdasági, alkalmanként, ahogy tárgyalt korszakunkban is, igazgatási kapcsolatban is álló – dunántúli uradalma, a pápa-ugod-devecseri jószág részéről a gazdasági főtitkárság (az egész birtokállomány élén álló Barcza Ádám director és a pápai prefektus, Bezeredy Mihály) mellett Polák Ferenc pápai ispán is előjegyezte a folyóiratot. Jellemző, hogy 1835-ben, amikor az uradalom birtokosai felkérték Bezeredy jószágkormányzót, adjon véleményt az uradalom és Devecser mezővárosa közötti perben, így fogalmazott: „Mert minden igaz Hazafinak annál inkább illy nagy Dynastaknak a' legszentebb kötelessége közé tartozik az, hogy alattvalóikat boldogítsák, a' népeséget nevellyék 's az által a' Nemzeti előlmentséget eszközöljék.”³⁰¹

A Festetics-birtokot és Angyalffy tanári éveinek színhelyét, a keszthelyi Georgikont az Angyalffyt oda meghívó Festetics György fia és örököse, László gróf (1785–1846) jelzi az íven. Az intézmény munkatársait mindössze Angyalffy 1818–1820 közötti tanártársa, Gerics Pál képviseli.³⁰² Gerics viszonylag rövidebb ideig dolgozott együtt Angyalffyyal, hiszen 1820-tól tanulmányútra küldték. A Festetics László által biztosított külföldi utazások célja a gazdasági tapasztalatszerzés, egyben a keszthelyi uradalom gyapjújának piackeresése volt.³⁰³ Az itteni érdektelenséget látva talán arra kellene gondolnunk, hogy a bevezetőben idézett Rummy- és Pethe-féle vélekedés mögött mégiscsak lappanghatott egyenlenség, féltékenység.

A reformkortól jelentkező, de főként majd a 19. század második felétől szerveződő társulások, egyletek, a kialakuló közgyűjtemények (múzeumok, illetve a közkönyvtárak elődeiként az olvasóköriek) is a polgári fejlődés megindulásának

²⁹⁹ Szabad Gy.: A tata-gesztesi uradalom. 1957, 46–47.

³⁰⁰ Vsz. a *Grundsätze...* 1823., és az *Oeconomie...* 1823–1824. című kötetekről volt szó. Szabad Gy. A tata-gesztesi uradalom 1957, 53–54.

³⁰¹ Fülöp Éva Mária: A Pápa-Ugod-Devecseri uradalom és gróf Esterházy Miklós /1775–1856/ 1829. évi birtokegyezsége unokatestvéreivel. In: *Uradalmak kora*. Discussiones Neogradienses 10. Szerk. Szirácsik Éva. Salgótarján 2010, 237–262.: 241.; Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri uradalom a 18. században és az 1829. évi családi egyezség. In: Eszterházy Károly emlékezete. *Emlékkönyv galántai és fraknói gróf Eszterházy Károly egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építtetője halálának kétszázadik évfordulója tiszteletére*. Szerk. Hermann István, Mezei Zsolt. Pápa [1999.] 63–75.

³⁰² Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 81–83., 90., 99.

³⁰³ KÉL. <http://www.fgyvk.hu/eletrajzilexikon/#top>; <http://www.fgyvk.hu/eletrajzilexikon/index.php?dir=G> (letöltés: 2014. jún. 4.)

példái. A listán szereplő Somogy Vármegyei Olvasó Társaság 1828-ban alakult meg. A gyűjteményt, amelynek bővítését Festetics László gróf is támogatta, 1829-ben, éppen a MGB itt bemutatott előfizetői ívének megjelenési évében meglátogatta az Angyalffyval személyes kapcsolatban álló Döbrentei Gábor is.³⁰⁴

Az előfizetők névsorában a mintagazdaságáról is híres Vedres István (1765–1830), Szeged város főmérnöke „Közgazdasági írásaiban a reformkor gazdaságpolitikai elképzeléseinek előfutára. Vízgazdálkodási javaslatainak. Széchenyire való hatása közvetlenül kimutatható.”³⁰⁵

Angyalffy az előfizetői lista közreadása utáni számban arról írt, reméli, ha nyolcra hat forintra lesz állítja az éves előfizetési díjat, lesz annyi vevő, hogy ezt az árat tarthassa és még képeket is csatolhasson az egyes számokhoz. Azonban az előfizetésekből az akkori állás szerint még a nyomtatás költségét sem tudta fedezni, azt máshonnan kellett pótolnia. Saját munkájának díjazására semmi sem jutott. Az előfizetők így megkapták a régebbi számokat is, mert többet nyomtatott, mint amennyi elkel.³⁰⁶

1829 áprilisában közli a folyóiratban az április hótól előfizetők újabb, mindössze húszra terjedő listáját. Az előfizetők közt birtokosok,³⁰⁷ uradalmak gazdasági tisztségei³⁰⁸ és különféle rangú uradalmi gazdasági alkalmazottak és tisztségviselők (kasznár, tisztartó, ispán, gazdatiszt),³⁰⁹ vármegyei tisztségviselők,³¹⁰ gazdálkodók voltak megtalálhatók.³¹¹

Az itt feltüntetett előfizetők közt szerepel Wigand Ottó „könyvtáros (Pest)” is. A német származású kassai kereskedő Wigand 1827-ben, épp az Angyalffynak is otthont adó Kecskeméti utcában vásárolta meg egy ottani könyvkereskedőtől a működési jogot, bár ő mégsem itt, hanem a Váci utcában nyitotta meg üzletét. „E göttingai születésű kereskedő testvérei is könyvesek voltak, Frigyes Károly pl. jeles pozsonyi kiadó és üzletember lett... Wigand Ottó kezdetben bátyjánál dolgozott, majd 1816-ban Kassán nyitott önálló kereskedést, de kiadással is foglalkozott... Széchenyi műveinek szorgalmas kiadója is volt, hiszen németül adta ki a Lovakrult, a Hitelt, a Világot és a rövidített Blicket...”³¹² Wigand adta ki 1830–1834 közt a „Közhasznú Esmeretek Tára a Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva” című 12 kötetes lexikont.³¹³ A szerkesztőség élén Döbrentei Gábor (1786–1851), az akadémia első titkára állt, a munkatársak közt ott találjuk Angyalffyt, s a vele kapcsolatban álló személyek közül Wesselényi Miklóst, Ponori Thewrewk Józsefet is.

³⁰⁴ A könyvbeszerző bizottság tagja volt Berzsényi Dániel is. Kurucz Gy.: *Georgikon 200*. 1996, 82–83.; <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/konyvtar-muterem-es-iskola-a-dozsa-gyorgy-utcai-villaban-470164> (letöltés: 2014. júl. 16.)

³⁰⁵ MÉL <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16612.htm> (letöltés: 2014. júl. 2.)

³⁰⁶ *Béfezés*. MGB VII. D. Nr. 25. Márc. 28. 1830. pp. 390–392.

³⁰⁷ Draskovics György (1773–?) gróf, Pest és Borzsakovina (Horvátország). MGB 1829. IV. Darab; Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 36.

³⁰⁸ Pl. Fejérvári Káptalan gazdasági tisztsége, Sósúti; Benyovszky Zsigmond gr. uradalma (Solt–Pest vm.); Festetics Vince gr. (1788–1851) birtoka, Egyed (Sopron vm.); Orczy György br. (1788–1871) birtoka, Újszász (Pest vm.); Orczy László (1787–1880) br. birtoka, Heves (Heves vm.); Szerdahelyi József kamarás kasznári hivatala, N. Szerdahely (Nyitra vm.). MGB 1829. IV. Darab; Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 36–37.

³⁰⁹ Pl. Brunkala Gyárfás „inzenér”, Tata (Komárom vm.) MGB 1829. IV. Darab

³¹⁰ Pl. Mihálovics József alispán (Baranya vm.) MGB 1829. IV. Darab

³¹¹ Csanád és Csongrád vármegyékéből, Makóról és Szegvárról. MGB IV. Darab

³¹² Gazda I.: *Könyvkereskedők*. 1988.

³¹³ Ebből keletkezett az irodalomtörténetben oly ismeretes *Conversations-per*, hiszen a magyar nyelvű, hazai irodalom művelői közül többen jogos önérzettel ellenezték a német lexikon adaptációját. Kazinczy Ferenc is visszautasította részvételét a tervezett kiadvány munkatársai közt. L. erről pl. Toldy F.: *A magyar nemzeti irodalom*. 1873, 75–76.; Gazda I.: *Könyvkereskedők*. 1988.

Megemlíthjük, hogy ezen aláírók közül többen az Állattenyésztő Társaság első aláírói ívein is megtalálhatók a támogatók között.³¹⁴ Továbbra is elmondhatjuk, hogy tanulságos lenne „a más, nem Széchenyi István nevéhez kapcsolódó, de hasonló jellegű társulásokban, vállalkozásokban részt vállaltok”³¹⁵ körének, a csoportok egymás közötti kapcsolatrendszerének további vizsgálata.

A lap kiadása viszonylag hamar, már 1825-ben félbeszakadt. Újjáélesztése érdekében Angyalffy azzal a lehetőséggel is élt, hogy a korabeli sajtóban adja hírül a tervezett folytatást. Így 1828 szeptemberében a *Magyar Kurírban*³¹⁶ „Tudósítást”, azaz hirdetést tett közzé az 1829 elejétől tervezett ismételt kiadásról, vagy ahogyan ő fogalmazott, a folytatásról. Ígérete szerint, „Mindennémű tökéletesítésén egész erőmből igyekszem, a’ mennyire csak az előfizetők’ száma meg fogja engedni.”³¹⁷ A folytatás első száma 1829. január 1-jén, a „III. darab Nro. 1.” számmal meg is jelent. Ám 1831 májusában már arról kellett értesítenie az érdeklődőket, hogy folytatja a lapot, annak ellenére, hogy sem az előfizetők, sem az „értekezők” száma nem biztatná a folytatásra. Mivel a nemzetnek szüksége van a gazdasági írásokra, így ezentúl, a *Tudományos Gyűjtemény* mintájára, legalább „hónapos füzetekben” próbálja megjelentetni a folyóiratot.³¹⁸ Azonban ez év júniusában a MGB további kiadási sorozata végleg félbeszakadt.

A Juhász-Káté... megjelentetése

A MGB kiadásának feladataival küzdve Angyalffy párhuzamosan dolgozott *Juhász-Káté...*³¹⁹ című könyve elkészítésén is, de „Szüntelenvaló egészségem’ változása miatt” késett a befejezéssel. 1829 tavaszán még azt írta, hogy az azévi medárdi vásárra kívánta megjelentetni, de csak az augusztusra lesz kész.³²⁰ A végül 1830-ban megjelent *Juhász-Káté...*³²¹ a kor adott gazdasági kérdésére válaszul született meg, mivel a gyapjúkonjunktúra idején a gyapjúkivitel növelése érdekében a merinó fajta igényesebb tartásával kapcsolatos ismeretek bírásának igénye előtérbe került a nagybirtokokon.³²²

Angyalffy folyóiratainál valóban „sikerebb volt »a magyar gazdasági cselédek, s egyéb mezei köznép számára és hasznára«” 1830-ban Pesten kiadott Juhász-káté című könyvével. Ez a kor pillanatnyi igényeihez igazodott, hiszen a gyapjúkivitel

³¹⁴ Benyovszky Zsigmond gr., Draskovich György gr., Festetics Vince gr., Orczy György br., Orczy László br., illetve, a *Juhász-kátét* kiadó Trattner és Károlyi nyomda tulajdonosa, Károlyi István (?–1863) is jegyezte az aláírói ívet. *Aláírás Állat-tenyésztő társaságra 1830-czon kezdve 1835 végéig. 1., 2. ív.* MMgMA III. 7752., 7753.; Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994, 36–38.

³¹⁵ Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1944, 31.

³¹⁶ A Bécsben megjelenő lapot 1827-től Márton József (1771–1840) nyelvész, egyetemi tanár, lapszerkesztő, 1831-től a Magyar Tudós Társaság levelező tagja szerkesztette.

³¹⁷ Angyalffy m. k.: *Tudósítás. A’ Mezei Gazdák’ Barátja’ folytatásáról.* Pest, 1828. szept. 30. *Magyar Kurír*, Nr. 30. Indült Bétsből, Pénteken, Octóber’ 10-dikén, 1828. p. 252.

³¹⁸ Az előfizetés postán, Eggenberger könyvárusnál vagy a szerző és kiadó lakásán lett volna lehetséges. *Tudósítás. a’ Mezei Gazdák’ Barátja’ folytatásáról.* MGB XII. D. Nro. 10. 1831. máj. 8. pp. 255–256.

³¹⁹ *Juhász-Káté, vagyis a’ juhok’ tartásáról, tenyésztéséről, javításáról ’s nemesítéséről, használásáról szóló közértelemű rövid oktatások, / írta / a’ magyar gazdasági cselédek’ s egyéb mezei köznép’ számára / s hasznára / Angyalffy M. A. / Pesten, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István tulajdona. 1830.*

³²⁰ Panaszolja, hogy gyengélkedése és a MGB munkálatai miatt nem tudta érdemben elkészíteni a kötetet, amely végül is csak a rákövetkező évben, 1830-ban jelent meg. MGB IV. Darab Nro. 9. 1829. ápr. 30. p. 273.

³²¹ Angyalffynak ez az alapvető munkája két példányban is megtalálható a MMgMK-ban. Az egyik kötet possessorii bejegyzése szerint: „Ruisz Gyula könyvtárából”. Ruisz Gyula (1857–1930) a bábolnai és kisbéri ménésbirtok igazgatója volt. Tanulmányútjain és néhány közlésében maga is foglalkozott a juhászattal.

³²² Kurucz Gy.: *Georgikon 200.* 1996, 19, 93.

növelése az uradalmak egyik legfőbb törekvése volt.³²³ A könyvben részletesen tárgyalta a nemesítés, az aklok, a tartás általános szabályai, a nyári és téli tartás, a húshasznú állatok, a tej- és gyapjúhaszon, a betegségek és orvoslásuk témaköreit, de még a „juhászebekről” is szólt. A gyapjűmennyiség becslésénél a korabeli átszámításai kulcsot alkalmazta: eszerint egy állatról másfél font nyerhető.

A legelő minőségétől függően 3–5 vagy 12–20 állatra 1200 négyszögöllel számított holdat tartottak szükségesnek. Átlagosan „egy jó és alkalmas juh legelőnek egyegy 1200 □öles földje eltarthat 10 darab juhot.”³²⁴ A tömeges elhullások megakadályozását abban látta, hogy az állományt egész évben egyenletesen kell táplálni, s ez nem lehetséges a természetett takarmányok nélkül: „Sokkal okosabban gondolkodnak erre nézve más némely nemzetek’ gazdái, különösen az Anglusok, kik nemcsak jó száraz takarmányról elégről gondoskodnak, hanem még répával, kolompérral, ’s más egyéb gyökérrel is tartják télen a’ juhaikat...”³²⁵

A Magyar Tudós Társaság tagja

Az Angyalffyval kapcsolatos fentebbiekben bemutatott korabeli tudósításokban, illetve a későbbi szakirodalomban egynéhány helyen előfordul az az állítás, hogy több külföldi gazdasági társaságnak volt tagja. Azonban ezek pontosabb meghatározására maga Angyalffy sem tér ki folyóirataiban. Mindössze két konkrét adatot találtunk erre vonatkozóan. Egyrészt a reformkor emblemikus folyóirata, a Széchenyihez is köthető, 1832-ben indult *Jelenkor* sommás gyászjelentésében: „a brünni morva-sziléziai gazd. társ. tagja”.³²⁶ Másrészt, a Keszthelyen, a Georgikon megalapítása centenáriuma kiadott *Emlékkönyvben*: „A cs. kir. bécsi és gráci gazdasági egyleteknek rendes... tagja.”³²⁷

Angyalffy Mátyás Andrást 1832. március 9-én a Magyar Tudós Társaság³²⁸ levelező tagjává választották.³²⁹ A társaság létrehozásában közismert gróf Széchenyi István kezdeményező szerepe, a „köz szellem... felkeltésére ő mindennek előtt az egyesületi eszmét hívta életbe, mely a hazafiakat közcélok létesítésére képesítse”.³³⁰

Angyalffy egy tudós társaság felállításának ötletét a kezdetektől támogatta. A MGB-ban 1829-ben például George Washingtonnak, Arthur Younghoz az amerikai gazdaságról írott leveléről tudósított. Fontosnak tartotta, hogy Young „Titoknokja volt azon a’ Gazdaság’ előmozdítására felállítódott, és most-is virágzó társasági Intézetnek, mely Londonban „Board of Agriculture” nevezet alatt esmeretes.”³³¹

A MGB hasábjain 1830-ban is írt a gazdasági társaság szükségességéről.³³² A beküldött hozzászólások közt Hoffmann István lepsényi számtartó, akinek nevét fentebb a tagosítás támogatói közt említettük, sajnálattal állapította meg, hogy külföldön gazdasági társaságok és a MGB-hoz hasonló folyóiratok már régebben

³²³ Kurucz Gy.: *Georgikon* 200. 1996, 20.

³²⁴ *Juhász-Káté...* 1830, 49.

³²⁵ *Juhász-Káté...* 1830, 45.

³²⁶ *Jelenkor*, Pest 1839. (ápr. 3. szerda) 27. sz.

³²⁷ *Emlékkönyv...* 1897, 24.

³²⁸ A Magyar Tudományos Akadémia elődje. „Mindennek előtt kötelessége e Társaságnak a honni nyelvet művelni és gyarapítani.” Az előkészítő bizottság 1827-ben alakult meg, vezetését 1830-tól választották meg.

³²⁹ Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 85.; Szinyei J.: Magyar írók. 1891, 179.; RNL I. 1911, 654.

³³⁰ Toldy F.: A magyar nemzeti irodalom. 1873, 82.

³³¹ W[ashington] Györgynek Young Arthurhoz írt levele az Amerikai gazdaságról, kivonásban. MGB III. Darab. Nro. 7. Jan. 22. 1829. p. 97.

³³² MGB VIII. Nr. 6. Ápr. 18. 1830. pp. 81–87.

léteznek, de hazánkban társaság nincs, a lap pedig egy személy munkájának köszönhető.³³³ Nálunk még csak *praktikus*, s nem *theoretikus* gazdák vannak. Hallott olyan véleményt is, ami az MGB létjogosultságát kérdőjelezte meg, hiszen ilyesmi csak a „szemes jószágnál és a’ réti szénánál.” Véleménye szerint „ha mi-is pallérozottabb gazdaságokat ez áldott honunkba bé-hozni akarunk, szükséges akkor a’ Mezei Gazdák’ Barátja”.³³⁴ Hasonlóképpen, kéri a tehetős birtokosokat egy „Magyar Mezei Gazdasági Társaság”³³⁵ megalapítására.

Angyalffy egy másik javaslatra, amely szintén egy honi gazdasági társaság felállításáról érkezett, válaszul ezt írta: „Tagadhatatlan igazsággá lőn az, hogy a’ melly országnak virágzik a’ gazdasága, annak a’ népe szaporodik, az emberisége csinosodik, és az ereje gyarapodik.”³³⁶ Van már „egy becses állattenyésztetésére ügyelő társaság”,³³⁷ de ez csak ága az egésznek...³³⁸ A gazdasági társaság felállítása mindvégig Angyalffy érdeklődési körébe tartozott, azt szükségesnek ítélte a honi gazdálkodás előmenetele érdekében. „Hazafiak! öszve kell állani, ’s társaságot alkotni; ama’ halhatatlan érdemű hazánk’ naggya a’ hitel classicus írója szava szerént...”³³⁹

Ismételt kísérlet gazdasági szaklap kiadására: a Mezei Gazda (1832)

Angyalffy második lapkiadási próbálkozása a „*Mezei Gazda. Vagy a’ mezei ’s házi gazdaság’ minden ágaira terjedő Folyóírás*”. Ezúttal, bizonyára az első kísérleténél nagyobb siker reményében, arra utalt a folyóirat célját illetően, hogy – amint a magyar tudós társaság szervezésekor is kinyilvánította véleményét a nem csak egy területre kiterjedő társulásról – tematikájában e lap is sokirányú lesz. E „folyóírás” „figyelmetes szemmel fogja követni és közleni mind azt, a’ mi Hazánkban ’s a’ Külföldön Honunk gazdasági ’s mesterségi előbbrehaladására szolgálhat.”³⁴⁰ Havonta egy füzetet tervezett megjelentetni, egy vagy több kömetszettel. Egy féléves folyam így 6 füzetből állt, ennek ára 5 Ft volt. Előfizetni lehetett a Landerer kiadónál, postán, a könyvtökötnél, könyvtárosoknál, utóbbiaknak a pesti vásárcor tervezte elküldeni a példányokat.

Minden füzet végén „*Vegyes tárgyú toldalék*”, tanácsok, érdekességek, valamint „*Követésre méltó példa*” volt található.³⁴¹ Továbbá, egy csatolt lapon, eltérően a

³³³ Hoffmann István számtartó: *Némelly észre-vételek a’ Mezei Gazdák’ Barátjáról. Lepsény (Veszprém vm.)*, 1830. jan. 9. MGB VII. D. Nr. 5. Jan. 17. 1830. pp. 65–68.

³³⁴ Hoffmann István számtartó: *Némelly észre-vételek a’ Mezei Gazdák’ Barátjáról. Lepsény (Veszprém vm.)*, 1830. jan. 9. MGB VII. D. Nr. 5. Jan. 17. 1830. pp. 66–67.

³³⁵ Hoffmann István számtartó: *Némelly észre-vételek a’ Mezei Gazdák’ Barátjáról. Lepsény (Veszprém vm.)*, 1830. jan. 9. MGB VII. D. Nr. 5. Jan. 17. 1830. p. 68.

³³⁶ *Magyar gazdasági Társaság’ felállításáról*. MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 209. Angyalffy a társaság szervezésére és az áldozatvállalásra az 1827. évi 12. tc.-et hozza fel, amikor is 250 000 Ft gyűlt össze a nyelvtudományok művelésére (azaz a Magyar Tudós Társaság felállítására). MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 212.

³³⁷ A Széchenyi István gr. által a „Pesti pályafutások” támogatására, a lötenyésztés fejlesztésére létrehozott, 1830 januárjában megalakult Állattenyésztő Társaság. 1835-ben, a társaság működését a mezőgazdálkodás egészére kiterjesztve, jött létre a Magyar Gazdasági Egyesület. Fülöp É.: Állattenyésztő Társaság. 1994.; Fehér György – Fülöp Éva: *A keszthei gazdasági szakoktatás története. 1848–1945 (Az „Országos Gazdászati és Erdészeti Tanintézet”-től a gazdasági akadémiaig)*. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (KEMMK, Tata) 7. Főszerk. Fülöp Éva, szerk. Kisné Cseh Julianna, Kemecsi Lajos. Tata 2000, 383–405.: 385.

³³⁸ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 213.

³³⁹ MGB XII. Db. Nro. 14. 1831. máj. 22. p. 215.

³⁴⁰ MG II. füzet 1832. Pest

³⁴¹ Pl. bajor példára hivatkozva javasolta, hogy országutak mellé gyümölcsfákat ültessenek. MG Negyedik Füzet. 1832.

MGB példányaitól, metszeteket is közölt.³⁴² A MG ötödik füzete végén például egy olajsajtoló metszetét közölte, s ugyanakkor egy közleményekben étkezésre javasolta a mák, mogoró, бүк (bүkмак), тőkмаг, dinnye mag, dió stb. olaját kinyerni, külön is kiemelve a lenolajat. Az olajsajtólót bemutató metszet azt a kézi változatot ábrázolta, amelyet a prágai gazdasági társaság terjesztett el. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kézi sajtoló olaja tisztább, mint a ló- vagy vízi sajtóké.³⁴³

A lap tartalmának gazdagításához Angyalffy felhasználta ekkor épp Felső-Ausztriában járó András fia tanulmányútján szerzett gazdasági megfigyeléseit.³⁴⁴

Továbbra is közölt könyvismertetéseket, akárcsak a MGB-ban. Mindjárt a harmadik füzetben szól arról, hogy Wigand Ottónál „ki köz ismereteket terjesztő számos munkák kiadásával honunk olvasó közönségét folyton folyvást gazdagítani fāradhatatlan...”,³⁴⁵ megjelent Leibitzer munkája németül,³⁴⁶ de már készül e kötet magyar fordítása.³⁴⁷

A folyóirat beküldött gazdasági tudósításoknak is teret adott. Így például Sorge E. Keresztély, Berchthold Antal gr. uradalmi tisztartója, Fülekről (Nógrád vm.) *A baromfitartás, ló- és csikónevelés, jármos ökor nevelés tapasztalatai, valamint a kolompér-pálinkafőző ház haszna* terén nyert ismereteit osztotta meg a többi olvasóval.³⁴⁸

A folyóirat hasznosságát növelni szándékozván gazdálkodási tanácsokat adott birtokosok és gazdatisztek számára. Így például a szántóföldi növénytermesztés területéről konkrét számítási mintákat is találhattak a folyóiratban a gazdálkodók:³⁴⁹ alapul véve 1 mérő tiszta búza termesztésének költségét 1 magyar holdra³⁵⁰ részletezte, hogy a művelés költségénél a következő ráfordításokkal kell számolni:³⁵¹

- kétszeri szántás
 - fogasolás
 - (juh)trágya és annak teregetése
 - vetőmag
 - vetés
 - egy hold lekaszálása
 - gereblyézése, felkötése
 - csűrbe hordás, napszám
 - cséplők, 1/12 rész
 - magtári költségek³⁵²
 - ezer keresztre³⁵³ való csűr / pajta építése
- A várható bevétel: a szemtermés és a szalma.

³⁴² Pl. a II. füzet végén mezőgazdasági eszközökről.

³⁴³ XI. Olajkészítésről. MG Ötödik Füzet. 1832. pp. 155–170.

³⁴⁴ Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 84.

³⁴⁵ XXXI. *Gazdasági literatura. 126. Könyvesmertetés és ajánlás.* MG Harmadik Füzet. 1832. p. 368.

³⁴⁶ *Encyclopädie der practischen Landwirthschaft...* Pest und Leipzig 1832.

³⁴⁷ A' mezei jószág, vagy útmutatás azon gyakorlati gazdasági közönséges alaptételeknek előismeretére, mellyekre valamely mezei jószág átvételénél figyelni kell...

³⁴⁸ MG Hatodik Füzet. 1832. XX. Fülel, 1832. dec. 4. pp. 321–330.

³⁴⁹ MG Ötödik Füzet. 1832. pp. 206–229.

³⁵⁰ Kis vagy magyar hold, ált. 1000–1300 □öl

³⁵¹ MG Ötödik Füzet. 1832. XIV. A' nyereségről 's' veszteségről a' mezei gazdaságban, Magyar országnak több vidékén; vagy is gazdasági tanácsadások birtokosok 's' gazdasági tisztviselők számára. (Folytatás). pp. 206–229.

³⁵² Itt számolja fel az egész építmény árát.

³⁵³ 1 kereszt 30 kéve.

Ugyanezen kiadások/bevételek kimutatását megadta 1 hold árpával bevetett terület tisztajövedelme, továbbá zab, borsó, kukorica, *kolompér*, dohány termesztése esetében is.

A MG azonban mindössze hat füzetet ért meg, s még 1832-ben megszünt.

A Közönséges baromorvosi könyv... 1836.

A folyóirat kudarcát követően, 1836-ban bocsátotta ki *Közönséges baromorvosi könyv, vagyis alapos és mégis könnyen érthető oktatás, mely szerint minden birtokos a marhája nyavalyáit legegyszerűbb és legolcsóbb módon... meggyógyíthatja* című munkáját.³⁵⁴ A kötet „...tkp. [az] első magyar állatorvosi szakkönyv”.³⁵⁵ Ugyanezen évben lexikona első s egyetlennek maradt kötetében Básthy azt kívánta Angyalffy-nak, hogy „Sok számra teljenek még munkás évei!”³⁵⁶ A könyv azonban Angyalffy pályafutása hatyúdalának bizonyult, hiszen „A’ munkásságához képest jobb sorsa érdemes férfi nagy szegénységben halt el Pozsonyban, martius’ 17. 1839.”³⁵⁷

A *Jelenkor* április 3-án rövid, négy és fél soros híradásban adta tudtul olvasóinak, hogy 63 éves korában, március 17-én elhunyt Angyalffy Mátyás, az akadémia levelező tagja, „ismert magyar és német gazdasági munkák írója, ...buzgó törekvéseinek épen meg nem felelő nyomasztó körülmények közt.”³⁵⁸ Később, a keszthelyi Gazdasági Tanintézet is úgy emlékezett meg „ezen jeles ember” haláláról, mint aki „nagy szűkölködések közt” hunyt el.³⁵⁹

1846-ban az akadémiai emlékbeszédében Balásházy János egyrészt hálával emlékezett Angyalffy iránta tanúsított szívességére, másrészt kiemelte buzgóságát a közjő szolgálatában. Angyalffy elhivatottságát a *bonum publicum* előmenetele iránt sem „sanyarú szükségek által ostromlott léte”, sem a köz hidegsége és „mostoha részvétlensége” nem volt képes megingatni.³⁶⁰

„...Angyalffy Mátyás egyike volt azon buzgó honfiaknak, kik önjólétök’ föloldozásával is törekedtek azon tudományszakot művelni, melyet a’ nemzeti haladás nézetéből célul tűztek.”³⁶¹

³⁵⁴ *Kiadta egy nagytapasztalású baromorvos.* Kassa 1836. Balásházy 1834-re datálja kiadását, a *Juhász-Kátéval* együtt. Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 84.

³⁵⁵ <http://www.tudosportal.hu/egy.php?id=7659>

³⁵⁶ Básthy J.: Magyarok emléke. 1836, 233.

³⁵⁷ „Az *academia*’ elhunyt tagjairól. 33) Angyalffy Mátyás, levelező tag” *M. Tud. Társ. Névkönyve* 1840, 207. A közlést átvette: Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 85.

³⁵⁸ *Jelenkor*, Pest 1839. (ápr. 3. szerda) 27. sz.

³⁵⁹ *Emlékkönyv...* 1897, 25.

³⁶⁰ Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 78.

³⁶¹ Balásházy J.: Emlékbeszéd. 1846, 85.

A forgotten teacher of Georgikon: Mátyás András Angyalffy (1776–1839)

ÉVA MÁRIA FÜLÖP

Mátyás András Angyalffy, a sadly forgotten footsoldier of the instruction and popularisation of agricultural knowledge, was born in Naszály in present-day Komárom-Esztergom County. The current study aims at giving a broader outline of his professional life and oeuvre with the aid of recent archival research and contemporary expert literature.

Mátyás András, the son of Georgius Engelmon, a miller and a tenant of the Naszály demesne mill, was baptised on 14 February 1776 at the parish of the Eszterházy estate at Tata. It was probably the income from the mill that served as the financial basis for the studies of Mátyás András Angyalffy.

A study on shepherding, published by Angyalffy at Sopron, attracted the attention of Count György Festetics, who employed Angyalffy as a teacher in the Georgikon in 1818. He mainly instructed trainee farm agents, but he probably also had a commission to teach farm labourers as well. For two terms he also took the post of Archon.

In 1823 he moved to Pest in order to devote himself solely to agricultural expert literature for the sake of improving Hungarian farming. He started the farming periodicals *Mezei Gazdák' Barátja* in 1824 and *Mezei Gazda* in 1832. Apart from these short-lived publications his 'Shepherd Catechism' of 1830 gained a wider readership. His 'General veterinary book...', published in 1836, is justly regarded as the first expert veterinary work in Hungary.

In 1832 Angyalffy was elected a corresponding member of the Hungarian Learned Society. He was also a member of several farming associations. Based on his ennoblement petition of 1830-31 some records related to his farming activities at Tata and Ekecs (Okoč, Slovakia), had survived.

His life, which was full of struggles and financial difficulties but nevertheless greatly enriched Hungarian agricultural literature ended in March 1839 at Pozsony.

NAGY FERENC TORDAI GYÜMÖLCSFAÜLTETVÉNYÉNEK JEGYZÉKE, 1862.

KÖZZÉTESZI: TAKÁTS RÓZSA
(Forrásközlés)

A magyarországi gyümölcsstermesztés a 19. század közepétől a feudális tulajdonviszonyok fokozatos lebontásával és a tudományos ismeretek bővülésével erőteljesebb fejlődésnek indult. Létrejötték a kertművelés elméletét és gyakorlatát részletesen elemző szakfolyóiratok, az ismeretek fokozatosan beépültek az oktatás alsóbb hálózatába, sőt megkezdődött az önálló szakmai képzés megszervezése, kiszélesítése is.¹ E folyamatot azok a tudósok alapozták meg, akik részben hazai, részben külföldi szakképzésük után (sokan pedig ellenkezőleg: a gyümölcsstermesztésre épphogy teljesen más pályáról áttérve) egyre nagyobb számban művelték – többségében tanítói, tanári, lelkési – hivatásuk mellett kertjeiket. Közülük többen a 19. század első harmadától pusztán tanulmányozás, tehát nem megélhetési célból úgynevezett gyűjteményes kertet hoztak létre. Az idevágó ismereteket gyakorlati, kísérleti úton alaposan elsajátították. A gyümölcsnemesítés, a szelektálás, oltás, a táji adottságokhoz alkalmazkodott hazai, ellenálló fajták terjesztése már a 18. században megkezdődött, de még szűk körben és nem kereskedelmi alapon.² „A 18. századtól [...] az arisztokrácia és a katolikus főpapság mellett megjelent a gyümölcsészettel hivatásos szinten foglalkozó önképző polgárság, és a protestáns lelkészek is sokat tettek a gyümölcstermő növények új genotípusokkal való kiegészítéséért.”³ Az üzemszerű faiskolai termelés eddig ismert legkorábbi példája Bodor Pál⁴ kolozsvári Házsongárdon művelt faiskolája volt, akinek 1812-ben megjelent

¹ Geday Gusztáv: A haszonkertészeti szakoktatás kialakulása a 19. század közepi Magyarországon. In: Kertgazdaság, 42. évf. (2010: 1. sz.) 86–91.

² Itt nem magára a gyümölccsel való kereskedelemre gondolunk, hanem a fajtanemes és fajtaazonos oltványok és facsemeték tudatos, nemesítő szándékú, kereskedelmi alapú terjesztésére. Lásd Erményi Magdolna, P.: Adalékok Magyarország 19. századi gyümölcsstermesztéséről. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974. Budapest, 1975. 99–120. és Surányi Dezső: A gyümölcs piacok funkcionális szerepe a biológiai sokféleség megőrzésében. In: Novák László Ferenc (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. (Az Arany János Múzeum Közleményei 11.) Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Nagykőrös, 2008. 247–269.

³ Tóth Magdolna: Régi gyümölcsfajták szerepe a modern gyümölcsészetben. In: Tolnay Gábor (szerk.) Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése 2. kötet (1878. augusztus 19. – 1881. december 25.). Közzéteszi a Verseyhy Ferenc Könyvtár és Művelődési Központ Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtára, Szolnok, 2013. 19. (Elektronikus kiadás.) <http://portal.vfmk.hu/vfek> [Továbbiakban az elektronikus kiadványra hivatkozás: Tolnay Gábor (szerk.) és a kötet-szám megadásával.]

⁴ Bodor Pál, lécfalvi (1773. január 31. – 1828. május 30.), az erdélyi Gubernium mellett működő provinciális kassza tisztviselője, báró Kemény Simon kisebbik fiának, Jánosnak a göttingeni egyetemen korrepetáló tanulóútára, Bolyai Farkas barátja, matematikus és neves pomológus. Az 1800-as évek elején létesített gyümölcskertje miatt a régi gyümölcsfajták megmentőjeként emlegették, az első erdélyi magyar nyelvű faiskolai katalógus kiadója volt. Műve: *Eladó válogatott gyümölcsfa – oltványok lajstroma, Kolozsvár, 1812.* „A kertalapító apa hajlamát ifj. Bodor Pál örökölte s ez utóbbi 20 év alatt Kv. [Kolozsvár] szinte egyedüli tekintélyes pomológusává emelkedett” – írta róla Nagy Ferenc: *Értesítés és még valami a Kolozsvárról 1852. December napjaiban tartott gyümölcskiállításról*, 1853. művében. – Idézte Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi kórték és más gyümölcsök. Kiad. az Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2006. 66–67. <http://mek.oszk.hu/08600/08697/08697.pdf>

árुकatalógusával⁵ „a gyümölcsstermesztés fordulópontához érkezett, lezárult a »gyümölcsös gazdálkodás« és elkezdődött a haszonra törekvő gyümölcs-stermesztés.”⁶ 1815-ben „Kolo'svárat” Cseh Jánosnak is megjelent egy „Lajstroma”, mely a koronahegyi kertjében levő facsemetéket ajánlotta a gazdáknak, rövid fajtaleírás kíséretében (a fajtaválaszték: 45 körte, 19 szilva, 12 cseresznye és meggy).⁷

Surányi Dezső szavai szerint a 19. század közepétől indult a „faiskolák aranykora”. „Birtokosaink is úgy látszik eddig csekélylették ezen ipar ágot, de az utolsó években valóságos műgondot kezdenek sok helyt tenyésztésére fordítani” – írta 1847-ben megjelent statisztikájában az erdélyi viszonyokról Kőváry László.⁸ Ettől kezdve egyre több gyümölcsöskert (kivált Erdélyben)⁹ foglalkozott a hazai tájfajták, külföldi kapcsolataik révén pedig – honosító igyekezettel – a kisebb-nagyobb eredmény-nyel termesztethető nyugati fajták szaporításával. Nagy Ferenc kolozsvári református főiskolai tanár – aki főállása mellett maga is egyik „mentora”¹⁰ volt a pomológia tudományának – 1842-ben¹¹ körképet adott az erdélyi gyümölcsstermesztés helyzetéről. Írásában közel 40 faiskolát, gyümölcsöst tulajdonosuk szerint is felsorolt, s ezek mellett a gyümölcskereskedelemmel eredményesen foglalkozó helységek, vidékek (némelyiknél a gyümölcs-tájfajtát is megemlítve) neveit közölte, ahol az érdeklődők oltóvesszőt, csemetét szerezhettek be. Az ő kézírását őrzi az alábbiakban közlött forrás is,¹² amelyben neves tordai kertészetének gyümölcsfajtaait jegyezte fel. A leírást 1862. január 29-én, Kolozsváron keletkezte, és a stílusa alapján feltehetően kiadás céljából küldte meg a Magyar Kertészeti Társulat Gyümölcsészeti Szakosztálya számára.¹³

⁵ A Bodor-féle [...] első magyar faiskolai árjegyzék, 34 alma, 22 körte, 8 cseresznye, 3 meggy, 3 szilva, 2 kajsz, összesen 72 fajtát, ezen felül naspolya és szederj [eper] oltványt szerepeltetett. In: Surányi Dezső: Gyümölcsfaiskolák kialakulásának története Magyarországon. *Kertgazdaság*, 39. évf. 2007/1. szám, 17–26.

⁶ Az uralkodói, főpapi, főúri gyümölcsösök évszázados múltra tekinthettek vissza. Ezekről bő irodalom áll rendelkezésre (Ambrus Lajos, Erményi P. Magdolna, Geday Gusztáv, Csoma Zsigmond, Nagy-Tóth Ferenc, Rapaics Raymund, Surányi Dezső, Takáts Sándor és mások munkáiban!)

⁷ Cseh János: *A' tudósabb kerti Gazdák által származások' Tartományaiból gondosan megvizsgálva, össze-szerkesztett, betets tulajdonságu gyümölcs termő Tsemetékéből 's Fákából, nagy Gond, Szorgalom, 's költséggel szerzett, és tett próba, 's tapasztalás után, szaporítottatott gyűjteménynek Lajstroma. Mellyek Kolo'svárat a' Cseh János' Koronahegyi Kertében, ez ideig Tavaszkor, illendő árron megszerzettethetnek.* 1815. – In: Nagy-Tóth Ferenc: i. m. 67 és 304. – Az irodalom szerint ez a kert megelőzte Bodor Pál faiskoláját, de kereskedési célú katalógusa csak utóbbinál három évvel később jelent meg, 1815-ben.

⁸ Kőváry László: Erdélyország statistikája. I. kötet. Kolozsvár, 1847. 30. §. Gyümölcsösök, faiskolák, gyümölcsök fejezet. 104. <http://mek.oszk.hu/03500/03576/03576.pdf>

⁹ Erdélyben a tudatos gyümölcsstermesztés és ezzel együtt a fajtahasználat- és ismeret sokkal korábban kialakult, mint Magyarországon. Csoma Zsigmond: Erdélyi gyümölcs az Alföldön. In: Novák László Ferenc (szerk.): i. m. 215–245.

¹⁰ Mentor – jelentése: pártfogó, tanácsadó, nevelő. – A görög mitológiából ered. Mentór, Alkumusz fia, Odüsszeusz jó barátja és fiának atyai tanácsadója volt.

¹¹ [Nagy Ferenc]: Adatok a' honi gyümölcsstermesztésről. In: *Mentor. Erdélyi népkönyv.* Szerk. Nagy Ferenc. 1. füzet. A' kir. Lyceum bet[üivel], Kolozsvár, 1842. 57–66. <http://mek.oszk.hu/07000/07053/>

¹² Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Iratok Gyűjteménye (továbbiakban MMgM AI.) AI. 6342.

¹³ Az 1858-ban alakult Magyar Kertészeti Társulat 1859-ben felhívást tett közzé a birtokosok számára. „Gyümölcsfa törzskönyvet is akartak nyitni. Felszólították a birtokosokat, hogy hazai és külföldi gyümölcsfaik listáját küldjék el ügynőségükhöz. Nagyarányú terv vezette a társulatot, ezzel az akcióval országos gyümölcsfa statisztikát akartak készíteni. Felhívásukra csak kevesen jelentkeztek.” In: Erményi Magdolna, P., i. m. 110.

A TORDAI MINTAKERT TULAJDONOSA, ÜRÖGDI NAGY FERENC

A Bereczki Máté pomológus által „Erdély büszkesége”-ként aposztrofált¹⁴ Nagy Ferenc tanár, református lelkész, kertész, borász, újságíró életműve még feldolgozatlan. Jelentőségéhez mérhető részletes és összefoglaló életrajza a művelődéstörténeti szakirodalomban eddig nem jelent meg.¹⁵

1804. március 8-án született a Doboka vármegyei Szentendrason.¹⁶ A család a Bihar vármegyei Ürögd¹⁷ helységből (Kis-Ürögd, Nagy-Ürögd) származott. Ősei között 1604-ben Bocskai hadnagyaként emlegetik Nagy Mihályt, akinek fia, János telepedett át Doboka vármegyébe, Szentendrason, Vízszilváson és Bádokon szerzett birtokot.¹⁸ Apja, Nagy Sándor gazdatiszt volt, anyja Debreczeni Borbála. Két testvére volt, János és Rozália. Alsó- és középfokú iskoláit elvégezve Marosvásárhelyen 1825-ig teológiát tanult, s ennek befejezése után 1825-től 1827-ig Lázár Dénes és Móric grófok¹⁹ mellett nevelősködött. 1829-ben külföldi egyetemeken képezte magát. 1830-tól 1834-ig ótordai református pap, 1834-től a bölcsélet tanára a zilahi református kollégiumban.²⁰ 1836-ban már a kolozsvári református kollégium filozófiatanári székében találjuk, s egészen 1872-ig itt működött. Hét évig volt Kolozsváron tanvezető,²¹ három évig igazgató, s ezzel egy időben tanított 1854 és 1862 között a (Nagynyedről ekkor ide átkerült) teológiai fakultáson is. Kolozsvári letelepülése után vette feleségül Torda vármegye alispánja, kissolymosi Simon András leányát, Júliát (Juliannát).²² „Kivel Tordán házat és birtokokat kapván,

¹⁴ Bereczki Máté: Gyümölcsészeti vázlatok 1–4. kötet, Arad, 1877–1887. <http://mek.oszk.hu/09600/09614/> – I. kötet. Arad, 1877. Előszó. 3. számozatlan oldala. [Továbbiakban Bereczki: i. m., a kötet- és oldalszám megadásával.]

¹⁵ Az életrajzi adatokat főként az alábbi források alapján állítottuk össze. Nagyobb lélegzetű munkák róla – Galgóczy Károly: Ürögdí Nagy Ferenc erdélyi jeles gyümölcsész és szőlész. In: OMGE Emlékkönyv. Bp., 1885.; Orbán Balázs (1829–1890): XLIII. Torda nevezetes emberei. In: Torda város és környéke. Budapest, Pesti Ny., 1889. 479. 313–314. <http://mek.oszk.hu/04700/04756/html/47.html>; Geday Gusztáv: Emlékezés nagy elődeinkre: Ürögdí Nagy Ferenc (1804–1874). In: *Borászati Füzetek*, 2001. 13. évf. 4. sz. 22–24.; Pintér János: Nagy Ferenc (ürögdí). In: Magyar Agrártörténeti életrajzok I–P. Szerk. Für Lajos, Pintér János. Bp., Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 1988. 597–599.; Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái, Magyar írók élete és munkái I–XIV. Budapest, Hornyánszky. 1891–1914. [Továbbiakban: Szinnyi: i. m.]; Sajószentandrás. In: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. VI. kötet. A vármegye közsegeinek részletes története. Tagányi Károly, Dr. Réthy László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta Kádár József. Kiadja Szolnok-Dobokavármegye Közönsége. Deesen, 1903. 44–45.

¹⁶ <http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/index.html> [Továbbiakban: Sajószentandrás. In: Szolnok-Doboka vm.] – Eddig ismert kisebb életrajzi adalékokat nyújtó források: Bereczki Máté: Gyümölcsészeti vázlatok I–IV. kötet, Arad, 1877.; 1882.; 1884.; 1887.; Ürögdí Nagy Ferenc. In: Kertészeti Lexikon, 1910.; Magyar életrajzi lexikon, CD-ROM, Bp. Arcanum Adatbázis Kft., 2001.; Sulyok Józsefné: Ürögdí Nagy Ferenc. In: *Szépöld*, a Kwizda Agro Hungary Kft. honlapja. http://www.szepold.hu/bereczki_mate

¹⁷ Sajószentandrás (Doboka vm. – Ma Sieu-Sfântu, Románia).

¹⁸ Kisürögd (Bihar vm. – Ma: Chişirid, R.) és Nagyürögd (Bihar vm. – Ma: Nojorid, R.) Váradtól délre fekvő, már a 15. században említett települések Bihar vármegyében, 1660-ban elnéptelenedtek, majd újratelepültek.

¹⁹ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedéki táblákkal, 8. kötet, Pest, 1861. 83.; Vízszilvás (Doboka vm. – Ma: Siliuş, Kolozs m. Románia), Bádok (Doboka vm. – Ma: Bădeşti, korábban Badoc, Kolozs m., Románia).

²⁰ Lázár Dénes gróf (1816–1876), 1848/49-es honvéd alezredes, Lázár Mór gróf (1817–1865), 1840-ben Marosszék tiszteletbeli jegyzője, 1848/49-ben honvédtiszt. Élete végén főleg lótenyésztéssel foglalkozott. Az ősi, gyalakutai és szárhelyi Lázár családról Lázár Miklós gróf (1819–1899) írt és jelentetett meg 1858-ban monográfiát A gróf Lázár család címmel, Kolozsváron.

²¹ Zilah (Szilágym. – Ma: Zalău, R.). 1630-ban Zilah városa már működő kollégiummal rendelkezett, alapításának ideje eddig ismeretlen. 1646-tól kezdték meg az iskolai anyakönyvek vezetését, és ez évből származik a kollégium pecsétje is. Petri Mór: Szilágym. vármegye monográfiája. XIX. Iskolák ügye. 2. I. kötet. 573. <http://vmek.oszk.hu/04700/04750/html/60.html>

²² Tanvezető – paedagogarcha. A régi református kollégiumokban a nagydiák-segédtanítókat (praeceptor privatus, praeceptor publicus) irányító és felügyelő tanár, általában pedig az elemi és középfokú oktatásra felügyelő professzor volt, az igazgató, rector mellett az iskola vezetője tanügyi kérdésekben. A köz- és magántanítók pedagógiai, módszertani segítője, oktatója.

²³ A Házsongárdi temető síroszlopának felirata szerint: Simon Juliánna: Szül. 1816. aug. 16. Megh. 1881. ápril. 4. (Erdélyi Digitális Adattár [továbbiakban EDA]) <http://eda.eme.ro/handle/10598/26459?show=full>

ő maga is tordaivá vált, a hol már papsága idejében kiváló kedveltségben részesült; de különben ő maga is kiváló előszeretettel viseltetett Torda iránt, ott háztartása volt, a szünidőket mindig ott töltötte, egész szenvedélyvel űzván a gyümölcsészetet és szőlészetet s a midőn 1872-ben, 41 évi tanársága után önként nyugalomba vonult, leginkább Tordán lakott” – olvasható Orbán Balázs leírásában.²³ Egyházi és teológiai tárgyú művein²⁴ kívül korai írásai közül kiemelkedik egy statisztikai összeállítás²⁵ és az 1838-ban keletkezett útirajza, melyben Brassótól Kézdivásárhelyig történt szekerézése során szerzett tapasztalatait foglalta össze. Színesen megírt megfigyeléseit, jellemzéseit máig sokszor idézik.²⁶

Nagy Ferencet az 1840-es évektől kezdte érdekelni a szőlő- és gyümölcsstermesztés. Alapító tagja volt az 1844-ben alakult Erdélyi Gazdasági Egyletnek (később testvércccse, Nagy János²⁷ is volt az egyesület titkára). 1849-ben az önkényuralom az egyletet beszűkítette, de 1854-ben újra életre hívták. 1854. február 24-től 1860. április végéig (megszakításokkal) az egyesület titkári tisztét Nagy Ferenc töltötte be, később választmányi tagja s kertészeti szakosztályának elnökeként működött. Elnöke volt a Torda-Aranyos vármegyei Gazdasági Egyesületnek is, amelyet ő alapított, továbbá tagja volt a Nemzetközi Ampelográfiai Bizottságnak is. Aktív szervezőmunkát folytatott az egyesületben: megalapította annak kolozsmonostori gyümölcs- és szőlőiskoláját, közreműködött az 1854-től minden évben megszervezett szőlészeti-borászati szemleutazásokban (Küküllő vidéke, Szilágyság, Érmellék, Torda-Aranyos, Arad-hegyalja) és központi borcsarnokának létesítésében. 250 000 gyökeres és sima vesszőt rendelt az egylet nevében, amit szétszóztak a szőlőtulajdonosok között. A szőlővesszőket a Rajna vidékéről, Ménésről,²⁸ Tokajból, Érmellékről hozatta. Sokat tett a hazai gyümölcsfajták megmentéséért, nemesítéséért, jelentős volt fajtaértékelési tevékenysége is. Bizottsági tagként gyümölcs-, szőlő-, bor-, termény-, állatkiállításokat és versenyeket rendezett, amelyeket az egyesület kezdetben minden évben nemcsak Kolozsváron, hanem Erdély más nevezetesebb városaiban – és néha egy-egy évben több helyen is – tartott. Nevezetes volt az 1852 decemberében Kolozsváron rendezett gyümölcskiállítás, melyen főként Kolozsvár környéki termelőktől érkezett 160 alma- és 33 télikörte-fajta szerepelt.²⁹ Az erdélyi gazdák vándorgyűléseinek létrejötte szintén az ő érdeme volt, segítette több vidéki

²³ Orbán Balázs: XLIII. Torda nevezetes emberei: i. m.

²⁴ Főbb teológiai műveinek címét lásd Szinnyei: i. m.

²⁵ *Statisztikai adatok Európa országainak jelen állásáról táblákban*. A legjobb kútfők után. Kolozsvár, 1842.

²⁶ Ürögdi Nagy Ferenc: *Brassótól–Kézdivásárhelyig* (1838/39). és ugyanitt *Levélgyűjtemények Torockóról*. (1838) In: Az utazás divatja. Utáírások, útjegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. (Téglási Ercsei József, Székely Mózes, Ürögdi Nagy Ferenc, id. Zeyk János, Szentiványi Mihály, Jánosfalvi Sándor István, Kővári László, Pataki Ferenc írásai). Válogatta a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Egyed Ákos. (Téka). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, 72–81.

²⁷ A kolozsvári Házsongárdon álló síroszlopának felirata „Ürögdi Nagy János gazdasági egylet titkára szül. 1818. ápril. megh. 1865. nov. 20.” (EDA – Idézett helyen). Szintén Sajószentandráson született, majd a marosvásárhelyi és kolozsvári ev. ref. iskolában tanult, ahol a jogtudományokat is elvégezte 1843-ban. 1846-ban ügyvédi vizsgát tett, 1847-ben végzett a kesztelyi gazdasági akadémián. 1848-ban honvéd volt, a szabadságharc után besorozták s Lombardiában két évig szolgált. 1852–1858-ig gróf Dégenfeld Pál fiának nevelőjeként Erdőszádán élt. Ezután két évig a külföldi gazdasági akadémiákat látogatta. 1860-ban a gazdasági egylet titkárává választották Kolozsváron. Bereczki Máté pomológiai főművének 1. kötetében az Erdély szépe almanájl emlékezik meg róla, mint aki 1860-ban Belgiumban Grégoire neves pomológus vendége volt, s „vele Erdélyt megismertette és megszerettette”, s ezért nevezte el a belga kertész e névre új magoncát. (Bereczki, i. m. 1. kötet, 1877. 315.) Mezőgazdasági, szőlészeti, gyümölcsészeti cikkei a *Gazdasági Lapokban*, a *Kertészgazdában*, a *Falusi gazdában* jelentek meg. Szerkesztette az *Erdélyi Gazdasági Egylet Évkönyveit* 1860–65. VI–IX. füzetét Kolozsváron. Lásd: Szinnyei: i. m. 9. kötet 637.; Sajószentandrási. In: Szolnok-Doboka vm.

²⁸ A ménesi borvidék borai (Arad-hegyalja részeként) egykoron nagyon híresek voltak, a vörösborból készített ménesi aszú jó ideig vetélytársa volt a fehér szőlőből készített tokajinak.

²⁹ Melyről Nagy Ferenc beszámolót írt: *Értesítés és még valami a Kolozsvárt 1852. December napjaiban tartott Gyümölcs-kiállításról* címmel (Kolozsvár, 1853.)

gazdasági egyesület megalakulását. Borászként és pomológusként országos hírett tett szert. Tordai gyümölcsösében közel 500 hazai és külföldi gyümölcsfajtát gyűjtött össze, s a legjobbakat faiskolájában szaporította. A most közölt forrásban ezek közül – amint Nagy Ferenc a lista elején megjegyzi – csak a „legjelesbeket” ismer-teti, s így összesen 68 alma-, 81 körte- és 30 szilvafajtát ismerhetünk meg kísérleti gyűjteményéből. Az 1860-as évek elején alig tudta teljesíteni a hozzá érkező megrendeléseket.³⁰ Az Erdélyi Gazda 1870. évi 18. számában felhívás olvasható tordai faiskolájára vonatkozóan, melyben ekkor „100 darab eredeti erdélyi almafa, 200 darab Grégoire-féle körtve, és 100 darab meggyfa-cseme...”³¹ várta az oltóvesz-szőért vagy facsemetéért jelentkezőket. Kísérletezett magról nevelt gyümölcsfákkal és veteménymagvakkal is. Az írásaiban sürgetett gyakorlati korszerűsítéseket saját tordai gyümölcsösében és szőlőjében meg is valósította, így boraival, gyümölcseivel több díjat nyert erdélyi kiállításokon. Sokoldalú tevékenységét a legfelsőbb helyről Arany Érdemkereszttel ismerték el.³²

Írói, népszerűsítő, ismeretterjesztő munkája is lenyűgözően sokrétű és nagy mennyiségű. A sok tanulmányút, az egyesületi és kiállítási szervezések, az előadások tartása mellett munkatársa volt a Méhes Sámuel által szerkesztett Erdélyi Híradónak és a Nemzeti Társalkodónak. Közel 70 cikket és tanulmányt közölt a Gazdasági Lapokban, a Falusi Gazdában, Kertészgazdában, Borászati Füzetekben és az Erdélyi Gazda (1869–1944) elődjében, az Erdélyi Gazdasági Egyesület Évlapjaiban és Havi Fületeiben (tanulmányai 1855–1867-ig jelentek meg), mely utóbbiban több évig szerkesztőként is dolgozott.³³ Ugyancsak szerkesztette a Mentor (I–II., Kolozsvár, 1842–1843) című népkönyv két kötetét.³⁴

Leánya, Nagy Ilka Szász Domokos református püspökhöz³⁵ ment feleségül. Fia, Nagy Miklós újságíró, a Vasárnapi Újság szerkesztője volt.³⁶

³⁰ Pintér János: i. m.

³¹ Nagy-Tóth Ferenc: i. m. 77.

³² Az Arany és Ezüst Érdemkeresztet Ferenc József alapította 1850-ben: „a császár és a haza iránti hű- és bevált ragaszkodás sokévi, elismerten eredményes szolgálata, vagy egyéb a közzé körül szerzett érdemek megjutalmazására az eddig fennállt polgári tiszteletérem helyett”. Ekkor négy fokozata volt: koronás arany érdemkereszt, arany érdemkereszt, koronás ezüst érdemkereszt és ezüst érdemkereszt. A katonai és a polgári érdemek jutalmazására egyaránt használták.

³³ Pomológiaiai cikkei: Nagy Ferenc: Erdélyi ősi gyümölcsfajok In: *Erdélyi Gazdasági Egyet Évlapjai*, 1861. 20–29. [Nagy Ferenc leírásai: Pojnik alma, Batullen, Szász pap, Szász kék alma, Szász tángyér, Fekete tángyér alma, Marosszéki páris alma, A szeges vagy zöld páris, Kurtaszárú páris, Tök páris, Jeges tángyér alma, Máдай kormos, Muntinesco.] Nagy Ferenc: Szász pap-alma. In: *Falusi Gazda*, Budapest, 1865. 2. sz. 17.; Nagy Ferenc: Gyümölcsetünk érdekében. In: *Falusi Gazda*, Budapest, 1865. 2. sz. 18.; Nagy Ferenc: Szász tángyér alma. In: *Falusi Gazda*, Budapest, 1865. 7. sz. 97.; Nagy Ferenc: Kék alma. In: *Falusi Gazda*, Budapest, 1865. 12. sz. 177. Források: Ambrus Lajos: Kis magyar pomológia. 30 régi magyar alma. Kesselyák Rita illusztrációival. Bp., Agárdi Pálínkaház Kft., 2012. és Szinyei: i. m.; Még fontos cikkei: Erdély ősi gyümölcsei. In: *Erdélyi Gazda*, 1873. 5. évf. 49. szám, 49–50; Gyümölcs-iparunk múltja, jelene és jövője... In: *Erdélyi Gazda*, 1874. 6. évf. 17. szám, 137–139. Több leírása jelent meg: Magyarország gyümölcsete színezett rajzokban. Szerk. Girókuti P. Ferenc. Pest. (Heckenast, 1863. 48 p. 24 t.) kiadványban is.

³⁴ *Mentor. Erdélyi népkönyv*. Közhasznú ismeretek tára a honi szorgalom, s értelmesedés előmozdítására. Írják többen. Szerkeztí Nagy Ferencz. 1–2. köt. Kolozsvárt, 1842–1843. Tilsch és fia. I. k. 352. és 2. k. 310.

³⁵ Szász Domokos (Nagysenyed, 1838. máj. 25. – Kolozsvár, 1899. jan. 8.) már 1853-ban, 15 éves korában letette az érettségi vizsgát. 1859-ben kolozsvári lelkésszé választották. Tevékenyen részt vett az erdélyi egyházkerület ügyeiben. Egyházkerületi igazgatótanácsossá, 1878-ban főjegyzővé (generalis notarius), s 1885. május 26-án püspökké választották. 1896. február 25-től a főrendiház is tagjai közé választotta. Működésének eredménye a kolozsvári teológiai kar. Fontos szerepe volt a magyarországi protestáns egyesület és a magyarországi lelkészek özvegyei és árvái számára alapított gyámintézet megalapításában. Versek is írt, de főleg az egyházi irodalom terén publikált. 1862-ben vette feleségül vette örögi Nagy Ilkát. Egyetlen gyermekük Károly (1863–?), akit a magyarigeni kerület országgyűlési képviselővé, atyja halála után pedig Maros-Torda vármegye árvaszéki ülnökké választott. Szász Domokos testvére, Károly (1829–1905) szintén püspök volt (1887. június 7-től, a Duna-melléki Református Egyházkerületben). In: Szinyei: i. m.

³⁶ Nagy Miklós, örögi (Torda, 1840. május 30. – Budapest, 1907. július 10.) Pákh Albert halála (1867) után harmincnolc éven át a *Vasárnapi Újság* szerkesztője, a *Képes Néplap* és a *Világkrónika* megindítója és szerkesztője; a *Magyarország képekben*, valamint Jókai Mórral *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* magyar kötetek szerkesztője; az

Nagy Ferenc Kolozsváron, 1876. február 22-én hunyt el „huzamos és súlyos szenvedés után”.³⁷ „Tordára szállították önválasztotta nyugvó helyére, az ó-tordai szőlőbe a gyümölcsösök közé.”³⁸ Tordáról, az „ótárcai” szőlőből 1909-ben vitték át hamvait és a kolozsvári Házsongárdi temetőben helyezték el.³⁹ Arcképét újtordai Kőváry Endre (1832–1918) festőművész megfestette, de a festmény elkallódott, így nem ismerjük arcvonásait.⁴⁰

Tisztelői halála után egy körtefajtát is elneveztek róla, a „Nagy vajonca körtét”. Bereczki Máté idézett pomológiai munkájának 2. kötetében írja le ennek történetét: „E kitünő, későnyári és őszelői körtét a híres belga magonczozó, Grégoire nyerte magról, Jodoigne-ban, a hatvanas évek vége felé s ennek, és vele néhány, még el nem nevezett, körte újdonságainak elkeresztelését erdélyi barátaira bízta, kiknek gyümölcsöt ízelőül és ojtó vesszőt tovább szaporításul küldött volt e fajról is. E baráti körben aztán az egyik újdonság a nem rég elhalt, sokoldalú tudományosságáról, hazafias tevékenységéről széles körben ismert tanár, Nagy Ferencz nevéről Nagy Ferencz tanár vajoncának (Beurré professeur François Nagy) lőn elnevezve. A hosszadalmas elnevezés mindig akadályul szolgál valamely gyümölcs elterjedésének, – jónak láttam tehát e hosszadalmas elnevezést is főnebbi névre rövidíteni, annnyival is inkább, mert oly becsesnek találtam e körte fajt, hogy kíváncsnak tartom mielőbbi széles elterjedését mindenütt a testvér hazában, sőt még annak határain túl is.”⁴¹

A Nagy Ferenc által Tordán létesített gyümölcskertek egyikének, ha nem is sokkal későbbi, de további sorsáról értesülhetünk Törs Kálmán⁴² Bereczki Mátéhoz írt 1885. november 20-i leveléből, melyben úgy említi a Torda-Aranyos vármegyei Gazdasági Egyesület titkárát, Wolf Gyula gyógyszerészt,⁴³ mint aki tovább gondozza a szintén Nagy Ferenc által alapított egyesületi kertet: „[...] a’ Torda-Aranyos megyei gazd. egyesület gyümölcsfa iskoláját csakugyan lelkiismeretesen kezelik. Így jutok nem is drágán gyümölcs ismerethez, és azon fölül jó gyümölcshez is. Csemetém is innen a’ legszebbek.”⁴⁴

Eötvös Károly-féle Balaton körüli utazás résztvevője [1909]. Szerkesztői munkásságáról lásd Orosz Noémi: A Vasárnapi Újság (1854–1921) története. Debreceni Egyetem Informatikai Kar. Debrecen, 2009. (Hallgatói dolgozat. Témavezető: Bényei Miklós).

³⁷ Szentkúty Kiss Károly, Kálmán Farkas és Bierbrunner Gusztáv (szerk.): Új magyar Athenás. Bp., 1882–1887. 296.; Halálhíre: *Vasárnapi Újság*, 1876. (23. évf.) 9. sz. 141.

³⁸ Sajószentandrás. In: Szolnok-Doboka vm.

³⁹ Pintér János: i. m.

⁴⁰ „Kőváry egy idő óta tagadhatatlanul nagyon sokat haladott a festészetben, különösen szerencsés az arcképek eltalálásában, így az elhunyt [...] Nagy Ferenc [...] képei igen jól találtak, színezésük is elég eleven s mint arcképfestőt dicsérik.” Justus: Festmények és képek. [Az Iparműkiállításról.] In: *Kelet*. Kolozsvár. 1877. december 20. 291 szám, 1213. <http://www.erdelyimuveszet.ro/kataszter/keret/cikk/4.htm>

⁴¹ Bereczki, i. m. 2. kötet, 1882. 1.

⁴² Törs (Tircs) Kálmán (Rimabrezó, Gömör és Kishont vm., ma Rimavské Brezovo, Szlovákia, 1843. április 5. – Bp., 1892. augusztus 31) író, újságíró, politikus. A Petőfi Társaság alapító tagja (1876), a Hírlapírók Nyugdíjintézetének alelnöke. 1878-tól függetlenségi és 48-as párti programmal a szentesi választókerület országgyűlési képviselője, 1881-től az országgyűlés jegyzője. Új életrajzi lexikon. (Főszerk.) Markó László, Bp., Kiad. Magyar Könyvklub, Helikon Kiadó, 2001–2007. VI. kötet. 887.

⁴³ Wolf Gyula dr. tordai gyógyszerész. A Torda-Aranyos vármegyei Gazdasági Egyesület titkára. (Bereczki, i. m. 4. kötet 1887. 355.) Az EME II. Orvos-Természettudományi szakosztályának vidéki tagja (Torda). Az OMGE tagja, Tordán lakó gyümölcsész. Az Erdélyi Kárpát Egyesület tordai osztályának titkára.

⁴⁴ Tolnay Gábor (szerk.): i. m., 5. kötet (1884. november 20. –) 1885.január 5. – 1885. december 22. A-38. számú írat. [Kézirat – elektronikus megjelenés alatt].

A TORDAI GYÜMÖLCSFAISKOLA ÁLLOMÁNYÁNAK EREDETE. NAGY FERENC HAZAI ÉS KÜLFÖLDI KAPCSOLATAI

A 19. század közepén erősödött fel és tudatosodott a gyümölcsstermesztésben – elsősorban Entz Ferenc,⁴⁵ Girókuti P. Ferenc,⁴⁶ Bereczki Máté⁴⁷ és társaik tevékenysége eredményeképpen – a tájak alapvető adottságaihoz igazodó nemesítési igény, a hasonló körülmények között eredményesen termesztendő, ellenállóbb fajták országos elterjesztésének fontossága. Ebben gondot okozott a megfelelő fórumok és a pomológiai szakirodalom híján a fajtanevek sokfélesége, vagyis a különböző vidékeken azonos gyümölcsre használt elnevezések párhuzamossága (szinonimák), a fajtaazonosság ellenőrizhetetlensége. Legtöbbet e téren Bereczki Máté és az általa „Erdély gyümölcsheszétének Nestora”-ként⁴⁸ emlegetett Nagy Ferenc tettek, utóbbi főként a helyi fajták minősítésével, vizsgálatával egybekötött gyümölcskiállítások, az általa is végzett gyümölcsstermesztés és a gazdasági egyesületalapítások révén. Bereczki Máté a Kunágota határában fekvő gyümölcsösébe 1874-ben több fajtát egyenesen Nagy Ferentől, Kolozsvárról kapott (a „Batull” almát; a Havasi fürtös almát „Montinesko” alma név alatt, a Bánffy Pál almát, a Mosolygó almát).⁴⁹ E közvetlen fajtabeszerező kapcsolaton fölül Bereczki a Gyümölcsheszéti vázlatok kötetében több almafajtánál említi, hogy elsőként Nagy Ferenc leírásából ismerte meg. Így például az Erdély szépe, a Máдай kormos, a Magyar tángyér és Szász tángyér almákat [utóbbiak a ’tányér’ szó székely változatát is őrzik nevükben], a Batul, a Pónyik, a Havasi fürtös, a Marosszéki piros páris egyik változatát, a Markodi nőzsér és a Mosolygó almákat).

* * *

A most közölt kézirásos lista „Tudni valók” rovatában sok helyütt olvasható a gyümölcsfajta forrása, közülük a külföldiek a kor legnevesebb belga, holland, francia pomológusai, a nyugat-európai fejlett gyümölcsheszéti szakirodalom képviselői.

A belga *Van Mons Társaság* volt az egyik fő beszerző forrása Nagy Ferencnek, amelytől a részletesen fel nem sorolt, nyolc őszibarackfajtaival együtt összesen 16 gyümölcsfajta származott kertjébe. E társaság 1854. január 1-jén kezdte meg működését Saint-Remy-Geest-ben, a Jodoigne-től négy kilométerre fekvő kis brabanti faluban. Az alapítók egyik fő célja Jean-Baptiste Van Mons (1765–1842) gyümölcsheszéti hagyatékának és híres faiskolájának a megmentése volt. Másik fő céljuk a pomológiai tárgyú ismeretterjesztő, közművelő feladat felvállalása volt, melyet a belga és külföldi gyümölcsheszéti lehetőségek legnagyobb számban történő gyűjtésével és tanulmányozásával, a legjobbnak minősített variánsok, fajták megismertetésével, a tár-

⁴⁵ Entz Ferenc (Sümege, 1805. december 6. – Promontor-Budafok, 1877. május 9.), orvos, szőlész, kertész, az MTA levelező tagja (1858). Entz Géza (1842-1919) zoológus apja.

⁴⁶ Girókuti (Pinczker) Ferenc (Juta, Somogy vm., 1816. július 23. – Bp., 1895. szeptember 16.), mezőgazdász, közigazgatási író. Bővebb életrajzát lásd: Szabó Lóránd: Girókuti P. Ferenc. In: Magyar agrártörténeti életrajzok, A–H. Szerk.: Für Lajos, Pintér János. Bp., Kiad. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 1987. 641–644.

⁴⁷ Bereczki Máté (Romhány, 1824. szept. 24. – Kunágota, 1895. dec. 9.) pomológus. Részletes életrajzát lásd Tolnay Gábor (szerk.): i. m. 1. kötet, 12–22. (Elektronikus kiadás.)

⁴⁸ Bereczki a Gyümölcsheszéti vázlatok 1. kötet, 1877. 315. oldalán az 'Erdély szépe alma' leírásában nevezi így a „boldogult Nagy Ferencet.” A nesztör általában valamely testület, csoport legidősebb tagja. Görög eredetű szó. Nesztör, görög mitológiai alak, a bölcsességéről híres, magas kort megért püloszi király volt, aki Homérosz Iliászában és Odüsszeiájában is szerepel.

⁴⁹ Batul – Bereczki, i. m. 2. kötet 295.; Havasi fürtös alma – Bereczki, i. m. 2. kötet 365.; Bánffy Pál alma – Bereczki, i. m. 3. kötet 425.; Mosolygó alma – Bereczki, i. m. 3. kötet 427.

saság ingyenes tájékoztatóinak kiadása révén kívántak elérni. A védnökséget I. Lipót (1790–1865) belga király látta el, és kormány szintű támogatásban is részesültek. Az irányító testület, a Belga Királyi Pomológiai Bizottság székhelye Brüsszelben volt, a Van Mons Társaság gyümölcsöskertje pedig Saint-Remy-Geest-ben. A gyümölcsös területe végül 22 013 m²-nyire növekedett, ahol mintegy 6300 fa és csemete nevelésére volt lehetőség. 1853–1860 között „Annales de pomologie belge et étrangère”⁵⁰ címmel nyolc kötetben adták ki katalógusát, amelyben képekkel illusztrálva jellemezték a gyümölcskísérleti telepen termesztett vagy „tanulmányozás alatt álló” különféle fajtákat. A társaság induló létszáma 151 fő volt, tagjai belgák és külföldiek egyaránt lehettek. 1869-ben azonban a Társulat feloszlott.⁵¹

A Nagy Ferenc-féle tordai gyümölcsös fajtái között a *Johann Leonhard Haffner* (1802/3–1869. május 12.) vállalkozásából származók is fellelhetők voltak. A három Haffner testvér Cadolzburgban (Németország) 1849–1850-ben alapította gyümölcsfaiskoláját, amely az ő nevük alatt 1861-ig állt fenn. Ez volt az első magán gyümölcsfajta-kert Bajorországban. A termesztés fenntartásához a Haffner faiskola 500 guldent kapott éves állami támogatásként. Széles körben folytatta a gyümölcsfák oltóvesszőinek cseréjét, különösen szoros volt Erdéllyel a cserekapcsolata.⁵² 1849-től néhány évig itt dolgozott Friedrich Jakob Dochnahl⁵³ híres bajor pomológus (majd maga is önálló faiskolát rendezett be). Bereczki Máté alapvető gyümölcsészeti művében leírta a Haffner vajonca körtét, melyet a „Nürnberg mellett, Cadolzburgban fedeztek föl a Haffner testvérek, a kik ugyanott jeles faiskolával bírtak annak idejében.” Ugyanígy a Haffner őszi szilváját (Haffner’s Herbstpfleume), melyről megjegyzi: „Haffner Henrik, kereskedő nyerte magról, Nürnberghez közel, Cadolzburgban”. Mint írja „Gyakran termett már azóta nálam is, de vidékem mostoha viszonyai közt mindig csak mérsékeltet”.⁵⁴

A közölt forrásban „Gregoire” formában emlegetett gyümölcsész: *Grégoire, Xavier de Jodoigne* (1802–1887), a 19. század közepének neves belga amatőr kertésze, pomológusa volt. Nevét Grégoire-Nélis⁵⁵ formában is használta. Néhány adatot⁵⁶ közölt róla Eduard Lucas 1875-ben. Ezek szerint Grégoire „50 éve üzte a vöröstímári”⁵⁷ mesterséget Jodoigne-ben, 1829-től városi tanácsos is volt, de köz-

⁵⁰ Annales de pomologie belge et étrangère; publiées par la Commission royale de Pomologie. 1-8. kötet. Brüsszel, F. Parent, 1853-1860. [A Van Mons Társaság évkönyve.]

⁵¹ BESTOR [Belgian Science and Technology Online Ressources], a belga tudományos élettel kapcsolatos, tudósok életrajzát és intézmények történetét francia–angol–holland nyelven megjelenítő wikipedia-alapú honlap. <http://www.bestor.be/wiki/index.php/BESTOR>; http://www.bestor.be/wiki/index.php/Soci%C3%A9t%C3%A9_Van_Mons

⁵² Haffner faiskolájáról lásd az Obst- und Baugartenverein von Cadolzburg honlapján szereplő adatokat: <http://www.ogv-cadolzburg.de/chronik.htm> Érdekes adalék található Dr. Michael Kroner: Setzlinge aus Cadolzburg gelangten unbeschadet nach Brenndorf c. cikkében, mely szerint Brenndorfba (Botfalu), a szász Barcaság területére hibátlanul érkeztek meg, s később elterjedtek a Haffner faiskolától rendelt bogyós gyümölcsfajták. <http://www.siebenbuerger.de/ortschaften/brenndorf/nachrichten/allgemein/20363-setzlinge-aus-cadolzburg-gelangten.html>

⁵³ Dochnahl, Friedrich Jakob (1820–1904) neves szőlész, borász, pomológus, szakíró és helytörténész.

⁵⁴ Bereczki, i. m. 4. kötet 408–409. és 508. http://mek.oszk.hu/09600/09614/pdf/gyumolcs4_3.pdf

⁵⁵ Rokoni kapcsolata (ha nem pusztán névrokonság) a híres malinesi (Mecheln, Belgium) Jean-Charles de Nelis lovaggal (1748–1834), – aki szintén neves pomológusként számos gyümölcsfajta nemesített –, nem ismert.

⁵⁶ Nem tudunk sokat életéről, ahogyan Lucas az említett helyen írta: „csak azt tudom elmondani, amit tőle egy magánlevélben olvastam, mert sem közvetlenül, sem belga pomológus kollégáktól nem tudtam megszerezni az életrajzát.” Pomologische Monatshefte. Bd. 23. 3. Heft. 102–103. oldalakon, arcképével és aláírásával. http://pomologie.ub.tu-berlin.de/Pomologische_Monatshefte/Band_23.pdf

⁵⁷ A vöröstímárok (Rothgerber) neve onnan eredt, hogy főként csersavas módszerrel dolgozták ki a bőrt, azaz tölgyfakéregből, tölgyfagubacsból, gesztenye-, fenyő- és fűzfakéregből és a szőmörce leveléből készült cserlevet használtak. A bőr ennél az eljárásnál barnás-vöröses színt kapott. A fehértímárok (Weissgerber) megmaradtak a keleti tímós eljárás mellett, mely esetben a bőr fehér színűvé cserződött. Nyersanyaguk is eltért: „A marhabőrök cserzésével az úgynevezett

munkaügyi városi ülnöki tisztét fel kellett adnia a gyümölcsnemesítési tevékenysége miatt. Az 1875. évi, genti (Belgium) pomológiai kongresszust kísérő nagy gyümölcskiállításon Királyi érmet nyert bemutatott gyümölcsgyűjtéséért. Családja nőtagjairól (Catherine-Barbe Nélsről, Aglaë és Zéphirine Grégoire-ról) is nevezett el körtefajtákat. Az 1847 és 1871 között eltelt időszakban 85 új körtefajtát nyert magról.⁵⁸ Bereczki Gyümölcsészeti vázlataiban Grégoire híres „magonczozó”-ként említette, másutt híres jodoigne-i gyümölcsészként. Az 1867. évi párizsi kiállításon 265 saját gyümölcsvariánsával vett részt. A Királyi Pomológiai Társaság tagjaként országos kiállítások zsűrijében szerepelt. Ma Jodoigne-ben utca van róla elnevezve.

Nagy Ferenc a kertjében legjelesebbnek minősíthető gyümölcsök közé *De Jonghe, Jean (Johann) Joseph*⁵⁹ (1804–1876; másutt 1796–1872), belga kertész, epertermesztő, pomológus faiskolájából három fajtát vett fel. De Jonghe brüsszeli és genti kertészetében előbb egzotikus növényeket és virágokat termesztett, majd a 19. század közepén (1858 előtt) áttért a gyümölcsészetre, s főként az epertermesztésben ért el sikereket, több fajtát nemesített. 1854 és 1863 között 16 körtefajtát is nyert magról.⁶⁰ A Brüsszeli Florisztikai királyi Társaság titkára, a Genti- és a Mecheleni Botanikai és Kertészeti királyi Társaságok tagja; a Chalons-sur-Saône-i Kertészeti és Mezőgazdasági Társaság levelező tagja volt.

Nagy Ferenc listája két almafajta forrásaként említi a párizsi „*Jardin des plantes*”-ot. A Gyógynövények Királyi Botanikus Kertje („*Jardin royal des plantes médicinales*”) 1635-ben XIII. Lajos francia uralkodó óhajából létesült, Guy de La Brosse (1586–1641) francia botanikus és orvos alapította, később általában *Jardin du roi* (Királyi Kert) vagy *Le Jardin des Plantes* néven emlegették. 1793-tól a Nemzeti Természettudományi Múzeumhoz tartozott, de oktatási intézményként és kutatóhelyként is funkcionált, nagy kiterjedésű mezőgazdasági kísérleti telep tartozott hozzá.⁶¹ 1824-től a múzeum dolgozója volt a híres belga származású botanikus, Joseph Decaisne (1807–1882), aki 1832-től vezetője lett a múzeum csemetekertjének. 1858–1875 között kilenc kötetben szisztematikus, ábrákkal ellátott ismertetést adott a múzeum gyümölcsöskertjének közel 400 körtefajtájáról.⁶² 1847-től a Francia Természettudományok Akadémiájának (l'Académie des sciences) tagja, 1864-ben alelnöke, majd 1865-ben elnöke volt.⁶³

A „Frédéric de Würtemberg” körtét *Eduard Lucastól* (1816–1882), a kor egyik legjelentősebb német pomológusától szerezte be Nagy Ferenc. Lucas volt korának legkiemelkedőbb gyümölcsismerője. Bereczki Máté is számos oltóvesszőt vásá-

vöröstímárok (Rothgerber) foglalkoztak, míg a bárány és kecskebőr kikészítésével a fehértímárok (Weissgerber).” In: Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsénymók. In: Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1., 1963. 185–219. <http://epa.oszk.hu/01600/01610/00001/pdf>

⁵⁸ Gilbert, Charles [az Anvers-i Pomológiai Bizottság elnöke]: *Les fruits belges*. Bruxelles, 1874. 9. <http://users.telenet.be/pomologie/GILBERT.pdf>

⁵⁹ Nevét Dejonghe alakban is használja a szakirodalom. Művei: *Traité de la culture de Camellia*, Bruxelles, Deprez-Parent, 1851; *Traité méthodique de la culture du pélargonium...*, Bruxelles, J. B. Tircher, 1844; *Monographie du genre Cyclamen, de sa culture et de sa multiplication*, Bruxelles, Tircher, 1844. *Extrait du Catalogue général des plantes et des arbres fruitiers des serres et des jardins*, Bruxelles, 1854. 47.

<http://www.bellepoqueemise.be/index.php/verloren-groenten-vergeten-tuinbouwers-verdwen> (Pdf 2: 24.)

⁶⁰ Gilbert, Charles: i. m. 9.

⁶¹ Ma a Természettudományi Múzeum (Muséum National d'Histoire Naturelle) területéhez tartozik és egyéb épületek is találhatók itt. <http://www.mnhn.fr/fr/visitez/galeries-jardins-zoos>

⁶² *Le Jardin fruitier du Muséum, ou Iconographie de toutes les espèces et variétés d'arbres fruitiers cultivés dans cet établissement avec leur description, leur histoire, leur synonymie* (9 volumes, 1858-1875).

⁶³ http://fr.wikipedia.org/wiki/Joseph_Decaisne

rolt tőle, és hozzá folyamodott, ha vitás kérdés tisztázására volt szükség.⁶⁴ Lucas a Dessau melletti Luisiumban kertészetet tanult 1831-től, majd Greifswaldban, Erfurtban és Münchenben dolgozott. Felsőfokú tanulmányai után 1840-től kertészként működött Regensburgban, mint a botanikus kert vezetője. A hohenheimi királyi mezőgazdasági akadémián (Universität Hohenheim – Landwirtschaftliche Hochschule) 1843-tól kertészetet és gyümölcsészetet tanított. Munkássága elismeréseként 1853-tól kertészeti felügyelőnek nevezték ki. 1866-ban a tübingeni egyetemen doktori címet is nyert. Németország első pomológiai intézetét 1860-ban alapította meg. A reutlingeni kertészeti, gyümölcsstermesztési és pomológiai magán-tanintézet (Lehranstalt für Gartenbau, Obstkultur und Pomologie zu Reutlingen), majd az intézmény vezetését Frigyes nevű fiának adta át. A gyümölcsismeret igen alaposan tanította, tanítványai közül többen maradandót alkottak a pomológia terén is. A Német Pomológiai Társaság (Deutsche Pomologenverein) alapítója, 1877-ig vezetője volt. A kor legjelentősebb szaklapját ő alapította 1855-ben, ez a *Monatsschrift für Pomologie und Praktischen Obstbau* (1855–1865), amely később még több évtizeden keresztül (ugyan más-más címen, de felvállaltan jogutódjaként) a gyümölcsészet fő ismeretgyűjtő és -terjesztő fóruma lett.⁶⁵

Georg Liegeltől (1777–1862) származott Nagy Ferenc tordai kertjében a szilva-fajták nagy része. Az itteni viszonyok között azonban – amint megjegyzésében kiemelte – nem mind váltak be. Liegel gyógyszerész végzettségével, a csonthéjasok termesztésére specializálta magát, 1810–1822-ig Braunau város polgármestere is volt.⁶⁶

A tordai kert állományába kerültek még tiroli fajták „Tahlinger útján”. Tahlinger (vagy Thalinger) személyét és a „Grätz”⁶⁷ megjegyzésű, feltehetően osztrák eredetű nem tudtuk felderíteni.

* * *

⁶⁴ Mint halálakor is megemlékezett róla 1882. augusztus 19-i levelében: „Az ő halála csapás nem csak a németekre, hanem az egész emberiségre nézve. Kihez fordulunk ezután, ha egy-egy ismeretlen jeles gyümölcs valódi nevét hasztalan kutatjuk könyveinkben? Én nem ismerem az élő gyümölcsész-tekintélyek közt egyiket sem, a ki gyümölcsismeret dolgában nyomaiba hághatna a boldogultnak. Szívem mindannyiszor elszorul a fájdalomtól valahányszor arra gondolok, hogy az az élő forrás, honnan ismeret szomjam enyhíteni szoktam, örökre eldugult előttem.” Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. In: Tolnay Gábor (szerk.), i. m. 3. kötet. 384. (Elektronikus kiadás.)

⁶⁵ *Illustrirte Monatshefte für Obst- und Weinbau* (1865-1874), *Pomologische Monatshefte* (1875-1905) majd *Deutsche Obstbauzeitung* (1906-1922) címen futott. Johann Georg Conrad Oberdieckkel termékenyen működött együtt, társ-szerkesztőkként gondozták az előbbi szaklapot. Ugyancsak Oberdieckkel együtt 8 kötetben jelentette meg az *Illustrirte Handbuch der Obstkunde* című, több mint kétezer gyümölcs leírását tartalmazó művét (1858–1875, Stuttgart-Ravensburg). *Die Lehre vom Obstbau* (A gyümölcsészet tana) című szakkönyvét Villási Pál magyar nyelven is megjelentette átdolgozott kiadásban (Bp., 1879.). Lukácsy Sándor *Gyümölcsfaiskolák* címmel jelentette meg Lucas nyomán írt művét (Pest, 1859.). Forrás: Pallas 11. kötet, Bp., 1895. 703.; Bereczki Máté levelei. Közread. Szabó Pál. Szerk. Csoma Zsigmond és Oroszi Sándor. Kiad. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1995. 241.

⁶⁶ Liegel Georg (1777–1862) pomológus és gyógyszerész. Mezőgazdász apjától már 11 éves korától kezdve elsajátította a földművelési és kertészeti ismereteket. Orvosi, teológiai és gyógyszerészeti tanulmányai után 1803-tól Braunau városában gyógyszerész lett, majd 1809/1810-től 1822-ig a város polgármestere. 1805-ben kémiai, ásványtani és botanikai tanulmányokat is folytatott. Gyümölcsészeti tevékenysége alapján főként a szilvák nagy szakértőjévé és nemesítőjévé vált. Részletes életrajzát lásd Meindl, Konrad: *Geschichte der Stadt Braunau am Inn*. II. Theil. Braunau, 1882. 77. „Braunau polgármesterei és városbírái 1465-től” című fejezet lábjegyzetében. <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC08718610/82/> és Wilsch: Liegel Georg. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (ÖBL). Band 5. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1972, 208–209. http://www.biographien.ac.at/oeb1_5/208.pdf; 209.pdf

⁶⁷ A stájerországi Grazi-medence termékeny, mediterrán jellegű gyümölcsészetéről híres volt. Talán az itteni, korán létesült, központi, grazi faiskola lehet a forrása e gyümölcsöknek. Lásd *Beschreibung der Obstsorten in der Central-Baumschule am ständischen Musterhof zu Grätz*. Publ. k. k. Landwirtschaftsgesellschaft in Steiermark, Grätz 1833.

A tordai gyümölcsös fajtáinak legtöbbjénél hazai forrásra utal a pomológus. Nagy Ferenc sok ősi, erdélyi gyümölcsöt előbbre helyezett, mint a külföldről beszerezhető és nem mindig alkalmazkodó fajtákat, így arányaiban nagy súllyal szerepelnek a környéken termesztett gyümölcsfajták, ezeknél csak annyit jegyzett meg, hogy „ismeretes”. Nagy Ferenc 1853-ban megjelent kiállításismertetőjében felsorolta a csak Kolozsváron található neves és nemes fajtaanyagot tartalmazó gyümölcsösöket.

A Cseh János és Bodor Pál csemetekertjein és gyümölcsösein kívül híres volt Dobay György „legbecsesebb kertje” a Házsongárdban, amelyben „a nálunk megtalálható külföldi, úgy szinte a hazába található mindennemű gyümölcsökből” léteztek termőfák. Említésre érdemes volt „Schütz József úr terjedelmes kertészete a felső Házsongárdban,” amely „több jó féle alma és körtefajokkal bír; de főereje ritka fajú cseresznyéiben rejlik.” A Kétvízközben levő Darnóczy-féle kertet Bazalicza Mátyás⁶⁸ nyitrapereszlényi plébános, „tapasztalt gyümölcsenyésztő” rendezte be, aki az 1845–1848-as évek között katalógust is kiadott, melyben 40 almát és 30 körtét nevezett meg, s ezek mindegyikéből volt a Darnóczy-kertben is. A „legavatottabb pomológusok egyikének” nevezte Nagy Ferenc 1853. évi kiállítási tudósításában⁶⁹ Miké Sándort, akinek a Brétfői-hegyen volt a gyümölcsöse, benne „ritka fajú” cseresznyékkal és körtékkel. „Végre az úgy nevezett Békás-szőlőhegyben Kovács Mihály úr gyümölcsöse érdemli meg az ismertetést,” melyben különösen az őszi körték tűntek ki.⁷⁰

A hazai faiskolai források már több évtizedes múlttal rendelkeztek, s a már termőre fordult gyümölcsfák fajtáit is bizonyára évekkel korábban szerezte be tőlük Nagy Ferenc. Jegyzéke szerint ezek az alábbiak voltak:

A legtöbb fajtát *Oroszvár*⁷¹ megjelöléssel látta el a pomológus (16 fajtát a nyolcféle – külön nem részletezett – őszibarackkal együtt). Oroszváron működött ebben az időben Klauzál Imre (1799–1847) mezőgazdász, 1833-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1840-ben az általa bérelt (borostyánkői uradalomhoz tartozó) Tarcsán növénytermesztési és -nemesítési intézetet alapított, melyet később a Moson vármegyei Oroszvárra költöztettek. Idősebb Egán Ede⁷² (1811–1880) végig

⁶⁸ Bazalicza Mátyás [Bazilicza vagy Bazalica] (1787–1848) pomológus, r. kath. plébános Nyitrapereszlényben, ahol jeles gyümölcsöse és szőlője volt. Gyümölcsfaiskolája a harmadik országos jelentőségű gyümölcsfajta-gyűjtemény volt Magyarországon. A Magyar Gazdasági Egyesületnek többször tett a gyümölcsészet terén hasznos szolgálatot; később nyugalomba vonult és 1848. szept. 27-én meghalt Budán, 61 éves korában. Munkája: *Catalog der Nitra Pereszlényer Obstbaumschule, nebst kurzer Darstellung der neuesten Fortschritte in der Obstkultur, und streng kritische Auswahl der allervorzüglichsten bis jetzt bekannten Obstsorten, ihre Rangordnung nach Grösse der Frucht, Reifzeit und Dauer, Schönheit, Geschmack und daraus hervorgehender Werth*. Pest: Landerer János. 1836., az első rendszerezett, fajta-kritikával ellátott ismertető. Ő kezdte terjeszteni a Magyar rozmarin almát. Irodalom: Szinyei: i. m.; Surányi Dezső: Gyümölcsfaiskolák kialakulásának története Magyarországon. *Kertgazdaság*, XXXIX. (2007) évf. 1. szám, 17–26.

⁶⁹ Nagy Ferenc: *Értesítés és még valami a Kolozsvárt 1852. December napjaiban tartott Gyümölcs-kiállításról*. Kolozsvár, 1853. – Idézte Nagy-Tóth Ferenc: i. m. 76.

⁷⁰ Nagy-Tóth Ferenc. Uo.

⁷¹ Oroszvár (Rusovce, SL, Pozsony településrésze) ma történeti kertként nyilvántartott parkja a Zichy-Ferraris Emánuel (magyarosan Zichy Manó) által építtetett kastély körül terül el. Zichy-Ferraris 1808. december 26-án született Bécsben. Tizenkét évig szolgált a császári hadseregben, majd leszerelése után a Moson megyei birtokán – Oroszváron – gazdálkodott. 1837-ben megnősült, majd 1841 és 1844 között építtette fel a „magyar Windsornak” is nevezett monumentális kastélyát oroszvári birtokán. Később csatlakozott a Batthyány Lajos vezette főrendi ellenzékhez, és harcolt a szabadságharc győzelméért. A szabadságharc bukása után belső emigrációban élt birtokán. 1861-től a felsőház tagja, 1867-től országgyűlési képviselő. Felesége halála után a reprezentatív, Pozsonyhoz és Bécshez egyaránt közel fekvő oroszvári kastélyából Somlószőlőre költözött. 1877. április 5-én hunyt el, Budapesten. A kastély melletti gyümölcsös messze földön híres volt. (Enszől Imre: Zichy-Ferraris Manó. In: Moson megyei életrajzi lexikon – online, Huszár Gál Vároosi Könyvtár, Mosonmagyaróvár) <http://mmel.nansoft.hu/?o=szc&c=648#C648>

⁷² Walleshausen Gyula: Ki volt idősebb Egán Ede? In: Vasi Szemle, 2005/3. szám, 322–331. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2005/03/walleshausen.htm>

vele együttműködve (és Czilchert Róberttel társulva), e tevékenységét Klauzál halála után is tovább folytatta, egyéb ágazatokkal együtt. Ennek nyomdokain létesült az a vállalkozás, mely 1873-ban Oroszvári Növényművelő Intézetként kínálta terményeit és nemesített növényeit. Árjegyzékük és katalógusuk fennmaradt az 1835–1855 közötti időből.⁷³

A nyolc (nem részletezett) őszibarackfajtaival együtt Nagy Ferencnek 14 fajtát sikerült oltania és szaporítania tordai gyümölcsösében, melyek forrása „Siebenfreund”-ként szerepel listájában. E fajták küldője *Siebenfreund (Nepomuki) János* gyógyszerész, nagyszombati birtokos és jeles gyümölcsenyésztő, borász volt.⁷⁴ A nagyszombati (Pozsony vármegye) gyógyszerár-tulajdonos, „gyárnok” és földbirtokos a Magyar királyi Természettudományi Társulat rendes tagja, de ezen fölül Európa és Amerika több természettudományi és kertészeti társulatának is tagja volt. Lukácsy Sándorral együtt alapították a Magyar Kertészeti Társulatot 1858-ban. Többször utazott külföldön és ott huzamosabb ideig tartózkodott. Számtalan kiállításon vett részt és nyert díjat különböző terményeivel és állattenyésztéséből eredő ipari termékeivel. 1866. november 9-én hunyt el Nagyszombatban, életének 58. évében. A hazai és külföldi gazdasági és kertészeti hírlapoknak szorgalmas munkatársa volt.⁷⁵

Érdekes, hogy a tordai kertben a Skublics-kertészettől beszerezett fajták legtöbbje valójában külföldi fajta volt, a kertészetnek azonban egy saját magoncát is eredménnyel termesztette tovább Nagy Ferenc, mégpedig a Szentbalási vajas nyári körtét, amelyet így jellemezett: „Skublics magoncza. 1845-ben kaptam tőle. Egyike a legfinomabb nyári körtéknek. Érik sept. elején. A kisebb körték közé tartozik.” *Skublics Károly* (1779–1853) táblabíró, könyvtáralapító volt. Zalaszentbalázi gyümölcsöskertjének ismertetését – a cseresznyékkal kezdve – 1841-ben jelentette meg a Gazdasági Egyesület által kiadott *Gazdasági Tudósítások* című periodikában, majd 1842-ben a barackok és a szilvák ismertetésével folytatta.⁷⁶ A Skublics-család nagy könyvtárát Zala vármegyének adományozta.

A Kolozsvár környéki *Dobay-féle*, és a *Darnóczy-féle* kertről már volt szó Nagy Ferenc 1853. évi kiállításismertetésének kapcsán. Előbbiből kilenc gyümölcsfajtát, utóbbiból csak egyet említ meg Nagy Ferenc, de azt is úgy, mint ami közvetetten

⁷³ Még tarcsai időszakából: *Klauzál Imre és Társai juh és növénytenyésztése Tarcsán*. Hágó kosok, Dáhlák (Georginák), Fuchsiák, Verbenák, Petuniák, Phloxok, több egyéb évelők 's a' t. Tavasz és nyár 1846. [Bécs], 1846. Anton Benko ny. 48 l.; *Klauzál Imre társai Növény-tenyésztési intézete*. [H. n.], 1847. [2], sárga papíron (OSZK. Kny. 1847. 4°/22. Kisnyomtatványtár); *Ennek előtte Klauzál Imre Társai cím alatti, most Oroszvári Növény-művelési Intézet árjegyzéke*. IX. Oroszvár: Oroszvári Növény-művelési Intézet, 1852 [H.n.]. Druck von Carl Friedrich Wigand, 23. (OSZK Kny. C 1.225. Kisnyomtatványtár)

Az intézetről lásd: Walleshausen Gyula: Ki volt idősebb Egán Ede? In: *Vasi Szemle* (online), 2005. 3. szám, 322–331. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2005/03/walleshausen.htm>

⁷⁴ *Siebenfreund János* Nagyszombatban 1847-ben 1400 alma-, 1100 körte-, 225 szilva- és 28 sárgabarackfajtát tartott, kontrollfajtákhoz hasonlította az újakat. (Surányi Dezső: A fajtagyűjtemények jelentősége. A génbank gyűjtemények fontosságáról. In: *Mag. kutatás, fejlesztés és környezet*. 2007. 2. (májusi) szám, 24. http://www.omgk.hu/ELFO/mag07_2.pdf)

⁷⁵ *Siebenfreund (Nepomuki) János* (1808-ban született, de pontos dátumot nem ismerünk.) Sikeres szőlész-borász is volt. Selyemhernyó- és baromfitenyésztésben is kísérletezett új fajták honosításával. In: Színnyei: i. m.; *Falusi Gazda* 1856. I. füz. 141. Gyászhire *Vasárnapi Újság*, 1866. 13. évf. 46. szám, 566.

⁷⁶ *Gazdasági Tudósítások*. Kiad. a Magyar Gazdasági Egyesület. Szerk. Kacsovics Lajos és Török János. V. évi folyamat, 1. füzet. *Gazdasági Tudósítások és Rohonczi Közlemények*. Kiad. Magyar Gazdasági Egyesület. II/1. Budán, 1841. 68. oldaltól; Második közleményét lásd *Gazdasági Tudósítások*. Kiad. a Magyar Gazdasági Egyesület. Szerk. Kacsovics Lajos és Török János. V. évi folyamat, 4. füzet. *Gazdasági Tudósítások és Rohonczi Közlemények*. Kiad. Magyar Gazdasági Egyesület. II/1. Budán, 1842. 94. oldaltól. Könyvadományáról lásd Fülöp Géza: Skublics Károly és Zala megye könyvtára. (A reformkori magyar könyvtárügy történetéhez.) In: *Magyar Könyvszemle*, 1975. 313–320.; Fülöp Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára.) In: *Magyar Könyvszemle*, 1974. 249–261.

Bazalicza Mátyás római katolikus plébánostól származik, miután a kert berendezésében ő vett részt.

Már önállóan a Bazalicza-féle nyitrapereszlényi⁷⁷ gyümölcsöst adja meg közvetlen forrásként négy fajtánál. Bazalicza plébános szakértő pomológus és neves szőlőtermesztő is volt, a Magyar Gazdasági Egyesületnek többször tett a gyümölcsészet terén hasznos szolgálatot; később nyugalomba vonult és 1848. szeptember 27-én hunyt el Budán, 61 éves korában.

A később Breda renet néven honosodott Jakab király (König Jacob) I. osztályú alma forrása *Gallini Ferenc* (1792–1870) kertje volt. Gallini botanikai és vegytani érdeklődése miatt gyógyszerész lett. 1815-től Lugoson gyógyszer-tulajdonosként dolgozott, szabadidejében foglalkozott a botanikával és a gyümölcsstermesztéssel, majd – szőlőbirtokot szerezve – a borászattal is. Számos szakcikket írt a borászati önálló lapokba. 1863-ban a Gyürky Antal szerkesztette Borászati és Kertészeti Füzetek közölte könyvmatos arcképét. Az ott leírtak szerint több ízben beutazta a hazai és a külföldi (Johannisberg, Rajna, Mosel, Neckar környéki) szőlővidékeket, s „az ő válogatott szőlővesszei a két hazában legkeresettebbek, borait pedig külföldön igen szívesen vásárolják, és nem egyszer adott el 50–60 uj forintot akónként nagyobb készlet bort.”⁷⁸ Szakértelmét mutatja, hogy az 1870. évi *Borászati Füzetek*ben róla megjelent nekrológ szerint „Senki sem értett hazánk szerte jobban az okszerű borkészítés- és kezeléshez, mint ő.”⁷⁹

A „Bátorkesziből”⁸⁰ megjegyzéssel ellátott fajták *Kováts József* (1807–1888) gyümölcsész bátorkeszi faiskoláját jelentik. Fontos szerepet játszott faluja életében mint református lelkész, de nagy hírű pomológusként is fejlesztője volt a község gazdasági boldogulásának. Szabadidejében behatóan foglalkozott gyümölcs- és faiskolai termesztéssel. 1840-ben nagyszabású gyümölcsfaültetésbe kezdett. Külföldön is tanulmányozta a gyümölcsstermesztést, amelynek minden ágazatával foglalkozott. Emlékét máig híven őrzik: róla nevezték el a bátorkeszi Kováts József Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskolát. Igen jelentős szakirodalmi munkássága mellett Bátorkeszi életében az itt töltött 58 év alatt kiterjedt közérdekű tevékenységet is folytatott.⁸¹

A zentelki⁸² *Török Zsigmond*⁸³ a Pozmán (Pázmán alma) magjáról nevelődött Zentelki magonc „feltalálójaként” említi Nagy Ferenc.⁸⁴

⁷⁷ Nyitrapereszlény (Nyitra vm. – Ma: Preselány, SL.)

⁷⁸ *Borászati és Kertészeti Füzetek* V–VI. füzet, 5–7. (1863)

⁷⁹ Szinnyei: i. m.; *Borászati Füzetek* II. évf. V. füzet 320. (1870. május). A közölt megemlékezés kezdete: „*Gallini Ferenc* nekrológ: Meghalt Lugoson április 19-én, áldásos életének 78-ik évében.”

⁸⁰ Bátorkeszi (Esztergom vm. – Ma: Bátorove Kosihy, SL.)

⁸¹ Kováts (Kovács) József (Lakszakállas, Komárom vm., ma: Sokolce, SL, 1807 – Bátorkeszi, Esztergom vm., ma: Bátorove Kosihy, Szlovákia, 1888. március 7.) református lelkész, pomológus, szőlész. Főbb munkái: *Kalauz a gyümölcsfaültetés, nyelés és a Bátorkeszi faiskolában található csemetékben vagy oltóvesszőkben megrendelhető gyümölcsfajok közül*. Pest, 1861.; *A Bátorkeszi gyümölcs és szőlő-telepek név és árjegyzéke az 1869-70. idényre*. Ismeretterjesztő közleményekkel közzé teszi Kovács József tulajdonos. Pest, 1869. Lásd Szinnyei: i. m.

⁸² Zentelke, Kolozs vármegye, Bánffyhyunyadi járás (Ma: Kalotaszentkirály, Săncraiu, R. része). A Bánffy grófi család birtoka volt. Magyar Néprajz, 8. kötet Kalotaszentkirály – Zentelke címszó. Ma egyike annak a 14 településnek, amelyek a megyében GMO-mentes régiót alakítottak.

⁸³ Törökfalvi Török Zsigmond (1791–1871. október 9.), gyümölcsöse volt Zentelkén (Zam) és Kalota-szentkirályon. Felesége Benedek Polixéna (Nagykapus, 1824–Kalotaszentkirály, 1889. dec. 26.), a nagykapusi ref. lelkész leánya volt. Ők lehettek az ún. Török-kert tulajdonosai, amelynek közelében – szintén az ő telekrészüik felvásárlása után – épült fel később a kalotaszentkirályi iskola. Fiuk, Török Károly (1840. március 28. – 1885. október 11.) a bánffyhyunyadi járás főszolgabírája, aki egy kártyavesztés miatt 45 évesen öngyilkos lett. Felesége Boncza Berta volt. Az ő Török Berta nevű leányuk ment férjhez saját anyai nagybátyjához, a nála 28 évvel idősebb Boncza Miklóshoz. Házasságukból egy leány született Boncza Berta, azaz a későbbi Csinszka, Ady Endre felesége. Törökfalvi Török Zsigmond a kalotaszentkirályi református temetőben nyugszik feleségével és kiskorukban elhunyt gyermekeivel. Forrás: OSzK. Gyászjelentések;

A most ismertetett gyümölcskatalógusban Encz írásmóddal írt *Entz Ferencről* szintén megemlékeztünk írásunk legelején, amikor a gyümölcsstermesztés e korszakának legnagyobb alakító személyiségeiről tettünk említést. A tordai kert gyümölcsfajtái között felsorolt Ananász kálvil forrását, melyet „Lorényitól” megjegyzéssel jelölt Nagy Ferenc, illetve a Belle de Bruxelles körtefajta idekerülését, melynek küldője „Neumann”-ként szerepel a listában, nem tudtuk beazonosítani.

* * *

A korabeli nemzetközi szakirodalom friss nyomon követése látható Nagy Ferencnek a Liegel vajonca körte nevéhez írt megjegyzésében: „Miután a Kopertische Butterbirnére ruházták át a’ Liegel nevet, nem tudom ez é a’ Kopertische, vagy van külön még egy Liegel körte?” A boskoop-i (Hollandia) Pomológiai Társaság kiadásában Samuel Berghuis eredeti rajzaival 1864 és 1868 között Groningenben (Hollandia) napvilágot látott „Holland gyümölcsöskert”⁸⁵ című kiadvány 2. kötete (Körte és csonthéjas gyümölcsösök) még Kopertscher főcím alatt nevezi meg e körte-t, bár felsorolja azokat a német pomológiai munkákat, ahol szinonimaként a Liegel téli vajonca megnevezés szerepel.⁸⁶ Bereczki Máté 10 évvel később – ugyancsak felsorolva e körte szinonimáit⁸⁷ – már az ekkorra rögzült Liegel téli vajonca (Liegels Winterbutterbirn) név alatt tünteti fel, bár soraiból kiderül, hogy még számos eltérő megnevezés volt forgalomban 1877-ben is. Itt írja: „Minthogy a francziák, németek és csehek egyformán magukénak tartják e gyümölcsfajt; származása felől alig jöhetünk tisztába. Elég az hozzá, hogy a jelen század elején kezdett csak elterjedni. Ojtó veszszejét Oberdiecktol⁸⁸ főnebbi [Liegel téli vajonca], valódi neve alatt; Kovács Józseftől »Téli esperes« hamis név alatt; legújabbán Boisbuneltől,⁸⁹ – másod kézből, »Président de Bouteville« név alatt kaptam. BM.”⁹⁰

* * *

Péter Mónika Mária: Ady Endre Kalotaszegen. In: *Magiszter*, XII. évf. 2014. 6. szám, Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége. Online folyóirata. http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2014/tavasz-nyar/18peteraadyrokonsa-g136_146.pdf

⁸⁴ Bánffy Pál alma. In: Bereczki, i. m. 3. kötet, 1884. 425. „Származása. E becses téli almafaj hazája Erdély. Valószínűleg Zentelkén, Bánffy-Hunyad közelében kelt magról. Főnebbi nevét f. század első negyedében legidősebb Bodor Pál, Erdélynek akkoriban legkitűnőbb gyümölcsésze adta ez almának, mely jelenleg Erdélyben Zentelki magonc név alatt is széles körben ismeretes. Ojtóveszszejét 1874-ben bold. Nagy Ferenc tanár volt szíves nekem megküldeni Kolozsvárról. Több ízben temmert már nálam. Fajom valódisága kétségtelen. BM.” Lásd még Bodor Pál, id.: *Erdélyi Gazda* 1884. évi folyama 3. és 4. lapján. In: Ambrus Lajos: i. m.

⁸⁵ Der nederlandse Boomgaard. Szerk. és közreadja a Bestuur der Vereeniging tot Regeling en Verbetering van de Vruchtsoorten te Boskoop [Pomológiai Társaság, Boskoop], Berghuis, Samuel eredeti rajzaival, H. C. Van Hall előszavával. Kiad. J. B. Wolters, Groningen, 1864–1868. II. kötet. Körte és csonthéjas gyümölcsök.

⁸⁶ De nederlandse Boomgaard. Szerk. és közreadja a Bestuur der Vereeniging tot Regeling en Verbetering van de Vruchtsoorten te Boskoop [Pomológiai Társaság, Boskoop], Berghuis, Samuel eredeti rajzaival, H. C. Van Hall előszavával. Kiad. J. B. Wolters, Groningen, 1864–1868. II. kötet. Körte és csonthéjas gyümölcsök – A kötet anyagának adatbázisa M. Coen Ballintijn által közreadva, Paterswolde, 2001 <http://library.wur.nl/speccol/fruithof/dnb2/Algemeen/Strtmenu.htm> ;

Kopertscher körte: <http://library.wur.nl/speccol/fruithof/dnb2/Peer/TxtPla/TxPl53.htm>

⁸⁷ Szinonima: Kopertscher körte, Count Coloma, Suprême Coloma, Colomas köstliche Tafelbirn, Unique musquée, Prince Schwarzenberg, Beurré Drapier. Bereczki, i. m. 1. kötet, 1877. 217.

⁸⁸ Oberdieck, Johann Georg Conrad (Wilkenburg, 1794. augusztus 30. – Herzberg, 1880. február 24.), német lelkes és pomológus. Részletes életrajzát lásd Tolnay Gábor (szerk.): i. m. 1. kötet, 69. és Heß, Wilhelm, „Oberdieck, J. G. C.” In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 24 (1887), 87–88 [Online] <http://www.deutsche-biographie.de/ppn117075647.html?anchor=adb>

⁸⁹ Felső-Normadiát termékeny talaja, csapadékban gazdag óceáni éghajlata a gyümölcsnemesítés egyik centrumává tette, így Rouent és környékét is. Itt működött két generáción át a Boisbunel kertészete. Az apa (Louis Michel: 1783–1856) és fia (Alphred Théodor: 1829–1896) számos kiállításon jelent meg és nyert újdonságaival. Összesen 10 körtefajta szemzójahajtása származott közvetlenül tőlük Bereczki kertjében, de közvetítéssel (pl. a kolozsvári Veress Ferenc fényképész-től) is sok, így a híres, 1855-ben megjelent Nemes Kraszán körte (Passe Crassane). Surányi Dezső: 140 éves génbank (A kunágotai Bereczki Máté fajtagyűjteményei). In: *Agrártörténeti Szemle*, XLIX. (2008) évf. 1-4. szám, 273.

⁹⁰ Bereczki, i. m. 1. kötet. 1877. 217.

Nagy Ferenc gyümölcsstermesztési elve az volt, hogy vidékenként kevés fajta szükséges, de azokat jól kell megválasztani, figyelembe véve a talajadottságot és az éghajlati viszonyokat. Amint azt a halála után közzétett leveléből olvashatjuk a szilvafajtákkal kapcsolatban:

„A’ mi a szilvákat illeti: 2 évtized előtt hozattam az erdélyi egylet s a magam számára az európai leghíresebb szilvatermelőtől⁹¹ s tekintélytől 60 fajba oltógalyat, rábizván azokat legbölcsebb tapasztalása szerint a 4–500 fajból kiválogatni. Ezek rendre termés alá jöttek. Nagy részét rendre elvetettük, egyik csak formájaért, a másik szépségeért ért valamit, de csemegegyümölcsnek vagy kereskedelmi árunak nagy része semmit se ért. Gazdasági gyümölcsnek ítéletem szerint első helyen állanak: a besztercei szilva, zöld ringló; aszalványnak és csemegeének: olasz szilva, sárga mirabelle, fehér perdrigon, Bavay ringlója, muskotál berzencei; házi orvoságnak s aszalványnak egyszersmind az úgynevezett kövér szilva; a többi csupa luxus.”⁹²

Szőlőtermelési elveit az Erdélyi Gazdasági Egyesület pályázatára beküldött írásában foglalta össze. „Mit termesszen a Torda-Aranyosi borvidék szőlésze, hogy szőlőiparával jólétre jusson?” (Kolozsvár, 1875. Tíz arannyal jutalmazott pályamű). Munkájából megtudhatjuk, hogy az 1870-es években a Fehér boros, Kövérszőlő, Somszőlő, a Piros boros, a Hóvíz, Leánykaszőlő terjedt el leginkább Erdélyben. Ezek közül szerinte a Som és a Leányka termesztése ajánlott elsősorban. A külföldi fajták közül a Rajnai rizlinget és a Ruhlandit⁹³ javasolta. Szőlőfajtáiról e kézírásos forrásban csak rövid említést tesz.

⁹¹ Liegel, Georgról (Braunau) van szó.

⁹² A *Nemere* hírlap Közgazdaság rovatában: Aloe álnéven a „Feketeügy mellől” közreadott közlemény. Nagy Ferenc 1876. július 16-án, Tordán kelt levele. In: *Nemere* 7. évf. 7. szám (1877. szerda, január 24.)

⁹³ A Szürkebarát szőlőfajta szinonimája: Ruländer.

„GYÜMÖLCSFA – ÜLTETVÉNYEM JEGYZÉKE, 1862

I. Almák

NB. Csak is a' legjelesbek összeírására szorítkoztam. Saját catalogusom vezér-számjait nem követtem.

Folyó-szám	Fajnév	Tudnivalók.
1.	Jakab király ⁹⁴	Asztali R[enet] I. ^{r[endű]} syn.[onyma] Nelguin. /Gallinitól./
2.	Nemes herczegn ⁹⁵	A[sztali] Calv[i]l. I.[rendű] Haffnertől való
3.	Uj Yorki R.[enet] ⁹⁶	A[sztali] I. ^{r[endű]} Haffnertől
4.	Angol arany pepin	I. ^{r[endű]} Haffnertől
5.	R. musqué ⁹⁷ Fejedelmi muskotály	Termékeny. I. [rendű] nem színes. Vajjon nem egy a' tiszaháti kormossal?
6.	Zentelki vadocz. eredeti ⁹⁸	A' pozmán alma ⁹⁹ magjáról nevelte 1845-ben Török Zsigmond Zentelkén. I. [rendű] Igen jó, ismeretlen.
7.	Őszi Gräfenstein ¹⁰⁰	Ismeretes.
8.	Duhammel ¹⁰¹ vadoncza	I. [rendű] /Skublicstól/, 1845-ben. Asztali és gazdasági.
9.	Windsori R.[enet] ¹⁰²	/Skublicstól./ Nagy – szép – de nem oly jó és termékeny.
10.	Englischer Jungferappel ¹⁰³	Basalicztól került Kolozsvárra, a Darnóczi-féle kertbe, jó.
11.	Rother Apolló ¹⁰⁴	Ugyanonnan. Szép, de nagyon is közepes alma.
12.	Pozmán fejer. Syn[onyma] hibásan: török muskotály ¹⁰⁵	Nagy, finom őszi gy[ümölcs], de nem állandó, nem termékeny.
13.	Rother Cardinál, ¹⁰⁶ nov.	Nagy, elég termékeny, de közepesnek is mondható.
14.	Pepin Blenheim ¹⁰⁷	/Oroszvárról/. Az angol arany parmeinnel versenyez, gyümölcse nagy, hosszúka szárú, a szél rendjén leveri.
15.	Belle Josephiene ¹⁰⁸	/Jardin des plantes/ Felséges faj, csak hogy ott ahol van, nem akar teremni.

⁹⁴ A Breda renet szinonimája csakúgy, mint a Nelguin. In: Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 369.

⁹⁵ Az Alant alma szinonimája (Prinzesse noble). In: Bereczki, i. m. 3. kötet 1884. 481.

⁹⁶ Newyorker renet. In: Illustriertes Handbuch der Obstkunde. Hrsg. von Lucas und Oberdieck. 4. Bd. Aepfel. Nro. 263–341. Stuttgart, 1875. 495–496.

⁹⁷ Muskotály renet alma. In: Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 349. A Tiszaháti kormos külön leírását lásd Erdélyi Gazda 1869. 17. sz. (Jegyzéke azon alma-, körte- és szilva válfajoknak, melyek az erdélyi gazdasági egyesítet gyümölcsstermelő tagjainak tapasztalatai s tanulmányozásai után Erdély területén előnyösök, s termelésre mások felett ajánlhatók.)

⁹⁸ A Zentelki vadonc = a később Bánffy Pál alma néven rögzült megnevezés szinonimája. In: Bereczki, i. m. 3. kötet 1884. 425.

⁹⁹ Pázmán alma (Pozmán alma, Török muskotály). In: Bereczki, i. m. 2. kötet 1882. 309. Két változata a Sárga pázmán és a Zöld pázmán alma. Lippay János és Angyal Dezső szerint a Boszmán vagy Boszniai alma is a Pázmán alma.

¹⁰⁰ Gravensteini alma. In: Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 351.

¹⁰¹ Duhamel vajonca körte. In: Bereczki, i. m. 2. kötet 1882. 29.

¹⁰² Magyar forrásokban nem szerepel, de németekben igen, pl. Aehrenthal, Baron Johann Baptist Lexa von (1777–1845): Deutschlands Kernobstsorten... 3. kötet, 1842. 62. oldal, LXXXVI. Tafel (tábla) – Rolf, Johann-Heinrich: Obstarten, Sortennamen und Synonyme Kiefernfeld, 2001. 1. Band, Der Apfel. 223. szerint a Kanada renet szinonimája. Ugyanakkor Nagy Ferenc jelen katalógus 59. pontja alatt külön felsorolja a Canadai renetet, tehát ennek az almának eltérőnek kellett lennie.

¹⁰³ Jungfernapfel – Új angol galambka alma. In: Bereczki, i. m. 4. kötet 1887. 297.

¹⁰⁴ Aehrenthal, Johann Freiherr von: Deutschlands Kernobstsorten című (1833–1842) művében szerepel. http://www.obstsortendatenbank.de/roter_apollo.htm

¹⁰⁵ Bereczki, i. m. 2. kötet 1882. 309. A Pázmán alma fehér variánsa.

¹⁰⁶ Piros bíbornok alma. Bereczki, i. m. 2. kötet 1882. 379.

¹⁰⁷ Blenheimi renet alma. Bereczki, i. m. 2. kötet 1882. 357.

¹⁰⁸ Anyóka fontos alma. Bereczki, i. m. 3. kötet 1884. 473. Egyik szinonimája a Belle Josephine, de Bereczki említett helyen azt írja, hogy ugyanazt az almát: „Belle Josephine név alatt 1868-ban Bivortól, a Van Mons-kertből kaptam

Folyó- szám	Fajnév	Tudnivalok.
16.	Americaine non pareil ¹⁰⁹	/Ugyanonnan/. Termékeny, jóféle faj, I. ^[endül] , de azért nem non pareille.
17.	R.[enet] Ananás ¹¹⁰	/Skublicstól/ Legesl.[eg] első rangú.
18.	Téli fejér Calville ¹¹¹ = Erdélyben Apafy alma = alvinczi szeges	Ismeretes.
19.	Roth gestreiter Tyroler apfel	/Tahlinger útján/. Jó féle gyümölcs. Kiváló ha földünket 's climánkat megszokja.
20.	Fejér tyroli Rosmarin	/Tahlinger/. Ezen név alatt tyrolból hozott és Erdélybe termett több példányokat többször hasonlítottam össze. A mi földünkön nehezen lesz belőle valami.
21.	Angol gránát alma	Ismeretes. Finom. Keveset terem.
22.	Orléáni R.[enet]	Bodor idejéből való fáról. Kolosvártt igen jól és gyakran terem. Tordán is.
23.	Káposzta alma – ezen név alatt van elterjedve egész Aranyosszéken.	Termékeny, finom őszi alma – de nem egy a németek Kräuter Renetjével. ¹¹²
24.	Legjobb szercsika	/Oroszvár/ I.
25.	Nemes masánczki	Ismeretes.
26.	Fejér masánczki	Ismeretes.
27.	Batullen ¹¹³	Ismeretes. Lásd a [olvashatatlan]
28.	Pojnik ¹¹⁴	Ismeretes
29.	Kék alma	Ismeretes
30.	Fekete tangyér	Ismeretes
31.	Szebeni tángyér	Ismeretes
32.	Gyógyi piros	Ismeretes
33.	Gyógyi csíkos	Ismeretes
34.	Mádai kormos	Ismeretes
35.	Muntinesko	Ismeretes
36.	Páris – kurtaszárú ¹¹⁵	Ismeretes
37.	Páris – szeges ¹¹⁶	Ismeretes

Belgiumból; 1871-ben pedig Hausmütterchen név alatt Oberdiecktól, Jeinsenből". André Leroy híres angers-i pomológus szerint az almavariánst Napoléon első feleségéről, Joséphine de Beauharnais császárnéről nevezték el 1840-ben. Ugyanakkor Bereczki Máté szerint Leroy egészen más almafajtát írt le Belle Josephine név alatt, mint amelyet ő a Van Mons társulattól, s később Oberdiecktól kapott, így nem tudjuk, hogy melyiket jelölte Nagy Ferenc listája. Lehet a Bereczki által le nem írt Gloria mundi nevű almafajta is, melynek német szinonimája a Schöne Josephine megnevezés, s ez is „fontos”, tehát igen nagyra növő fajta.

¹⁰⁹ Nonpareille Hubbardston szinonimája. Bereczki, i. m. 2. 1882. 249. Hubbardston-i páratlan alma néven írta le.

¹¹⁰ Ananász renet alma. In: Bereczki, i. m. 2. kötet 1882. 279.

¹¹¹ Téli fehér kálvil. In: Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 357.

¹¹² Hinkert, F. Wilhelm (szerk.): Systematisch-geordnetes Handbuch der Pomologie. [...] : nebst einer Einleitung über Behandlung und Pflege der Obstbäume. I. Band, Aepfel. München, 1836. No. 445. 227.

¹¹³ Első leírója és tudományos elterjesztője Nagy Ferenc volt, aki az *Erdélyi Gazdasági Egylet Évlapjain* 1861-ben, majd az 1873-as *Erdélyi Gazdában* részletesen ismertette a Batult, mint Erdély egyik ősi gyümölcsét. Szerepel – szintén Nagy Ferenc leírásában – *Girókúti* pomológiájában, az első magyar pomológiai szakmunkában Magyarország gyümölcészete (1–6. füzet, Pest 1862–1863), ott még Nagyenyedi narancs-alma néven. Ambrus Lajos: i. m.

¹¹⁴ Nagy Ferenc e fajtának is a legelső részletes leírója, aki rögtön „az erdélyi almák királya” díszes epiteton ornans-t akasztotta rá – később továbbemelve így írja: „bizony a Pónyik *eminens cum singulari recommendatione*”. Az Erdélyi Gazdasági Egylet évlapjain király – a Girókúti-szerkesztette első színes-rajzos magyar pomológiájában már eminens az elsők között. Ambrus Lajos: i. m.

¹¹⁵ A Marosszéki piros páris alma egyik változata, első részletes leírója Nagy Ferenc (Girókúti pomológiájában). Több változatát is leírja (Kurtaszárú páris, Hosszúszárú- vagy tök-páris, Szeplős-szeges páris). Ambrus Lajos: i. m.

¹¹⁶ Uo.

Folyó- szám	Fajnév	Tudnivalók.
38.	Tök páris ¹¹⁷	Ismeretes
39.	Marosszéki mosolygó alma	Ismeretes
40.	Márkodi nősr alma	Ismeretes
41.	Nyári borízú alma	Aug.[ban] érik. Termékeny. I.
42.	Nyári fehér Cálvill	/Basalicza/ II.
43.	Carolina augusta, nyári	Augusztus közepén érik. Jó nyári faj.
44.	Montbronni R.[enet]	/Skublicstól/ I. oszt. Közép termékenységgű, jó alma. ¹¹⁸
45.	Middelburgi R.[enet]	/Skublicstól/ I. – termékeny, a' delicat fajok közül való.
46.	Széchenyi R.[enet] ¹¹⁹	/Skublicstól/ I. – Későn érő, közép nagyságú 's term.
47.	Madlain kedvence	/Oroszvárról/. Még nem termett. 10 éves fa.
48.	Téli angol arany parmäne	Ismeretes
49.	Nyugat Szépe = Beauty of the West.	/Oroszvárról való./ 1860-ba termett, érik aug. sokat hasonlít a' Gräfensteinhoz. Finom nyári.
50.	Angol Korodai R.[enet]	/Siebenfreundtól/. Ismeretes, régi jó faj.
51.	Schmelk	/Dobay kertből/. Közép nagyságú, napoldalon sötét piros, finom téli.
52.	Angol Gulderling	Ismeretes
53.	Auverge-i R.[enet]	II. termékenys[ég]e miatt ajánlatos.
54.	Tulipán alma = Stock Tulip	/Oroszvárról/. I-ső r.[endű], egy a' legizeteseb téli almák közül.
55.	Késői R.[enet]	Dobay kertből való. Inkább gazdasági. 1 évig eláll.
56.	Deák Ferencz muskotállya	/Dr. Encztől/. Brassóba echter türkischer muskateller
57.	Calville musqué	/Skublicstól/. Finom íze 's termékenysége – de aztán fog kell hozzá.
58.	Angol királyi R.[enet]	Ismeretes
59.	Canadai R.[enet]	Ismeretes
60.	Valodi téli piros Calvill	Ismeretes
61.	Ananas Calvill	/Lorényitől/. Puha, leves, finom – de őszí.
62.	Szász pap alma ¹²⁰	Honi.
63.	Gyöngy kormos v. Kármélita	Ismeretes, jó faj.
64.	Reinette Colossale	/Oroszvárról/. Még nem termett.
65.	Reinette picotré	/Dobaytól/. Termékeny és jó faj
66.	Valódi francia tafota	Ismeretes.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Fajtaleírását lásd: Bund Lemgo – http://www.obstsortendatenbank.de/renette_aus_montbron.htm

¹¹⁹ Gróf Széchenyi István alma néven szerepel Bereczki, i. m. 4. 1887. 495.

¹²⁰ Legelső leírója, Nagy Ferenc az Erdélyi Gazdasági Egylet évlapjain: „Hozzávetőleg a szászokkal egyszerre honosult meg. Első telepeiken, honnan később beljebb vonultak, ú. m. Kolozsvárt, Tordán, Enyeden – régi idők óta ismeretes.”

II. Körték

Folyó- szám	Fajnév	Tudni valók
1.	Nyári Hoyerswerda	II. termékeny
2.	Colmár Hartenpont ¹²¹	I. /Siebenfreundtól/ téli
3.	La nouvelle Fulvie	I. /Gregoirtól/
4.	Genti vajkörte	I. /V. Mons társulattól/. Őszi, érik oct. elején
5.	Nyári pizstrang körte	II. aug. végén, jó gazd.[asági] faj
6.	Angoulemi herczegné	I. /V. Mons társulattól/ érik oct. végén
7.	Charneu-i izletes	I. /Siebenfreundtól/ ér. oct.
8.	Passe Colmár	I. /Haffnertől/ nov. dec.
9.	Grand Soleil ¹²²	I. /V. Mons. t./ nov. dec.
10.	Korona örökös Ferdinánd ¹²³	I. ismeretes
11.	D'Argenson	I. egész Erdélybe el van 15 év óta terjedve
12.	Le Pendár nyári	I. Bátorkesziből
13.	King Edward	Bátorkesziből
14.	Catillac = Katzenkopf ¹²⁴	Ismeretes
15.	Diel vajkörtéje	/Dobay kertből/
16.	Württembergi király	/Basalicza/ őszi, oct. tökéletes
17.	Calebasse Bosc	Ismeretes
18.	Madame Eliza	/Van Mons társulat/ nem termett
19.	Jean Baptist v. Mons	/Van Mons társulat/ őszi, I. jó
20.	Delices Hartenpont	/Siebenfreundtól/
21.	Nyári pergament v. dinnye körte	Ismeretes
22.	Wilmos, nyári	/Van Mons társulattól/
23.	Coloma gróf őszi vajkörtéje	/Haffnertől/. Őszi, nagy, jó.
24.	Josephine des Malines	/Gregoirtól kaptam/ téli, nihil supra
25.	Pió IX. nyári ¹²⁵	Sept. II. nagy, közepes.
26.	Navez v. Mons	/V. Mons Társulat/
27.	Duchesse Angouleme panachée	/V. Mons társulattól/ nov. jó
28.	Maréchal de la Cour	/V. Mons T./ nov., nagy, jó
29.	Prince Imperial de la France	/de Jonghetól/ nem termett.
30.	Epine róse	/de Jonghetól/ nem termett.
31.	Bronzé d'Enghien	/de Jonghetól/ nem termett.

¹²¹ Colmar Hardenpont = Később Nemes kolmár körte néven rögzült. In: Bereczki, i. m. 1. kötet, 1877. 255. Amint itt írta: „Hardenpont apát nyerte magról 1758-ban Belgiumban. Alig múlt tehát el egy százada, hogy a jeles körte a világba lépett s már is annyi hasonlone van, hogy lapokat lehetne azokkal tele írni. Leroy, híres francia gyümölcsész 53 hasonlevét számllja el az ismertebbek közül. B.M.”

¹²² Mas, Alphonse: Le Verger, journal d'arboriculture et de pomologie, publié sous la direction de M. Mas, Kiad. Librairie agricole de la Maison rustique, (s. d.) Párizs, 1865–1870. Kötetek: I [-IX]. I. Téli körték, 1865. 148–150. <http://www.pomologie.com/oc/mas/verger/tome1/images/fullsize/vt1184.JPG>

¹²³ Ferdinánd koronaörökös = Bereczkinél Hardenpont vajonca körte. Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 261.

¹²⁴ „Nógrádból írta le Bereczki Máté (1889-ben) Catillac néven az akkor Fontos körtének is nevezett fajtát.” In: Nagy-Tóth Ferenc, i. m. 59.

¹²⁵ Poiré Pie IX. – Leroy, André: Dictionnaire de pomologie, contenant l'histoire, la description, la figure des fruits anciens et des fruits modernes les plus généralement connus et cultivés par André Leroy, pépiniériste. I-VI. Tome. Angers, 2. kötet Körték, 1869, 531.

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54406234/f536.image.r=Pius%20IX.langEN>

Folyó- szám	Fajnév	Tudni valók
32.	Insette Baway	/Van Mons társulattól/ nagy, nov.– de jó
33.	Poire deux Soeurs ¹²⁶	/Esperen/ Nem termett.
34.	Belle de Bruxelles nyári	/Neumann/ ezen név alatt circual Kolozsvárt 's vidékén egy tavasszal érő nagy és jó körte
35.	Napoleon vajkörte	Ismeretes.
36.	Doyenne Gaubault ¹²⁷	/Van Mons társ./ télinek van adva, de már sept. végén megérik. Mandula ízű, finom, termékeny.
37.	Lord Canning	/Oroszvárról/ Nem termett
38.	Albert herczeg	/Van Mons társulattól/ Nem termett.
39.	Őszi fejr pergament	Ismeretes
40.	Beurré Sterckmans	/V. Mons társulat/ Nem termett.
41.	Cuisse Madame ¹²⁸	Ismeretes
42.	Beurré Clairgeau	/V. Mons társulat/ Téli nagy, igen jó.
43.	Colmár de la Haut	/v. Mons T./ Nem termett.
44.	Louis Zephirine	/Gregoirtól/ Nem termett.
45.	Sneff körte ¹²⁹ nyári.	Arad körül=Gunda. Egész Erdélyben elterjedt különös finom körte. aug.
46.	Motyó körte	Hazája a' partium. Kisebb, mint a No. 45. de ép oly jó. Termékeny, leves, aug.
47.	Charles Frédéric ¹³⁰	/Van Mons társulattól/ Nem termett.
48.	Jean de Witte ¹³¹	/de Jonghétól/ Nem termett.
49.	Nyári zöld muskotály	Aranyos széken elterjedt, talán magról jött. Érik aug., nagy fűszeres – 8 napig tart.
50.	Cserlevelű császár körte ¹³²	Téli. Gazdasági, termékeny – ismeretes.
51.	Mascon gróf Colmárja ¹³³	/Basaliczától/ Finom, mint minden Colmár.
52.	Berzelius ¹³⁴	/Skublicstól/ Késői, mart. érik, jó, ritkán terem.
53.	Haffner őszi vajkörtéje ¹³⁵	/Haffnertól/ Nagyobb a híre, mint a valóság.
54.	Rheimsi Rousselette ¹³⁶	Ismeretes, nyári.
55.	Commissaire del Motte	/Van Mons Társ./ Nem termett.
56.	Bezy May ¹³⁷	/de Jonghétól/ Nem termett.

¹²⁶ Nővérek körtéje – In: Bereczki, i. m. 4. kötet, 1887. 97. „E jeles körte a Knop-nővérek kertében kelt magról Malinesban, (Mechelen, Belgium). Esperen őrnagy, a ki a fajt megízlelte s kitűnőnek találta, főnebbi nevet adva neki kezdette elterjeszteni. B.M.”

¹²⁷ Goubault esperes körte, Bereczki, i. m. 3. kötet 1884. 229.

¹²⁸ Takaréki körte elnevezéssel rögzítette Bereczki, i. m. 1. kötet, 1877. 221.

¹²⁹ A fajta nevét nem találtuk korabeli irodalmakban. Szász nyelvből, esetleg a Schnepfe (szalonka) nevéből eredhet, vagy a formája miatt, vagy az akkor még engedélyezett őszi szalonkavadászatok során ezzel a koraősszel érő körtével készült vörösboros öntetről.

¹³⁰ Charles Frédéricx körte. Leroy: Dictionnaire de pomologie... 1. kötet, 1867. 550.

<http://www.archive.org/stream/dictionnairedepo01lero#page/550/mode/2up>

¹³¹ Leroy: Dictionnaire de pomologie... 2. kötet, 1869. 307.

<http://www.archive.org/stream/dictionnairedepo02lero#page/306/mode/2up>

¹³² Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 247.

¹³³ Hedrick, U. P.: The pears of New York, New York, 1921.(továbbiakban Hedrick, U. P.: The pears) munkájában, 466. <https://archive.org/stream/pearsofnewyork00hedrich#page/466/mode/2up>

¹³⁴ Hedrick, U. P.: The pears, 279. <https://archive.org/stream/pearsofnewyork00hedrich#page/278/mode/2up>

¹³⁵ Haffner vajoncza. Bereczki, i. m. 4. kötet 1887. 408.

¹³⁶ Rheimsi pirók körte. Bereczki, i. m. 4. kötet 1887. 37.

¹³⁷ Jonghe elnevezése szerint Besi de Mai (Májusi vadonc), de mint Bereczki írja: „Így jártam a »De Jonghe vadoncza« nevű körtéfajommal is, melyet De Jonghe, belga gyümölcsész nyert magról s keresztelt el »Májusi vadoncza« (Besi de mai) névre azért, mert az ő hazája viszonyai közt rendszerint ápríl és május hóban ért meg a gyümölcse. Nálam e körtéfaj is megért szept. végén; október közepén pedig már minden példánya tul is volt érve. Bárha a gyümölcs alakja, nagysága,

Folyó- szám	Fajnév	Tudni valók
57.	Nyári Ananász	/Dobaytól/. Egészen rosdás. Érik sept. elején, egyike a legjobb nyári körtéknek.
58.	Ambrette d'été ¹³⁸	Ismeretes.
59.	Studgárti kecskeőr ¹³⁹	/dr Encztől való/ Ismert.
60.	Brittánia ¹⁴⁰	/Oroszvárról/. Nyárinak volt adva, őszi lett belőle. Jó, de jobb is van.
61.	Beurré Douillard	/Van Mons társulattól/. Nem termett.
62.	Beurré des Rences	/Dobay kertből/. Február végén érő, nagy vajas, zamatos faj. 50 év óta ismeretes Kolosvárt.
63.	Nyári iskola körte	Ismeretes, régi faj. Piaczra való
64.	Poire Seackles General (Moreau) ¹⁴¹	/Dobay kert/ Amerikából plántálta át földrészünkre az ismeretes tábornok. Jó őszi körte, sept. végén érik, de már most jobb is van.
65.	Nyári Magdolna	Ismeretes – közepes, korai.
66.	Manna Colmár	Ismeretes
67.	Szentbalási vajas nyári	/Skublittól/. = Skublics magoncza. 1845-ben kaptam tőle. Egyike a legfinomabb nyári körtéknek. Érik sept. elején. A kisebb körték közé tartozik.
68.	De Carmes? ¹⁴²	Nem tudom honnan kaptam. Nyári, jó.
69.	Liegel vajkörtéje	/Siebenfreundtól/ Miután a Kopertische Butterbirnere ruházták át a' Liegel nevet, nem tudom ez é a' Kopertische, vagy van külön még egy Liegel körte?
70.	Fahajszínű körte	/Grätzből/ ¹⁴³ Nagy finom téli faj.
71.	Nyári király körte	Tordán és Aranyosszéken nagyba termesztik. Nem a Nyári pergament. Nagy fát nevel – aug. végén érik. Közép nagyságu, élénk színezettel.
72.	Frédéric de Würtemberg	/Lucastól/. Finom – szépen színezett a' gyümölcs.
73.	Présent royal des Naples	Ismeretes gazdasági – Kolosvárt el van terjedve.
74.	Húsvéti pergamum ¹⁴⁴	Ismertes, régi

színe, sőt még a fa növényzete is egyezett a leírásokkal; mégis kételkedtem fajom valódiságában: mert hát azt gondoltam, hátha a leírások is hibásak lehetnek? Meghooztam aztán ezen fajt is újból szenvedélyes gyümölcscsészétől, több hiteles helyről. És mi lett az eredmény! Az, hogy mindenünnen ugyanazon fajt küldöttek; mindenik helyről ugyanazon fajt kaptam, a melyet már bírtam. Valamennyi termett már azóta fajtámon; valamennyi éppen akkor érte meg gyümölcsseit, a mikor a kezdetben kapott faj. Ez volt az oka, hogy magyar nevéül nem akartam neki azt a nevet adni, melyet hazájában kapott, mert nem akartam magamat kitenni azon kellemetlenségnek, hogy a kik tőlem azon fajról kapnak oltóvesszőt és véletlenül náluk is már ősz elején érnének gyümölcssei, azt mondják majd rám, hogy a csábító névvel csak ámitani akartam őket vagy pedig, hogy nem a valódi fajról adtam nekik oltóvesszőt. *BM.* Bereczki, i. m. 3. kötet, 1884. 215.

¹³⁸ Leroy: Dictionnaire de pomologie... 1. kötet, 1867. 111.

<http://www.archive.org/stream/dictionnairedepo01lero#page/110/mode/2up>

¹³⁹ Stuttgárti kecskeőr, kecskeorr. Bereczki Máté Stuttgárti pirók nevet adott neki. Bereczki, i. m. 1. kötet 1877. 308. Lásd még Bereczki, i. m. 5. kötet 2006. 25. – Itt szövegesen szól a Stuttgárti kecskeorr megnevezésről.

¹⁴⁰ Ilyen név alatt nem fordul elő a korabeli irodalomban. Talán a Grosse Britanische Sommerbirne fajtáról van szó. http://www.obstsortendatenbank.de/osdb/ih/grosse_britanische_sommerbirne_ih.pdf

¹⁴¹ Jean Victor Moreau (Morlaix, Franciaország, 1763. február 14. – Louny, Csehország, 1813. szeptember 2.) francia tábornok, Napóleon Bonaparte tábornokot segítette hatalomra, de később riválisa lett és száműzték az Amerikai Egyesült Államokba. Halála után marsallá nevezték ki. Felesége a kreol származású Eugénie Hulot d'Osery (1781–1821) volt, aki Joséphine de Beauharnais császárnénak, I. Napóleon első feleségének udvartartásához tartozott.

¹⁴² Bereczki Gyümölcscsészeti vázlatok 1-4. kötetében sem szerepel! Ismeretlen fajta. „A »Belle de Carmes«-nak a nevé sem találok könyveim egyikében sem.” – írja Bereczki Máté 1877. november 12-i (B-59. számú) levelében. Lásd Tolnay G.; i. m. 1. kötet, 289. (Elektronikus kiadás)

¹⁴³ Graz, (Grätz) a K. u. k. Landwirtschaftsgesellschaft in Steiermark székhelye lehet Stájerországban (Ausztria).

¹⁴⁴ Húsvéti bergamot. In: Bereczki, i. m. 4. kötet 1887. 65. A bergamott körtécsalád népiesedett neve. Szerkezeti változással, népetimológiával (*bergamot* > *pergamot*) keletkezett nevekben a történeti források nem bővelkednek, ezekre elsősorban a nyelvjárási anyag szolgáltat példákat. Lásd Pelczéder Katalin: A gyümölcsnevek rendszere és történeti vizsgálata, Budapest, 2011. (Doktori értekezés tézisei.) <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/pelczederkatalin/tezis.pdf>;

Folyó- szám	Fajnév	Tudni valók
75.	Coloma Suprême	/Basalitzától/. Finom, fél őszi, fél téli.
76.	Romai vajkörte ¹⁴⁵	/Dobaytól/. Nagy és elég jó őszi faj.
77.	Virguleuse	Ismeretes.
78.	Doyenne d'été	Ismeretes. Közepes, nyári faj.
79.	Isambert	Ismeretes.
80.	Souler pergament ¹⁴⁶	/Siebenfreundtől/. Nem termett.
81.	Apró muskotály = Sept en geul ¹⁴⁷	Ismeretes, konyhai és főzelék körte.

III. Szilvák

Folyó- szám	Fajnév	Tudni valók
1.	Beszterczei	Ismeretes.
2.	Oltott beszteerzei	Nagyobb, de nem jobb az elsőnél.
3.	Kosbor szilva	Csak is piacra való – korán érik.
4.	Czigány szilva	Kifőzni való – nagyon termékeny.
5.	Kövérszilva, nem válik	Becses gazdasági faj – mint aszalvány <i>1-5. mind hontak</i>
6.	Körte alakú szilva	/Dobaytól/. Egy héttel előbb érik a beszteerzeinél. Cukros, izletes faj. Kék.
7.	Zöld Ringló	Ismeretes.
8.	Piros Ringló	Ismeretes. Csekély egy jószág.
9.	Piros Diapré	Termékeny, gömbölyű, kék figurans. ¹⁴⁸
10.	Sárga Mirabelle	Termékeny, jeles gazdasági.
11.	Olasz szilva	I. osztályú jó helyen és jó időben.
12.	Mayer király szilvája	Márványozott, piros, jó faj. Aug.
13.	Admiral Rigny	Zöld, jó faj. Aug. végén.
14.	Jackson tábornok ¹⁴⁹	Nagy zöld jó faj. Sept. elején.
15.	Sz. István szilva ¹⁵⁰	Jó.
16.	Damascene Maugerou ¹⁵¹	Nagy szép piros, de nem olyan jó.

A mozgó ünnepek szintén névadókká váltak. A 'Húsvéti rozmarin' alma, 'Húsvéti piros' alma, és 'Húsvéti pergament' körte a jó tárolhatóságra utalnak, a 'Pünkösdi körte' a nagyon korai érése. (Szani Zsolt: Történelmi alma- és körtefajták a Kárpát-medencében a népi fajtaismeret és -használat tükrében. Bp., Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kar Kertészettudományi Doktori Iskola, 2011. 174. (Kézirat) http://phd.lib.uni-corvinus.hu/555/1/Szani_Zsolt.pdf

¹⁴⁵ Beurré Romain. Hedrick, U. P.: The pears of New York, New York, 1921.(továbbiakban Hedrick, U. P.: The pears) munkájában, 304. Eszerint bizonytalan eredetű, Diel által, 1802-ben leírt körtefajta. Leroy: Dictionnaire de pomologie... 1. kötet, 1867., 420. részletesen elemzi.

¹⁴⁶ Bergamotte de Soulers. Hedrick, U. P.: The pears, i. m. 276.

¹⁴⁷ Sept en gueule = Hét egy falat körte = Kis szegfűkörte. In: Bereczki, i. m. 1. kötet, 1877. 211.

¹⁴⁸ A figurans szót feltehetően formaváltozat értelemben használhatta Nagy Ferenc.

¹⁴⁹ Egyes pomológiai művek (Guide pratique de l'amateur de fruits [...] Simon-Louis testvérek Metzi kertészetének 1895. évi katalógusa. 154.) a Washington szilva egyik variánsaként adják meg, bár az értékkel pirosas színt kap. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1652311/f377.image.r=Jackson>

¹⁵⁰ Saint-Étienne néven szerepel a Guide pratique de l'amateur de fruits [...] Simon-Louis testvérek Metzi kertészetének 1895. évi katalógusában, a 160. oldalon. Saint Étienne Pflaume leírását lásd Liegel: Beschreibung neue Obstsorten. Die Pflaumen, 3. Heft. Regensburg, 1856. 52. és 57. (375. Nro.)

¹⁵¹ Calwer, Carl Gustav: Landwirtschaftliche und technische Pflanzenkunde. Stuttgart, 1852. korabeli művében írja le. Már 1768-ban Duhamel által jellemzett, feltehetően francia eredetű fajta. Képe szerint sötétkék, leírása alapján zöldes-sárga szilvafajta, valószínűleg a tordai kertben e néven szereplő piros szilva nem ez a fajta volt.

Folyó- szám	Fajnév	Tudni valók
17.	Liegel szilvája	Jó?
18.	Góliáth ¹⁵²	Még nem termett.
19.	Fejér Perdrigon	Jó gazdasági.
20.	Piros Perdrigon	Dtto.
21.	Kirke szilvája	Nagy, kék korán érő, finom.
22.	Baway Ringlója	Nagy zöld, sept. végén
23.	Hosszu zöld damascusi ¹⁵³	Figurans. ¹⁵⁴
24.	Hlubeck kajszi alaku ¹⁵⁵	Figurans.
25.	Dochnahl damaskja	Finom, kék. Különös jó aszalni.
26.	Hasonlíthatatlan ?? ¹⁵⁶	- - -
27.	Fejér Nectarine ¹⁵⁷	Talán a legjobb szilvafaj, de nem olyan jó. Aug. elején.
28.	Jerusálemi szilva	NB. Szilváimat többnyire Liegeltől hozattam, ki mindenek felett a No. 28. és 29. emelte ki. Gustus dolga, nem vagyok egy értelemben. Az igaz, hogy a fák fiatalok, s csak is egyszer hoztak néhány gyümölcsöt.
29.	Jácint szilva	

Pótlék az almához:

67.	Bréda arany kormos	
68.	Zilahi magonc	Más fél évig is eltart.

a' Szilvákhoz:

30.	Sharp Császár szilva	Kemény husu – inkább aszalni való, mint élvezni. Színe éréskor halvány rósa szín.
-----	----------------------	---

Bátor vagyok végül megjegyezni:

1. Cseresznyefát nem szaporítottok, mert a' város [*kézzel fölé írva: „+Tordán”*] határan senki sem termeszt, 's nem tudnám a' madártól megőrizni.

2. 10 féle Meggy és amarella fajból álló ültetvényem nem érdemel említést.

3. Kajszi barackjaimat 8 fajban Siebenfreundtól, őszi barackjaimat ugyan anyi fajban Oroszvárról szereztem.

4. Mintegy 50 válfajban már termés alatt álló asztali szőlőim a' Központi gazd. egyesület Szőlő Catalogussába megtalálhatók. Az erdélyi borfajok közül a' kövér és járdovány és vékony haju érdekelnék inkább a' testvérhoni Oenologot¹⁵⁸ – de hiszem nem szorul 's ne is szoruljon a testvérhoni bortermelő a'mi erdélyi fajtáinkra.

Kolozsvár, 1862. január 29-én.

Nagy Ferencz rendes tanár”

¹⁵² Hedrick, U. P. The plums of New York. Albany, 1911. 231. Már 1828-ban Angliában ismert és leírt fajtaként emlegeti.

¹⁵³ Bereczki is leírta a Hosszú kék damaskusi név alatt, Bereczki, i. m. 2. kötet, 1882. 495. Megjegyzése szerint: „A legnagyobb szilvák közé tartozik, de fáját sehol sem találták bőtermőnek.”

¹⁵⁴ A figurans szót feltehetően formaváltozat értelemben használhatta Nagy Ferenc.

¹⁵⁵ Hlubeck's Aprikosenpflaume – első leírója Liegel volt 1856-ban. Bereczki is jellemezte i. m. 2. kötet, 1882. 505.

¹⁵⁶ Páratlan, nonpareil, surpasse, hasonlíthatatlan jelzők gyakran szerepelnek gyümölcsnevekben. Szilvafajtában nem találtunk a korabeli irodalomban hasonlót.

¹⁵⁷ Hedrick, U. P. The plums of New York. Albany, 1911. 291. 1830-ban először leírt fajtaként említi.

¹⁵⁸ Oenologia (a görög „bor” szóból), az erjedési kémia az az ága, mely kizárólag a borral foglalkozik; borászati tudomány. Oenologus, a borászattal tudományos alapon foglalkozó egyén.

The Torda fruit tree plantation catalogue of Ferenc Nagy, 1862 (source publication)

RÓZSA TAKÁCS

Specialist Hungarian fruit production underwent significant development from the early 1800s to the second half of the 19th century. The number of productive tree nurseries significantly rose from the early to the late 19th century and they contributed to this goal by publishing price catalogues, classifying fruit species and using increasingly precise species nomenclature. A transitional stage of this process is presented in this study, which publishes the handwritten description of an orchard planted at Torda by Ferenc Nagy (1814–1876) of Ürögd, a teacher of the Reformed College at Kolozsvár (Cluj Napoca, Romania). He sent the catalogue to the Pomology Department of the Hungarian Horticultural Association in 1862. His remarks with reference to the 68 apple, 81 pear and 30 plum species he regarded as his most outstanding not only contain valuable information on the quality of the fruit and the conditions of their local production – preserving the contemporary names of several quality regional breeds – but by listing the names of the suppliers of foreign species they also give an insight into the purchase network of a well-connected expert fruit breeder. Máté Berecki, the outstanding pomology expert of the 19th century, was also in contact with Nagy, and during the identification of fruit names his work that was the foundation of pomology nomenclature was of significant help to the current author. Due to space constraints a complete list of the officially classified fruit species names cannot be given, but they are referred to in the bibliography section. The original source is kept in the Agricultural Document Collection of the Museum of Hungarian Agriculture.

ERDÉLYI KIÁLLÍTÁSOK KITÜNTETŐ ÉRMEI A MAGYAR
MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM
NUMIZMATIKAI GYŰJTEMÉNYÉBEN

1. ábra – Érdemdíj a Gazdászati és Iparkiállításról Kolozsvártt, 1857. (N. 66.104.1.)

2. ábra – Érem a hermanstadti (nagyszebeni) mezőgazdasági kiállításra, 1869. – Erdélyi Szász Gazdasági Egyesület. (Ausstellung Landwirthschaftlicher Producte- und Maschinen Hermannstadt, 1869. – Siebenbürgisch Sächsischer Landwirthschafts-Verein) (N. 66.97.1.)

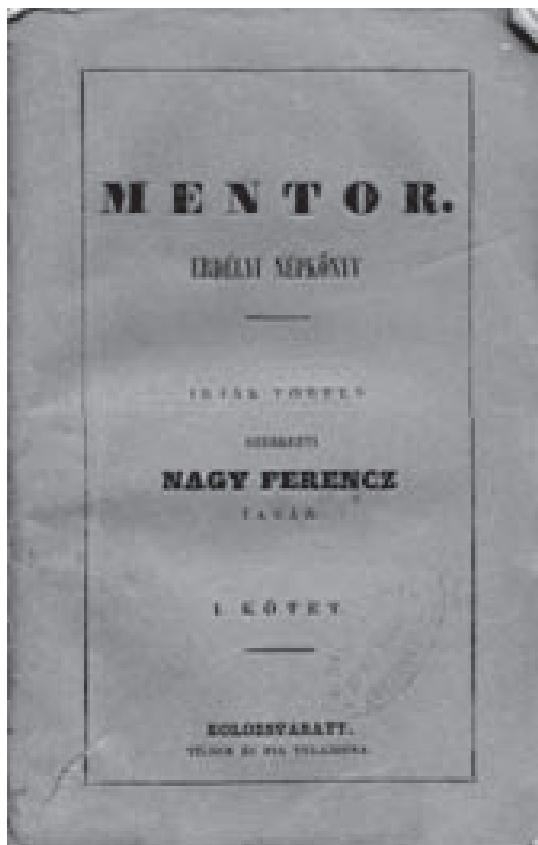
3. ábra – Emlékérem, Erdélyi Szász Gazdasági Egyesület Mezőgazdasági Kiállításáról. Mediasch (Medgyes), 1872. (N. 63.502.1.)

4. ábra – Díjérem az Arad Hegyaljai borokért Gyorokon, 1872. Az Aradi Gazdasági Egylet, 1872. szept. 22. (N. 61.177.1)

5. ábra – Az 1883-ban alakult Szatmármegyei Gazdasági Egyesület Szatmári gyümölcs és kertészeti kiállításának érme (N. 61.465.1)

6. ábra – Nagy Ferenc két évfolyamot megért művének 1. kötete
<http://mek.oszk.hu/07000/07053/07053.pdf>

„M. kir. Erdőhivatal Apatinban”

OROSZI SÁNDOR

Az erdőhivatal neve a „Das k. Forstamt zu (in) Apatin” tükörfordításának tűnik, holott Apatinban 1867 előtt, azaz a magyar hivatalos szaknyelvet megelőzően, nem volt erdészeti központ. Hogy a középfokú erdészeti egység neve számunkra, mai olvasók számára mégis idegenül hangzik, az elsősorban a dualizmus korára még igencsak jellemző, mindenhol utolérhető germanizmusból következik.

Apatin (ma Szerbiában) neve elsősorban a népi építészet és a -táplálkozás kutatói előtt ismert, mivel onnan származik egy tetőfedő-cserépfajta és a bajai halászléhez nélkülözhetetlen bogrács.¹ A magyar erdészettörténet azonban a várost más, de legalább ilyen fontos oldaláról emlegeti. Nevezetesen a dunai, ráadásul többnyire kincstári tulajdonban lévő szigeterdők központjaként. Apatin ezen szerepe természetesen az Osztrák-Magyar Monarchia idejében volt a legjelentősebb, amikor hazánkban a modern erdészeti tudomány kibontakozott. A korszerű erdészet ugyanis hamar szembesült azzal a kérdéssel, hogy az egykor természetes úton létrejött ár-, illetve hullámtéri erdőket fel kell újítani, azokat lehetőleg ugyanolyan, sőt jobb fatermő-képességű állományokkal kell felváltani. Az erre vonatkozó próbálkozások és első eredmények pedig az apatini erdőhivatalhoz kötődnek. Így érdemes a várossal kapcsolatosan azokat áttekinteni, külön kiemelve a *mélyártéri* és (Duna-) *szigeti* viszonyokat.

I.

Apatint az első „sváb vonulás” után,² 1750-ben alapították, állítólag egy rác rablófészek helyén. A megtelepülő németek a környéket szabadfoglalás alapján hasznosították. Így az erdők fáját, területét is rendszertelenül, ráadásul egyáltalán nem kíméletes módon vették birtokba. 1763-ban egy kamarai tanácsos utazta be a vidéket, aki leírta: a Duna menti erdők használata szabályozásra szorul.³ Többek között a kiterjedten üzött pálinkafőzésre és tégláégetésre csak a dúltfát szabadna felhasználni, az egyéb – épületfa, mezőgazdasági szerfa stb. – célokra pedig szabályos vágástereket kellene kijelölni. A kecskék, juhok legeltetése – írta – akadályozza az erdők felújulását, tehát azok erdőkbe hajtását meg kell tiltani. Ugyancsak pusztítják – legtöbbször szántóföldnyerés céljából, de gondatlanságból is – égetéssel az erdőket, amit erdőcsőszök („akik a parasztokkal nincsenek összebarátkozva”) alkalmazásával lehetne megakadályozni. Szintén az erdészeti adminisztrációra vonatkozott az addigi, szakképzetlen erdőfelügyelő elbocsátásának követelése („he-

¹ Bartucz Ferenc: Gemenc, vizek, erdők, emberek. Sátoraljaújhely 2001. 126. és 156–157.

² Agárdi Ferenc: A svábok bejövetele. A németek szerepe Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Bp. 1946. 143.

³ - -: Az apatini kincstári erdőgazdaság múltjából. In: Erdészeti Lapok (a továbbiakban: EL) 1913. 227–229.

lyeztessék valamelyik sóhivatalhoz”); helyette a kamara küldjön ki szakértőt. Annál is inkább – szolt a javaslat –, mert itt-ott elkezdtek a makkvetéses erdősírtést, sőt a házak, telkek körül a fűzültetést. Ez utóbbihoz a dugványokat a Duna-szigetektől lehet beszerezni, de csak megfelelő útmutatás alapján, ami az erdősírtés során sem nélkülözhető.

A továbbiakban mind az erdők mezőgazdasági célú irtása, mind a tölgy- és fűz-erdők felújítására vált a vidék egyik alapvető erdészeti feladatává, amelynek lépéseit, eredményeit célszerű áttekinteni.

II.

A szabad és korlátozások nélküli erdőhasználat megakadályozására a bácsi (Bač) kincstári erdőmester (székhely: Doroszló – Doroslovo) 1787-ben *szabályrendelet-tervezet*et állított össze.⁴ Ebben a hétfőt és a pénteket javasolta faizási napnak kijelölni, míg máskor az erdőben való járáskeletést megtiltandónak vélte. Szintén fontosnak tartotta, hogy a lakosok tűzre csak dúltfát szedjenek, míg az erdők felújítását a 16, illetve 20 évre kiterjedő legeltetési korlátozástól remélte. Tordy Ferenc ezen javaslatainak lehetett némi fogamatja, mert a telepes(jobbágy-)telken lakók legalább a *faizásra kijelölt napokat* betartották. Amit viszont az erdészeti személyzet nem tudott megakadályozni, az az *irtások*, a mezőgazdasági célú erdőátalakítások voltak. Ennek ellenére egy 1838-ból származó irat szerint a fa iránti kereslet növekedésével az erdők osztályozása és hasznosítása a kornak megfelelő szinten volt. (A 19. század elején a kincstári jószágigazgatóság Zomborban – Sombor – székelte.) Hadd jegyezzük azonban meg, hogy a vidék végig a népességtelepítések egyik célterülete volt, s ennek folytán az erdőfogyás nemcsak a már „törzsökösnek” számító lakosság tevékenységéből, hanem az új telepesek hely- és gazdaságfoglalásából is következett. Ezt a fafogyást csak némileg mérsékelhette például Mária Terézia 1763-ban kelt *rendelete*, amelyben kimondta: „köteles minden települő legalább húsz jegenyét és tizenkét eperfát ültetni az udvarára, vagy háza elé, kertjében pedig gyümölcsfákat nevelni.”⁵

Mind a pozitív, mind a negatív természetátalakítás szempontjából nem feledkeztünk meg a Ferenc-csatorna építéséről. Az 1802-ben elkészült mű fontos hajóútnak (így faanyag-szállítási lehetőségnek) és lecsapolási bázisnak számított.⁶

Az 1848-49. évi események, majd az azt követő időszak az erdők megőrzése szempontjából igen-igen rossz periódusnak számít. Igaz, az *erdőkárosításokat* a 60-as években sikerült visszaszorítani,⁷ de a kincstári erdőket 1872-ben bejáró Divald Adolf úgy látta: az erdőőri személyzet közül sokan „vétkeznek”.⁸ A helyzetet súlyosbította, hogy a Duna menti kincstári erdőkben a jobbágyi-telepesi szolgálomak még ekkorra sem voltak megváltva. A vidék jó fakelendőségi viszonyaira utal viszont, hogy az alkotmányos kormány a zombori (és apatini) erdőuradalmakat, -hivatalokat nyereséges állapotban vette át, tarthatta.⁹

⁴ Tagányi Károly: Magyar erdészeti oklevéltár I-III. Bp. 1896. II. 534-538. és III. 438-447.

⁵ Bodor Antal: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Bp. 1914. 16.

⁶ Korompai Gábor: Az Alföldi víziútjai. In: Alföldi Tanulmányok XI. kötet. 1987. Békéscsaba 1987. 171.

⁷ Kovacsics Ede: Erdőkárosítások a doroszlói k. erdőhivatal területében. In: EL 1868. 361-363.

⁸ Divald Adolf: A bácskai kincstári erdőkről. In: EL 1872. 122.

⁹ - -: A magyar birodalom államerdőségeinek 1870-ik évi költségvetése. In: Az Országos Erdészeti Egyesület Évkönyve az 1869. évre. Szerk.: Bedő Albert. Pest 1870. 153.

A távolsági kereskedelmet nemcsak a *Duna folyam*, hanem az Eszék–Nagyvárad között kiépült *vasútvonal* is elősegítette. Következésképpen az 1873. évi bécsi nemzetközi kiállításra összeállított uradalmi kimutatásban a fát vásárolni szándékozók az igen jó szállítási lehetőségekkel csábították.¹⁰ Az említett év után öttel, 1878-ban Bedő Albert foglalta össze az államerdők állapotát. S ebből most a továbbra is Doroszlón lévő erdőhivatal öt „pagonyát”, Bezdánt (Bezdan), Apatint, Bogojevát (Gombos – Bogojevo), Palánkát (Bačka Palanka) és Kovilt (Alsókabol – Donji Kovilj) idézzük, ahol 45 268 kh (25 970 ha) volt az erdő, míg az igazgatósághoz összesen 52 654 kh (30 300 ha) tartozott.¹¹ Amikor az erdészek megszabadultak a jószágigazgatóság „gyámkodásától”, és 1882-ben Apatinba került a *magyar királyi erdőhivatal*, mezőgazdasági területek még mindig maradtak, illetve keletkeztek. Az erdőirtások ugyanis tovább folytak, sőt az egész dualista időszakra jellemzőek voltak.

A korabeli *erdészeti politika* két alappillére ugyanis a meglévő, évszázadok alatt felhalmozódott *fakészletek* minél előbbi *piacra juttatása*, és a belterjesebb művelést, nagyobb hasznot hozó, arra alkalmas területekről való visszavonulás adta. Azaz a nem feltétlen erdőtalajokról az *erdőket* ki kellett, lehetett *irtani*. Különösen így volt ez a Bácska köztudatottan gazdagon termő vidékén, ahol a mezőgazdaság térhódításának talán csak a vissza-visszatérő árvizek szabhattak gátat.

A vágásterületek értékesítésére előbb egy kevésbé bonyolultat idézünk, amelyhez nem tartozott tuskóirtási kötelezettség, azaz a terület – egyelőre – megmaradt erdőnek.¹² Itt célszerű felhívni a figyelmet arra, hogy az erdészek a kijelölt vágásterületeken részletes választékbecslést végeztek.

A következőt már irtási feladatokkal akarták eladni.¹³
Az 1889. február 12-én tartott apatini árverés eredményei

Erdőrész	kiterjedés	becsár	legtöbbet ígérő neve		A becsártól való eltérés
	kh	frt		frt	frt
Újpalánka, Rajkó	71,28 (41,02 ha)	8.687,38	Bruckner Jakab Schachteli Antal	8.711 6.707	+ 23,62
Apatin, Herrschafts-treppplatz I.	142,10 (81,78 ha)	85.248,52	Stadtmann Gáspár	55.000	– 30.248,52
Herrschafts-treppplatz II.	189,34 (108,97 ha)	77.385,79	Stadtmann Gáspár	} 86.891	
Összesen	402,72 (231,7 ha)	171.321,69		31.891 102.315	– 45.494,79

Ez utóbbit nem fogadták el, holott az illető erdőrészekre ez már a harmadik árverés volt. Közben az „Eissler Testvérek” cég írásban 113 800 forintos ajánlatot nyújtott be, de az ő ajánlatukat sem tartották jónak, hanem nyárra újabb, negyedik árverést írtak ki. Mivel a negyedik árverés is eredménytelen volt, a bécsi Eisslerék összegét, amely 115 000 forintról szólt, végül is elfogadták. Kikötötték azonban a gyorsított kitermelést, azaz 1891. március 15-éig a területnek legalább felét „szán-

¹⁰ - -: A magy. államerdők faüzletei ismertetése. Bp. 1873. 14–15.

¹¹ Bedő Albert: A magyar királyi államerdők gazdasági és kereskedelmi leírása. Bp. 1878. 26–27.

¹² Faeladási hirdetmények. In: EL 1882. 8:III-IV.

¹³ Magyar Országos Levéltár. Földművelésügyi Minisztérium iratai (a továbbiakban: MOL K-184.). 1890-1-2212.

tás-vetésre alkalmas állapotban” át kellett adniuk, míg a második felét szeptember 30-áig. A cég viszont kérte, hogy az erdőrészeken legalább addig, amíg ott a munkák ténylegesen folynak, ne engedjék meg a legeltetést. A kérelemnek a minisztériumban helyt adtak.

Az apatini vágásterület III. részét (127 kh – 73 ha) kivévő „Aman József és Társai” cég az előző évi, 1890. márciusi határidőt nem tudta tartani. Így április végéig *határidő-hosszabbítást* kért, amit megkapott. A pénzügyminiszternek az volt az álláspontja, hogy kisebb időhaladékokat ugyan lehet adni, de valamennyi terület 1891. március 15-ével felszabadítandó. Ugyanakkor még annak a lehetőségét is felvetette, hogy helyenként az árverések azért voltak sikertelenek, mert az erdészek túl magas becsárat állapítottak meg.

Az irtási szerződésben mindig meghatározták:

1. Az erdőrész területét, becsült fatérfogatát.
2. Azt, hogy vevő a vételár egyik felét előre, míg a másik felét még a végső területadás előtt, külön kikötött időpontban köteles befizetni.
3. A vevő által vállalt határidőt csak rendkívüli esetben (például szokatlan időjárás miatt) lehet meghosszabbítani. Ha a vállalkozó a határidőt nem tudja tartani, a munkát a kincstár végzi el, amit a vevővel fizettet meg.
4. Ha az irtást a kincstár mással végezteti, akkor a fák után legalább 35 cm-es tuskó hagyandó, amivel azok további kiemelését elősegítik.
5. Az eladó a becsült fatérfogatért nem áll jól, de azt a vevő korábban, még az árverés folyamán megnézheti. Így utólag nem reklamálhat.
6. A vevő a megvett területen nem járhat fegyverrel, kutyákkal, hogy a vad nyugalma ezzel se zavarja.
7. A vevő az átadott területen sem legeltetési, sem egyéb jogosultságot nem szerezhet.
8. Minden okozott kárért a vevő felel.
9. Az illetékek szintén a vevőt terhelik.
10. Az időközben hozzá intézett kincstári utasításokat, kéréseket köteles teljesíteni.
11. Bármely pont megsértése esetén a szerződésszegés megállapítható, és a vevő kártérítésre nem tarthat igényt.
12. A jogügyi viták esetén a mindkét fél részéről történő kezdeményezés rendjének rögzítése.
13. A két példányban kiállított szerződés a vevőre vonatkozóan azonnal hatályba lép, míg a kincstárra nézve csak a miniszteri jóváhagyás után.

„14-szer. Jelen szerződés a vevő előtt aláírt két tanú jelenlétében felolvastattott, anyanyelvén megmagyaráztatott, s miután az összes feltételeket elfogadottaknak kijelenté, aláíratott.”

Ez utóbbi pont érdekes, mert például a Vukovárott (Vukovar – Horvátország) lakó, az ópalánkai „Zagrada” erdőt megvásárló Hermann Ferencnek németül mondták el a szerződés tartalmát, míg a vukovári ellenjegyzők horvátul fogalmazták meg a záradékokat, továbbá az illetékek befizetésének igazolását.

Még egy, szintén 1890-ből származó érdekes nyelvi kérdés.

Az „Eissler Testvérek” cég azzal az indokkal kért az apatini erdőhivaltól fizetési halasztást, hogy sem a cég vezetője, sem megbízottja – állítólag – a magyar nyelven megkötött szerződést nem érti. Az erdőhivatal vezetője viszont leírta: „az illető vállalkozóknak úgy az árverési feltételek, mint maguk a szerződések [mindig] anyanyelvükön felolvastatnak és kellőleg megmagyaráztatnak.” A minisztérium

aztán ehhez még hozzátette: „szerződéses ügyleteknél valamely nyelv nem tudása mentséget nem képezhet.”

Ugyanitt, az apatini erdőhivatal apatini erdőgondnokságában találkozhatunk a *magas vízállás* miatti nehéz erdőbecslési, főleg pedig fakitermelési munkákkal. Sőt a Méhes-erdő nevű terület vitatottnak számított, arra a bellyei (Bilje – Horvátország) uradalom, Frigyes főherceg is igényt tartott. Az erdőhivatalvezető ezt is eladta volna, de a minisztériumban óvatosabbak voltak; várják meg a tulajdoni viszonyok rendezését. A mélyártéri erdők ugyanis állandó átalakulásban, a *területük szüntelen változásban* volt, amire egy példa kínálkozik.

Az erdőhivatalhoz tartozó Mali Rut-sziget birtoklása két országot, Magyar- és Horvátországot érintett.¹⁴ Az 1899. évi horvát báni megkeresés arról szólt, hogy Mária(Almás) (Aljmäs –Horvátország) községben az úrbéri rendezés, telekkönyvezés során olyan birtokot találtak, amely a korábbihoz képest csökkent. A Duna ugyanis az illető község határából elvett, amit a Bács-Bodrog megyei, tehát magyarországi község, Szonta (Szond –Sonta, Szerbia) részén rakott le. A horvát bán ezt a „növekményt” kereste most a községen, illetve a magyar kincstáron. A rajta lévő erdő ugyanis kincstári tulajdont képezett. Az apatini erdőhivatal vezetője a földművelésügyi miniszterhez fordult: az a horvát „elbirtoklást” akadályozza meg. A miniszter előbb a két érintett folyam mérnöki hivatalt, az eszékit (Osijek – Horvátország) és a zomborit kereste meg. Onnan azonban csak régi, még az 1830-as évekből származó medertérképeket tudtak küldeni.

A két (eszéki és budapesti) jogügyi igazgatóság eltérő véleményen volt. A horvát az 1863-ban történt határkijelölésre utalt, amely szerint a határ a Duna fősodorvonalába eső sziget közepén van. A magyar pedig azzal érvelt, hogy az Almás felé „közeledő” Duna ott (jellemzően lefelé) ugyan partot bontott, de a sziget a szontai úrbérrendezés idején, 1862-ben már a község területét képezte. Így azon a magyar államrendszert jogosan működik. Ráadásul a „Kis Ranthia” nevű (127 kh 968 □öl = 73,43 ha) területet már akkor mint a Duna hordalékát, tehát növekményt vették fel. Következésképpen állandóan a községhez tartozóként rögzítették. Továbbá – írták – a kincstár ott 1862-től kezdődően több mint 30 éve gazdálkodik, így akkor is elbirtokolná, ha az a most „észbe kapó” Almásé lenne. Ugyanakkor a (magyar) vízjogi törvény (1885: XXIII. tc.) 4. és 9. §-a szerint a meder-, illetve a fősodorváltozásból adódó vitákat azonnal, de a változást követően legkésőbb egy éven belül rendezni kell. Erre az elmúlt csaknem 40 év alatt nem került sor. Így a horvát kérést ezen az alapon is vissza lehet utasítani.

Végül az apatini erdőhivatal is hozzátette a maga álláspontját. A szerintük 111 kh 1550 □ölnek (64,40 ha) mért terület soha Almáshoz nem tartozott. Az erdőhivatal készített rá ütemtervet (innen van az általuk mért terület), ott erdőgazdálkodást folytat, sőt az elmúlt időszakban a faállományt értékesítette.

Az ügy további folytatásában helyszíni szemlét és tárgyalást tűztek ki. Ekkor a jogügyi igazgatóságok képviselői úgy látták, hogy a Duna-sziget birtoklásának kérdése békésen megoldható meg. Az eszékiek – mint úrbéri bíróság – azonban itt a magyar és a „szlávón királyság” közötti határ kérdését látták, következésképpen – vélték – a bánnak és a magyar belügy- és igazságügyi minisztereknek kell a vitában dönteni. A bán megkeresését a magyar hatóságok – még a földművelésügyi

¹⁴ MOL K-184. 1910–B/2–19.553.

minisztériumból – azzal utasították el, hogy – miként azt Ausztria esetében 1897-ben megállapították – az államhatár esetleges változása magánjogi érdekeket nem érinthet. Tehát a sziget akár Magyarországhoz, akár Szlavóniához tartozik, ott az almási volt úrbéreseknak tulajdonuk nincsen. 1902-ben azonban bebizonyosodott, hogy az említett terület mind Szonta, mind Almás esetében jogosan van (a kincstár nevére) telekkönyvezve, ami megtámadhatatlan. (Hiszen azt mindkét félnek még a kataszteri felvételek idején kellett volna megfelelnie.) Tehát ismételten békés megoldást kell találni. A kívánt megegyezés azonban sem ekkor, sem a későbbi években nem történt meg. A horvát bánt már nemcsak az államhatár-rende- zés, hanem az illető terület után fizetendő földadó is izgatta. 1905-ben, egy újabb vizsgálatot követően, a magyar kincstári jogügyi igazgatóság megállapította, hogy a Duna a szigetből újabb területet mosott el, de a korábban már elfogadott kettős kataszteri felvétel Almás és Szonta között nem áll fenn. Túlságosan bonyolult a szigetek növekedése ahhoz, hogy azt visszamenőleg meg lehetett volna állapítani. Így előzőleg az „egyszerűsítés miatt” határozták meg a tulajdonos közösséget. Az 1868. évi XXX. tc. szerint pedig „Magyarország Horvát-Szlavón és Dalmát országokkal egy és ugyanazon állami közösséget képeznek, s így Magyarország és Horvát-Szlavón-Dalmát országok között nem foghat helyt a nemzetközi jog értelmében való határrende- zés; s nem alkalmazható a nemzetközi jognak azon elve, hogy ha két állam között a határt folyó víz képezi, akkor a határ változatlan marad az esetben is, ha a határt képező folyó folyását megváltoztatja”.

Az apatini erdőhivatalnak tehát ismét elrendelték, hogy járjon utána: vajon a kettős telekkönyvezés mellett hogyan is változott a Duna-sziget területe? Az 1906. évben kelt erdőhivatali jelentés szerint a Szonta határában fekvő kincstári ingatlanok az 1877. évi felmérést követően elhordásból 284 kh 1010 □öllel (163,84 ha) csökkentek, míg odahordással („porondolással”) 264 kh 281 □öllel (151,99 ha) gyarapodtak, a kettő különbsége 19 kh 1420 □öl (11,45 ha), ami kimondottan apadás.

Végül annyit kell még megjegyezni, hogy az Almás községhez telekkönyvezett ingatlant a volt úrbéresek egy magánszemélynek eladták, akivel a kincstár, éppen a bizonytalan határok, illetve telekkönyvelések miatt, nem tudott még 1910-ben sem megegyezni. Azaz az 1890-es bellyei, illetve ez az évekig elhúzódó szontai–almási határkérdés úgy általában óvatosságra intettek, hiszen a folyó „nem alkalmazkozott” a telekkönyvi határokhöz.

Vissza kell térnünk az *erdőirtásokhoz*. Az erdőhivatalnak ugyanis nagy gondot jelentettek az irtási feladatukat nem, illetve nem határidőre teljesítők.

Willi Péter (rác)miticsi (Srbki Miletič) lakos¹⁵ 1890 tavaszán azt kérte, hogy az általa megvett Plávna– Morgácsi *vágás takarítását* őszig végezhesse el. Mivel – miként kérvényében írta – a területért sokat fizetett, s a nyomott faárak miatt kénytelen volt az egyes, arravaló fákat tövön elárverezni, azaz továbbadni. Ez az eljárás azonban elhúzódott, tavaszra nem készült el. Mivel azonban a szántás-vetés- re történő alkalmasságot háromévi, a vágástakarítótól a mezőgazdasági művelés jelentette, az erdőhivatalban Willi kérését nem teljesíthették. A hivatalnokok a tava- szig befejezendő vágástakarításhoz azért ragaszkodtak, mert első évben – tavasszal – kapásnövényt (rendszerint kukoricát) kellett termesztetni. Ősszel, az említett kapás lekerülése után, pedig ismét felszántani és búzával bevetni, végül a harmadik évben

¹⁵ MOL. K-184. 1890-1-2212. (14.646/1890.).

újra búzát termeszteni. Így kiirtva, mezőgazdasági művelésre átalakítva – tulajdonképpen „bejártatva” – lehetett aztán a telepeseknek átadni, ott parcellázást végezni. A kérvényből hadd emeljük ki a továbbadást, az *újabb árverés* kérdését. Ahogy a 20. század első éveitől egyre többször került szóba a kincstári erdők házilagos kezelése (azaz a fát nem tövön, hanem rakodókon, részben feldolgozva próbálták eladni), úgy értékelődtek fel az ezzel kapcsolatos korábbi tapasztalatok.

Az 1912. évi erdőtisztí értekezleten,¹⁶ ahol a főhasználatok mikéntjére és a fa értékesítésére vonatkozó javaslatokat Kuzma Gyula adta elő, az addigi eljárásokban némi változtatást javasolt. Korábban ugyanis a lágýfaerdőket többnyire tégláégetők vették meg, akik a kihasználást, szállítást maguk végezték. A keményfát pedig (ahol nem volt irtási kötelezettség) az erdőhivatal házilagos kitermeléssel, többnyire az erdőn eladva, a környékbeli lakosságnak juttatta. Kuzma azt javasolta, hogy az értékes keményfát tövön és szálanként, esetleg „kis vágásokban” – miként arra más vidéken már van példa – értékesítsék. „A fatörzset szálaban vásárló kisgazda – érvelt – a megvásárolt faanyagot ugyanis nagy darabokban, tehát előnyösen szállítja háza udvarára, hogy otthon azt céljainak megfelelően feldarabolja. Ezt az előnyt a kisember, akit az erdőhivatal szociális szempontból hivatásszerűleg boldogulásában támogatni köteles, sokkal többre értékeli, mint sem hogy az erdőhivatal ezt az előnyt saját jól felfogott érdekében is figyelmen kívül hagyhatná.” Igaz, nagyobb erdőbecslési feladatok adódnak, de – az említett „szociális” szempontokon túl is – a fáért nagyobb összeget kaphatnak. A lágý lombfák kitermelését pedig – vélte Kuzma – házilag kell végezni, s azt az üzemi raktárakból közvetlenül értékesíteni, „hogy a kisemberek is direkte a termelőtől vásárolhassák meg olcsó áron a tüzeléshez szükséges faanyagot, mert ezen erdők hivatása elsősorban az, hogy a kisemberek házi szükségletét fedezze.”

A kérdéshez mindegyik erdőgondnok hozzászólt. Az *apatini* azzal támogatta, hogy nála ne legyen előzetes becslés, mivel „rossz, gyöngye tölgy és cserfa jön kihasználás alá”. Így csak utólag, már a tűzifasarangokban állapítsák meg a fatér fogatot, illetve az érte járó pénzt. A *bezdáni* erdőgondnok mindkét erdőféleségnél kifogással élt. Szerinte a bezdáni hajóácsok nem fognak tövön fát venni, mivel sem a gallyal, sem a tuskóval nem tudnak mit kezdeni. Ezért a keményfát csak kevés helyen, kis kiterjedésű vágásokban javasolta – próbaképpen – árverés útján eladni. Ugyanakkor kiállt a korábbi lágýfa-értékesítési eljárás mellett, mondván, a környéken nincs elég munkás, aki azt kitermelné és kifuvározná. A *doroszlói* erdőgondnok szintén a keményfaerdők házilagos kitermelését javasolta. Ő elsősorban attól tartott, hogy az álló fák nem mindegyike kél el, s a bent maradókat a kincstárnak kell házilag feldolgoznia. A lágýfa értékesítését pedig a Duna-parton, például gyufaipari alapanyagnak, látta megvalósíthatónak. A *palánkai* erdőgondnok a nyári becslést, az őszi árverést, majd az iparifa azonnali kitermeltetését szorgalmazza. Ezzel ugyanis – vélte – a bent maradó fákat, amelyek elsősorban tűzrevalót adnak, még házilag lehetne kitermelni. A lágýfát helyenként – például a dunabökenyi (Mladenovo) erdőben – tövön kívánja eladni (mert a lakosok „ezen a vidéken nem kapnak ele-

¹⁶ MOL K-184. 1913-B/1-274. Az erdőtisztí értekezleteket év elején tartották, ahol az előző év eseményeit értékelték, illetve meghatározták a további feladatokat. Az értekezletre az erdőgondnokok megadott témák és szempontok alapján írásbeli jelentést készítettek. A beérkezett jelentések tartalmát egy-egy előadó összefogta, róla előadást tartott, majd megtárgyalták, határoztak és továbbították az ügyet a minisztériumba, illetve a helyben elintézendőkről döntöttek, felelősöket neveztek meg.

gendő fát”), egyéb részekben pedig elfogadja az előadó előterjesztését. Az értekezlet végül is a „kombinált” megoldást mondta ki; fokozatosan, és olyan helyen, ahol nincs nagy kockázat, szabad csak áttérni az előadó által említett új módszerekre.

A forrással kapcsolatban hadd hívjuk fel a figyelmet a lágyfa és (-tuskó!) eladhatóságára. Az Apatin alatt lévő, harmincat is meghaladó téglaegető-kemencékhez a legolcsóbb módon, dereglyéken szállították a tüzelőt, miközben a Dunától távolabbi vidékekre (megfelelő utak hiányában) az nem juthatott el.¹⁷

A használatokból származó bevételek 42 %-át a mellékhasználatok adták.¹⁸ Ez az 1912-ben is döbbenetes nagy arány a legeltetésből, a már kiirtott területek szántóiból és a halászat, vadászat bérletéből adódott össze. Hiába volt keletje az értékes keményfának és a máshol el nem adható lágyfának, legjobban a *mezőgazdasági hasznosítás* jövedelmezett. Mielőtt erre részletesebben is kitérnénk, hadd említsük meg a *vadászatot*. Mintegy 9 500 kh (kb. 5 500 ha) terület volt bérbe adva, amelynek jelentős részét a szomszéd, Frigyes főherceg foglalta le magának, míg a palánkai részen vukovári és titeli „entellektüelek” voltak a bérlők. A kincstárnak fenntartott erdőkben pedig (megfelelő részt az erdőtisztai személyzetnek kihasítva) a vadászatot bárcázás útján hasznosították.

„Erdőgazdaságunk – írták a millennium évében megjelent vármegyei monográfiában – évről évre kisebb területre szorul, részben azért, hogy a terület gazdaságosabban értékesíthessék, újabban pedig *telepítvények létesítése* céljából is, mindig több területről irtatik ki az erdő”.¹⁹ Ennek óriási lökést adott még az 1880-as években, hogy Mezőhegyes „kikerekítése” miatt a pénzügyminisztérium 600 ezer forintnyi értékű irtástérületre tartott igényt, amely összeghez 2000 kh (1150 ha) területet rendeltek. Mivel azonban a minisztériumi kiküldött több Bács-Bodrog megyei erdő talaját „székessel vegyes”-nek találta, a mezőhegyesi kompenzáció végadatai az alábbiak lettek.²⁰

„Kimutatás az 1889-ben(-ig) átadott mezőgazdasági művelésre felszabadított területekről az apatini főerdőhivatal területén.”

Község	Erdőrész	Terület
Obrovác [Boróc]	Vrhsuma (szántó)	75 kh 1.232 □öl (43,6 ha)
Újpalánka [Nova Palanka]	Ponánovác (szántó) Golubnyák Rajko Rajko-Szaliter Bukits-Gaja Gaja Mandra	626 kh 90 □öl (360,3 ha)
Ópalánka [Bačka Palanka]	Zagrada	274 kh 61 □öl (157,7 ha)
Tovarisevo [Bácsőváros]	Belo-Brdo	420 kh 274 □öl (241,8 ha)
Plavna [Palona]	Szredna suma	87 kh 60 □öl (50,0 ha)

¹⁷ Kaán Károly: Erdőgazdaság-politikai kérdések. Bp. 1920. 84.

¹⁸ MOL K-184. 1913-B/1-5937.

¹⁹ Loediger Lajos: Mezőgazdaságunk a jelenben. In. Bács-Bodrogh vármegye monografiája. I-II. Zenta 1896. II.435.

²⁰ MOL K-184. 1889-29-2478. és 1890-1-2212. (1880-28-27.612.).

Község	Erdőrész	Terület
Bukin [Bökény]	Raskovác	38 kh – (21,9 ha)
Apatin	Oberwald Kleine Sasplatte Alter Herrschafts-treppplatz	456 kh 394 □öl (262,5 ha)
Szonta [Szond]	Susnyár	4 kh 594 □öl (2,5 ha)
Bezdán	Deákerdő	201 kh 239 □öl (115,8 ha)

Összesen: 2.182 kh 1.344 □öl
(1.256,1 ha)

Ehhez jött még a Bezdán határában lévő Gödrös, Nagy Sziget erdő: 32 kh 1308 □öl (18,9 ha)

Tehát a szegedi jószágigazgatósághoz került 2.215 kh 1.052 □öl
(1.275,0 ha).

A további területátadásokról nem rendelkezünk ilyen pontos kimutatásokkal, de 1910-ban az erdőhivatal kerületében

21 016 kh (12 095 ha) erdő és

12 909 kh (7 429 ha) mezőgazdasági terület volt, amikor a mezőgazdasági mellékhasználatból 316 ezer korona származott, míg a faanyagból csak 274 ezer korona. Éppen ezért az erdészeti politikában jártas Márton Sándor az erdőhivatal erdeinek felszámolását, a földművelés további térfoglalását javasolta.²¹ Indokait pontokba szedte:

1. A tölgyerdőket többször sarjztatták, így azok faanyaga kevésbé értékes.
2. A mintegy 21 ezer kh-nyi (kb. 12 ezer ha) erdőből legalább 9 ezer kh (kb. 5,2 ezer ha) szántóföldnek alkalmas, következésképpen úgy nagyobb jövedelmet hoz.
3. A szigeten, illetve a mélyártéren lévő lágyfaerdők területét gáttakkal meg lehet védeni, és ott is legalább legelőket, kaszálókat létesíteni.
4. Az erdők (mesterséges) felújítása drága és sokára hoz eredményt.
5. Az erdőhivatal fő jövedelmét most is a mezőgazdaság adja. Következésképpen egy átalakítás még több pénz és kedvezőbb helyzetet teremtené. Csak az erdészeknek kellene – véli Márton Sándor – következésként lenniük; azaz hűnek lenni az „eredendő” erdészeti politikához, továbbá a szakmai sovínizmusukat le kell győzni. Ezért a következő szöveget intézte hozzájuk: „Önmagát legyőzni a közért: a legszebb. Hányan dobták életüket, vagyonukat, boldogságukat oda a közért! Hát az erdészek nem tudnák becsvágyukat a hozzájuk nem is illő területről elterelni!”

Márton Sándor vélekedése szöges ellentétben áll a korábbi, Kallivoda Andor által 1909-ben kifejtettekkel.²² Kallivoda a tölgyeseket féltette, mivel világosan látta: a tölgyfa fel fog értékelődni, abból hiány keletkezik. „Így a dunamenti tölgyesek kiirtása – írta – nagyon közel áll a nemzeti vagyon értékének szándékos csökkentéséhez. Ezzel szemben egyedül a telepített magyarság megerősítése nyújtana némi kárpótlást, de ennek bekövetkezése még a jövő titka.” Ma, jó száz év múltán láthatjuk: mind Mártonnak, mind Kallivodának lényegében igaza volt; a gazdasági és politikai változások mindkét álláspontot igazolták – tulajdonképpen az erdők kárára (is).

²¹ Márton Sándor: Magyarország mai helyzete és a magyar erdészet. In: Magyar Erdész 1912. 312-317.

²² Kallivoda Andor: Bács-Bodrog vármegye erdőgazdasága. In: Bács-Bodrog vármegye II. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. é.n. [1909.] 427.

III.

Az *erdőfelújítások* kérdését érdemes a *lágyfákra* korlátoznunk, mert jelen dolgozatunkban kimerítően csak ezt tárgyalhatjuk.

A klasszikus (növény)zonáció szerint lágylombfák a vizek közvetlen partjain, az árvízjárta részen telepednek meg. A századforduló megfigyelései szerint azonban csak a középvízszint feletti részeken maradnak tartósan meg. Azaz a folyó építő munkájának egy bizonyos szintet el kell érnie, hogy a fás növényzet ott megmaradjon. Még rendezett hullám- és ártér esetében sem lehet azonban azzal számolni, hogy az említett középvízszint feletti területeken „rendezett” lágylágóerdők állnak, hiszen a levágott, lefűződött kanyarulatok, a belső mocsarasodásnak indult területek környékén szintén fűzek és nyárok jelenhetnek meg. Azaz puhafaligetek foltszerűen, többnyire a vízjárás változását „kirajzolva” találhatók az ár-, illetve hullámtéren. Erdőművelési, felújítási szempontból ez kiemelt figyelmet érdemel, hiszen az erdészeti törekvéseket akár néhány deciméteres szintkülönbség is megghiúsíthatja.

„Az erdőtenyésztőnek – írták a kortársak – a természet útmutatását felhasználva, lehetőleg arra kell törekednie, hogy az erdő felújulása minél rövidebb idő alatt, s minél kevesebb költséggel, s lehetőleg ismétlések, pótlások mellőzésével teljes mértékben sikerüljön.”²³ Az elméleti kiindulópont az erdészeti tulajdonképpen egész életében *kísérletezésre* ösztökéli. S ennek a kísérletnek az eredményeit időről időre célszerű másokkal is megosztani, netalán másoktól módszereket (kísérleti eredményeket!) eltanulni, saját működési területen kipróbálni. Különösen így volt ez a Duna alsó folyása mentén, ahol a termőhelyi viszonyok közül az egyik legfontosabb, a víz szinte állandóan változott, évről évre más vízjárást mutatott.

Divald Adolf idézett leírásában 1872-ben a mélyfekvésű részek felújítását így látta megvalósíthatónak: „A lágylágóerdőben az újraerdősítés sarjadzás útján következendik be; a hézagok helyeket pedig nyár- és fűzfadugványokkal kellend beültetni.”²⁴

Az erdészeti *üzemtervekben* a lágylágóerdőkre fele-fele arányban tuskósarjaztatást és mesterséges (vetés vagy dugványozás útján történő) felújítást írtak elő. Mivel az apatini erdőhivatalban az előbb említett erdőterület-kikebelezések folytak, az erdősítési költségek a többi kincstári egységtől különösebben nem ütöttek el.²⁵ A sikerességről-sikertelenségről részletesen nem szóltak, illetve azt a pillanatnyi idő- és vízjárási nehézségeknek tudták be.²⁶ Az 1911. évről írott beszámolóban²⁷ azonban már nagy, hektáronként 218 koronát is elérő erdősítési költségekről tudósítottak (az átlag 82 K/ha volt), ami mutatta: a felújításokban hiba lehet.²⁸ Ugyanekkor mondta el Gesztelyi Nagy László, hogy a Duna magas vízállása az üzemtervekben előírt *természetes felújulást lehetetlenné teszi*. A mesterségest (fekete-)nyármagoncok

²³ Nagy Károly: Árvízárkok és erdősítési kérdések. In: EL 1914. 613.

²⁴ Divald A. i.m. 186.

²⁵ Vö. Garlathy Kálmán: Adatok a kincstári erdők felújításáról. In: EL 1890. 256-263.

²⁶ Vö. „A ... foganatosítandó erdősítéseknek mutatkozó hátramaradás legnagyobb részben a munkáshiány, a folyton dráguló magas napszámok, részben az országban uralkodó abnormalis időjárásnak tudható be. ... További oka a hátraleknak a tenyészidő végén hirtelen, átmenet nélkül beállott téli időszak, amidőn az erdősítést sem csemeteültetéssel, sem pedig a Duna szigetein és árterületein szokásos lágylágódugványozást végezni nem lehetett többé.” In: A leg-hosszabb fél évszázad. Erdészetünk a kormányjelentések tükrében 1899-1941. Szerk.: Kollega Tarsoly István: Bp. 2004. (Erdészettörténeti Közlemények LXI. 204. (1908).

²⁷ OL K-184. 1913-B/1-5937.

²⁸ A legnagyobb, a fiumei Karszt befásításánál használt érték 149,5 K/ha volt. Vö: Oroszi Sándor: Karsztfásítás az Osztrák-Magyar Monarchiában, különös tekintettel a horvát tenger mellékre és Fiume városára. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986-1987. Bp. 1987. 486.

szedésével, dugványok vágásával (amit szintén az erdőkben végeztek), sőt csemetekertben előállított „kanadainyár”-dugványokkal próbálják megoldani. Ez utóbbi gyökeresdugványokhoz az alapanyagot a szomszédos bellyei uradalomból szereztek be. (Ott legelőször 1891-ben neveltek „kanadai” – feltehetően korai – nyárat.²⁹) A dunai árvizek és a túlszaporodott vadállomány azonban – vélték az idézett tisztí értekezlet résztvevői – az erdőfelújítások sikerességét veszélyeztetik. Hiába tartják szem előtt: „a legnagyobb gond fordítatik arra, hogy a talaj, fekvés és a termőhelyi viszonyokat figyelembe véve, mindenütt a megfelelő, minél értékesebb fánemekkel történjék az erdősítés”, az eredmények elmaradnak. Látható: az addig alkalmazott gyakorlat nem vált be, új megoldásokat kell keresni.

A mélyhullámterek erdősítése szempontjából talán az első elméleti fejtegetést Földes János palánkai erdőgondnok (lásd a Függelék) bocsátotta a nyilvánosság elé.³⁰ 1895-ben megjelent könyvében a folyók mentén tenyésző lágyszárú növényzet útbaigazítására, a termőhelyi viszonyra utaló fajokra hívta fel a figyelmet. Igaz, azt az erdészek – eltérően a homokvidékek, majd a szikesek talajjelző növényeitől³¹ – nem alkalmazták, de egy másik Földes-féle ajánlás Magyarországon különösen az 1950-es években felértékelődött. Mégpedig a lassannövő fajok közé *tág hálózatban bevitt gyorsannövő nyárfélék*, amelyek az előhasználatok során kerültek ki.³²

Ennél sokkal nagyobb jelentősége volt annak a *vitának*, amelyet Hamernyik Béla állami erdőrendező kezdeményezett 1913-ban az Erdészeti Lapok hasábjain, és amely vita nemcsak 1916-ig eltartott, hanem máig ható *tanulásokkal* is szolgál.³³

Hamernyik kimondta, hogy az erdőrendezők által az üzem(erdő)-tervekben előírt felújítási mód nem jó, mert nincs eredménye. A mesterséges erdősítést állományból, -alól szedett fűz- és nyárcsemetékkel végzik, majd a kitisztított, az aljnövényzettől többé-kevésbé megfosztott foltokba ültetik. Igen ám, de jön a hideg, a fagy, illetve előbb a jeges-, majd a zöldár, ami az egész őszi ültetést elviszi. Hasonlóan járnak a dugványokkal is. Az akár 1 m-es karódugványokat (amelyeket szintén az állományból, tehát nem a ma ismert anyatelepekből nyerik) 2 x 1,5 m-es hálózatba, azaz 2000 db/kh (3475 db/ha) ültetik (vas eszközzel dugják le). A nyár elejei ár, majd a szarvasok és a rovarok a hajtásokat, megeredt dugványokat tönkreteszik. Nem beszélve a szederről és egyéb gyomokról. Van némi önvetényülés – írja Hamernyik –, ami többnyire az árnyalásnak, a következő évben pedig a víznek esik áldozatul. Nem járnak jobban a sarjzatatással sem. A kihasználásra kerülő, általában 25 éves állományok ugyanis legfeljebb 0,5 záródásúak. Ráadásul a tuskók már előregedtek, így kevésbé sarjadzók. Ha mégis sarjadnának, akkor ugyanúgy járnak, mint az előbbi, mesterségesen bevitt csemeték, illetve dugványok.

²⁹ Rádi József: Kalocsán – Gemencről. Kalocsa 2012. 93.

³⁰ Földes János: A legelő-erdők. A legeltetés kérdése Magyarországon s annak megoldása erdőgazdasági úton. Bp. 1895. 102-107.

³¹ Vö: Magyar Pál: Homokfásítás. Szikesfásítás. In: Tájékoztató az erdőgazdaságban tenyésztendő fafajok megválasztásához. Szerk.: Ajtay Viktor. Bp. 1950. 70-83.

³² Vö. –: Erdőnevelési utasítás. Bp. 1956. 43.

³³ Hamernyik Béla: A dunaártéri szigeterdők felújításáról. In: EL 1913. 831-842., Kófalusi Győző: A Duna-ártéri szigeterdők felújításáról. In: EL 1913. 945-949., Uő: Ártéri szigeterdők mesterséges felújítása. In: EL 1915. 576-583., Uő: Az ártéri erdősítések két veszedelmes ellensége. In: EL 1916. 115-117., Uő: Az ártéri szigeterdők felújításáról. In: EL 1916. 300-305., Roth Gyula: A Duna-ártéri szigeterdők felújításáról. In: EL 1913. 1069-1079., Lőfi Jenő: „A Duna-ártéri szigeterdők felújításáról”. In: EL 1914. 79-84., Tornay Gyula: Az ártéri erdők kérdéséhez. In: EL 1914. 179-181., Majerszky István: A Duna-ártéri erdők felújítása. In: EL 1914. 235-246., Uő: Az ártéri szigeterdők felújításáról. In: EL 1916. 117-120., Stark Dezső: Ártereink erdősítéséről. In: EL 1914. 345-353., Pető János: Okszerű gazdálkodás a Dunaszigetekeken. In: EL 1914. 417-421., Sebők Ernő: A Duna-szigeterdők felújításáról. In: EL 1914. 495-497.

Mi a teendő? Hamernyik szerint az *önvetényülést* sertéslegeltetéssel kell elősegíteni, míg a *sarjaztatást* az egészséges tuskók kímélésével (a törzseket akár előhasználatlaltal levágni). Ugyanakkor a lágyfák mellé, közé, sőt helyett az amerikai (vörös) kőris behozatalát ő, illetve a hozzászólók közül többen javasolták. Akár úgy is, hogy az kerüljön főállományba, míg közé „valamilyen árnytűrőt” kell ültetni. Tehát az őshonos lágylombok helyett *idegenhonosokat*. Ez utóbbiakat Roth Gyula ismertette. Maig ható tanulsága: „a nagyobb mennyiségben tenyésztett szarvas károsításai ellen biztos ellenszer nincsen... [az] az erdőnek teljes pusztulását okozhatja; a már lábrakapott hántás ellen pedig nincsen más orvosság, csak a golyó.”

Majerszky István, aki a bellyei főhercegi uradalomban szerzett tapasztalatokat, tömören fogalmazott: „a természet ritkán újít fel, a mesterséges erdősítés ritkán hoz sikert”. Következésképpen náluk magas, akár 1 m-es tuskók meghagyásával próbálnak *sarjakat* „provokálni”, míg az ajánlott önvetényülés-elősegítést, azaz a sertések „alkalmazását” kivihetetlennek tartotta. A felújítási feladatok jobb megoldhatóságát leginkább a folyószabályozástól, illetve a fokok, gátak kiépítésétől, a vizek *hullámterének rendezésétől* várta.

A vitából még néhány, többé-kevésbé gyakorlati tapasztalaton alapuló ismeretet, vélekedést kell kiemelniünk. Főleg azért, mert ma már alkalmazzuk azokat. Pető János a jégkár ellen *fűzpásztát* telepített volna, amellyel az értékesebb nyárállományokat kívánta megvédeni. Lőfi Jenő megpendítette: jól elvégzett szántásban, jó és *teljes talajelőkészítés után* kell csemetéket, illetve dugványokat tenni. Kőfalusi Győző a szaporítóanyag-termelésre kizárólag a *csemetekerteket* tartotta alkalmasnak. Ő írta le, hogy *gyökeres dugványokkal* kell erdősíteni, ami ma már természetes, mindenhol elterjedt.

Rá kell még mutatnunk, hogy a századforduló erdészei úgy általában nem szorgalmazták a *nemesnyárák ültetését*, mert *nem ismerték*. Ugyanakkor a ma természetvédelmi szempontból újra „felfedezett” ezüst (szürke) nyárról kimondták: kár volna ültetni, fája csak tűzre jó (Majerszky). Feltűnő, hogy a lágylombok térszintjébe is *erőltették a keményfát*, főleg a kocsányos tölgyet és a már említett amerikai kőrist. Leginkább abból a megfontolásból, hogy amennyiben a termőhelyi viszonyok „ráfordulnak”, akkor legalább értékes fákat nyernek. Ma már tudjuk, hogy nem egészen így van. Az erdészek elve – írta Stark Dezső –: „a természet útmutatásai mindig figyelembe veendőek. De ne felejtjük, hogy a természetnek vannak rejtett útmutatásai is, melyeket a látszathoz kell kihámozni, felfedni, mert a látszat sokszor csal a természetben is. Ezt tapasztalom az ártereken.” Tehát további megfigyelések, további kísérletek...³⁴

IV.

Apatin környékén a dualizmus kori erdészeti politika két alaptételének, a meglévő fakészletek piacra juttatásának siettetésének és a mezőgazdasági célra alkalmas területeken az erdők kiirtásának érvényesülését figyelhettük meg. *Összefoglalásként* célszerű kiemelni, hogy a faeladások feltételezték az 1879. évi erdőtörvény szerinti üzemterv alapján való gazdálkodást. Az üzemtervekkel viszont minden fával

³⁴ A kísérletek kapcsán hadd utaljunk Róth Gyula és Vadas Jenő kezdeményezésére, akik éppen Apatin környékén képezték el egy szikkisérleti telep létesítését. Vö. Roth Gyula: A magyar erdőművelés különleges feladatai. Erdőműveléstan III. Bp. 1953. 107.

borított, erdő művelési ágban lévő területet leírtak. Így a folyókat közvetlenül szegélyezőket is, amelyeket a kitermelés után szintén fel kellett újítani. A mélyfekvésű területeken lévő lágyfaerdők megújítása azonban szemmel láthatóan zsákutcába jutott. Keresték a megoldásokat, amelyek során már felmerültek azok a lehetőségek is, amelyeket a 20. század magyar erdőgazdasága kiterjedten alkalmazott.

A mezőgazdasági célú erdőirtások elsősorban a keményfaerdőket érintették. A bácskai, gazdag termőföld mellett is voltak olyan vállalkozók, akár régi lakosok, akár új telepesek, akik a munkát elvégeznék. A kitűzött feladatok megoldását azonban az időjárás, főleg pedig a Duna vízjárása időnként és helyenként akadályozta. Ennek ellenére Apatinban a célok szinte maradéktalanul teljesültek. Így érthető, hogy 1918 előtt miért az államerdészet adta a földművelésügyi szaktárca bevételeinek csaknem felét.³⁵ Tudniillik mindegyik államerdészeti egység – ha az apatini erdőhivatalban megismert nehézségektől eltérő módon is – nyereségesen gazdálkodott.

FÜGGELÉK

Az apatini erdőhivatalban szolgálók névsora az Erdészeti Zsebnaptárban közzétett adatok alapján.

Hivatalvezető: Scultéty Nátán erdőmester 1881-től 1888-ig

Balás Vince főerdőmester 1889-től 1905-ig

Párnai Attila főerdőtanácsos 1906-tól 1918-ig.

Az alárendelt erdőgondnokságok vezetői 1889-től 1918-ig (korábban az erdőgondnoksági feladatok a központi személyzet között oszlottak meg).

Év	Német(Új)Palánka	Apatin	Doroszló	Bezdán
1890.	Földes János	Kaspár József	br. Prónay Aurél	Zsuffa Antal
1890.	Földes János	Kaspár József	br. Prónay Aurél	Zsuffa Antal
1891.	Földes János	Kaspár József	Borköles József „helyettes erdész”	Zsuffa Antal
1892.	Földes János	Kaspár József	Fekete János	Zsuffa Antal
1893.	Földes János	Iváncsó Bertalan	Fekete János	Szabó József
1894.	Földes János	Iváncsó Bertalan	Fekete János	Szabó József
1895.	Földes János	Iváncsó Bertalan	Fekete János	Szabó József
1896.	Földes János	Iváncsó Bertalan	Fekete János	Szabó József
1897.	Illés Vidor	Iváncsó Bertalan	Fekete János	Szabó József
1898.	Illés Vidor	Trauer Gyula	Ifj. Belházy Gyula	Szabó József
1899.	Illés Vidor	Trauer Gyula	Ifj. Belházy Gyula	Ondrus Gyula
1900.	Illés Vidor	Trauer Gyula	Ifj. Belházy Gyula	Ondrus Gyula
1901.	Illés Vidor	Trauer Gyula	Ifj. Belházy Gyula	Ondrus Gyula
1902.	Illés Vidor	Trauer Gyula	Ifj. Belházy Gyula	Ondrus Gyula
1903.	Trauer Gyula	Illés Vidor	Ifj. Belházy Gyula	Ondrus Gyula
1904.	Trauer Gyula	Illés Vidor	Ifj. Belházy Gyula	Ondrus Gyula
1905.	Trauer Gyula	Illés Vidor	Lánczy Antal	Ondrus Gyula
1906.	Trauer Gyula	Illés Vidor	Lánczy Antal	Ondrus Gyula
1907.	Trauer Gyula	Illés Vidor	Lánczy Antal	Ondrus Gyula
1908.	Trauer Gyula	Szeleczy János	Lánczy Antal	Ondrus Gyula
1909.	Trauer Gyula	Szeleczy János	Sándor Elek	Ondrus Gyula
1910.	Trauer Gyula	Szeleczy János	Sándor Elek	Szalóky Sándor
1911.	Trauer Gyula	Szeleczy János	Sándor Elek	Szalóky Sándor

³⁵ Takács Imre: Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-Magyar Monarchia korában. 1867-1918. Bp. 1989. 203.

Év	Német(Új)Palánka	Apatin	Doroszló	Bezdán
1912.	Trauer Gyula	Szeleczy János	Sándor Elek	Szalóky Sándor
1913.	Trauer Gyula	Terray Gyula	Sándor Elek	Illés László
1914.	Majerszky István	Terray Gyula	Sándor Elek	nincs betöltve
1915.	Majerszky István	Terray Gyula	Sándor Elek	Bárány Károly
1916.	Majerszky István	Terray Gyula	Sándor Elek	Bárány Károly
1917.	Majerszky István	Terray Gyula	Sándor Elek	Bárány Károly
1918.	nincs betöltve	Terray Gyula	Sándor Elek	Bárány Károly

The Royal Hungarian Forestry Office in Apatin

SÁNDOR OROSZI

During the existence of the Austro-Hungarian Monarchy (1867-1918) the two main pillars of Hungarian forestry policy were the fastest possible marketing of the timber stock of forests that had been in existence for centuries and lumbering trees and giving arable land over to more intensive farming in areas more suitable for agriculture. The state forestry office established in 1882 in Apatin (now in Serbia) undertook these two forestry management goals with considerable success. This was largely the result of the fact that the office managed farming on the fertile plains of the Danube, which had already been partly regulated.

The study devotes particular attention to the office's activities directed at the renewal of overused soft-wood forests situated in low-lying flood areas unsuitable for agriculture. Neither coppicing nor natural propagation would result in willow or poplar forests quite similar to earlier ones 'created by nature'. Attention then was centred on non-native, mainly American, ash types, as well as European-American hybrid poplar clones. On the other hand tilling and propagation material could not have been successfully provided yet. At the same time the problem of damage done by game was already a serious concern and remains so to this day.

Dolgozók és kirándulók a dunai fűzesben

Fűzes porondolt részen

Mélyártéri füzes

Az 1891. évi lóverseny-fogadási visszaélések és a turf megítélése a hazai sajtóban és politikai életben a századfordulón

TÓTH-BARBALICS VERONIKA

BEVEZETÉS

Az 1891-es évet a hazai lóversenyzés-történet olyan „kis jelentőségű” évjáratként tartja számon, amikor jelentős győzelmet hazai istállók lovai nem szereztek. Az év izgalmat kiváltó eseménye volt az, amikor „a versenyek tisztaságára árgusszemekkel őrködő gróf Batthyány Elemér vasökle lesújt[ott]”: kitiltások és eltanácsolások ritkították meg a „külföldi lovasok gárdáját”.¹ Az 1891. évi kitiltási ügyek által előidézett vihar nemcsak a budapesti és a bécsi napisajtóig, hanem az országgyűlési tanácskozóteremig is eljutott, újult erővel felszínre hozva a lóversenyzés hazai megítélése körüli ellentétes nézeteket.

Dolgozatunk bemutatja a vihart kiváltó eseményeket, ezek megjelenését a sajtóban, a hazai lóversenyzés illetve lótenyésztés fejlesztése érdekében munkálkodó testület (Magyar Lovaregylet) és állami szerv (Földművelésügyi Minisztérium) reagálását. Elemezzük, hogyan nyert a kitiltási ügy politikai mellékzöngét az állami költségvetés országgyűlési tárgyalása során. Megnézzük, hogy hogyan foglalt állást a magyar főrendiház az események által érintett két tagjának mentelmi ügyében. Végezetül megvizsgáljuk mindezek hatását a hazai lóversenyzés- illetve fogadásügy fejlődésére. Forrásaink a korabeli napi- és szakajtó (mindenek előtt a Magyar Lovaregylet hivatalos közlönye, a *Vadász- és Versenylap*), a Magyar Lovaregylet közgyűlési és igazgatósági ülési jegyzőkönyvei, a képviselőház és a főrendiház irományai.

A MAGYAR LOVAREGYLET ÉS A KITILTÁSI ÜGY

Mint ismeretes, a Magyar Lovaregylet az 1827-ben Széchenyi István gróf mágnástársaival a hazai lótenyésztés fellendítésére létrehozott Pesti Versenyző Társaság és Lótenyésztő Egylet (Pályafuttatási Társaság) utóda volt. A Pályafuttatási Társaság 1830-ban az Állattenyésztő Társaság, majd 1835-ban a Magyar Gazdasági Egyesület nevet vette fel. 1842-ben a lóversenyeget önállósult, 1869-ben Pesti Lovaregylet néven alakult újjá, majd 1882-től Magyar Lovaregylet néven működött.² Az egyesü-

¹ Magyar lósport és lótenyésztés. Szerk. Bossányi-Havas Rezső, Markovits István. Közérdekű Könyvkiadó Váll., Budapest 1943. 186.

² Őszi Kornél: A magyar lóversenyzés száz éve. Egyesült Kő- és Könyvnyomda Rt., Budapest 1927. 6–7. (a Magyar Gazdasági Egyesületet „Gazdasági Egylet” néven említi és alapítását 1838-ra datálja); Fehér Dezső – Török Imre: A lóversenyzés története (1927–1977). Történelmi visszapillantás a reformkor küzdelmes korszakától napjainkig. NATURA – Magyar Lóverseny Vállalat, Budapest cop. 1977. 10.; Jegyzőkönyv a Pesti Lovaregylet rendkívüli közgyűléséről. 1882. máj. 14. 3. pont. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Iratok (továbbiakban: MMgM AI) 8182. (Magyar Lovaregylet közgyűlési jegyzőkönyvei. 1. kötet, 1877–1896).

letre a Jockey Club elnevezést is használták, részben abból kifolyólag, hogy a dualizmus időszakában a Magyar Lovaregylet és a Jockey Club für Oesterreich vezetése között szoros együttműködés állt fenn, így például ekkoriban közösek voltak a versenyszabályok.³

Miután 1891 nyarán Bécsben az ottani Jockey Club vezetői, Budapesten Batthyány Elemér gróf a Lovaregylet elnöke⁴ és igazgatósági tagja a versenypályán a zsokék és látogatók gyanús kapcsolatára figyelt fel, vizsgálat kezdődött. Ennek eredményeként október 31-én a *Vadász- és Versenylap* hirdetményt tett közzé, miszerint a bécsi Jockey Club és a Magyar Lovaregylet igazgatósága közös ülésen úgy döntött, hogy két angol zsokét jogosulatlan fogadások miatt, további 17 személyt (újságíró, orvost, kávést, fűszerkereskedőt, hirdetési ügynököt, főpincért, háztulajdonost stb.) pedig az előbbieknél nyújtott segédkezés miatt kitilt a Jockey Club és a Magyar Lovaregylet felügyelete alatt álló valamennyi versenypályáról.⁵ A Magyar Lovaregylet az év decemberében további hat zsokétól tagadta meg szabálytalan fogadás miatt a következő évre a lovaglási engedély kiadását.⁶ A zsokék kizárása a versenyszabályok 134.§-a alapján történt, amely kimondta, hogy nem szabad valamely verseny eredményére személyesen vagy megbízott útján fogadniuk.

A bécsi és pesti napilapok részletesen ismertették a fogadási visszaélésekkel kapcsolatos híreket és pletykákat, az *Egyetértés* „A turf rókái” címmel többrészes cikksorozatot szentelt az ügynek. Az újságok kimerítően taglalták, hogy a zsokék hogyan kommunikáltak rejtjelekkel a versenyek előtt a fogadásokat kötő személyekkel és azt, hogyan leplezte le mindezt titkosrendőrök segítségével a Jockey Clubok vezetése. Azt is tudni vélték, hogy Batthyány Elemér gróf ezer forintot ajánlott fel annak a detektívnek, aki olyan bizonyítékot mutat fel, amely alapján a Lovaregylet megindíthatja az eljárást. Ez a hír azonban tévesnek bizonyult, a budapesti rendőrség nyilatkozatban közölte, hogy „gyepügyre vonatkozó feljelentést sem a Lovaregylet, sem más érdekelt nem tett”.⁷ A *Vadász- és Versenylap* a kitiltási hirdetményt kommentáló cikkében nyomatékosan leszögezte, hogy sem a zsokékat, sem a nekik a jogosulatlan fogadásokban segédkezőt nyújtó személyeket nem ítélték el csalásért vagy a büntetőtörvénykönyv hatáskörébe tartozó más cselekményért, mert hiszen „ahhoz a Jockey Cluboknak jogköre nincs, sőt ez irányban vizsgálat megtartására sincsenek jogosítva, mert ez egyszerűen a büntető bíróságok hatásköréhez tartozik”. A rendőrség nem kezdeményezhetett eljárást, a lovaregyletek vezetése nem tehetett feljelentést, mert a csalás tényének, vagyis annak bizonyítása, hogy a zsokék nem tettek meg minden tőlük telhetőt azért, hogy az általuk lovagolt ló győzzön, a dolog természeténél fogva lehetetlen volt. A *Neue Freie Presse* által megkérdezett jogász állásfoglalása szerint a turfon történt visszaéléseket jogilag nem lehet csalásnak minősíteni, ugyanis a csalás büntetőjogi fogalmát kimerítő három ismerv (csaló,

³ Az 1891-ben érvényes versenyszabályokat közli: Hivatalos jelentés a Magyar Lovaregylet munkálkodásáról (továbbiakban: Hivatalos gyepkönyv). 65. év (1891). A választmány megbízásából kiadta Sárkány Ján[os] Fer[enc]. Pallas Rt., Budapest 1892. 33–67.

A „versenyügyi dualizmusra” és a magyar főurak bécsi Jockey Clubbeli szerepére ld. Őszi K., 31; Tuli Andrea: A zöld színpad. A lóverseny mint a társasági reprezentáció egyik intézménye. In: Budapesti Negyed 12. (2004: 4. sz.) 115–136., 116–118.

⁴ Batthyány Elemér gróf 1891-től 1907-ig volt a Magyar Lovaregylet elnöke.

⁵ Hirdetmény. In: *Vadász- és Versenylap*, egyszersmind az országos lótenyésztés lapja. A Magyar Lovaregylet, a vidéki versenyegyletek, s az összes megyei lótenyésztőbizottmányának hivatalos közlönye (továbbiakban: *Vadász- és Versenylap*) 35. (1891: 68. sz. [okt. 31.]) 484.

⁶ Gyepérdekűek. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 75. sz. [dec. 20.]) 548.

⁷ A turf rókái. *Egyetértés* 1891. okt. 29. 4.

csalás, megcsalatott) közül a megcsalatott személye csak általánosságban határozható meg („a favorit-lóra fogadók”).⁸

Az első jelentősebb hazai turfbotrány iránti nagy sajtóérdeklődést nemcsak a téma újdonsága magyarázta. A visszaélési ügyet egyes, főként ellenzéki sajtótermékek⁹ arra is felhasználták, hogy támadást intézzenek a lóversenyügy illetve a fogadás intézménye ellen. Ezek a támadások már a fogadási forgalom megnövekedésével párhuzamosan megindultak, és 1891-ben új lendületet nyertek.

A TOTALIZATÓR ÉS A BUKMÉKER, TÁMADÁSOK A LÓVERSENYFOGADÁSOK ELLEN

A 19. században a lóversenyfogadásban két alapvető, máig létező fogadási forma honosodott meg. A francia eredetű totalizátor (totalisateur, pari-mutuel) rendszer a fogadók fogadásainak egymás közti közvetítésén alapul. A fogadásra feltett pénzüsszegeből a nyerők számaránya szerint fizetik ki a jegyeikre jutó osztalékot, azonban előzetesen a bruttó forgalomból levonnak bizonyos százalékot a verseny rendezője javára illetve állami adó, illeték fejében.¹⁰ Magyarországon már fél évtizeddel franciaországi bevezetését követően, 1871-ben meghonosodott a totalizátor. 1885-től a Magyar Lovaregylet közvetlen kezelésében működött. A fogadási forgalom folyamatosan nőtt: 1885-ben 16 versenynapon kb. 680 000 forint, három év múlva már 17 versenynapon 1 271 000 forint forgalmat bonyolítottak le a városligeti pályán.¹¹ Minden társadalmi réteg részt vett a fogadásokban, amely különböző tételekben történhetett (az 1880-as évek derekán 50 krajcáros, 1, 2, 5, 10, 25, 50, 200 és 400 forintos jegyek voltak forgalomban) és a nézőközönség is eltérő áru helyekről figyelhette a futtatásokat (1892-ben az első osztályú napijegy urak számára 5, hölgyeknek 3, katonatiszteknek 1 forintba került, az állójegy 30 krajcár volt).¹² Az 1890-es évek elején a nyereményekből jövedelmi adó, bélyegilleték és kezelési költségek címén összesen 8% került levonásra.¹³ A bélyegilleték (az összbevétel 1,3%-a), az adók (a tiszta jövedelem 10%-a) kifizetése, a totalizátorhoz kapcsolódó kezelési és a beruházási költségek levonása után fennmaradó összeget, amelyhez járultak még a nyerő jutalékának kiszámításakor a forinton (koronán) aluli töredék összegek és a versenynapot követő nyolc napon belül fel nem vett nyeremények, használhatta a Lovaregylet saját céljaira. 1892-ben ez az összeg a totalizátorból származó bruttó bevételnek (a nyeremények 8%-nak) kb. 70%-a, 300 000 forint

⁸ Uo.

⁹ A kormánypárthoz közel álló *Nemzet* elismeréssel írt a Magyar Lovaregylet és a bécsi Jockey Club igazgatóságának a visszaélések elleni határozott fellépéséről, és azt hangoztatta, hogy a lóversenyzés „hazai lótenyésztésünk emelésével természetes kapcsolatban” van. [Cím nélkül]. *Nemzet* 1891. okt. 30. (reggeli kiad.) 1.

¹⁰ A totalizátor megnevezést egyaránt alkalmazták a fogadási rendszerre, az azt működtető fogadási irodára, és később a fogadások nyilvántartását illetve a nyeremények kiszámítását segítő gépre is. „Totalisateur” szócikk. In: *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. I–XVI.* Pallas Rt., Budapest 1893–1900. XVI. 286.

¹¹ Erdődy Rudolf: *Magyarországi lófuttatások 1814–1942.* Dr. Vajna Gy. és társa, Budapest 1942. 24.

¹² Az 1875. évet jelöli meg a totalizátor hazai bevezetésének éveként: Betsey László: *A totalisateur.* In: *Magyar lósport és lótenyésztés.* 405–407.

1892-ben a forint helyett új pénznem, a korona került bevezetésre. 1900-ig még hivatalos fizetőeszköz maradt a forint is, ezért az összegeket, a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért egységesen forintban adjuk meg.

A Városligeti lóversenytér néven ismertté vált, 1880-ban elkészült lóversenypálya valójában a Városligettől délre, az Istvánmezőn helyezkedett el.

¹³ Halász Sándor: *A totalisateur a fővárosban.* In: *Nemzetgazdasági Szemle* 1890. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest [é. n.] 944–949., 947.; *Budapesti lóversenyek.* [Hirdetés]. In: *Köztelek* 2. (1892: 63. sz. [aug. 6.]) 1274.

¹³ *Totalisateur-szabályok...* In: *Vadász- és Versenylap* 34. (1890: 44. sz. [aug. 10.]) 331.

volt. Összehasonlításként: a Lovaregylet ugyanebben az évben 388 000 forintot fordított versenydíjakra, egy csikó ára 2000–2500 forint, egy jó minőségű angol telivér tenyészmén ára 50 000–60 000, egy elsőrangú egyed ára 200 000–500 000 forint volt, egy versenyló tartása hozzávetőleg 2500 forintba került évente.¹⁴

A másik fogadási szisztéma az angol eredetű bukméker (bookmaker) volt. Ennél a rendszernél a bukméker („könyves”) előre megállapítja az osztalékot, amelyet valamely versenyző lóra annak győzelme esetén fizet (odds). A bukméker mindig a lovak ellen fogad, és mivel az ügyfelek több lóra fogadnak, de közülük csak egy lehet az első, ezért nagy a valószínűsége, hogy a nem nyertes lovak tételeiből kifizetheti a nyertesre ígért összeget és emellett még nyereségre is számíthat.¹⁵ A bukmékerek 1890-es évek elején jelentek meg a magyar versenypályákon, azonban az első próbálkozók csak rövid ideig működtek.¹⁶ Visszatérő téma volt a hazai sportsajtóban, hogy magyar származású bukmékekre lenne szükség az intézmény tartós és megbízható működése érdekében.

A 19. század végétől a hazai és ausztriai napisajtóban egyaránt hangot kaptak a lóversenyfogadásokkal szembeni bírálatok, amelyek a totalizátor és a bukméker fogadást a társadalom erkölcsi és anyagi romlásba taszításával vádolták meg.¹⁷ A kérdés politikai színezetet nyert, amikor a képviselőházban Herman Ottó függetlenségi párti képviselő az állami költségvetés vitája során, a lóversenyek támogatására szánt tétel tárgyalásakor újra és újra felszólalt ez ügyben. Már 1882. márciusi beszédében állatkínzásnak minősítette a lóversenyt, a totalizátort pedig a „szegény középsorú polgár” sorsát megrontó hazárdjátéknak nevezte.¹⁸ Az év végén hasonló indoklással határozati javaslatot nyújtott be annak érdekében, hogy a képviselőház mondja ki, hogy a lóversenyek támogatására államilag előírányzott 28 000 forint kizárólagosan a magyar tenyészállatok idő elleni versenyekben kipróbálására fordítható, továbbá utasítsa az igazságügyi minisztert, hogy a totalizátor „mint büntető törvénykönyvbe ütköző minősített hazárdjáték” ellen tegye meg a törvényszabta intézkedéseket. Prónay Dezső báró (a függetlenségi ellenzékhez közelálló pártion kívüli képviselő) Herman indítványának második részét pártoló rövid felszólalását követően Tisza Kálmán miniszterelnök kért szót. Kifejtette, hogy a lóversenyek nemzetgazdasági célját, vagyis a jó tenyészanyag kiválasztását veszélyeztetné, ha csak hazai lovak és azok is csak idő ellen versenyeznének. Kijelentette, hogy amíg bírói ítélet nem minősíti hazárdjátéknak a lóversenyfogadásokat, nem lehet betiltani azokat. Ez utóbbi kijelentésének megalapozottságát Polónyi Géza függetlenségi és Szilágyi Dezső mérsékelt ellenzéki képviselők megkérdőjelezték. Polónyi azzal gyanúsította Tiszát, hogy belügyminiszterként azért nem lép fel a totalizátor ellen, mert „az arisztokrácia előjogai közé tartozik a hazárdjáték” és „ez darázsfészek, amelyért a miniszterelnök úr sincerisál [itt: komáskodik] és amelyért nem lát törvényt, amely

¹⁴ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 1–37. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1892–1896. (továbbiakban: KI 1892–96) 21. köt. 653. sz. 5–6.; Marius: Bugdet – totalisateur – telivértenyésztés. 1. In: Vadász- és Versenylap 31. (1887: 10. sz. [márc. 10.]) 84.; Mikép fizeti ki magát versenylóvak tartása. In: Vadász- és Versenylap 36. (1892: 1. sz. [jan. 1.]) 6.

¹⁵ „Bookmaker” szócikk. In: A Pallas nagy lexikona. III. 499.

¹⁶ Bookmakerek. In: Magyar lósport és lótenyésztés. 402–404.

¹⁷ A Budapesti Hírlap 1891. szeptemberi támadására ld. A fogadásokról. In: Vadász- és Versenylap 35. (1891: 68. sz. [szept. 27.]) 414–416.

¹⁸ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. P. Szathmáry Károly. 1–17. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1882–1884. (továbbiakban: KN 1881–84) 4. köt. 72. ülés (1882. márc. 6.) 61–62.

¹⁹ KN 1881–84 8. köt. 152. ülés (1882. dec. 13.) 192–198.

öt korlátozná”. Herman végül javaslata első részét visszavonta, az indítványnak a totalizátorra vonatkozó részét pedig leszavazta a ház.¹⁹ A képviselő 1884-ben, 1885-ben és 1886-ban is hasonló tárgyú határozati javaslatot terjesztett a képviselőház elé. 1884-ös beszédében nehezményezte, hogy Magyarországon a lóversenyfogatásnak nimbust teremt az, hogy a legvagyonosabb osztály is részt vesz benne, továbbá az, hogy egyes sajtótermékek dicsőően írnak arról, hogy mivel többféle tét létezik, ezért anyagi körülményeihez mérten minden társadalmi réteg fogadhat. Herman a totalizátort üzletszerűen és nyilvánosan gyakorolt szerencsejátéknak bélyegezte, és mint az 1879:40. tc. 87.§-ba ütköző tevékenységnek eltörlését követelte. Széchenyi Pál gróf földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter kijelentette, hogy okvetlenül szükségesnek tartja a lóversenyek támogatására az előző évekével megegyező összeg megszavazását, mert a versenyekre külföldről behozott „jobb fajtájú lovakat” tenyészlőként is igénybe veszik. Leszögezte, hogy a totalizátor előnye az, hogy „a nagy fogadásokra való hajlamokat korlátok közé szorítja”, mert a versenyre feltett összegből a nyerők azonos arány szerint részesednek. A képviselőház ismét leszavazta Herman Ottó határozati javaslatát.²⁰

Amikor a következő évben Herman megismételte javaslatát, érveit részben már a külföldi jogi szakirodalomból, Melchior Stenglein a fogadás és a totalizátor közötti különbségeket taglaló német nyelvű munkájából vette. Megemlítette, hogy a berlini birodalmi törvényszék elmarasztalta a totalizátor intézményét, a bécsi törvényszék pedig előírta, hogy a legkisebb tét 5 forint legyen, így akarván elérni, hogy az ifjúság és a szegény néposztály „pár krajcárjait” ne kockáztassa. Herman a totalizátorban anyagi és erkölcsi veszélyt látott. Eszménye az volt, hogy „Magyarországban legyen igaz társadalom, mívelt társadalom, mely inkább hódol a tudásnak és pozitív munkának, mint játékszenvedélye kielégítésének”. Ezzel szemben a városligeti lóversenytéren azt látta, hogy „az egyetemi ifjúság, a boltos legények, iparos segédek és gyermekek, ha 30 krajcárra szert tudnak tenni, mennek és megrakják a totalisateurt”. Célzott rá, hogy Magyarországon azért nem kerül betiltásra a totalizátor, mert osztalékából egyesek nagy jövedelmet húznak. Széchenyi Pál miniszter Herman Ottó határozati javaslatára reagálva ismételten tagadta, hogy a totalizátor veszedelmes szerencsejáték lenne. Azzal érvelt, hogy a totalizátornál a nyereség csak annyi lehet, amennyi a vesztes lovak tételeire egybegyűlt, senkinek sem hoz hasznót. Rámutatott, hogy Magyarországon a legkisebb megtehető tét valóban 50 krajcár, de a „legtöbb betét” a magasabb (5–10–50 forintos) helyeknél van, továbbá a totalizátor intézmény Magyarországon hatósági engedéllyel és ellenőrzés alatt működik, a nyeremények kifizetése nyilvános számadás mellett történik.²¹ A képviselőház többsége ezt követően ismét megszavazta a lótenyésztés támogatására a 28 000 forint költségvetési tételt, majd – igaz nem nagy többséggel, mert ellenpróbára volt szükség – leszavazta Herman javaslatát.²²

Herman Ottó 1887 elején odáig ment a bírálatban, hogy kifejtette: „amennyire csökkent a vallás és templom iránti érzék, s így nem az képezi többé a neutrális pontot, ahol mágán és hordár találkozik, hanem mindinkább központot képez

²⁰ KN 1881–84 14. köt. 293. ülés (1884. jan. 22.) 153–155.

²¹ A szövegből nem derül ki, hogy a miniszter itt a fogadások számáról vagy az egyes összegeknél megtett tételek összegéről beszélt.

²² Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. P. Szathmáry Károly. 1–16. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1884–1887. (továbbiakban: KN 1884–87) 3. köt. 52. ülés (1885. jan. 26.) 102–104.

a játzóintézmény s mindenféle szerencsejáték”. Nehezményezte, hogy nincs jelen az igazságügyi miniszter, hogy reagáljon javaslatára. A kormány részéről ismét az agrártárca élén álló Széchenyi Pál gróf válaszolt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Herman által követendő példaként emlegetett Németországban 1886 őszén újra engedélyezték a totalizátor fogadásokat.²³ Herman erre nem mulasztotta el megjegyezni, hogy ez „nem törvényes rehabilitáció alapján, hanem bizonyos befolyásos elemek nyomása alatt” történt. Széchenyi Pál annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „minden lótenyésztéssel közelebb foglalkozó t. képviselő úrnak meggyőződése szerint, (Helyeslés) a totalisateur intézményének megszüntetése a telivér lótenyésztésnek és a versenyügyünknek határozott kárára volna.” Ezt követően szavazásra került sor, amely során a ház többsége ismét leszavazta Herman indítványát.²⁴ A *Vadász- és Versenylap*ban 1887 márciusában két részes cikk jelent meg a telivértenyésztés hazai helyzetéről.²⁵ Érdeemes idézni a lap álláspontját, mert rávilágít a Hermannel szembenálló tábor érvelésére. Az újság *Marius* álneven publikáló munkatársa „szélmalom elleni harcnak” tartotta, hogy a képviselő „egy oly országban, hol a nagy és kis lutri a törvényhozás által állandóan fenntartatik, hol a nemes ferbli a legfőbb törvényszék által a tiltott játékok sorából kitöröltetik, [...] a nemzeti erkölcsök nevében hadat üzen [...] a totalisateurnek, mely intézmény pedig szűk körre való korlátozottsága mellett nem is tisztán szerencsejáték, hanem fogadás”. A cikk írója tájékoztatlansággal vádolta Herman Ottót, egyetértően idézte a földművelési minisztert, hogy a totalizátort fenntartó Magyar Lovaregyletnek anyagi haszna nincs az intézményből. A lóversenyzés hazai megteremtőjének, Széchenyi István grófnak álláspontját hangoztatta, amely szerint „a fogadásokhoz való kedv egy nemzetben több hasznot mint kárt okoz.”²⁶

1889-ben Polónyi Géza a pénzügyminisztérium költségvetésének tárgyalásakor azt a kérdést intézte a tárca élén álló Wekerle Sándorhoz, hogy tervezi-e ausztriai mintára a totalizátor megadóztatását. Wekerle elismerte, hogy a totalizátor bevételeiből az államnak fizetett 2%-os adó nem áll arányban az intézmény nyereségével. Tájékoztatta a házat, hogy minisztériuma egy tagját már megbízta a kérdés tanulmányozásával, külföldi tapasztalatszerzéssel.²⁷ A következő év elején már a (kormánypárti többségű) pénzügyi bizottság is javasolta a kormánynak a totalizátor és a bukméker intézmény megadóztatását.²⁸ 1890 novemberében a pénzügyi bizottság kezdeményezte, hogy a képviselőház utasítsa a kormányt, tegyen lépéseket a totalizátor demoralizáló hatásának korlátozására addig is, míg sor kerül a lottójövedék újraszabályozására. Herman Ottó, aki elégtétellel nyugtázta, hogy a pénzügyi bizottság is felemelte szavát a kérdésben, minden korábbinál élesebben támadta a lóversenyfogadást. A *Nemzetgazdasági Szemlé*ben megjelent szám adatok idé-

²³ A totalizátorpárti sajtó a németországi eseten kívül felelegette a brüsszeli legfőbb törvényszék azon állásfoglalását is, mi szerint a bukmékert nem lehet házárdjáték üzéséért elmarasztalni, mert a versenyekre kötött fogadás nem képez házárdjátékot. A fogadásokról. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 68. sz. [szept. 27.]) 416.

²⁴ KN 1884–87 15. köt. 321. (1887. febr. 14.) 184–187.

²⁵ *Marius*: Bugdet – totalisateur – telivértenyésztés. 1–2. In: *Vadász- és Versenylap* 31. (1887: 10. sz. [márc. 10.]) 83–85., (1887: 11. sz. [márc. 17.]) 95–96.

²⁶ *Marius*: Bugdet – totalisateur – telivértenyésztés. 1. 84.

A Széchenyi-idézet forrása: Széchenyi István: Lovakról. Trattner és Károlyi, Pest 1828. 42.

²⁷ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. P. Szathmáry Károly, Fenyvessy Adolf, Endrődi Sándor. 1–27. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1887–1892. (továbbiakban: KN 1887–92) 11. köt. 242. ülés (1889. máj. 14.) 360.

²⁸ KN 1887–92 16. köt. 331. ülés (1890. febr. 11.) 220.

zésével bizonyította a totalizátor 1885–1890 között nagy arányú fejlődését.²⁹ Halász Sándor közgazdász ebben a tanulmányában a különböző névértékű fogadási jegyek 1885–1890 közötti eladási számára alapozva megállapította, hogy a totalizátoron fogadók túlnyomóan a lakosság „anyagilag nem független részéből” kerülnek ki (kishivatalnokok, iparosok, munkások). Ezen az sem változtatott, hogy a Lovaregylet 1886-ban megszüntette az 50 krajcáros fogadási tételt, és a legkisebb összeg, amiben fogadni lehetett egy forint lett. Az így kieső fogadások ugyanis több fogadó összeállításával egy forintos tétekké „csoportosultak át”.³⁰ A totalizátor támogatói ezzel szemben azt hangoztatták, hogy a pesti pályán fogadók száma (3000 személy) csak ötöde a Bécsben fogadók számának, és a Monarchia a fogadóknak a népességhez viszonyított aránya tekintetében messze elmarad a nyugati államoktól.³¹ Hangsúlyozták: a fogadási intézmény azáltal, hogy a Magyar Lovaregylet a teljes bevételt visszaforgatja a lóversenyzésbe, a Magyarországon nem létező állami lótenyésztési adópótlékot helyettesíti.³²

Herman beszédére a Szabadelvű Párt sorából elsőként a fiatal, a képviselőházban második parlamenti ciklusát töltő Tisza István reagált, aki (bár erre beszédében nem utalt) maga is angoltelivér-tenyésztő, úrlovas és a Magyar Lovaregylet tagja volt.³³ Rámutatott, hogy a totalizátor eltörlése azt eredményezné, hogy a közönség továbbra is fogadna, de magánfogadóknál, a Lovaregylet így elesne a bevételtől, amelyet versenydíjakra és a lótenyésztés előmozdítására fordít. Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a totalizátor „a mai viszonyok között lótenyésztésünk egyik leghatalmasabb és legcélszerűbb támasza”. Totalizátor nélkül nem lennének versenyek, versenyek nélkül nem lenne telivérlo-tenyésztés, ennek hiányában pedig hanyatlásnak indulna a „népies lótenyésztés” is. Nem tagadta, hogy vannak fogadási visszaélések, ezek ellen rendőri fellépést sürgetett, és támogatta a pénzügyi bizottság a fogadások megadóztatására vonatkozó javaslatát. Széchenyi Aladár gróf (az ülésről távollévő Széchenyi Pál gróf miniszter fia, kormánypárti képviselő, a Magyar Lovaregylet tagja)³⁴ kijelentette, hogy Széchenyi István nem eltűrendőnek, hanem szükségesnek (bár szükséges rossznak) tartotta a fogadásokat és azt a nézetet vallotta, hogy az államnak nem az a feladata, hogy az egyesek fölött gyámságot gyakoroljon, hanem hogy a közjót és közérdeket támogassa.³⁵ Wekerle Sándor pénzügyminiszter nem tagadta, hogy a totalizátor hazai megadóztatása jóval alatta marad a totalizátorra több külföldi országban kirótt adó mértékének. Ugyanakkor felhívta arra a figyelmet, hogy a kormány fellép a szegényebb rétegek körében tapasztalha-

²⁹ KN 1887–92 19. köt. 409. ülés (1890. nov. 17.) 342–343.

³⁰ Halász S., 946–948.

³¹ A fogadásokról. In: Vadász- és Versenylap 35. (1891: 68. sz. [szept. 27.]) 415.

³² A totalisateur. II. In: Vadász- és Versenylap 34. (1890: 11. sz. [márc. 15.]) 90–91.

³³ Geszten már Tisza István atyjának, Tisza Kálmánnak is volt ménese. A szaksajtó 1888-as híradása szerint „miniszterelnökünk Geszten egész passióval és alapos szakértelemmel folytatja a lótenyésztést”. Lótenyésztési budgetünk az országgyűlésen. In: Vadász- és Versenylap 23. (1888: 76. sz. [dec. 7.]) 597.

Az 1900-as évek elején Tisza István kezelésében Geszten kb. 200 egyedből álló ménes volt, 40 angol telivér illetve félvér kancával, 2 ménnel és kb. 50 növendékkel. Magyarország vármegyei és városai. Szerk. Borovszky Samu. Bihar vármegye és Nagyvárad. „Apolló” Irodalmi Társaság, Budapest [1901]. (Magyarország monográfiája) 328.

Tisza István neve szerepel a Magyar Lovaregylet 1891. évi közgyűlésein részt vett tagok névsorában, az év végén beválasztották a 30 fős választmányba, amely megvizsgálta és megvitatta az egyet költségvetését és számadását, valamint döntött új tagok felvételéről. Szenvedélyes lovasként ismerték, de a pesti lóversenyeket ritkán látogatta. Benda Jenő:

Tisza István mint sportsman. In: Starttól a célig. Szerk. Krúdy Gyula, Pálmai Henrik. Légrády, Budapest 1922. 88–91.

³⁴ Széchenyi Aladár gróf részt vett és felszólalt a Magyar Lovaregylet 1892. május 9-i közgyűlésén. Jegyzőkönyv a Magyar Lovaregylet 1892. május 9-i közgyűléséről. MMgM AI 8182.

³⁵ KN 1887–92 19. köt. 409. ülés (1890. nov. 17.) 336–341.

tó, a megélhetést veszélyeztető fogadási láz ellen: aránylagosan magasabb adóval sújtja az alacsony összegű fogadási tételeket és megtiltotta a dohánytőzsdéken és lottógyűjtődékekben a fogadást. Szakértői véleményekre hivatkozva a totalizátor betiltására nem látott törvényes alapot, de eljárását függővé tette attól is, hogy más államok hogyan járnak el a kérdésben. Beszéde végén ígéretet tett arra, hogy előterjesztést fog tenni a megoldásra, és addig is törekedni fog arra, hogy a legalacsonyabb összegű tételek eltörlése útján korlátoztassék a játékszenvedély.³⁶

Polónyi Géza a vita során kijelentette, hogy nem fér össze egymással az, hogy a pénzügyminiszter meg kívánja adóztatni a totalizátort és kötelessége minél nagyobb bevételt behajtani ezen az úton, azzal, hogy ígéretet tesz a játékszenvedély korlátozására. Wekerle visszautasította Polónyi bírálatát és beszédének kioktató hangnemet. Almássy Sándor függetlenségi párti képviselő Széchenyi Aladár hozzászólására reagálva elismerte, hogy teret kell engedni a szabad akaratnak, de a törvényhozás feladatának tartotta, hogy korlátozza a „rosszra való alkalmakat”. Kijelentette, hogy belenyugszik a pénzügyminiszter ígéretébe, hogy tanulmányozni fogja az ügyet és javaslatot terjeszt be. A képviselőház többsége ezt követően megszavazta a bizottság határozati javaslatát, ezzel Herman Ottó indítványa ismételten elesett.³⁷

A fenti hozzászólások alapján jól körülhatárolhatóak a táborok és az érvrendszer. Látható, hogy Herman miközben mindvégig a totalizátor eltörlését követelte, egyre alaposabb, adatgazdagabb érveléssel tette ezt. A totalizátor fenntartása mellett szólaltak fel a miniszterek és egyes kormánypárti politikusok. Ugyanakkor az 1885-ös szavazás szoros eredménye azt mutatta, hogy a szélsőbalon kívül is vannak olyan képviselők, akik a totalizátor betiltását szorgalmazzák. 1887-ben a Mérsékelt Ellenzék köréből is sokan szavaztak a totalizátor eltörlésére, köztük „lótenyésztés ügyének barátai” is.³⁸ A lóversennyel kapcsolatos politikai eszmecsere másik vonulatát a megadóztatás fokozása képezte. Ettől a kormány sem zárkózott el. Az állami lottó és egyéb hatósági engedély mellett rendezett sorsjátékok esetében követett eljárás mintául szolgálhatott. Ausztriában az állam már 1890-ben 5%-os adót rótt ki a totalizátor forgalomra és ettől kezdve csak a mázsálóhelyen lehet fogadni.³⁹ A Függetlenségi Pártból nemcsak Polónyi nem támogatta Herman elképzelését, látuk, hogy Almássy Sándor is beérte a pénzügyminiszter ígéretével.

A fogadások körüli kiélezett hangulatot figyelembe véve nem meglepő, hogy az 1891. évi lóversenytéri botrány a parlamentben is visszhangot váltott ki. A Függetlenségi Párt lapjának, az *Egyetértés*nek az volt az álláspontja, hogy az eset jól példázza a fogadások erkölcsromboló hatását és azt, hogy az egész totalizátor intézményt „a jockeyk forgatják az ujjai közt, és gyalázatos csalásokra használják fel”. Az újság kijelentette, hogy „a kormánynak a most kiderült botrány után sürgős erkölcsi kötelessége az, hogy a totalizátor-intézményt megszüntesse.”⁴⁰ Két nappal a cikk megjelenését követően, 1891. október 31-én Herman Ottó interpellációt nyújtott be a képviselőházban. A földművelésügyi minisztertől a visszaélésekkel kapcsolatos álláspontja iránt érdeklődött és a lóversenyek szerencsejátéktól való megtisztítása érdekében tervezett intézkedésekről tudakozódott. Az igazságügyi minisztertől

³⁶ Uo. 341–342.

³⁷ Uo. 343–344.

³⁸ Marius: Bugdet – totalisateur – telivértenyésztés. 1. 84.

³⁹ 1890-ig a totalizátor után csak jövedelemadót fizetett a Jockey Club, szemben a Magyar Lovaregylettel, amely bélyegilletéket is. A totalisateur. I. In: Vadász- és Versenylap 34. (1890: 10. sz. [márc. 8.]) 82–83.

⁴⁰ Csalások a turfon. Egyetértés 1891. okt. 29. 1.

azt kérdezte, nem tartja-e szükségesnek a totalizátor büntetőjogi szempontból való tanulmányozását. Nehezményezte, hogy a Magyar Lovaregylet és a bécsi Jockey Club vezetői kitiltó nyilatkozatukkal bírósági ítélet nélkül „stigmatizálnak és proskribálnak” polgárokat. Jelezte, hogy visszásnak tartja, hogy miközben a kis tételben fogadókat esetenként kitiltják, a nagyban nyeréskedők megússzák.⁴¹

Az ausztriai képviselőházban már néhány nappal korábban Karl von Strügh konzervatív politikus és társai interpellálták a belügyminisztert, azt firtatva, hogy a kormánynak van-e tudomása a fogadási visszaélésekről, illetve mit szándékozik tenni az ilyen a közérkölcstől sértő ügyek ellen.⁴²

FOGADÁSI BOTRÁNYBÓL MENTELMI ÜGY

A kitiltásokból bírósági ügy lett, ugyanis a lóversenypályáról kitiltott személyek a Magyar Lovaregylet igazgatói ellen becsületsértési pert indítottak.⁴³ A *Vadász- és Versenylap* visszaásként tartotta, hogy „éppen azok a napilapok, melyek a csalásokat oly élesen hangoztatták, azok látnak becsületsértést abban, hogy valaki a versenypályáról kitiltatott és izgatnak a Jockey Club ellen s becsületsértésért elégtételt követelnek.”⁴⁴ A szenzációra éhes sajtó figyelmét a lófogadások iránti érdeklődés mellett a perbe idézett elnökségi tagok személye is az ügyre irányította. A hazai lóversenyezés, amely Hadas Miklós megállapítása szerint egyszerre hordozott múltban gyökerező, harcos eredetű késztetettségeket (amennyiben a falkavadászat leszármazottjának volt tekinthető) és a liberalizmus alapelveiből, valamint a kapitalizmus szelleméből (versengés, vállalkozó szellem) származó beállítódás-elemeket, kezdetben az elit sportja és szórakozása volt.⁴⁵ Vári András ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy gróf Széchenyi István és társai célja a lóversenyek szervezésével részben az volt, hogy „határozottan eltérő politikai hajlamú emberek rendszeresen, komolyan és hátsó szándékok nélkül is együttműködjenek”. Ugyanakkor „a versenyző úri társaság” 1830-as évekbeli összetétele alapján megállapította, hogy „a lóverseny egyre népszerűbbé válása ellenére még mindig szinte kizárólag az összm monarchia arisztokráciájának az ügye volt”.⁴⁶ Mint láttuk a 19. század derekán az alsóbb rétegek nézőként és fogadóként egyaránt jelen voltak a pályákon,⁴⁷ de legfontosabb versenyeket rendező Magyar Lovaregylet továbbra is elsősorban az arisztokrácia szervezete és találkozóhelye maradt.⁴⁸ Székhelye a Nemzeti Casinóban volt, veze-

⁴¹ KN 1887–92 27. köt. 566. ülés (1891. okt. 31.) 234–236.

⁴² Die Turfaffaire und das Abgeordnetenhaus. In: Allgemeine Sport-Zeitung 12. (1891: 91. sz. [nov. 1.]) 1167.

⁴³ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. 1–23. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1892–1896. (továbbiakban: FI 1892–96) 1. köt. 31. sz. 97.; Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. 1–7. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1892–1896. (továbbiakban: FN 1892–96) 1. köt. 5. ülés (1892. május 14.) 17–19.

⁴⁴ A turf ellen. In: Vadász- és Versenylap 35. (1891: 69. sz. [nov. 8.]) 492.

⁴⁵ Hadas Miklós: A férfiaság kódjai. Balassi, Budapest cop. 2010. 82–96.

⁴⁶ Vári András: Angol játék a magyar gyepen. A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete. Korall 6. (2005: máj.) 99–131. 118., 127.

⁴⁷ Tuli Andrea rámutatott, hogy „a lóverseny közvetetten erősítette a nemzeti egység és összetartozás érzését”, ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a dualizmus időszakában a különböző társadalmi rétegek azonban a nézőtér különböző részein foglaltak helyet és a tét összegétől függően más-más pénztárnál fogadtak. Tuli A., 117., 122.

⁴⁸ 1885-ben a Magyar Lovaregylet tagjainak 80%-a arisztokrata volt. Hivatalos gyepkönyv 1885-ik évről. Hivatalos jelentés a Magyar Lovaregylet munkálkodásáról. (59. év) 1885. Pallas Rt., Budapest 1886. VII–XIV.

Tuli Andrea az 1869 és 1906 között legtöbbet nyert istállótulajdonosok névsorát megvizsgálva megállapította, hogy a lóverseny-elit összetétele a nevezett intervallumban nem változott, a régi arisztokrácia és a nagyvállalkozók hasonló arányban képviseltették magukat. Tuli A., 124.

tése nagyrészt arisztokratákból állt, így 1891-ben Batthyány Elemér gróf, Festetics Tasziló gróf és Üchtritz Zsigmond báró voltak a tagjai.⁴⁹

Batthyány Elemér gróf (1847–1932) – Krúdy Gyula szavaival „a turf koronázatlan királya”⁵⁰ – Batthyány Lajos gróf miniszterelnök és Zichy Antónia grófnő fia volt. Kiváló „sportsman” hírében állt, híres volt dácai birtokán alapított telivér ménese, amelyből az ausztriai derbygyőztes Gaga mén is származott. Bravúrként emlegették, hogy Batthyány lovaival az 1891. évi győzelem után a következő évben is megnyerte a bécsi derbyt. Batthyányt, aki a főrendiház reformját követően a tagsági jog gyakorlásához szükséges földadó census teljesítésének hiányában elvesztette volna ülés- és szavazati jogát,⁵¹ a főrendiház 1885-ben, nyilván tekintettel fényes származására, élethossziglani tagjai sorába választotta. Ő azonban a főrendiházban ahogy korábban,⁵² úgy ezután sem mutatott jelentős aktivitást. Batthyány Elemér alkotóenergiáját a hazai lóversenyzés megújítására összpontosította. 1881-től a Magyar Lovaregylet igazgatósági tagja, majd 1891 óta egyben az egyesület elnöke is volt. Igazgatórsaival átalakították a versenyfeltételeket, megnövelték a rövid távolságú versenyek számát, amely előmozdította a telivérlő-tenyésztést fejlődését. Számos nagy összegű díj – Király-díj, Királyné-díj – megalapításával is segítették a versenyzés fellendülését. Krúdy szerint „Batthyány Elemért ellenségei gőgös főúrnak szokták mondani, mégis az ő elnöksége alatt szaporodtak el a turfon a demokrata istállók.”⁵³

Festetics Tasziló gróf (1850–1933) apja Festetics György gróf (1815–1883) a dualizmus korának első király személye körüli minisztere volt (1867–1871). Festetics Tasziló fiatal korában hosszabb időt töltött Angliában, ahol versenystállót is fenntartott. Felesége, Lady Mary-Victoria Douglas-Hamilton révén a legmagasabb körökkel került kapcsolatba. A Festetics család 18. század végétől fennálló fenékpusztai ménesét 1883-ban angoltelivér-tenyészté alakította át. A ménes ivadécai sikeresen szerepeltek az Osztrák–Magyar Monarchia minden nagy versenyén. Az ország egyik legrégebb magyar gulyatenyészetének tulajdonosa volt, országos hírű volt electoral negretti juhászata, berzencai simmenthali tehenészete és mangalica tenyészte. A kivándorlás csökkentése érdekében egyik birtokára 4000 családot telepített le. Ismert kultúra- és művészetpártoló volt, támogatta a Balatoni Múzeum építését, a keszthelyi gazdasági akadémiát is. Dédapja, Festetics György gróf (1755–1819) emlékére felújította a Helikon-ünnepségeket. A Zala és Somogy megyei birtokain rendezett vadászatokon részt vett több ízben vendégeskedett VII. Edward angol király, Rudolf majd Ferenc Ferdinánd trónörökös, József főherceg és Albert szász király.⁵⁴

⁴⁹ Hasonlóan a bécsi Jockey Clubhoz, amelynek igazgatói 1891-ben Franz Auersperg herceg, Alfred Montenuovo herceg és Esterházy Pál herceg voltak.

⁵⁰ Krúdy Gyula: Batthyány Elemér. In: Starttól a célig. Szerk. Krúdy Gyula, Pálmai Henrik. Légrády, Budapest 1922. 24.

⁵¹ A század végén dácai birtokából mindössze 268 kataszteri hold (nagyrészt erdőterület) volt saját kezelésében, további kb. 1800 hold (zömmel szántó, legelő, rét) haszonbérlettel kezén volt. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. köt., Gazdacimtár. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1897. 132–133.

⁵² Erzsébet királyné udvarhölgye, Festetics Mária 1876-ban úgy jellemezte, hogy „a politika egyáltalában nem érdekli és gyűlölet sincsen benne”. Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei. A naplórészletek ford., bev., elő- és utószóval ellátta Tolnayné Kiss Mária. Gödöllői Királyi Kastély Múzeum, Gödöllő 2009. (Gödöllői kastély-könyvek, 2.) 99.

⁵³ Krúdy Gy., 24.

⁵⁴ Hecker Walter: Híres versenylovaink. Szerk. Brenyó József. I. a. t. Kiadó, Budapest 2011. 76–77., 84–85.; Kurucz György: A Festeticsek. Egy család változó korszakai. In: Rubicon 24. (2013: 8. sz.) 21–31.

Festetics Tasziló nagy terjedelmű, mintegy 110 000 holdat kitevő birtokainak köszönhetően a főrendiházban örökös jogon is gyakorolhatta tagságát, ugyanakkor országnagyként (1895-ben főpohárnokmesteri, majd 1904-ben főudvarnokmesteri méltóságra nevezte ki az uralkodó) is tagja volt a háznak. A közgazdasági és közlekedési bizottság tagja volt, s bár a plénumon ő sem mutatott aktivitást, a főrendek körében nagy befolyással bírt. Így történhetett, hogy az egyházpolitikai viták időszakában, a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat főrendiházi leszavazását követően Ferenc József (közvetítő útján) felszólította, hogy hasson oda, hogy a mágnástársai közül „akik ellene szavaztak most ne szavazzanak, azok kik mellette szavaztak vagy pedig még nem szavaztak most megszavazzák a törvényt”.⁵⁵ 1896-ban elnyerte az Aranygyapjas Rendet, az uralkodó 1911-ben hercegi rangra emelte.

Üchtritz Zsigmond báró (1846–1925) cseh és német származású család sarja volt, de apja az 1848–49-es szabadságharcban már a magyar seregben harcolt honvédtisztként. Üchtritz Zsigmond a család Veszprém megyei birtokán telepedett le, gazdálkodással foglalkozott. Bakonypölöskei ménese az onnan származó Achilles II. 1890. évi kék szalag győzelmét követően „másfél évtizedig a legnagyobb szerepet játszotta versenysportunkban”. Üchtritz Aristide Baltazzi 1914-ben bekövetkezett halálát követően éveken át a bécsi Jockey Club vezetője volt.⁵⁶ 1878–81, majd 1884–87 között a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselőjeként bekapcsolódott az országos politikai életbe. 1894-ben, amikor a Wekerle-kormánynak minden egyes támogató szavazatra nagy szüksége volt az egyházpolitikai törvényjavaslatok főrendiházi elfogadtatásához, a kormánypárt megbízható támaszaként nyert élethossziglani kinevezéssel főrendiházi tagságot.⁵⁷ A főrendiházban a közgazdasági és közlekedési bizottság tagja volt. A Nemzeti Casinóban választmányi tagként működött. Több évtizeden keresztül Magyarország egyik legnagyobb és legsikeresebb telivértenyésztője volt. Az első világháború kitörésekor eladta ménesét, versenyistállóját megszüntette.⁵⁸

A *Vadász- és Versenylap* az 1890-es évek elején úgy vélekedett, hogy az egylet „előkelő, szellemes, szakértő urak illetmények nélkül, ingyen igazgatják”, sőt „ha nincs pénz, sajátjokból nagy kölcsönöket adnak”, ezért elismerés és hála illeti őket.⁵⁹ Hála helyett azonban bírálat érte őket. Mivel az igazgatóság felügyelte az egyesület verseny- és fogadási szabályainak betartását, döntött az azokat megszegő személyek elmarasztalásáról,⁶⁰ ennél fogva az igazgatók voltak az egylettel szembeni kritikák társadalmi és társasági pozíciójuknál fogva feltűnő első számú célpontjai. A *Vadász- és Versenylap* 1891 novemberének elején úgy látta, hogy „mohó a kívánság egy nagyobb sportsman megbüntetésére”.⁶¹ Batthyányék kerültek a további konfliktust: az egylet közlönye ismételten hangsúlyozta, hogy „a versenyszabályok határain kívül eső, a büntető törvénykönyv szerint büntetendő cselekmény [...] nem konstata-

⁵⁵ Khuen-Héderváry Károly [?] gróf Festetics Tasziló grófnak. Zágráb, 1894. máj. 27. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Festetics család kesztelyi levéltára. Festetics család. Festetics II. Tasziló iratai (P 253). I. d. I. t.

A főrendiház 1894. június 21-i ülésen négy fős többséggel megszavazta a törvényjavaslatot.

⁵⁶ Őszi K., 44–45.

⁵⁷ Wekerle Sándor miniszterelnök felségfolyamodványa. 1894. jún. 10. 1894-1279/M. E. lelőhelye: MNL OL Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok (K 26) 1893-2985. 314. cs.

⁵⁸ Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. I-XXI. Révai testvérek Irodalmi Rt., Budapest 1911–1935. XVIII. 665.

⁵⁹ A totalisateur. II. In: *Vadász- és Versenylap* 34. (1890: 11. sz. [márc. 15.]) 90–91.

⁶⁰ A Magyar Lovaregylet módosított alapszabálya. 1888. máj. 19. MMgM AI 8182.

⁶¹ [Cím nélkül]. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 69. sz. [nov. 8.]) 492.

tott”.⁶² A Lovaregylet igazgatósága azt kívánta, hogy a büntetéseknek visszaretentő hatása legyen,⁶³ ugyanakkor nem akart további táptalajt biztosítani a botránynak, szerette volna mielőbb lezárni az ügyet. Az igazgatóság 1891. november 25-én úgy döntött, hogy a kitiltott zsokékkal, ha kívánják, Batthyány és Üchtritz Bécsben fog beszélni, hogy a netalán felmerülő mentő körülmények esetén büntetéseiket enyhíteni lehessen, a kevésbé érintett zsoké fél év múlva folyamodhatnak ismét lovaglási engedélyért. Azt is eldöntötték, hogy a zsoké büntetéseinek jegyzékét eljuttatják az angol Jockey Clubhoz; sajtóbíróági perekben a *Vadász- és Versenylap* fogja a pert felvenni; továbbá a bukmékerek működési engedélyét – tekintettel arra, hogy a városligeti pályára a következő versenyévre már megkapták a licentiát [engedélyt] – a Lovaregylet csak a kormány rendeletére vonja vissza.⁶⁴ Utóbbi döntés háttérében az állt, hogy Bécsben a fogadási botrány a bukmékereket is erőteljesen érintette. A zsoké összebeszélése és fogadásai következtében súlyos pénzügyi veszteséget szenvedtek, egy közülük csődöt jelentett. Bár a sportsajtó tagadta az összefüggést, de a következő versenyidényre a bécsi pályán a bukmékerek nem kaptak engedélyt.⁶⁵

A zsokékat a bécsi és budapesti kitiltást követően a német Union Club kizárta a berlini versenyekről, és ugyanez volt várható a londoni és franciaországi versenyek esetében is.⁶⁶ A lóverseny-ellenes sajtótermékek szerint az átmeneti eltiltás a zsoké anyagi helyzetét nem veszélyeztette, ugyanis már „annyira megszédtek magukat, hogy megélhetnek tőkéik kamataiból”, pedig nagy lábon éltek, „a pezsgő, az asszonyok és a házárdjáték volt nagy passziójuk”.⁶⁷ Nem is a zsoké, hanem a nevükben (és természetesen saját hasznukra is) fogadásokat kötő személyek kezdeményeztek pert a Jockey Club illetve a Lovaregylet igazgatósága ellen. A lóversenypályáról kiutasított budapesti lakosok közül Pelzmann Ferenc (kávés a Pannónia szállóban) és Weingruber Mihály a *Vadász- és Versenylap*ban közölt *Hirdetményben* foglalt sérelem orvoslásáért, Weingruber Ignác (kávés), Novák Ferenc (főpincér a Hotel Orinethben) és Majorossy Kázmér (cukrász) a *Hirdetményben* és *A jockeyk megbüntetése* című cikkben állítólag foglalt „becsületsértés és rágalmazás” megtorlásáért nyújtott be keresetet a budapesti királyi törvényszékhez. Hasonlóan lépett fel a Jockey Clubbal szemben több kitiltott bécsi lakos.

A *Vadász- és Versenylap* december elején hírül adta, hogy a rendes bíróság előtt az igazgatóságok ellen benyújtott panaszok elutasításra kerültek, a sajtóperek azonban folyamatban vannak.⁶⁸ Az újság december 20-án arról számolt be, hogy felelős szerkesztője, Paulay Kornél a sajtóügyi vizsgálóbíró előtt az október 31-én megjelent, a bécsi *Wochen-Rennkalender*ből átvett kitiltó hirdetményért és az azt kísérő cikkért is magára vállalta a felelősséget, ellene a bírói eljárás tovább folytatódik, azonban mivel a panaszosok nem ezt akarták elérni (hanem a Lovaregyleti igazgatók perbe fogását), ezért valószínű, hogy nem kerül sor a vádlevelek beadására.⁶⁹ A kitiltott személyek ezt követően valóban az igazgatóság tagjai ellen nyújtot-

⁶² A turf ellen. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 69. sz. [nov. 8.]) 492.

⁶³ Gr. Batthyány Elemér nyilatkozata a *Salon és Sport* című újságnak. Közli: Egyetértés 1891. nov. 7. 3.

⁶⁴ Jegyzőkönyv a Magyar Lovaregylet igazgatóságának 1891. nov. 25-én Budapesten tartott üléséről. MNL OL Magyar Lovaregylet (P 2249. No. 75.)

⁶⁵ A bookmakerek. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 72. sz. [nov. 29.]) 520–521.; Azért, hogy a bookmakerek... In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 72. sz. [nov. 29.]) 523.

⁶⁶ S. J. F.: Versenyügyünk és a totalisateur intézmény. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 69. sz. [nov. 8.]) 492–493.

⁶⁷ A turf rókái. Egyetértés 1891. okt. 29. 4.

⁶⁸ *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 73. sz. [dec. 6.]) 532.

⁶⁹ *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 75. sz. [dec. 20.]) 549.

tak be rágalmazási és becsületsértési keresetet. A korabeli büntetőtörvénykönyv a magánszemély ellen nyomtatvány útján elkövetett rágalmazást egy évig terjedhető fogházzal és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel, az ugyanilyen úton történt becsületsértést három hónapig terjedhető fogházzal és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtotta.⁷⁰

Az ügy folytatását a főrendiház mentelmi bizottságának jelentéséből ismerjük. A három igazgatósági tag közül ugyanis, mint említettük, 1891–92-ben Festetics Tasziló gróf és Batthyány Elemér gróf tagjai voltak a főrendiháznak, és mint ilyenek a mentelmi jog védelme alatt álltak. Ahhoz, hogy a sajtóügyi vizsgálóbíró kihallgathassa őket, illetve bírósági eljárás indulhasson ellenük, szükséges volt, hogy a főrendiház felfüggeszesse immunitásukat. A vizsgálóbíró 1892. március 17-én kérelmet intézett ennek érdekében a főrendiház elnökéhez, aki a kérelmet a bevett eljárás szerint a főrendiház mentelmi bizottságához továbbította jelentéstételre. A mentelmi bizottság az ügyet 1892. május 7-én tárgyalta, jelentését egy héttel később a főrendiház plénuma elé terjesztette, amely a körülmények mérlegelése után döntött. A főrendiház mentelmi bizottság a bíró kérelméhez „becsoltat iratok közt fekvő szabályzatokból, jelesen a versenyszabályok 49. §-ából, mely a magyar Lovaregyletre vonatkozólag a m. k. belügyminiszter által 1888. évi július hó 27-én 46.430. sz. a. jóváhagyott alapszabályok 11. §-ában nyer törvényes megerősítést, kitetszik, hogy a Magyar Lovaregylet igazgatósága, ha azt a rendszeres kezelés érdekében szükségesnek látja, az ellenőrzése alá tartozó pályákról bárkit is kiutasíthat”. Az igazgatóság a zsekék nevében a fogadásokat megkötő személyeket a pályákról arra hivatkozva tiltotta ki, hogy versenyszabályok 49.§-a szerint az ellenőrzése alá tartozó pályákról bárkit kiutasíthat, ha azt „egy nyilvános botránynak elkerülése avagy a rendszeres kezelés érdekében szükségesnek látná”.⁷¹ A mentelmi bizottság a fentieket figyelembe véve úgy foglalt állást, hogy a kitiltási hirdetmények csak annyiban képezhetik panasz és bírói védelem tárgyát, amennyiben „nyilvánosságra hozataluk, avagy végrehajtásuk körül oly mozzanatok merültek volna fel, melyek azok lényegéből nem folynak, sőt azt messze túlhaladva a már büntetlenül nem hagyható zsarolás, avagy erőszak színezetét viselnék magukon”. A fennálló esetben ilyesmiről nem lehet szó, sőt az, hogy az igazgatóság törvényes alapon hozott határozatát az egylet hivatalos lapjában közzétette „egyenesen azon határozatot „az egylettel érintkezők, illetőleg az alkalmazottak” tudomására hozni. A jelentés végső konklúziója így hangzott: „Ha tehát beigazolást is nyerne, hogy a neheztelt *Hirdetmény* közzététele gróf Batthyány Elemér és gróf Festetics Tasziló igazgatósági tagok meghagyására történt, a fennforgó esetben mégis hiányoznék a tényálladék, melynek alapján panaszlott grófok ellen bárminemű megtorló eljárás helyt foghatna. [...] Ennélfogva tisztelettel javasolja a bizottság, hogy érdekelt grófok mentelmi joga ez esetben ne függesztessék fel”.⁷²

A főrendiház plénumán, amely a mentelmi ügyek döntő többségében észrevétel nélkül megszavazta a mentelmi bizottság által javasolt eljárást, ezúttal az ügy

⁷⁰ 1868:5. tc. 258–261.§

⁷¹ FI 1892–96 1. köt. 31. sz. 97–98.

A fogadási szabályok 29.§-a rögzítette, hogy „mindenki, aki a Magyar Lovaregylet ellenőrzése alatt levő pályák fogadási körébe belép vagy ezen pályákon fogad, ezen szabályokat magára kötelezőnek elismerni tartozik és aki ezek ellen vét, az a versenyintézőség által a versenyszabályok 35.§-a értelmében onnan kitiltható és tőle a belépti jegy elvehető.” A jockeyk megbüntetésére. In: Vadász- és Versenylap 35. (1891: 68. sz. [okt. 31.]) 484.

A fogadási és a totalizátor szabályokat közli: Hivatalos gyepkönyv 65. (1891), 68–72.

⁷² FI 1892–96 1. köt. 31. sz. 97–98.

kapcsán elvi vita alakult ki a mentelmi bizottság feladatáról, jogköréről. Gyulai Pál élethossziglan kinevezett tag (a bevett gyakorlattal szemben) azt hangoztatta, hogy a bizottság csak a jogi kellékek megvizsgálására jogosult.⁷³ Majthényi László báró bizottsági tag és Zichy Nándor gróf azt vallották, hogy mentelmi ügyekben a főrendiház „mint nagy jury határoz és annak egyes tagjai, mint esküdtek szavaznak”.⁷⁴ Rövid szóváltást követően a főrendiház többsége a mentelmi bizottság javaslatát elfogadta: Batthyány és Festetics mentelmi jogát nem függesztették fel.⁷⁵ A Lovaregylet eljárását nehezítő személyeknek az igazgatóság elleni per megindítására tehát végül is nem nyílt lehetőség.

Feltűnő az ügy szereplői közötti társadalmi különbség: egyik oldalon az arisztokrácia színe-java, a másik oldalon nagyrészt alacsony társadalmi helyzetű és alacsony presztízsű foglalkozású személyek. A korabeli társadalmi felfogás szerint „lovagias ember minden sértésért lovagias elégtételt kér és csak ezen túl gondolkoznak másfajta, máshonnan jövő elégtételekről”,⁷⁶ vagyis a duellum elsőbbséget élvezett a jogi úttal szemben.⁷⁷ A kitiltott személyek azonban nem lévén párbajképesek, csak jogi úton próbálhattak elégtételt szerezni az igazgatóságtól.

AZ ÜGY HATÁSA

1891 végén tehát átmenetileg úgy tűnt, hogy a kitiltási ügy nyugvópontra jut. Ekkorra azonban már érezhető volt a botránynak a löversenyügyre gyakorolt negatív hatása, a totalizátor eltörlését nemcsak a függetlenségi párti sajtó és Herman Ottó követelte. Budapest főváros 1891. november 4-i közgyűlésén Medrey Zsigmond (az Első Magyar Általános Biztosító Társaság főtisztviselője, a Szent István Társulat választmányi tagja) azt a kérdést intézte Kammermayer Károly polgármesterhez, hogy tekintettel a botrányra tervezi-e a Lovaregylet számára megszavazott 5000 forint versenydíj visszavonásának kezdeményezését. Kammermayer nemlegesen válaszolt, a löversenyeknek a lótenyésztésben betöltött nemzetgazdasági és társadalmi szerepére hivatkozott.⁷⁸ Medrey azonban a következő napon a fővárosi képviselőtestület pénzügyi és gazdasági bizottságának ülésén ismét javasolta, hogy töröljék el főváros löversenydíját. Darányi Ignác és Rácz Károly ezzel szemben hangsúlyozták, hogy a totalizátor kezelő személyzete és a Magyar Lovaregylet „semminemű inkompetenciát nem követett el”, a totalizátor egyszerűen közvetítő szerepet játszik a fogadóközönség tagjai közt. Darányi kijelentette, hogy olyan fontos érdekek kívánják a versenyek fenntartását és fejlesztését, hogy az évi

⁷³ FN 1892–96 I. köt. 6. ülés (1892. máj. 14.) 17.

⁷⁴ Uo. 17–19.

A nagy esküdszék (grand jury) feladata annak megállapítása, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján megindítható-e a büntetőeljárás. „Grand jury” szócikk. In: A Pallas nagy lexikona. VIII. 250.

⁷⁵ FN 1892–96 I. köt. 6. ülés (1892. máj. 14.) 17–19.

⁷⁶ Makkai János: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest [é. n.] 201.

⁷⁷ A párbaj csak a 20. század második évtizedében kezdett kimenni a divatból. Legalábbis erre utalt, hogy az 1914:41. tc. jelentősen növelte a rágalmazás, becsületsértés és más hitelrontási cselekményekért kiszabható büntetéseket. Jean Berenger – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Napvilág Kiadó, Budapest 2008. 380.

A párbajképesség és -kényszer társadalmi vetületére és a becsületfogalom értelmezéseivel való kapcsolatára ld. Szabó Dániel: Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben. In: Rendi társadalom – polgári társadalom. 3., Társadalmi konfliktusok. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 16.) 334–335.

⁷⁸ A főváros közgyűlése. Egyetértés 1891. nov. 5. 4.

5000 forint csak jeléül szolgál a főváros méltánylásának. A bizottság ezt követően megszavazta a költségvetési tételt, ami egyértelműen a kiállást jelentett a Magyar Lovaregylet vezetősége mellett.⁷⁹

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület választmánya december 10-én tartott ülésén foglalkozott a totalizátor kérdésével. Az OMGE a lótenyésztési szakosztály kezdeményezésére feliratot intézett a pénzügyminiszterhez, amelyben a totalizátor eltörlésével a lótenyésztést fenyegető veszélyt megvilágította. Rámutatott, hogy a versenydíjak több mint kétharmadát a totalizátorból befolyt összeg szolgáltatja. Az intézmény eltörlésével jelentősen csökkenne a versenylovak, és ezzel együtt a telivérmenek száma, a telivér tenyészanyag külföldre kerülne, megszűnne a Keltre történő tenyészlókivitel.⁸⁰

1891 végén több sajtóorgánium kiállt a versenyfogadások mellett, így a *Vadász- és Versenylap* kívül a modern polgárság társadalmi, irodalmi és művészeti közlönye, *A Hét*,⁸¹ a bécsi lapok közül a *Sport*,⁸² a *Neue Wiener Tageblatt* és az *Allgemeine Sport-Zeitung* is.⁸³ Ennek ellenére 1891 végén a Lovaregylet közlönye arról írt, hogy a fogadási ügy ürügyén a sajtó által szított ellenséges közhangulat miatt a hazai lóversenyügy veszélybe került. A cikkíró a helyzetet így konstataulta: „hazardjátékosoknak bélyegeztettek mindazok, kik fogadtak vagy a totalisateurre tettek; az egész versenyügy homályos, gyanús színben van feltüntetve, a Jockey Clubok s egyes igazgatók, ha végeredményben nem is veszélyes, de mégis kellemetlen pörökkel megtámadva vannak, az egész versenyügy emelkedettségében s a Jockey Clubok tekintélyükben s nimbusukban támadtattak meg”. Arról is beszámolt, hogy a telivérek hazai piacán a vásárlási kedv máris „a lehető legminimálisabbra szállt alá”, és azt jósolta, hogy az egyéves telivérek májusban szokásos árverésén „az árak oly alacsonyok lesznek, hogy a csírájában levő magán telivértenyésztés komolyan veszélyeztetve lesz”.⁸⁴ A cikk szerzője írását azzal zárta, hogy felhívta a magyar kormány figyelmét arra, hogy – amint a lajtántúli kabinet a közelmúltban tette – keljen a megtámadott versenyügy védelmére, nyújtson számára elégtételt.⁸⁵ A képviselőházban december végén a földművelési és az igazságügyi miniszter jelezte válaszadási szándékát Herman Ottó interpellációjára. Az 1891. december 5-i minisztertanácsban Bethlen András gróf földművelésügyi miniszter ismertette tervezett választát. Eszerint miután a totalizátor intézmény „egész Európában létezik, annak jóvédelmére a lóversenyek fenntartása érdekében szükség van, különben pedig jóvédelmének egy része közcélokra, t. i. egyrészt a lótenyésztés fejlesztésére, másrészt jótékony célokra fordítatik, – [a miniszter] a totalisateur megszüntetése végett

⁷⁹ S. J. F.: Versenyügyünk és a totalisateur intézmény. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 69. sz. [nov. 8.]) 492.

⁸⁰ Az Országos Gazdasági Egyesület a totalisateur ügyben. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 74. sz. [dec. 13.]) 537. Az OMGE feliratát nem sikerült megtalálnunk a pénzügyminisztérium töredékesen fennmaradt iratanyagában.

⁸¹ Idézi: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 73. sz. [dec. 6.]) 528–529.

⁸² Körültekintés. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 70. sz. [nov. 15.]) 506.

⁸³ Der Scandal und die Presse. In: *Allgemeine Sport-Zeitung*. Organ für alle Sportzweige (továbbiakban: *Allgemeine Sport-Zeitung*) 12. (1891: 91. sz. [nov. 1.]) 1167.; Der Turfscandal. In: *Allgemeine Sport-Zeitung* 12. (1891: 92. sz. [nov. 8.]) 1186.

⁸⁴ Ugyanezen lapszámban egy rövid hír arról tudósított, hogy „sportkörökben a hangulat igen nyomott, mindenki versenystállója redukálásáról, feloszlásáról beszél, terjeszkedésre és új sequiúra [itt: csatlakozásra] nem gondol senki, az előleges fogadások teljesen szünetelnek, versenyloról nem beszél senki, csak a turfeseményekről”. [Cím nélkül]. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 73. sz. [dec. 6.]) 528.

⁸⁵ Versenyügyünk veszélyben. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 73. sz. [dec. 6.]) 528.

Az ausztriai képviselőházban Emil Steinbach pénzügyminiszter védelmezte a kormánynak a totalizátorral szembeni megengedő magatartását és a Jockey Club eljárását. [Cím nélkül]. In: *Vadász- és Versenylap* 35. (1891: 73. sz. [dec. 6.]) 532.

nem kíván lépéseket tenni; ellenben intézkedni szándékozik, hogy a bookmakerek a budapesti versenyekről is kiutasítsanak”. A válasz tervezetét a kormány többi tagja helyeslőleg tudomásul vette.⁸⁶ Bethlen 1892 tavaszán Wekerle pénzügyminiszterhez intézett átiratában is elismerően nyilatkozott a Magyar Lovaregylet lóversenyszervező tevékenységéről, és a totalizátor fenntartása mellett foglalt állást.⁸⁷

Batthyány Elemér gróf a sajtót kárhóztatta, a kitiltásokról megjelent hamis híreket okolta a lóversenyellenes hangulat felerősödéséért. A turf megítélésének javítása érdekében a Magyar Lovaregylet is élt a sajtónyilvánosság nyújtotta lehetőségekkel: Batthyány a *Salon és Sport*nak adott hosszabb interjúbán (amit aztán több napilap is közölt) igyekezett tisztázni az igazgatóság eljárása körüli félreértéseket,⁸⁸ a *Vadász- és Versenylap* pedig 1892 elején hosszabb cikket szentel annak a kérdésnek, hogy hazárdjáték-e a lóversenyzés. A cikk szerzője Angliát hozta fel példaként arra, hogy a fogadás és verseny háborítatlan viszonyban is állhat egymással, és nem ítéli el a közvélemény a fogadást, mert tisztában van azzal, hogy „az egész dologgal nyert a közügy s felemelte Anglia lótenyésztését, hogy az egész világ odajár tenyészanyagért, s e címen jól megadóztatja az egész világot.” Kifejtette, hogy mivel a telivér „már egy kultúrállat”, amelynek továbbtenyésztését nem lehet a „nagy természetre” bízni, a versenyzés az egyedüli eszköz, amelynek útján kiválaszthatóak a tenyésztésre érdemes lovak, a versenyeket azonban nem lehet fogadások, totalizátor nélkül fenntartani. Rámutatott, hogy Magyarországon a közönség kevéssé ért a versenyekhez, mégis fogad, mert könnyű meggazdagodási lehetőségnek tartja, és így „természetesen hamar be kell következnie a kiábrándulásnak”. A fogadások elleni képviselőházi támadásokra reagálva megjegyezte, hogy „nincs joga senkinek sem hazárdjátékká bélyegezni a versenyfogadásokat: s miután a civilizált Európa minden állama megengedi a versenyfogadásokat, alig lehet, hogy éppen Magyarország, mely kiválólag lótenyésztő ország, az egyedüli legyen, mely minden következményével együtt hazárdjátékká minősítse”. A *Vadász- és Versenylap* kifejtette, hogy ha a szerencsejáték definícióját tekintjük (a nyereség mindig a véletlen szerencsétől függ), akkor „a hazárdjáték-jelleg a fogadásoknál legfeljebb csak azoknál fordulhat elő, kik a jockeyk dresseinek színe szerint tesznek fogadást. A ló vére, apja, anyja, kondíciói, versenymúltja, sebessége, kitartása, a talaj minősége, a levegő és szél befolyása, a jockey classisa, a verseny távolsága, a pálya alakja stb. mind tekintetbe veendő s végre a fogadásoknál az oddsok hosszúsága, mely matematikai alapokat nyújthat, ha mindezeket figyelembe vesszük, a helyesen megkötött versenyfogadásoknál az egyén szellemének funkciója annyi irányban van igénybe véve és oly mértékben nyilvánul, hogy a versenyfogadás a hazárdjáték jellegével nem bírhat.”⁸⁹ A Lovaregylet közlönye a lóversenyzéssel szembeni nyereszkeskedési vádra válaszul összevetette a versenylovakkal kapcsolatos kiadásokat a versenydíjakból származó bevétellel, és rámutatott, hogy versenylovak tartása nagy anyagi áldozatot követel a tulajdonosoktól, „1891-ben összesen 600 000 forintot fizettek rá, hogy az országos lótenyésztés emelését [...] lehetségessé tegyék”. A cikk azzal a konklúzióval zárult,

⁸⁶ MNL OL Miniszterelnökség. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27) 1891. dec. 5. 19. pont.

A válasz a képviselőházban végül nem hangzott el, mert időközben Herman Ottó képviselő betegsége miatt szabadságot kért. KN 1887–92 27. köt. 583. ülés (1891. dec. 22.) 503–504.

⁸⁷ MNL OL Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok (K 255) 1892–690.

⁸⁸ Gróf Batthyány Elemér a turfbotrányokról. Pesti Napló 1891. (42. évf.) nov. 7. (306. sz.) 3.; Gr. Batthyány Elemér nyilatkozata a *Salon és Sport* című újságnak. Közli: Egyetértés 1891. nov. 7. 3.

⁸⁹ Fogadás és hazárdjáték. In: *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 1. sz. [jan. 1.]) 5.

hogy „ha tehát a lovaregyleteknek feleslegük lenne [...] más célra, mint a versenydíjak emelése nem fordíthatnák”.⁹⁰ Az újság nyilvánvaló célzatossággal számolt be Lahens gróf istállótulajdonos franciaországi peréről, amelynek végkifejletként a fellebbviteli bíróság elutasította a holland istállótulajdonosnak a Pau-i versenypályáról való kitiltása miatti panaszát.⁹¹

UTÓHANG: RENDSZABÁLYOK, SAJTÓTÁMADÁSOK, ÚJFAJTA MEGADÓZTATÁS

1892 folyamán a botrányok szele lassan elült, 1892 májusában a bécsi Jockey Club ismét engedélyezte pályáján a bukmékerek jelenlétét,⁹² az év őszén a Jockey Club és a Lovaregylet visszavonta az egyik fogadó, Pelzman kávék kitiltását.⁹³ 1892 májusában a Magyar Lovaregylet igazgatósága utasította a totalizátor tisztviselőit, hogy a jövőben gyermekektől téteteket ne fogadjanak el.⁹⁴ Hiába hangoztatta azonban a *Vadász- és Versenylap*, hogy a Magyar Lovaregylet igazgatósága a legszigorúbb Európában és fellép minden a versenypályán történő visszaélés ellen, a sajtóban hamarosan újraindultak a támadások.⁹⁵ Az *Egyetértés* 1892 őszén újabb turfbotrányok „csöndben történt” elintézéséről cikkezett, amely során a bécsi és a budapesti klub két trénertől és három zsokétól (kitiltás helyett) egyszerűen megvonta 1893-iki versenyévre az idomítási illetőleg lovaglási engedélyt.⁹⁶ A *Vadász- és Versenylap* azonban tagadta, hogy igaz lenne ez a híresztelés.⁹⁷

A képviselőházban az állami költségvetés éves vitájának továbbra is visszatérő eleme maradt a totalizátor elleni támadás. 1892-ben a költségvetési tárgyalás során Lits Gyula függetlenségi képviselő érdeklődött, hogy az illetékes faktorok intézkedtek-e a jövőbeli csalások megakadályozására és javasolta, hogy a totalizátor jövedelme a jövőben a pénzügyminisztérium helyett a földművelési minisztériumba folyjon be, amely azt a lótenyésztés fejlesztésére használja fel. Bethlen András gróf földművelésügyi miniszter leszögezte, hogy a sajtóhírekkel ellentétben a Magyar Lovaregylet az igazság kiderítésében és a jövőbeli visszaélések elkerülése érdekében megtett minden tőle telhetőt. Rámutatott, hogy bár vannak elszórt példák a totalizátor eltiltására, de legtöbb helyen így például az Amerikai Egyesült Államokban, Belgiumban, Dániában, Franciaországban, Németországban, Olaszországban, Svájcban, Oroszországban fennáll. Helyeselte a Lits által javasolt és több európai államban már követett eljárást a versenyfogadásokból az államkasszába befolyt összeg felhasználására.⁹⁸

A kormány korábbi ígéretéhez híven 1894-ben törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé az üzletszerű, nyilvános és kölcsönös lóversenyfogadások közvetí-

⁹⁰ Miképp fizeti ki magát versenylovak tartása. In: *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 1. sz. [jan. 1.]) 6.

⁹¹ *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 3. sz. [jan. 17.]) 43.

⁹² Bookmékerek. In: *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 22. sz. [máj. 8.]) 197.

⁹³ Közlemény. In: *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 54. sz. [szept. 20.]) 467.

A közleményben Pelzmann kávéház-tulajdonosként szerepel, azonban az 1891–1892. évi budapesti lakcímgjegyzék szerint az alacsonyabb státuszú kávék (kávémérő) volt a foglalkozása. Budapesti Cím- és Lakjegyzék. Szerk. Janszky Adolf. 7. évf. (1891–1892). Franklin Társulat Budapest [s. a.] 365.

⁹⁴ *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 22. sz. [máj. 8.]) 187.

⁹⁵ Turf-hajsz. In: *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 56. sz. [szept. 26.]) 489.

⁹⁶ Újabb turfbotrányok. *Egyetértés* 1892. nov. 2. 2.

⁹⁷ Helyreigazítás. In: *Vadász- és Versenylap* 36. (1892: 67. sz. [nov. 6.]) 578–579.

⁹⁸ Az 1892. év február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 1–34. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1892–1896. 3. köt. 55. ülső (1892. máj. 18.) 147–149.

tésének szabályozásáról. Válaszul a Függetlenségi Pártból Endrey Gyula és Herman Ottó is határozati javaslatot nyújtott be a lóversenyfogadás betiltása érdekében. A képviselőház és a főrendiház azonban észrevétel nélkül elfogadta a törvényjavaslatot. Az 1894:29. tc.-nek megfelelően a kölcsönös fogadásokra (totalizátorre) feltett összegekből származó összebevételből az addigi 8% helyett 12% került levonásra. Ez néhány százalékkal még mindig alacsonyabb volt az engedélyezett szerencsejátékoknál általában alkalmazottnál. A 12%-ból 6% a versenyt rendező pénztárba (amely ezen kívül továbbra is megkapta a jutalékok kiszámításánál mutatkozó forinton [koronán] aluli töredékösszegeket és a nyolc napon belül fel nem vett nyereményeket is), 1,5% jótékony célokra, 4,5% pedig az állampénztárba került. Az állampénztárba befolyt összeg a földművelésügyi miniszter által kezelt alapot képezett, amely kizárólag a lótenyésztés fejlesztésére volt fordítható. Felhasználásáról a miniszternek a költségvetés betérjesztése alkalmával évente be kellett számolnia a törvényhozásnak.⁹⁹ A törvényi szabályozás a totalizátor fokozott megadóztatása ellenére a versenyügyre nézve kedvező hatású volt, biztosította a fogadások törvényes védelmét, a befolyt magasabb összegű adóból az állam a korábbi összegek többszörösét fordította a versenydíjakhoz hozzájárulásra és tenyészállatok vásárlására. A kormányzó politikai elit nagyra értékelte a Magyar Lovaregylet tevékenységét. Egyes tagjai magánemberként részt vettek a Lovaregylet munkájában,¹⁰⁰ az 1896. évi alapszabály módosítás pedig kimondta, hogy a mindenkori földművelésügyi miniszter, amennyiben lovaregyleti tag, az egylet választmányának tagja.¹⁰¹

A törvényi rendezés és fokozott megadóztatás ellenére a lóversenyfogadás 1894 után is időről időre sajtótámadások tárgya volt. Szemere Miklós, a lóversenyzést támogató politikus és maga is versenystálló-tulajdonos 1906-ban ezt azzal magyarázta, hogy Lovaregylet (Batthyány Elemér gróf) nem hajlandó pauszalékat adni a sajtónak. A lóversenyfogadás elleni támadás nem volt egyedi, az 1890-es években a képviselőházban az ellenzék az államilag fenntartott sorsjáték betiltását is követelte, azt hangoztatva, hogy az állam nem járulhat hozzá saját állampolgárainak tömeges lealacsonyodásához. A kormány azonban azzal érvelt, hogy a lottójáték megszűnésével hárommillióس költségvetési hiány keletkezne. A konfliktus azzal zárult, hogy az 1897:7. tc. (bevált német minták szerint) kodifikálta az osztálysorsjátékot.

Továbbra is sor került kitiltásokra. A *Vadász- és Versenylap* a századfordulón csaknem minden harmadik számában közölt egy-két kitiltási hirdetményt, a tömeges kitiltás azonban nem volt gyakori. Pereskedésre ritkán került sor, egy további ilyen esetet ismerünk az 1867–1918 közötti időszakból.¹⁰² Ez azt mutatja, hogy az igazgatóság döntését ellen a kitiltottaknak csak töredéke protestált. Valójában azonban (mint arra a mentelmi jog felfüggesztésének főrendiházi tárgyalásakor az egyik főrend rámutatott) a kitiltott személyek azon reménye, hogy per útján szerezzenek

⁹⁹ 1894:29. tc. az üzletszerű, vagy nyilvános fogadásoknak s a kölcsönös fogadások közvetítésének szabályozásáról a lóversenyeknél.

KI 1892–96 21. köt. 653 sz. 5–6.

¹⁰⁰ Ezt példázza Wenckheim Béla báró 1870–1879 közötti Lovaregyleti elnöksége is. Ezekben az években Wenckheim király személye körüli miniszter (1871–1879), miniszterelnök (1875) és belügyminiszter (1878) is volt. Orczy Béla báró király személye körüli miniszter (1879–1890) szintén tagja volt a Lovaregyletnek.

¹⁰¹ 1896. december 4-én tartott közgyűlésben elfogadott alapszabály változtatások. MMgM AI 8182.

¹⁰² 1901-ben a Magyar Lovaregylet a felügyelete alatt álló összes versenyekről kiutasított a versenyszabályok megsértése miatt mintegy 40 személyt (jellemzően ügynököket, hivatalszolgákat, kereskedősegedeket, péksegedeket, mészárossegedeket). Miután a névsort közölte a *Vadász- és Versenylap*, a kitiltottak egyike, Balla Sándor szénkereskedő becsület-sértés miatt beperelte a Lovaregylet igazgatóságát.

Hirdetmény. In: *Vadász- és Versenylap* 45. (1901: 71. sz. [szept. 4.]) 1.

elégtételt, nem volt reális. Amíg az egyesület vezetősége a belügyminiszter által jóváhagyott alapszabályain belül mozgott, autonóm módon dönthetett a szabályszegőkről, és a kitiltás tényének bármiféle kommentár nélküli közzétételével nem sértett törvényt. A mentelmi bizottság ebben a második esetben sem javasolta a mentelmi jog felfüggesztést, és a ház nem adta ki Batthyányt és Festeticset az igazságszolgáltatásnak.¹⁰³ Maga az ügy sajtóbeli megszűlőztetése azonban rosszul érintette a Lovaregylet vezetőit. További kutatást igényel annak tisztázása, hogy az 1891. évi botrány közrejátszott-e abban, hogy 1892-ben Festetics Tasziló gróf (átmenetileg) lemondott az lovaregyleti igazgatósági tagságáról.¹⁰⁴

A támadások és kitiltások nem változtattak a fogadási kedven, a totalizátor virágzott. 1885 és 1889 között a fogadások évenkénti száma két és félszeresére nőtt, az éves összegük pedig több mint kétszeresére (880 000 forintról 2 200 000 forintra).¹⁰⁵ Ahogy Tuli Andrea írja: „a fogadás több volt pusztai anyagi haszonnal, szellemi örömlélményt nyújtott és feledtette a mindennapok nyomasztó terhét”.¹⁰⁶ A totalizátor Lovaregylet általi kezelésének első öt évében a fogadók összesen több mint 6 700 000 forint értékben tettek téteket.¹⁰⁷ A Magyar Lovaregylet totalizátorból származó bevétele, amely 1891-ben 368 000 forint volt, 1899-ben már csaknem elérte a 480 000 forintot.¹⁰⁸ Mindez szükségessé tette a már 1884-ben három kézi működtetésű Composteur-gépen megindult gépi fogadás fejlesztését. 1886-ban kerültek bevezetésre az elektronikus totalizátor gépek, két évvel később már 49 volt használatban.¹⁰⁹ Az 1897. évi tavaszi meeting alatt került sor az önműködő totalizátor gépek üzembe helyezésére. A Franciaországból beszerezett gépek, amelyeket először az első osztályú helyeken állítottak fel, lehetővé tették, hogy a közönség a hely- és tétjegyeket azonos pénztárnál váltsa meg, továbbá jelezték az egyes lovakra kiadott jegyek darabszámát és végösszegét (ezáltal tájékoztattak a az aktuálisan várható nyereményről).¹¹⁰ 1898 augusztusában a Lovaregylet közgyűlése újabb tíz totalizátor gép vásárlása mellett döntött.¹¹¹

A fogadási bevételek töretlen emelkedése lehetővé tette a versenydíjak emelését és bővítését. A városligeti lóversenyek és a totalizátor-fogadás intézménye, habár működése nem volt mentes a negatív kísérőjelenségektől, összességében hozzájárult ahhoz, hogy Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1908-ban a telivértenyésztésről szólva megállapíthatta, hogy katonai loanyag tekintetében Magyarország első a világon.¹¹²

¹⁰³ Az 1901. október 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. 1–17. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1902–1905. 2. köt. 91. sz. 51.; Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. 1–3. köt. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1902–1905. 1. köt. 7. ülés (1902. ápr. 8.) 73.

¹⁰⁴ Vadász- és Versenylap 36. (1892: 30. sz. [máj. 29.]) 262.

Az 1895. március 22-i közgyűlésen már ismét részt vett. Jegyzőkönyv a Magyar Lovaregylet 1895. március 22-i közgyűléséről. MMgM AI 8182.

¹⁰⁵ Halász S., 945.

¹⁰⁶ Tuli A., 123.

¹⁰⁷ Halász S., 946.

¹⁰⁸ Magyar Lovaregylet. 1891-ik évi beszámolás. MMgM AI 8182.; Magyar Lovaregylet. Évi jelentés és számadások az egyelet összes bevételei és kiadásai, ingó és ingatlan vagyonáról 1899. év végén. Pallas Rt., Budapest 1900.

¹⁰⁹ Halász S., 946.

¹¹⁰ Betsey L., 406.; „Totalisateur gép” szócikk. In: A Pallas nagy lexikona. XVI. 286–287.

¹¹¹ Jegyzőkönyv a Magyar Lovaregylet rendkívüli közgyűléséről. 1898. aug. 29. 2. pont. MMgM AI 8183. (Magyar Lovaregylet közgyűlési jegyzőkönyvei. 2. kötet, 1897–1906.)

¹¹² Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 1–26. köt. Pesti Könyvnyomda Rt. 1906–1910. 18. köt. 327. ülés (1908. máj. 19.) 471.

The 1891 racing bet abuse and the image of the turf in the national press and political life at the turn of the century

VERONIKA TÓTH-BARBALITS

In late 1891 the board of the Hungarian Racing Association banned more than two dozen betters from the Budapest course and revoked the licences of several jockeys. The affair cast a light on the controversial attitudes of the Hungarian public to horseracing and betting. The current study examines the events based on the reports of contemporary daily and specialist press (especially the *Vadász-és Versenylap*), the minutes of the Hungarian Racing Association as well as the documents of the upper and lower houses of Parliament. It shows how the ban acquired a political undertone during the debate of the national budget. In the lower house the most steadfast opponent of betting on horseraces was the independent MP Ottó Herman, while members of the government consistently supported horseracing, although acknowledging the need for the higher taxation of the turf. The betters banned from the course sued the board of the Association for slander, libel and defamation of character. The upper house refused to suspend the immunity of two of its affected members, Count Elemér Batthyány and Count Tasziló Festetics on the ground that the board of the Association had adhered to its regulations approved by the Ministry of the Interior, and therefore the trials could not take place. The study concludes with an outline of developments to the end of the century.

Egy gyűjtemény – két fotográfus – négy helyszín

Állami méneshirtokról készült fotográfiák
a 19. század utolsó évtizedéből

VÖRÖS ÉVA

BEVEZETÉS

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum fényképgyűjteményeinek történetét feldolgozó tanulmány elkészítése¹ hívta fel a figyelmet arra, hogy további agrár- és intézménytörténeti résztémák feldolgozása igen érdekes, és nem utolsó sorban fontos kutatási feladat lehet, hiszen eredményeként hiánypótló kiegészítések és leltári adatok pontosítása várható. A több szempont alapján végzett vizsgálódás módosíthatja is bizonyos tematikus egységek eddigi értelmezését, de akár át is értékelheti a fotográfiák jelentőségét, tartalmi vonatkozását. Így történhet jelen esetben is. A tanulmány az egykori négy állami méneshirtokhoz – Mezőhegyes, Bábolna, Kisbér, Fogaras – kapcsolódó fényképeken keresztül a 19. század utolsó két évtizedének egyik legkeresettebb fényképészének, Ellinger Edének (körülbelül 1840–1920)² ismeretlen munkáit mutatja meg.

Az Eredeti Fényképek Gyűjteményében megtalálható pozitívok rendezése és feldolgozása alkalmával rendszeresen szembesülök azzal a megállapítással, hogy a gyűjtemény szinte kimeríthetetlen tárháza nemcsak a magyar agrártörténetnek, de a fotográfia történetnek is. A mostani vizsgálódás célja egyfelől, hogy az ismert fotográfus, újabb tematikájú munkáin túl feltárássra kerüljön a 19. század végi magyar agrártörténet képi forrásainak egy része. Továbbá, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy az állami méneshirtokok vonatkozásában ezek a fotográfiák fontos forrásai a levéltári, könyvészeti dokumentumok által megszerzett klasszikus ismereteinknek.

A TÉMA FELTÁRÁSÁVAL KAPCSOLATOS FORRÁSOK

A fotográfus életpályájának összeállítása nem egyszerű feladat, tekintettel arra, hogy összefüggő szakmai életrajz nem készült még. Így Ellinger Ede munkásságát csak levéltári, sajtó- és fotótörténeti feltárások forrásaiból lehet felépíteni. Ennek kapcsán is fontos hangsúlyozni, hogy a tanulmány elkészítésének célja sem a fotográfus teljes pályaképének bemutatása.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közel 41000 gyűjteményi darabot őrző Eredeti Fényképek Gyűjteményében – mai ismereteink alapján – több mint 130 fényképet sorolhatunk Ellinger Ede alkotásai közé. A publikáció elkészítésének módszertana nagyrészt megegyezik az eddigi gyűjteménytörténeti kutatásokból megjelent tanulmányok³ metodikájával, nevezetesen:

¹ Vörös Éva: Az Archiv Fotók Gyűjteménye. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2005–2007. 151–177.

² Kincses Károly: FotoABC, Magyar Fotográfiai Múzeum

- jegyzék készült a fényképek leltárkönyvi és egyéb nyilvántartási adatai alapján
- kutatás a fényképek Magyar Mezőgazdasági Múzeumba történő bekerüléséről és az intézménytörténeti dokumentációban
- a fotográfus életrajzi adatainak feltárása elsősorban sajtóbeli,⁴ valamint a világhálón elérhető egyéb források alapján

A mostani kutatás azonban egy újabb vizsgálódási lehetőséggel egészült ki: Ellinger Ede és Erdélyi Mór (1866–1934) fotográfusok közös témáinak feltárásával, különös tekintettel arra, hogy „mester és tanítvány” munkásságát vethetjük össze. Inspiráló kiindulási és vizsgálódási pontja az a korábbi években feldolgozott, Erdélyi Mór által fotografált, valamint saját műhelye feltüntetésével jelzett fényképanyag, amely szintén része a múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteményének.⁵

„PILLANATNYI JELENSÉGEK” ELLINGER EDE PÁLYAKÉPÉBEN

Ellinger Ede teljes életrajzának összeállításában fontos kiegészítés lehet néhány érdekes szakmai megnyilvánulás lejegyzése. Pályájának kezdete minden bizonnyal ugyancsak fényképész fivére, Ellinger Illés idejéből indul. A testvér által kidolgozott eljárás lényege, hogy „sikerült a fényképezést a könyvsajtó hasznára fordítani olyképpen, hogy bármely fénykép egyenesen a könyvnyomdában sokszorosítható, vagyis minden, amit lefényképeztek, „rajzoló nélkül, a legrövidebb idő alatt több ezer példányban, a könyvsajtóban, a szöveg közt és avval együtt lehet nyomtatni”.⁶ Ellinger Ede elsősorban műtermi fényképész volt. Verzőin használt nyomtatott jelzetei alapján megállapítható, hogy 1870 körül kezdte önálló működését Pesten az Uri és a Korona utca sarkán. 1880 körül műtermét a Régiposta utcai saját házába helyezte, ahol a 20. század első évtizedéig tevékenykedett.⁷ A századfordulón nyaranként már fiókműterme volt Siófok fürdőtelepen, amint nyomtatott jelzetén is olvashatjuk: „Ellinger Ede cs. kir. udvari fényképész Budapesten Régiposta utca 11 szám saját házában Siófok fürdőtelepen.”⁸

1882-ben Triesztben rendeztek Ipari és Mezőgazdasági kiállítást. A Fényképészeti Lapok korabeli beszámolója szerint több neves fényképész, Kozmata Ferenc, Koller Károly, Klósz György, Strelisky Lipót, Mai és Társa, a Weinwurm testvérek között megtaláljuk Ellinger Ede és testvére nevét is.⁹ „A kiállítás fényképészeti osztályáról több tekintélyes lapban olvastunk elismerő nyilatkozatot, különösen pedig a fénynyomatokra vonatkozólag.”¹⁰ Egy későbbi, Kozmata Ferenc által ugyancsak a Fényképészeti Lapokban közzétett írásból értesülhetünk, hogy a kiállításon résztvevő fotográfusok közül Ellinger és testvérét m[agyar]. k[irályi]. u[dvari].

³ Vörös Éva: Erdélyi Mór fotográfiái a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteményében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2008–2010.* 33–51.

⁴ A fotótörténeti szaklapokban talált Ellinger vonatkozások feltárásához nyújtott segítségért köszönettel tartozom Dr. Albertini Béla fotótörténésznek.

⁵ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárgykatalógusai 3. Vörös Éva: Erdélyi Mór fotográfiái a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2012. 79 p. A továbbiakban A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárgykatalógusai 3.

⁶ In: A Tandem Grafikai Stúdió – Anno – sorozata: Fényirdák, fényképészeti műtermek. é.n., 112.

⁷ Fénnyel írott történelem. Magyarország fotókrónikája 1845–2000. Szerk.: Jalsovszky Katalin– Stemlerné Balog Ilona, Helikon Kiadó, 2001. 223.

⁸ MMgM EF 683.

⁹ Fényképészeti Lapok 1882.8.132.

¹⁰ Uo.

[fényképész] Bpsten aranyéremmel díjazták.¹¹ „Teljes névsort nyújtok, és pedig azért, hogy kiválják a magyar kiállítók határozott felsőbbbsége, kik – ...nemcsak számban és a kiállított képek mennyiségével imponáltak, hanem azok rendkívül sikerült minősége által a legfényesebb, sőt elmondhatom, hogy teljesen megérdemelt győzelmet és dicsőséget arattak.”¹²

Ellinger Ede elismert fényképész volt, aki korának egyik legelterjedtebb fényképezési szakásának művelőjeként úgynevezett vizit- és kabinetkártyák sokaságát is készítette ismert és hétköznapi emberekről. Többek között lefényképezte 1880 körül a neves agrárszakembert, Kozma Ferencet (1826–1892)¹³ és a polihisztor, természettudós Herman Ottót¹⁴ is. A kabinet- és vizitkártyák témaköréhez tartozik egy érdekes hír is. Valószínűleg remek üzleti érzékkel rendelkezve ügyes korabeli „önreklámba” kezdett 1884-ben, amelyről ugyancsak a Fényképezeti Lapok tudósít: „Szép magyar nők albuma lesz a jövő évi kiállítás egyik érdekeltisége. A díszes album, melyet Ellinger bpesti fényképész fog kiállítani, lehetőleg tartalmazni fogja a magyarországi női szépségeknek mennél teljesebb gyűjteményét, Makart-alakú színezett mellképekben. Hogy e gyűjtemény mennél tökéletesebb legyen hajlandó Ellinger az e célra jelentkező hölgyeket díjtanul lefényképezni, és hogy vidéki szépeink se hiányozzanak az érdekesnek ígérkező sorozatból, felkéretnek, hogy Makart-alakú fényképeiket a nevezett fényképészhez küldjék be.”¹⁵ Sajnos a kiállítás nem valósulhatott meg: „A magyar szépek albumát, melyet Ellinger bpesti fényképész az ország legszebb hölgyeinek arczképeiből állított össze, nem fogjuk az idei országos kiállításon a közönség elé adni, mert – mintegy fővárosi lapban olvassuk – a bizottság kiállításába nem egyezett bele. Bezzeg lesz majd zúgás az érdekelt szépségek között!”¹⁶ Érdekességként említjük meg, hogy később a korszak nagy divatja lett a „szépség kongresszus”, hiszen 1886-ban Párizsban is rendeztek egy kiállítást ez alkalmából, ahol a fotográfia „háromnegyed életnagyságban és kivágott ruhában ábrázolják a szépségeket. A döntő bírák képzőművészek, kik ... proklamálni fogják a szépség királynőjét. A fődíj egy négyezer frank értékű gyémánt diadém; ezenkívül a legszebbek közül huszan díszokmányt kapnak. A pályázó fotográfia mindenikéhez tíz frankot kell mellékelni »betét-képen«, a mi megmagyarázza, hogy az egész szépség-kongresszus voltaképpen élelmes üzlet, a melynek felvirágzását, a mire apellál: a hiúság bizonynyal elő fogja segíteni.”¹⁷

Ugyancsak a Fényképezeti Lapok számol be 1885-ben a Fényképész Ifjak Önképző- és Segélyegyesületének megnyitó közgyűléséről,¹⁸ amelyen Ellinger Ede is részt vett. Az 1896-os év ünnepségsorozatának híre az is, hogy a „Nagy milleniumi érmet nyertek” között találjuk Ellinger Edét „versenyképességért, jó ízlésért és jó munkáért.”¹⁹

¹¹ Fényképezeti Lapok 1882.10.160.

¹² Uo.

¹³ Lt.sz. MMgM Személyi Emlékanyag-gyűjtemény (továbbiakban MMgM SzE) 756.

¹⁴ Lt.sz. MMgM SzE 1583.

¹⁵ Fényképezeti Lapok, 1884.5.103.

¹⁶ Fényképezeti Lapok, 1885.4.41.

¹⁷ Fényképezeti Lapok, 1886.5.19.

¹⁸ Fényképezeti Lapok, 1885.9.165.

¹⁹ Fényképezeti Értesítő, 1896.19: 297–298.

MESTER ÉS TANÍTVÁNY

Az egykori tanítvány, Erdélyi Mór tevékenységének összevetése mesterével, Ellinger Edével kihagyhatatlan és érdekes kiegészítés mindkét fényképész munkásságában. Az általuk készített fotográfiák témái között vannak párhuzamok. A megállapítást a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzött fényképek átnézésére vonatkozóan rögzítjük. Amíg viszont Ellinger Ede elsősorban műtermi fényképész, addig Erdélyi Mór már a klasszikus értelemben vett fotóriporterek első nemzedékéhez tartozott. A két fotográfus munkakapcsolata az 1884–1891 közötti időszakból indul, amikor Erdélyi Mór inasként tevékenykedett Ellinger Edénél. Munkáik alapján megállapítható, hogy a legjelentősebb közös agrártörténeti téma a négy állami ménesbirtok Mezőhegyes, Bábolna, Kisbér, Fogaras a korabeli földművelésügyi minisztérium megrendelésére történő lefényképezése. A felvételek egy részét publikálták a Vasárnapi Ujság különböző számaiban.²⁰ A Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteményében őrzött korabeli intézményi adminisztráció alapján megállapítható, hogy Mezőhegyes, Kisbér és Bábolna esetében az 1890-es években készült fényképek egy részét, valamint a birtokok tárgyait, dokumentumait többnyire a Földművelésügyi Minisztérium ajándékozta a múzeumnak.²¹ Érdekesség, hogy a fényképen megörökített tartalom megelevenedik a ménesbirtokokat bemutató egykori ménesbirtokokról szóló kiállításon, modellek formájában is például: „gabona elevátorral, kenderáztató telep áztatóval”.²² A mostani feltárás és beazonosítás alapján a fotográfustól beérkezett fényképek számbeli megoszlása a következő: a legtöbb Mezőhegyesen készült 59 felvétel, Bábolnán 41, Kisbéren 24, míg Fogarason 2. Nagy részük albumin technikával, a fotográfus által használt díszes verzóval adjusztált. A magán adományozók közül érdemes kiemelni Ruisz Gyulát (1857–1930), akinek 1930-ban hagyatékként került be néhány Ellinger Ede által készített fénykép és album.²³ Ruisz Gyula személye nem csak gyűjteménytörténeti vonatkozásban fontos, hiszen korának egyik legfelkészültebb agrárszakembere volt. Három állami birtokon komoly szerepe volt a gazdálkodás és a birtokirányítás megszervezésében, kialakításában: Mezőhegyesen kezdetben gyakornokként dolgozott, majd igazgatósági titkár, gazdasági intéző, kerületi vezető, legvégül Bábolnán és Kisbéren volt a birtok igazgatója. Az 1900-as Párizsi Világkiállításon ő rendezte az „állami lótenyésztézetek” bemutatását.²⁴ Erről az eseményről Erdélyi Mór fotográfiái is tudósítanak.²⁵ Ruisz Gyula többször járt külföldön, Poroszországban, Szászországban és Svájcban is, hogy elsősorban gazdasági és közigazgatási ismereteit bővítse. Számos tanulmánya, cikke jelent meg a korabeli

²⁰ Baki Péter: A Vasárnapi Ujságban publikáló fényképészek névrepertórium (1884–1914) In: <http://www.fotoklikk.hu/aktualis> (megtekintve 2013. május 3.)

²¹ Knézy Judit: A századfordulón készült uradalmi fényképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1992–1994. 307. (A továbbiakban Knézy J.: A századfordulón készült 1992–1994.)

²² A Magyar Kir. Mezőgazdasági Múzeum tájékoztató szak-katalógusa. Budapest, A M.Kir. Mezőgazdasági Múzeum kiadása, 1902. 20.

²³ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteménye (a továbbiakban MMgM MD) Történeti Irattár i.sz.: 179/1930.

²⁴ <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/r/r22340.htm> (megtekintve 2013. május 9.)

²⁵ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteménye (továbbiakban MMgM EF) Lt.sz. EF 1606–1752.

szaksajtóban, többek között növénytermesztés és állattenyésztés témában, melyek a Gazdasági Lapokban, a Magyar Gazdák Lapjában és a Földművelési Értesítőben kerültek publikálásra.²⁶

A NÉGY HELYSZÍN

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy miért volt szükséges a négy állami ménesbirtok állapotának fényképen történő megörökítése? A századforduló korában a fényképezés egyre népszerűbbé vált nemcsak a magánszemélyek körében, de a nyomtatott sajtóban is. Megállapítható, hogy Darányi Ignác földművelésügyi miniszterként különös figyelmet fordított az agrárium eredményeinek képbeli megörökítésére. Valószínűleg ennek a határozott szándékának is köszönhető, hogy többségében szép kivitelű fényképfelvételek készülhettek ebből az időszakból. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum mai Eredeti Fényképek Gyűjteményének számottevő és jelentős gyarapodása egybeesik Darányi Ignác hivatali működésével, még pontosabban a legszebb és legértékesebb gyűjteményi darabok innen datálódnak.

A ménesbirtokok kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy a korabeli agrártár-cán belül az erdészet mellett az állami lótenyésztéssel összefüggő közigazgatási tevékenység volt a minisztérium legszervezettebb és legköltségesebb területe.²⁷ A tudatos birtokszervezés, az infrastruktúra kiépítés, az üzemszervezés, valamint a szakértelem és a munkaerő egy azonos időben való megléte a ménesbirtokok működésének alapjait teremtették meg. A birtokszervezetek közös sajátossága volt, hogy a ménesbirtokok nemcsak az adott állami ménes ellátását biztosították, hanem vetőmagtermeléssel és korszerű szarvasmarha-, sertés- és juhajték tartásával is foglalkoztak.²⁸ Ezt rögzítik a két fotográfus által készített felvételek is.

1. Mezőhegyes

Ellinger Ede Mezőhegyesen készített fotográfiáinak datálását kézírással készített jegyzetek alapján az 1890-es évekre tehetjük, de legkésőbb 1899-re tehetjük. Ezt erősíti egy, a termesztett cukorrépa feldolgozására vonatkozó könyvészeti adat is, amely 1889-re datálja a cukorgyár és finomító létrejöttét.²⁹ A múzeum eredeti 1902 évből származó leltárkönyve is ezt támasztja alá, amelyben egyébként több fénykép szerepel, mint amennyit sikerült eddig beazonosítani. A sorozathoz tartozó hiányzó fényképek között van például: „Részlet Mezőhegyes központjából”, Leányiskola és óvóház”, „Községi elemi népiskola” című is.³⁰ A korai fényképeggyüttest egészíti ki a 2013 januárjában régi múzeumi törzssanyagként fellelt néhány, eddig ismeretlen fel-

²⁶ Sokréti és gazdag munkásságáról, valamint életéről készült kisebb tanulmánykötet, amelyet a család ma élő leszármazottjai tiszteletük jeléül állítottak össze: Pallosné Varga Zsuzsanna-Valkenburch István-Varga István: Ruisz Gyula nyomában 1857–1930 Ruisz Gyula élete és munkássága. 2014.

²⁷ Estók János-Fehér György-Gunst Péter-Varga Zsuzsa. Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Argumentum Kiadó, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2002. 61.

²⁸ Uo.

²⁹ A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Budapest, Pallas 1902. 177., továbbá Mezőhegyes és vidéke lótenyésztése. Az Ezredéves Országos Kiállítás alkalmából. Összeállította a Mezőhegyesi Méneparancsnokság. Arad, Gyulai István könyvnyomdája 1896. 3.

³⁰ MMGM MD Történeti Irattár, A. M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum leltára 1902 év végéig.

vétel. Így, kiegészülve a korábbi beletárolt fényképekkel már érdemes volt számba venni és értékelni a fotográfus e téren kifejtett munkásságát.

Mezőhegyes vonatkozásában Ellinger fényképei nagyrészt albumin felvételek, amelyek visszatükrözik a birtok mintaszerű felépítését, pl.: őrzik a fényképek a cukorgyár vízzel történő ellátása céljából épített élővízcsatorna egy részét, de egyúttal a rétek öntözésére is szolgált, továbbá lehetővé tette a kendergyár létrehozását. Érdekes fénykép készült a nagyszámú gép- és eszközállomány javítására épült gépműhelyről, melyben a cséplőgépek és gőzekék javítását is ellátták. Példás rendben sorakoznak a korszak legmodernebb gépezetei. Mezőhegyesről maradtak fenn a legtöbb részletre kiterjedő fotográfiák. Az alábbiakban közöljük azoknak a fényképeknek az agrártörténeti vonatkozását, amelyek a Vasárnapi Ujságban már publikálásra kerültek.

- a kendergyár – a gyár előterében a kenderáztató,³¹ a kenderkikészítő telep,³² a gyár épülete kívülről, előtérben a száradó kévékkel³³
- az elevátor – a belső-peregi magtárral³⁴
- a szeszgyár és finomító³⁵
- idénymunkások³⁶

Vannak azonban további mezőhegyesi fényképek, amelyek nem kerültek közlésre a fent említett sajtóban, de készítésük módja, megjelenési formájuk alapján szintén ebbe az Ellinger Ede által jegyzett sorozatba tartoznak. A 18,5x26 cm méretű fényképekhez 33x41,5 cm fehér karton paszpartu készült, címként szereplő piros színű feliratuk magyar és francia nyelven olvasható, például: Mezőhegyes, Tehén istálló a központban – Etable à vache à la Centrale; a fényképek jobb alsó sarkában pedig ugyancsak piros színű Ellinger kézi szignó látható. A felvételek másik része szintén a fényképész által használt díszes verzóval jelent meg 11,5x16,8 cm méretben. A rendkívül szép felvételek még értékesebb darabjai a gyűjteménynek, hiszen maguk a fényképek tartalmuk tekintetében is kuriózumnak számítanak mind Mezőhegyes, de Ellinger Ede munkásságával kapcsolatban is:

- különböző növénytermesztéshez köthető munkafolyamatok: asztagrakás,³⁷ kendertörés,³⁸ nonius igafogat kaszálógépbe fogva³⁹
- a mezőgazdasági munkások életkörülményeit bemutató fényképek: cselédházak,⁴⁰ majorudvar,⁴¹ munkában,⁴²

³¹ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjtemény, Lt.sz. 10045. (A továbbiakban Lt.sz. MMgM EF)

³² Lt.sz. MMgM EF 11046.

³³ Lt.sz. MMgM EF 2013.10.1.

³⁴ Lt.sz. MMgM EF 162.

³⁵ Lt.sz. MMgM EF 2013.12.1.

³⁶ Lt.sz. MMgM EF 2013.6.1.

³⁷ Lt.sz. MMgM EF 167.

³⁸ Lt.sz. MMgM EF 2013.11.1.

³⁹ Lt.sz. MMgM EF 676.

⁴⁰ Lt.sz. MMgM EF 163.

⁴¹ Lt.sz. MMgM EF 164, 166, 181.

⁴² Lt.sz. MMgM EF 2013.13.1., 2013.11.1., 2013.9.1.

- gazdasági infrastruktúra és kiszolgáló épületek: magtár, magraktár,⁴³ gépjavító műhely,⁴⁴ gazdasági udvar,⁴⁵ hosszúszín,⁴⁶ hengermalom,⁴⁷ tejház,⁴⁸ vasútállomás,⁴⁹ tehénistálló,⁵⁰ kifutók,⁵¹ igazgatói és intézői lak,⁵² iroda,⁵³
- állattenyésztés: magyar szürke borjak,⁵⁴ tehén,⁵⁵ bika,⁵⁶ ökör,⁵⁷ üsző,⁵⁸ gulya,⁵⁹ továbbá simmenthali⁶⁰ és magyar tarka,⁶¹ valamint merino⁶² és magyar fésűs merino juhok,⁶³ jerkék,⁶⁴ nyáj.⁶⁵

A felsorolásból is kitűnik, hogy a legtöbb fénykép az állatállományt örökítette meg. Érdekes, hogy éppen a lovakról nincsenek felvételek, jóllehet a Vasárnapi Ujságban szerepel egyetlen törzsménről készült illusztráció „Ellinger fényképe után⁶⁶” aláírással. Ellenben Erdélyi Mór nyomdai sokszorosítással készített „1896 évi Képek Magyarország Állattenyésztéséből” c. albumában⁶⁷ 22 felvételt publikált a mezőhegyesi ménest reprezentálva nonius, gidrán és angol telivér, illetve félvér lovakból. Az album Darányi Ignác földművelésügyi miniszter kérésére készült, mely díjnyertes tenyészállatok fényképeit tartalmazza pontos meghatározásokkal. Ugyancsak Erdélyi Mór nevéhez köthető a mezőhegyesi ménesből⁶⁸ Ürmény-Nonius II.,⁶⁹ Nonius XXXVIII,⁷⁰ Gidran XXX⁷¹ készített néhány felvétel.⁷²

Ellinger számos felvételt készített a szarvasmarha-állományról is. Szép képeket fotografált legelő szürke gulyáról gémeskútnál, karámban.⁷³ Legtöbbször a magyar szürkét kapta lencsevégre, hiszen Mezőhegyesen tenyésztették ezt az állományt. Érdekesség, hogy éppen Erdélyi Mór fent említett milleniumi albumában találhatóak meg azokról a szarvasmarhákról készített felvételek, amelyek a mezőhegyesi

⁴³ Lt.sz. MMgM EF 162, 174, 180, 10484.4.

⁴⁴ Lt.sz. MMgM EF 169, 2013.7.1.

⁴⁵ Lt.sz. MMgM EF 166, 181.

⁴⁶ Lt.sz. MMgM EF 10482.1.

⁴⁷ Lt.sz. MMgM EF 189.

⁴⁸ Lt.sz. MMgM EF 192.

⁴⁹ Lt.sz. MMgM EF 196, 10482.1.

⁵⁰ Lt.sz. MMgM EF 165, 10482.5.

⁵¹ Lt.sz. MMgM EF 176, 185.

⁵² Lt.sz. MMgM EF 186.

⁵³ Lt.sz. MMgM EF 178.

⁵⁴ Lt.sz. MMgM EF 340, 369.

⁵⁵ Lt.sz. MMgM EF 342, 359, 365.

⁵⁶ Lt.sz. MMgM EF 367, 371.

⁵⁷ Lt.sz. MMgM EF 401–406.

⁵⁸ Lt.sz. MMgM EF 362, 366, 409, 2012.101.1.

⁵⁹ Leltrái száma: MMgM EF 368.

⁶⁰ Lt.sz. MMgM EF 2012.101.5.

⁶¹ Lt.sz. MMgM EF 354.

⁶² Lt.sz. MMgM EF 2012.6.1.–3.

⁶³ Lt.sz. MMgM EF 2012.10.1.

⁶⁴ Lt.sz. MMgM EF 2012.10.2.

⁶⁵ Lt.sz. MMgM EF 2012.12.1.

⁶⁶ Vasárnapi Ujság 1898. 22: 375.

⁶⁷ Lt.sz. MMgM EF 8027.

⁶⁸ Lt.sz. MMgM 9603.1–2.

⁶⁹ Lt.sz. MMgM EF 10454.

⁷⁰ Lt.sz. MMgM EF10547.3.

⁷¹ Lt.sz. MMgM EF 10547.4.

⁷² Léteznek a gyűjteményben további fényképek is főleg lovakról, de miután nincsenek szignálva, de azonos kartonokra vannak rádolgozva, mint amelyeket Erdélyi Mór műhelye használt, így valószínűsíthető, hogy ezek a felvételek is az ő alkotásai: 75. Gidran anyakanca Lt.sz. MMgM EF 10547.1, 154. North Star IV. Anyakanca Furioso XXIII csikójával Lt.sz. MMgM EF 10548.1, 258 Nonius XXXI Ang. Norman anyakanca Lt.sz. MMgM EF 10548.2, Algy–Gidran V. Kétéves mén Lt.sz. MMgM EF 10584.3.

⁷³ Lt.sz. MMgM EF 351, 368, 369.

gulya alapját képezték. Az egyedeket vásárlás útján 1860–1861-ben szerezték be gróf Almásy Kálmán sarkadi, gróf Wenckheim Béla kamuti, örgróf Pallavicini mindszei uradalmából.⁷⁴ Ugyancsak az albumban találunk felvételt az uradalom kúhland–simmenthali tenyészetéből,⁷⁵ melyet Morvaországból, Svájcból hoztak be, és keverték telivér simmenthali bikákkal, így az állomány a simmenthali jelleget vette fel.⁷⁶ Ellinger képein simmenthali, pinzgauai keverékmarhákat is láthatunk. Mindkét fényképész anyagában ritka a juhokkal kapcsolatos fényképanyag méneshirtokok esetében. Jóllehet Ellinger Ede megörökített magyar fésűs merinót nyájban és egyedenként is. Minden forrás megemlíti, hogy Mezőhegyesen kondor-szűrű mangalicaserstést tenyésztettek, mely az ország egyik legrégebbi állománya volt. Viszont a két fényképész az 1890-es években készített anyagában szinte alig vannak sertéstartással kapcsolatos fényképek. A magyarázat sokkal egyszerűbb, mint gondolnánk. A sertésólak, illetve a sertések léte nem különösebben vonzották témaként a fotográfusokat.

Mezőhegyes korszerű nagyüzemi jellegének illusztrálására az egyik leghitelesebb felvétel a magtár tornyából megörökített látkép, távolban a cukorgyár épületével, előtérben az istálló további gazdasági építményekkel, valamint a gabonatorony és a vasúti töltés mentén legelő juhnyáj. Igaz, nem cél a méneshirtokok gazdálkodását bemutatni, azonban éppen Mezőhegyes a legjobb példa arra, hogy Ellinger fényképei mennyire hitelesen tükrözik, szemléltetik azt a tényt, hogy „kiváló állattenyésztéssel és mintaszerű igazgatásával a magyar mezőgazdaságnak világszerte hírnevet szerzett büszkesége”⁷⁷ a korabeli magyar agráriumnak. A Vasárnapi Ujság már 1898-ban európai szintű mintagazdaságként jellemezte a birtokot.⁷⁸ A cikkben publikált fényképek egybeesnek a gyűjteményünkben őrzött Ellinger Ede és Erdélyi Mór által fotografált felvételek tematikájával és idejével is; például a külső 32. számú és a központi major, asztagrakás, kenderkikészítő-telep. Erdélyi Mór készített a kétéves csikók méneséről, valamint a Kozma Ferenc emlékszobor avatásáról két riportfényképet.⁷⁹

Erdélyi Mór főleg a gazdasági cselédekről, munka közben készített fényképeket: répa fejelése,⁸⁰ répabogár szedése.⁸¹ A munkások kapcsán közismert tény, hogy Darányi Ignác minisztersége idején gondot okoztak a mezőgazdasági munkássztrájkok,⁸² melyek letöréséhez az ország más vidékeiről hozattak ideny-munkásokat. A Vasárnapi Ujság 1890-ben tudósít „2400 tót” munkás Mezőhegyesre érkezéséről fényképpel is: „A munkások egy részének kiszállását ábrázolja, a midőn a néptömeg a magával hozott holmiját rendezve, az uradalom igásfogatok felé iparkodik, munkások egy részének kiszállását ábrázolja, hogy a terjedelmes pusztá több pontján előkészített lakóhelyeket mielőbb elérje.”⁸³ A felvételt éppen Ellinger Ede készítette a vasútállomáson. A gyűjtemény is őriz egy fényképet,⁸⁴ amely minden

⁷⁴ In: M.Kir.Állami Méneshirtokok. Budapest, Pallas, 1937. 6.

⁷⁵ Lt.sz. MMgM EF 8027.87.

⁷⁶ A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője, Budapest, Pallas, 1902. 187.

⁷⁷ In: M.Kir.Állami Méneshirtokok. Budapest, Pallas, 1937. 2.

⁷⁸ Vasárnapi Ujság, 1898.22:374.

⁷⁹ Vasárnapi Ujság, 1898.22:375.

⁸⁰ Lt.sz. MMgM EF 99.

⁸¹ Lt.sz. MMgM EF 100.

⁸² A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Kiadja a M.Kir. Földművelésügyi Minister. Budapest, 1907. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 296.

⁸³ Uo.

kétséget kizáróan ugyanitt, ugyanekkor készült. Érdekes idézni a korabeli tudósítást, amely rávilágít arra, hogy vajon miért is volt fontos Mezőhegyesen a cukorrépa termesztése és feldolgozása: „A tömeges kivándorlás ellen csak egy óvszer használható, és az a honi iparnak mennél nagyobb mérvű kiterjedése. Nagy szerep fog jutni e tekintetben a máris virulásnak induló cukoriparnak, mert ez nem arra van hivatva, hogy a mezőgazdaságnak biztosítson nagyobb és állandóbb jövedelmet, hanem arra is, hogy a felvidéki népesség sorsán segítsen, a mennyiben sok ezer embernek nyújthat állandó és az addiginél jóval nagyobb keresetet. A cukor répa-művelés ugyanis igen nagy munkaerőt igényel, és ezért a jelenlegi körülmények között az alföldön cukorgyárat felállítani alig lehetne, ha a répaműveléshez szükséges nyári munkaerő más népebb vidékekről még nem szereztenék. Így történik ez a mezőhegyesi m. kir. ménésbirtokon is, a hol a cukor-répa művelés és egyéb nyári munkák végzése céljából jelenleg mintegy 2400 (később 3400) felső magyarországi tót munkás talál 6 hónapon át (május elejétől november elejéig) biztos foglalkozást és olyan keresetet, (egy férfi munkás 70-75 kr(ajcár)ba kerül naponként), a minőt otthon eddig nem ismert, és mely lehetségessé teszi azt, hogy egy három tagból álló család november elején mintegy 170-180 forintnyi megtakarított összeggel térhessen haza otthonába. Még az utazási költséget is az uradalom viseli. Nem hihető, hogy az olyan felvidéki munkás, aki gyakran egész családjával az alföldön egy féléven keresztül így van ellátva, s a ki a téli hónapokon át megint a felvidéken levő erdőben talál megfelelő foglalkoztatást, ezentul oly könnyen ott fogja hagyni hazáját. Csak általánosítani kellene a mezőhegyesi rendszert...”⁸⁵ Ehhez kapcsolódik Dr. Knézy Judit etnográfus megállapítása is, mely szerint Erdélyi Mór több fényképe olyan felvidéki viseleteket hordó asszonyokat, lányokat, férfiakat örökített meg, amely viseletet nem hordtak Mezőhegyesen és környékén. Valószínű Darányi Ignác javaslata volt, hogy a munkára érkező felvidéki summásokat már az állomáson, majd a földeken is lefényképeztesse és megjelentesse. Ellinger felvételeit a magyar fotográfiatörténet–írás a szociofotó első, korai próbálkozásai közé sorolja.

A fotográfiákon kívül is vannak képek, ahol a ménésbirtok kétkezi munkásai⁸⁶ is feltűnnek, például a kendergyár előtti áztató partján,⁸⁷ kendertörésnél, a kendergyárban munka közben,⁸⁸ fogaton, földön ülve ebéd közben,⁸⁹ nyájak őrzőként. A munkavégzők és a cselédség sorsa ebben az időszakban országos tekintetben is lényeges kérdéssé vált a mezőgazdasági munkásügy vonatkozásában. Ezért a földművelésügyi minisztérium szervezeti keretei között 1897-től külön ügyosztályt állítottak fel. A legfontosabb szociális intézkedések között megtalálható a tan köteles gyermekek szervezett oktatása iskolában, továbbá az előírt tantárgyakon kívül vessző- és kosárfonás, a még nem iskolaköteles gyermekek gondozására egy gyermekmenhely felállítása, kórház működtetése ingyenes egészségügyi ellátással, továbbá a gazdasági cselédség baleset elleni biztosítása, melynek összegét az uradalom fizette.⁹⁰

⁸⁴ Lt.sz. MMgM EF 2013.6.1.

⁸⁵ Vasárnapi Ujság 1890.21.sz. 339.

⁸⁶ Knézy J.: A századfordulón készült 1992–1994.

⁸⁷ Lt. sz. MMgM EF 2013.8.1.

⁸⁸ Lt. sz. MMgM EF 2013.9.1.

⁸⁹ Lt. sz. MMgM EF 2013.13.1.

⁹⁰ Ruisz Gyula: A Bábolnai M. Kir. Áll. Ménés–Intézet rövid leírása az 1896. évben. Budapest, Nagy Sándor Könyvnyomdájából, 16.

2. Bábolna

Bábolnáról kevesebb fénykép készült. Megállapítható, hogy Ellinger Ede fotográfiai két szálon kapcsolódnak a ménésbirtokhoz. Egyrészt hasonló tartalmak jelennek meg, mint Mezőhegyes kapcsán, másrészt kiemelt téma a birtok hírnevét adó arab ménés megörökítése vonatkozásában. A fényképek két méretben, kétféle adjusztálásban maradtak fenn: a birtok infrastruktúrájára vonatkozó felvételek 30x37 cm fehér, alul középen Ellinger feliratú szárazbélyegzővel ellátott paszpartuban lettek elkészítve, 18x24,5 cm albumin technikával. Az állatfényképeket 11x17 cm méretű Ellinger jelzettel és a fotográfus által használt nyomtatott verzóval ellátott kabinetkártyára készítették. A fényképek készítésének ideje 1899. A birtok gazdasági épületeinek bemutatása: gőzmalom,⁹¹ új tehénistálló és trágyatelep,⁹² szérűskert,⁹³ vasdinnyei gépműhely⁹⁴ és tejház,⁹⁵ felső major,⁹⁶ ököristállók,⁹⁷ iroda.⁹⁸ Feltűnő különbség a mezőhegyesi képekhez képest, hogy az itteni alkalmazottakat, cselédeket külön nem fényképezte le Ellinger. Az állatállományról készült felvételek témái: rambouillet anyabirkák kosok, simmenthali és lavainthali, murbodeni szarvasmarhák, szürkemarhák, valamint egy négyes ökörfogat szénával megrakva.⁹⁹ Sertésekről egyáltalán nincsen fénykép, jöllehet ismert, hogy folyt a birtokon sertésenyésztés.

Erdélyi Mór sokkal dinamikusabb képeket készített a ménésbirtokon. Ő is megörökített rambouillet nyáját juhással a legelőn,¹⁰⁰ négyökrös szekeret.¹⁰¹ Legérdekesebb azonban egy bábolnai eseménytörténeti fénykép 1897-ből, amely a sziami (thai) uralkodó látogatását fényképezte le, megragadva azt a pillanatot, amikor az uralkodó, Csulalongkura számára „díszes zöld gallyakból készített diadalív” fogadta, Darányi Ignác miniszter társaságában.¹⁰² A látogatásról részletes beszámolót közölt a Vasárnapi Ujság, amely egyúttal Ludvig Gyula (a Magyar Királyi Állam Vasutak elnök-igazgatója) „amateur-felvételeit” és Paur Géza képeit is közölte a hivatalos eseményről.¹⁰³ Ugyancsak a tudósításból tudható, hogy a birtok nevezetes állatállományának bemutatását maga Darányi Ignác tolmácsolta angolul az uralkodónak.

A birtok életében központi szerepet töltött be az arab ménés tenyésztése, melynek történetében jelentős tevékenységet fejtett ki Fadlallah el Hedad Mihály. Személyéről nem sok ismeretünk van, de az 1902. évi sikeres arábiai lóvásárló expedíció útját megörökítő három fényképalbum szintén a gyűjtemény féltve őrzött műtárgya.¹⁰⁴ Ebből és a Fadlallah által készített írásos beszámolóból kiderül a Bábolnára került tisztavérű arab lovak száma, fizikai állapota. Ez utóbbit azért fontos megemlíteni, mert éppen Ellinger Ede kamerájával készültek azok a felvételek, amelyek 1902-ben

⁹¹ Lt.sz. MMgM EF 2013.4.1.

⁹² Lt.sz. MMgM EF 10482.5.

⁹³ Lt.sz. MMgM EF 2013.3.1.

⁹⁴ Lt.sz. MMgM EF 190.

⁹⁵ Lt.sz. MMgM EF 192.

⁹⁶ Lt.sz. MMgM EF 179.

⁹⁷ Lt.sz. MMgM EF 184.

⁹⁸ Lt.sz. MMgM EF 178.

⁹⁹ Lt.sz. MMgM EF 402.

¹⁰⁰ Lt.sz. MMgM EF 10630.

¹⁰¹ Lt.sz. MMgM EF 10525.

¹⁰² Lt.sz. MMgM EF 7046.

¹⁰³ Vasárnapi Ujság, 44. évfolyam. 1897. 29. szám: 465–467.

¹⁰⁴ Vörös Éva: Egy sivatagi lóvásárló expedíció fényképei. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1911–1912. 2012. 165–183.

egy díszes vászonkötésű albumban¹⁰⁵ kerültek kiadásra és további nyomdai sokszorosításra.¹⁰⁶ Ugyanis a fényképek minden valószínűség szerint még ugyanabban az évben, tehát 1902-ben készültek és a már sokkal szakszerűbb körülmények között tartott lovak állapotát tükrözték. Az album Ruisz Gyula hagyatékaként került a gyűjteménybe.¹⁰⁷ Ennek kapcsán egy érdekes kis történetet érdemes megosztani az olvasóval. Vajon mennyire lehet véletlen az egybeesés? A választ talán sohasem tudjuk meg. Az biztos azonban, hogy Ellinger Ede a portrékészítés korabeli művelőjeként 1895 májusában Ruisz Gyulánéről készített felvételt.¹⁰⁸ A kor hagyományos beállítású albumin fényképén a hölgy egy láncon függő, négyszög alakú nyakéket visel, melyet – állítólag – Fadlallah el Hedad Mihály ajándékozott neki.¹⁰⁹

3. Kisbér

A ménésbirtok 1853. évi alapításától kezdődően az angol telivér tenyésztésére és meghonosítására specializálódott. 1869-től szerepel magyar királyi állami ménesként. Talán e birtok vonatkozásában vannak olyan, Ellinger által készített felvételek, amelyek valóban eddig teljesen ismeretlenek voltak. A fotográfiák egy részének múzeumi bekerülése 1930 áprilisa, amikor Ruisz Gyula hagyatékából több fénykép és könyvészeti dokumentáció is a múzeum tulajdonába jutott.¹¹⁰ A fényképek két jelentősebb témára oszthatóak, hasonlóan az előző két birtok esetében: általános képek a gazdaság infrastruktúrájáról, valamint az állatállományról. Ez utóbbi képsorozat a díszes verzőval a budapesti műterem által jegyzett képeslapméretű fényképeken őrződik. Az épületeket viszont a nagyobb karton paszpartúval ellátott felvételeken láthatjuk. A képek datálása az 1890-es évekre tehető, figyelembe véve a korabeli leltári bejegyzéseket, továbbá egységes stílusjegyeiket a mezőhegyesi és a bábolnai fényképek alapján is. Van azonban egy valószínűleg még korábbi, szintén Ellinger által készített fényképsorozat az 1890-es évekből. A díszes verzőn itt már egyszerre szerepel a budapesti és a siófoki műterem címe. A képeken ardeni kancák és csikók (Velocipé, Philipp, Botton, Bella, Babó) továbbá hidegvérű mén, kanca és csikó (Parázs, Champion, Mignardize), pecheron (Athlasz II) fajta is látható.¹¹¹ Természetesen számos felvétel őrzi a Kisbérhez szorosan kapcsolódó angol félvér és telivér tenyésztésű lovakat is. Kisbér 1853-ban átkerült a katonai kincstár tulajdonába, melynek vezetője Ritter Ferenc vezérőrnagy lett, aki hatékony birtokfejlesztésbe kezdett, mivel a birtokon „fekvésénél és adottságánál fogva lótenyésztésre igen alkalmasnak tartották, de épületeiben, felszereltségében messze nem volt alkalmas, hiszen itt korábban juhokat tartottak.”¹¹² Ellinger készített az említett juhállományról is fényképet. Van a felvételek között merino nyáj juhásszal, háttérben a hodály épületével,¹¹³ valamint néhány friz fajta¹¹⁴ is. Ugyancsak a kisbéri jószágállomány

¹⁰⁵ Lt.sz. MMgM EF 10269.

¹⁰⁶ Egy nyomdai sokszorosítással készített bőrkötésű album megtalálható az Országos Mezőgazdasági Könyvtár állományában. Jóllehet a fotográfus neve nincs feltüntetve, de a fényképek minden kétséget kizáró azonossága miatt valószínűsíthetjük, hogy az alkotó Ellinger Ede. Az album a M. Kir. Földművelésügyi Miniszter kiadánya.

¹⁰⁷ Lt.sz. MD Történeti Irattár i.sz.: 179–1930.

¹⁰⁸ A fénykép magántulajdon.

¹⁰⁹ A történetet Ruisz Gyula örökösei mesélték nekem, talán nem bánják, hogy közkinccsé tettem. Köszönet érte.

¹¹⁰ MMgM MD Történeti Irattár i. sz.: 179–1930.

¹¹¹ Lt. sz. MMgM EF 679–691.

¹¹² Dr. Hecker Walter: Híres versenyllovak. Szerkesztette: Benyó József. IAT Kiadó, 2011, 79. A továbbiakban Hecker W. 2011.

¹¹³ Lt.sz. MMgM EF 2012. 12.1.

¹¹⁴ Lt.sz. MMgM EF 2012. 12.2–4.

vonatkozásában érdekes, hogy az előzőekben ismertetett birtokokon folyt ugyan sertésenyésztés, azonban a ménesbirtokok közül egyedül Kisbér esetében van felvétel legelő mangalicáról, berkshire-i kondáról és lincolshire-i kocáról.¹¹⁵ Hangulatos fényképet őrzünk a birtok szürkemarháinak itatásáról, karámjáról is.¹¹⁶ A fotográfia-ák hasonló díszes verzőval adjusztáltak. De térjünk vissza Ritter vezérőrnagy tevékenységéhez, aki francia (Haras du Le Pin) és porosz (Neustadt/Dosse és Graditz) ménesek példájára építette fel a ménest.¹¹⁷ Az elkészült építményekről is készített Ellinger fényképeket. Lencséje megörökítette a Ritter-falunak nevezett istállósort, ahol a csikós kancák ellés után az egyedi elhelyezést biztosító istállóba kerülhettek. Amint az a képen is jól kivehető, a kis épületek előtt mindegyikhez karám is tartozott.¹¹⁸ Felvétel készült az apátipusztai majorudvarról az u-alakú istálló épületével és a cselédházakról.¹¹⁹ A fénykép a frissen ültetett, a vadaktól védett facsemetével még jobban hangsúlyozza a birtok rendezettségét. Megjelenik a fő magtár épülete is az udvarban.¹²⁰ Megörökítette a törzsmén istálló¹²¹ és az egykori uradalmi istálló épületét.¹²² Őriz a gyűjtemény két látképet is Nagybérről.¹²³ Egyetlen, de nagyon szép fénykép készült cselédekről tengeri darabolása és gépi morzsolás közben.¹²⁴ Egy hangulatos fényképen a központi major tavát láthatjuk csónakázókkal.¹²⁵ Kisbér vonatkozásában is megállapítást nyer, hogy hasonlóan a másik két állami ménesbirtok esetéhez, itt is fennmaradt néhány felvétel, amely a birtokképet, az állatállományt és a cselédeket ábrázolja munka közben. A Vasárnapi Ujságban már elsősorban eseménytörténeti fényképanyagot láthatunk Ellingertől. Képekkel egészíti ki a részletes beszámolót a király Ferenc József hivatalos látogatásáról.¹²⁶

A kisbéri ménes létrejöttének célja az angol telivér tenyésztése és meghonosítása volt. Ennek eredményeit a legszebben Erdélyi Mór felvételei igazolják a korábbiakban említett millenniumi állatkiállítás fényképalbumában.¹²⁷ A díszes kivitelű kiadványban 17 angol tenyésztésű kisbéri egyed ismertet. Erdélyi Mór fotográfustól más kisbéri vonatkozású fénykép nincs a gyűjteményben.

4. Fogaras

Utoljára maradt mindössze két felvétel¹²⁸, amelyet Ellinger fényképeként ismerünk. Az egyikken egy bivalycsorda, a másikon egy szénával megrakott szekér látható. A fényképek szintén a díszes verzőval készültek. Erdélyi Mór munkái erről a ménesbirtokról az előzőekben említett, 1896-ban kiadott állatkiállításról készült albumban találhatóak. Szerepel benne lipicai mén és kanca, bivalyok, racka és cigája anyajuhok, valamint egy pinzgaui szarvasmarha.¹²⁹

¹¹⁵ Lt.sz. MMgM EF 816, EF 10529.51.

¹¹⁶ Lt.sz. MMgM EF 373–375.

¹¹⁷ Hecker W. 2011. 79.

¹¹⁸ Lt.sz. MMgM EF 174.

¹¹⁹ Lt.sz. MMgM EF 175.

¹²⁰ Lt.sz. MMgM EF 176.

¹²¹ Lt.sz. MMgM EF 170.

¹²² Lt.sz. MMgM EF 172.

¹²³ Lt.sz. MMgM EF 183., 191.

¹²⁴ Lt.sz. MMgM EF 2013.1.1.

¹²⁵ Lt.sz. MMgM EF 2013.2.1.

¹²⁶ Vasárnapi Ujság 1889. 39: 625.

¹²⁷ Lt.sz. MMgM EF 8027.

¹²⁸ Lt.sz. MMgM EF 2013.5.1., 675

¹²⁹ Lt.sz. MMgM EF 8027.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány elkészítésével kapcsolatban további feldolgozási lehetőségek merültek fel, melyek kihasználása sokkal összetettebb, mélyebb kutatást von maga után. Muzeológiai szempontból fontos, hogy a magyar mezőgazdaság képi forrásainak átfogó vizsgálatával ne csak egy idővonalat tudjunk összeállítani, hanem egyúttal pótolhatóak legyenek a fényképek még pontosabb adatolásai; hiszen így az egyes tárgyi vonatkozások utólagos kiegészítései jelentős értéket, rangot adnak az egész gyűjteménynek, amely így könnyebben használhatóvá válik. A kutatás másik lényeges hozadéka, hogy egy ismert fotográfus, Ellinger Ede eddig ismeretlen fényképei kerültek nyilvánosságra, ezzel is tágítva a magyar fotográfia történet határait. A tanulmányban ismertetett fényképeket mindkét fotográfus megrendelésre készítette. Ugyancsak érdekes lehet a mai mezőgazdászok számára is a rengeteg adat, amely – ugyan egyedi látásmóddal, de mégis rendszerezte az állami ménésbirtokokra vonatkozó fényképek sorát.

Egy lényeges kiegészítést azonban rögzíteni kell: a több mint száz éves fényképek állapota sok esetben nem megfelelő. Az egykori kiállításokban az erős fény, a hőmérséklet ingadozása következményeként károsodások jelentek meg. Ezen a helyzeten sokat segít a mai korszerű gyűjteményi tárolás és a műtárgyvédelmi szempontból hasznos digitalizálás. Az itt közölt fényképek esetében is feltűnik, hogy a fotográfus „belejavított” a kész képbe, hogy az elkészült mű még tökéletesebb minőségű legyen. Jól látható tartalmi elemet retusált ki például a ló mellől. Mindez teljesen elfogadott technikai megoldás volt akkoriban is, noha utólagos hatása gyakran az eredeti fénykép látványát jelentősen rombolja.

Végezetül, a tanulmány megírásában egy személyes elhatározás is vezetett. Nevezetesen mind az egykori, mind a jelenkori Magyar Mezőgazdasági Múzeum hangsúlyozottan foglalkozott a hazai lótenyésztés tárgyi, írásos és képi emlékeinek gyűjtésével, őrzésével és feldolgozásával. Az elmúlt néhány évben a kiállítások készültével, illetve a különböző ún. „lovak” témák feldolgozásával kapcsolatban olyan nagy tudású, tiszteletreméltó szakembereket (dr. Török Erzsébet, Ernst József, Radó Gyula, dr. Szöllősy Gábor, Thaier Saleh) ismerhettem meg, akik a munkák során rengeteg ismeretet és tanácsot adtak a témák feldolgozásához. Közülük is kiemelkedik a lovak nagy ismerője és nem utolsósorban kiváló fotósa, Hajba Nándor. A tanulmány elkészítésével neki is tartoztam.¹³⁰

¹³⁰ Hajba Nándor 2013 márciusában elhunyt.

One collection – two photographers – four locations

Photographs of state stud farms from
the final decade of the 19th century

ÉVA VÖRÖS

The Original Photograph Collection of the Museum of Hungarian Agriculture keeps a significant amount of photographs from last decade of the 19th century.

The study examines the material of two photographers active in this period, comparing the oeuvre of the master, Ede Ellinger, and his disciple, Mór Erdélyi. Research proves that among the locations both photographers covered the greatest number involve photographs taken at state stud farms. These images include both the stock and the infrastructure of these farms at Mezőhegyes, Bábolna, Kisdér and Fogaras.

The study classifies and summarises a part of the photographic sources of agriculture in the 1890s, and compares it to the photographic reports in contemporary Hungarian periodicals, especially the *Vasárnapi Újság*. The study also contributes to and reflects the latest research results of archival and bibliographical sources concerning the four state stud farms.

1. Ellinger Ede egyik díszes verzója
Lt. sz. EF 683.

2. Kozma Ferenc portréja
Lt. sz. SzE 756.

3. Idénymunkások érkezése a mezőhegyesi
vasútállomásra
Lt. sz. EF 2013.6.1.

4. Kukoricamorzsolás, Kisbér
Lt. sz. EF 2013.1.1.

5. Mezőhegyesi merinó bárányok
a kétágú gémeskútnál.
Lt. sz. EF 2012.6.3.

6. Szürkék a karámban, Kisbér
Lt. sz. EF 374

7. Legelő mangelica
a kisbéri birtokon
Lt. sz. EF 816.

8. A bábolnai arab ménés
egyik lova: Delila
Lt. sz. EF 10268.18.

9. Fogarasi bivalyok
Lt. sz. EF 2013.5.1.

10. Telivér
ardenni kanca
csikójával,
Kisbér
Lt. sz. EF 684.

11. Vasdinnyei gépműhely udvara Lt. sz. EF 190.

12.
Kisbéri major
udvara
épületekkel
Lt. sz. EF 175.

13. ELEVÁTOR A MEZŐHEGYESI MÉNESBIRTOKON Lt. sz. EF EF 162.

14. TEHÉNISTÁLLÓ
A MEZŐHEGYESI
MÉNESBIRTOK KÖZPONTJÁ-
BAN Lt. sz. EF

A szegedi Rákóczi-szobor lova

SZŐLLŐSY GÁBOR

A SZOBOR TÖRTÉNETE

A millennium utáni években Magyarországon hirtelen, nagy erővel támadt fel az igény, hogy a magyar történelem jeles személyiségeinek szobrot állítsanak.

1902 és 1912 közt 76 történelmi emlékművet avattak fel Magyarországon. Korábban ennek csak a töredékét tette ki az emlékműavatások száma.¹ Kossuth halála után szobrot kaptak, kaphattak olyan történelmi személyiségek is, akik korábban „rebellis” voltak miatt nem voltak szalonképesek (48-as tábornokok, politikusok, költők). Ebbe a sorba illeszkedik Ifj. Vastagh György köztéri szobrainak és egész életművének is egyik kiemelkedő darabja, II. Rákóczi Ferenc Szegeden álló szobra is. A szobor nevezetessége többek közt, hogy ez volt az első köztéri Rákóczi-lovasszobor.

A szoborállítási ötlete 1903-ban, a Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulójára rendezett városi közgyűlésen, a fejedelem hamvainak hazaszállítása előtt vetődött fel. (A hamvakat szállító vonat Szegeden is áthaladt.) A szobor költségei több forrásból (jórészt közadakozásból) adódtak össze: a Szoborbizottság 11000 koronával, a Szegedi Napló 3135 koronával, a Rákóczi Egyesület 3000 koronával, a város pedig 20000 koronával járult hozzá a szobor létrejöttéhez.²

Lázár György polgármester 1910-ben ifjabb Vastagh Györgyöt, mint Szegedhez kötődő művészt kérte fel a szobor elkészítésére, aki azonnal meg is kezdte az adatgyűjtést és a vázlatok készítését.³

A szobor 1/3 életnagyságú változatát a művész 1912-ben bemutatta az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat jubileumi kiállításán a Múcsarnokban, ahol Ipolyi Arnold-díjjal jutalmazták.⁴ (Ez a szobor a Móra Ferenc Múzeum tulajdonában van.) A köztéri szobor megmintázásának munkálatai 1911 májusától novemberéig tartottak, majd az öntés és a talapzat elkészítése következett.

A szobor leleplezésére a szegedi Széchenyi téren 1912-ben került sor. Ez alkalomból a Fogadalmi Templomban tartott ünnepi szentmisén Lavotta János Rákóczi imája című dalművét maga a szobrászművész énekelte. A szoboravatásra ifjabb Vastagh György mellett édesapja, idősebb Vastagh György, valamint fivére, Vastagh Géza is meghívást kapott. A díszebédnél azonban egyikük nevére sem volt kiállítva ültetőkártya, így egy vendéglőbe mentek ebédelni. Hiányuk akkor vált kínosan feltűnővé, amikor az ünnepi szónok köszönteni akarta a művészt.⁵

¹ Lyka Károly: Szobrázatunk a századfordulón 1896–1914 Bp. 1954. 10.

² Tóth Attila: Szeged szobrai és muráliái Szeged, 1993. 44.

³ Vastagh Csilla szíves szóbeli közlése ifj. Vastagh György kéziratban lévő önéletrajzának adatai alapján. 2012. május 3.

⁴ n.n. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat jubileuma – A jubiláris kiállítás megnyitása és az ünnepi lakoma. in: Művészet XIV. évf (1912) 1. sz. 22–35

⁵ Vastagh Csilla szíves szóbeli közlése. 2012. május 3.

A korabeli közvélemény kedvezően fogadta a szobrot, de voltak kritikus hangok is, például Soós Aladár kritikája a *Szegedi Napló*-ban: „Nem naturalisztikus jelmezek kellene nekünk, hanem legendába mélyített, művészetté fokozott történelem”,⁶ Lyka Károly mértéktartó dicsérettel illette: „A mű párját ritkító megtestesítése a müncheni akadémiai realizmusnak”.⁷

A szobor 1930-ban került az Aradi vértanúk terére, ahol mai is látható.

A MODELLEK: LÓ ÉS LOVAS

A lovas modelljéről nagyon keveset tudunk. Tóth Attila szerint a művész „Rákóczi alakját és portréját egy Vékes Imre nevű daliás bajszú szegediről mintázta”.⁸ Ifjabb Vastagh György kéziratos önéletrajza alapján az valószínűsíthető, hogy Rákóczi alakjának megmintázásához nem vett igénybe élő modellt. A fejedelem viseletéhez, fegyverzetéhez, és a lószerszámhoz Bécsben, a Kunsthistorisches Museumban folytatott kutatásokat.⁹

Ha egy képzőművész – akár festő, akár szobrász – lóháton akarja ábrázolni Rákóczit, és történelmi hitelességre (is) törekszik, óhatatlanul szembekerül azzal a problémával, hogy milyen lovat adjon a fejedelem alá¹⁰. A Rákóczi-szabadságharc ugyanis pont abba az átmeneti korszakba esik, amikor Nyugat-Európa már felfedezte a spanyol és dél-itáliai lovak előnyös tulajdonságait (viszonylag tömeges test, tetszetős küllem, elegáns mozgás, nagy tanulékonyság) és széles körben használta azokat, kivált a főúri réteg. A magyarok viszont – sajátos katonai helyzetük miatt – továbbra is a keleti eredetű (moldvai, török, krími tatár, arab), kisebb testű, kitartó, gyors, fordulékony lovakat részesítették előnyben.¹¹ A kérdés tehát olyan módon vetődik fel, hogy a fejedelem arab jellegű vagy spanyol jellegű lovon üljön-e.

Az agrártörténeti szakirodalomban találunk adatokat arra, hogy II. Rákóczi Ferenc a saját méneseibe Moldvából, a Krímből, sőt Arábiából hozatott lovakat.¹² Ezek az adatok kellőképpen indokolják Benyovszky István, Veszprémi Endre festők vagy Veres Gyula Alpár szobrász döntését, akik arab lóra ültették Rákóczit.

Ugyanakkor Georg Philip Rugendas spanyol jellegű lovon ülő kurucokat ábrázoló metszetei, valamint a korszak általános európai főúri divatja ugyanilyen mértékben indokolja Pásztor János, Somogyi József vagy Koltai László döntését, akik viszont spanyol jellegű lovat adtak a fejedelem alá, akárcsak ifjabb Vastagh György.

Vastagh a ló mozgásának azt a pillanatát ragadta meg, amikor az lépésből lendületes ügetésre vált¹³, miközben a lovasa éppen bal felé fordítja. A fordulatot egy sajátos kantárszár-kezelési technikával hajtja végre: nem a belső szár meghúzásával, a zablán keresztül fordítja a lovat, hanem a ló nyakát a külső szárral befelé megtolva hajtja végre a fordulatot. Ez a szobron teljes pontossággal megjelenik: a bal szár lóg, a jobb szár ráfeszül a ló nyakának oldalára. A ló fordításának ezt a módját manapság a „hivatalos” sportlovas szemlélet szabálytalannak tekinti, így főleg western-lovasoknál találkozhatunk vele, de Széchényi Dénes szerint az egy kézbe fogott szárak-

⁶ Tóth Attila: 1993. 44.

⁷ Lyka Károly: 1954. 44.

⁸ Tóth Attila: 1993. 44.

⁹ Vastagh Csilla szíves szóbeli közlése. 2012. május 3.

¹⁰ Zimmermann Ágoston: A lovas szobrok lovai: Adatok a ló plasztikus ábrázolásához. Budapest 1913. 17.

¹¹ Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja Bp. 1966. 204–205.

¹² Gaál László: 1966. 207.

kal minden lovas ezt az eljárást követi, akár elismeri, akár nem¹⁴. Hogy Széchenyinek mennyire igaza volt, azt igazolják Rugendas kurucokat ábrázoló metszetei is, ahol ugyanezt a technikát figyelhetjük meg. A szegedi Rákóczi-szobron is a magyar hagyomány jelenik meg, hiszen a lovas keze nem amerikai módra, hanem szabályos, „magyaros” módon tartja a kantárszárakat. Ifjabb Vastagh György szobra esetében a ló mozdulata összességében is emlékeztet néhány Rugendas metszetre.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak 2012-ben, 100 évvel a szobor felavatása után sikerült megvásárolnia a művész hagyatékából több mint 50 vázlatot. Ezek közt volt egy méretfelvételi vázlat egy Hanák nevű kladrubi ménről. Ifjabb Vastagh György vázlatai közt már első ránézésre is furcsán idegenül hatott egy kladrubi mén, hiszen a művészt kifejezetten a magyar lófajták kiemelkedő egyedeinek szobrászának ismerjük. Ezzel szemben a kladrubi egy cseh lófajta, amit Magyarországon fajtatisztán egyáltalán nem tenyésztettek, legfeljebb alkalmilag használták egy-két tenyészmén egyedét a lipicai fajtában. Az anyag leltározása, a vázlat leírókartonjának elkészítése során figyeltem fel rá, hogy a ló erős hasonlóságot mutat a szegedi Rákóczi-szobor lovával mind testalkatát, mind mozdulatát, mind fejének karakterét tekintve. Ez indította el a kutatómunkát. Amint a művész önéletrajzából megtudtuk, a szobor lovának modelljét a bécsi udvari istálló lovai közül választotta ki „gróf Pálffy”¹⁵ segítségével. A korlátlan számban elővezetett lovak közül egy Hanák nevű, igen szép mozgású szürke kladrubi ménre esett a választása, ennek vette fel a méreteit.

Ez az adat Tóth Attilánál is megjelenik: „A ló modellje egy csatamén, Hanek volt”.¹⁶ Ebben a megfogalmazásban a „csatamén” szót afféle költői túlzásnak tekinthetjük.

A KLADRUBI LÓFAJTA ¹⁷

A kladrubi ménest 1552-ben alapította Miksa (Maximillian) főherceg (aki később I. Miksa néven magyar király, és II. Miksaként német-római császár lett). A ménes feladata az alapítástól egészen a 19. század elejéig a bécsi császári udvar hintós lovainak előállítása volt.

A ménesben főként spanyol illetve nápolyi fajtájú ménnek fedeztek. (Ebben az időben Spanyolországban is Habsburg király uralkodott.)

A hétéves háborúban a kladrubi ménest is feldúlták. 1757-ben a lóállományt a Nyitra melletti kopcsányi ménesbe menekítették. Az újjáépítést jelentős bővítésekkel II. József császár rendeletére 1771-től kezdték meg, majd folyamatosan visszatelepítették az állományt Európa akkori legmodernebb ménesgazdaságába, mely 1784 óta a kladrubi fajta állandó otthona.

A kladrubi fajtát szürke és fekete színben tenyésztik. A fajta fenntartása során a viszonylag kis létszám miatt a rokontenyésztés okozta a legtöbb problémát. Ennek elkerülése érdekében többször próbálkoztak volt idegen vérvonalak (fajták)

¹³ Zimmermann szerint a művész lépésben akarta ábrázolni a lovat, de „szándéka ellenére” ügetés lett belőle. (Zimmermann 1913. 40.) Ismerve Vastagh más szobrain a mozdulatok finomságai iránti érzékenységet, ezt a véleményem nem tudom elfogadni.

¹⁴ Széchenyi Dénes: Eszmék a lovaglás és kocsizás köréből Budapest, 1892 152–155.

¹⁵ Itt minden bizonnyal gr. Erdődy Pálffy Zsigmondról van szó, aki 28 évig a bécsi Cs. és Kir. Lovaglótanár-képző Intézet tanára volt. Nemzetközi viszonylatban is igen elismert lovas szakember, az egyik legnépszerűbb lovas szakkönyv szerzője. Gyórfly-Villám András szíves szóbeli közlése 2012. május 4.

¹⁶ Tóth Attila:1993. 44.

bevitelével, de ezek a kísérletek általában kevés sikerrel jártak. Természetesen csak a hasonló típusú rokon fajták néhány egyedét vehették számításba. Ezek közül említést érdemel egy lipicai fajtájú Favory mén, amely Bábolnáról került Kladrubba. (A lipicai fajta kialakulása során két törzsalapító mén, Favory és Maestoso annak idején Kladrubból került Lipicára.) A szürke színű kladrubi törzsekben kísérleteztek még lusitano, shagya-arab és orlov fajtájú ménekkel is. A fekete változat esetében keresztezési partnerként mezőhegyesi nóniusz méneket is kipróbáltak, de átütő eredményt csak egy fríz fajtájú mén hozott, bár ez utóbbi esetben a jellegzetes fríz fajtabélyegek, a bokaszőrök valamint a hosszú hullámos sörény és farok nem illettek az elképzelésbe. A fekete színváltozatot a II. világháború idején nagy veszteség érte, de mára sikerült regenerálni, és egy teljesen különálló ménesben, a Kladrubtól mintegy 40 kilométerre fekvő Slatinaniban tenyésztik.

A kladrubi egy ideális testalkatú, középnehéz, barokk típusú ló, mely hatalmas méreteivel tűnik ki az európai melegvérű lófajták közül. A császári hintókba fogott régi kladrubi mének marmagassága 170–180 cm közötti volt, ehhez 200 cm fölötti övméret és 22–23 cm szárkörméret társult. A modern kladrubi kisebb és elegánsabb, mint ősei, de marmagassága minimálisan 165 centiméter a kancák esetében is. Arányaira jellemző a hosszú fej, a hosszú törzs, és az aránylag rövid far. A jellegzetes kosfej a kladrubi fajtabélyege, de csak ritkán zavaró, mert általában harmóniában van a testtel és egyáltalán nem burkolt. A fekete változatnak kissé durvább a feje, de a feketék amúgy is tömegesebbek a szürkéknél. A nyak széles alapokról indul, közepes hosszúságú, magasan illesztett, a mar nagy részét takarja. A hát kissé előremélyedt, a test többi részéhez képest hosszú, akárcsak az ágyék. A far rövid, széles jól izmolt, néha csapott. A szügy széles, a mellkas mély és dongás. A lapockák meredek, amihez gyakran társul a csüd meredeksége is. Mozgásuk méltóságteljes, energikus, akciós, mégis nyugodt. Viselkedésük kiszámítható, könnyen kezelhető lovak.

A kladrubi fajtát jelenleg is elsősorban kocsilónak, kisebb részben hátszlónak tenyésztik. A nemzetközi fogatsportban is eredményesen szerepelnek, különösen díjhajtásban.

A régi típus esetében a tenyészcél ugyanaz maradt, mint korábban, így a jelenlegi fajták közül a kladrubi az egyetlen, amelyik a dán és más királyi családok gálahintós lovak iránti igényeit ki tudja elégíteni. Jelenleg mintegy 600 kladrubi kancát tartanak nyilván Csehországban, ebből mintegy 340 fekete színű.

A „rég típusú” 3 éves kladrubi lovak fajtastandard szerinti méretei¹⁸:

Méret	Mének	Kancák
Marmagasság (cm)	162-170	159-168
Övméret (cm)	190-200	190-200
Szárkörméret (cm)	21,5-22,5	20,5-21,5
Testtömeg (kg)	570-670	545-645

¹⁷ Novák Pál nyomán <http://www.pointernet.pds.hu/ujzagok/nlmo/2003/03/nlm-16.html> 2012-05-02.

¹⁸ <http://oldkladrubyhorses.wz.cz/de/historie.htm> letöltés 2012-05-16.

A SZOBROK MÉRETEINEK ÖSSZEVETÉSE A MÉRETFELVÉTELI VÁZLAT ADATAIVAL

Ifjabb Vastagh György állatszobrai annyira tökéletesek, hogy állattenyésztési szakemberek között néha felvetődik a gyanú: a művész esetleg megváltoztatta az állat eredeti testarányait, hogy a szobor ideális legyen.

Ennek megvizsgálására kitűnő lehetőséget kínál a Magyar Mezőgazdasági Múzeum birtokába került méretfelvételi vázlat a szobor lovának modelljéről. Most fehéren-feketén kiderülhet, megtartotta-e a művész a szobron a ló eredeti testméreteit, testarányait vagy sem.

A méretfelvételi vázlat adatai

A méret	Hanák	1/6-os adatsor
Marmagasság (bot)	163	
Marmagasság (szalag)	173	
Szegycsont (mellkas) magasság (földtől)	91	15,00
Vállbúmagasság	92	15,30
Szügymagasság (szegycsont)	112	18,70
Könyökmagasság	88	16,60
Lábtőmagasság	52	
Lábtőszélesség(?)	14	
Szárszélesség (?)	8	1,30
Könyökszélesség	19	3,10
Lábtőhossz (jobb mellső)	14	2,30
Szárhossz (j. m. lábtő aljától boka aljáig,)	30	5,00
Csüd hossz (j. m. boka aljától pártaszélig)	15	2,20
Patahossz (jobb mellső)	17	
Könyöktől lábtő közepig (jobb mellső)	52	8,70
Farbúmagasság	160	26,60
Lapockahossz (anat)	61	10,10
Szügytől marig	69	11,50
Szügyszélesség	48	6,00
Nyakszélesség a baltavágásnál	65	10,00
Nyakszélesség a torok alatt	46	7,60
Nyakhossz (lapockától fültőig baloldalon)	70	11,60
Fejhossz fejtetőtől orrhegyig	66	11,00
Belső szemzugtól orrhegyig	42	7,00
Térdmagasság, felső	109	18,10
Térdmagasság, alsó	104	17,30
Csánk középtől boka közepig	49	8,80
Bokától patahegyig	39	6,50
Térdtől csánkig (bal)	62	10,30
Alsócombszélesség térd alatt	19	3,10
Csánkbúmagasság (jobb)	67	11,20
Farszélesség a csípőszögletek közt	54	9,00
Jobb mellső szemből, lábtő tetejétől patahegyig	54	9,00

A méret	Hanák	1/6-os adatsor
Jobb mellső szemből, lábtő aljától patahegyig	44	
Ferde testhossz	163	27,10
Szügytől csípőszögletig	112	18,30
Felsővonalhossz fejtetőtől faroktőig	218	36,30

Összesen 37 méret. A vázlaton nem minden méret olvasható, így csak a tisztán kivehetőkkal dolgoztam. A méretek mellett mértékegységek nem szerepelnek, de biztosra vehető, hogy centiméterben vannak megadva. A vázlaton a valóságos méretadatsor mellett szerepel egy másik – valószínűleg számítással készült – adatsor is. Ezek az adatok a valóságos méretek átlagosan 1/6-ra csökkentett értékei. Feltételezhető, hogy a művész tervezett egy 1:6 méretarányú szobrot is, de ennek megvalósulásáról nem tudunk.

Mind a felvett méretek, mind a ló megjelenése a vázlaton arra utal, hogy már a méretfelvételkor egy igen határozott elképzelés volt a művész fejében a majdani szoborról. Ezt legfeltűnőbbben az mutatja, hogy a ló alsó lábszáran nem az állattenyésztésben szokásos legkisebb körméretet vette fel (ami a csontozat vastagságára utal), hanem az oldalnézeti szélességet, ami a szobor arányai miatt sokkal fontosabb a körméretnél. De a többi méret legtöbbje is a majdani szobor egy-egy fontos mérete, és csak néhány esik egybe az állattenyésztésben használatos méretekkel (ferde testhossz, mellkasszélesség, far I. szélesség).

Hosszas előkészítés után a Szegedi Környezetgazdálkodási Nonprofit Kft. hathatós segítségével 2012. július 26-án sikerült felennem a köztéri szobor méreteit.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Makrai László igazgató úrnak, valamint Nagy Andrásnak és munkatársainak, akik munkámhoz a helyszínen a technikai feltételeket biztosították.

	A méret	Hanák	A köztéri szobor	Méretarány M=4/3 (138%)	
1	Marmagasság (bot)	163			
2	Marmagasság (szalag)	173			
3	Szegycsont (mellkas) magasság (földtől)	91	115	1,263736	
4	Vállbúb magasság	92	125	1,358696	
5	Szügymagasság (szegycsont)	112	185	1,651786	x
6	Könyökmagasság	88	120	1,363636	
7	Lábtőmagasság	52	62	1,192308	xx
8	Lábtőszélesség(?)	14	18,5	1,321429	
9	Szárszélesség (?)	8	12,5	1,5625	x
10	Könyökszélesség	19	37	1,947368	x
11	Lábtőhossz (jobb mellső)	14	23	1,642857	x
12	Szárhossz (j. m. lábtő aljától boka aljáig,)	30	44	1,466667	xx
13	Csüd hossz (j. m. boka aljától pártaszélig)	15	21	1,4	x

	A méret	Hanák	A köztéri szobor	Méretarány M=4/3 (138%)	
14	Patahossz (jobb mellső)	17	19	1,117647	xx
15	Könyöktől lábtő középig (jobb mellső)	52	65	1,25	
16	Szügysszélesség	48	60	1,25	
17	Térdmagasság, felső	109	130	1,192661	x
18	Térdmagasság, alsó	104	120	1,153846	x
19	Csánk középtől boka középig	49	67	1,367347	
20	Bokától patahegyig	39	44	1,128205	xx
21	Térdtől csánkig (bal)	62	83	1,33871	
22	Alsócombszélesség térd alatt	19	29	1,526316	x
	Átlag			1,38063	
	Szórás			0,209509	

A méretfelvételi vázlat és a szobrok méreteinek összevetéséből kiderül, hogy a köztéri szobor méretei a vázlat méreteinek átlagosan kb. 138%-a, azaz a köztéri szobor körülbelül 4/3-os életnagyságú.

A méretfelvételnél eleve nem törekedhettem teljes körű adatfelvételre, hiszen a méretfelvételi vázlat „meztelen” lóról készült, a szobron viszont nem lehetett felvenni azokat a méreteket, amelyek mérőpontjait a lovas, vagy a lószerszám, esetleg a ló sörénye takarja. (Ilyen többek között a legfontosabb méret, a marmagasság, de ilyen a ló testarányainak egyik fontos mutatója, a ferde testhossz is.) Ezen túlmenően a köztéri szobron csak azokat a méreteket tudtam felvenni, amelyeket a rendelkezésemre bocsátott létráról el tudtam érni.

Ugyanaznap fel tudtam venni a Móra Ferenc Múzeum tulajdonában lévő 1:3 méretarányú gipsz Rákóczi-szobor méreteit is. Az ehhez nyújtott kollegiális segítségért Tolnay József muzeológusnak tartozom köszönettel.

	A méret	Hanák	A kis gipsz szobor	Méretarány M=1:3 (33%)	
1	Marmagasság (bot)	163	56	0,343558	
2	Marmagasság (szalag)	173		0,343558	
3	Szegycsont (mellkas) magasság (földtől)	91	28	0,307692	
4	Vállbúmagasság	92	33	0,358696	
5	Szügymagasság (szegycsont)	112	40	0,357143	
6	Könyökmagasság	88	30	0,340909	
7	Lábtőmagasság	52	12	0,230769	xx
8	Lábtőszélesség(?)	14	4,4	0,314286	
9	Szárszélesség (?)	8	2,9	0,3625	

	A méret	Hanák	A kis gipsz szobor	Méretarány M=1:3 (33%)	
10	Könyök szélesség	19	7,8	0,410526	
11	Lábtőhossz (jobb mellső)	14	4,2	0,3	
12	Szárhossz (j. m. lábtő aljától boka aljáig,)	30	8	0,266667	xx
13	Csüd hossz (j. m. boka aljától pártaszélig)	15	4,6	0,306667	
14	Patahossz (jobb mellső)	17	4	0,235294	xx
15	Könyöktől lábtő közepig (jobb mellső)	52	20	0,384615	
16	Farbúbmagasság	160	54	0,3375	
17	Szügytől marig	69	24	0,347826	
18	Szügy szélesség	48	16,6	0,345833	
19	Nyakszélesség a baltavágásnál	65	18	0,276923	
20	Nyakszélesség a torok alatt	46	14,6	0,317391	
21	Nyakhossz (lapockától fültőig baloldalon)	70	23	0,328571	
22	Fejhossz fejtetőtől orrhegyig	66	22	0,333333	
23	Belső szemzugtól orrhegyig	42	13,8	0,328571	
24	Térdmagasság, felső	109	32	0,293578	
25	Térdmagasság, alsó	104	29	0,278846	
26	Csánk közepétől boka közepig	49	17	0,346939	
27	Bokától patahegyig (B. h.)	39	8	0,205128	xx
28	Térdtől csánkig (bal)	62	18,2	0,293548	
29	Alsócombszélesség térd alatt (B. h.)	19	10,6	0,557895	x
30	Csánkúbmagasság (jobb)	67	24	0,358209	
31	Farszélesség a csípőszögletek közt	54	19,2	0,355556	
32	Jobb mellső szemből, lábtő aljától patahegyig	44	14,6	0,331818	
33	Ferde testhossz	163	62	0,380368	
34	Szügytől csípőszögletig	112	43	0,383929	
	Átlag			0,330548	
	Szórás			0,062427	

A kisméretű gipszszobor esetében a méretarány 33%, azaz a szobor körülbelül 1:3 életnagyságú

Feltűnő azonban, hogy az átlagos arány sem a köztéri, sem a kisméretű szobor esetében nem érvényesül következetesen minden méret esetében. (A táblázatokban x-szel jelölt méretek. A xx azt jelenti, hogy az adott méter mindkét szobron eltér az átlagtól.) A kis szobron 6 méret lóg ki a sorból, a nagy szobron 12 méret. A szélsőértékek (190%, és 110%, illetve 56% és 21%) elég jelentősen eltérnek az átlagtól. Abban azonban következetesség mutatkozik, hogy az eltérések mindkét szobornál nagyjából ugyanazoknál a méreteknél észlelhetők.

Az átlagtól eltérő méretek közül a köztéri szobron az 5, 11, 17 és 18-as számú méreteket a saját magam hibájaként a szobron végzett méretfelvétel pontatlanságának rovására írom. A jelzett méreteknél a vázlaton is nehéz pontosan meghatározni a mérőpontokat és még nehezebb azokat pontosan megtalálni a szobron, három és fél méter magasan egy létra tetején állva.

A további eltérő méretek legtöbbje a ló mozgásban lévő (felemelt) lábain jelentkezik.

Saját tapasztalatból ismerve az állatok méretfelvételének módszerét és problémáit, biztosra veszem, hogy az élő lovon a méretfelvétel „négy lábra állított” testhelyzetben történt. A vázlaton ezzel szemben a ló olyan testhelyzetben van, mint a szobor lova. Így feltételezhető, hogy a vázlaton a mozgásban lévő lábakon is az álló lábak méretei jelennek meg. A mozgásban lévő lábakon viszont az izmok, inak más-képp feszülnek meg. Ha feltételezzük, hogy a méretfelvételkor a ló lábát felemelték, az izomtónus akkor is eltér az aktív mozgásától. Ez magyarázatot adhat rá, hogy a művész miért változtatott a méreteken.

A köztéri szobor esetében további szempont lehet, hogy a szobor egy körülbelül 3 méter magas talapzaton áll, így a néző nem abban a perspektívában látja a lovat és a lovast, mintha a földön, vele egy szinten állna. Ilyen esetekben a képzett szobrászok úgy változtatják meg a szobor arányait, hogy az a néző perspektívájából nézve mutasson reális képet.

ÖSSZEGZÉS

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum a birtokába került vázlat jóvoltából értékes adatokhoz jutott ifjabb Vastagh György munkamódszereinek részleteit illetően. A művész nagyon részletes és alapos előkészítő munkát végzett a szobor lovának megmintázása előtt. Hosszú időt töltött el a megfelelő ló kiválasztásával. A ló modelljéről majdnem 40 testméret adatot vett fel. Már a méretfelvételkor is határozott elképzelése volt a majdani szoborról, ennek megfelelően vette fel a méreteket. A modellről felvett méreteket irányadónak tekintette, nem ragaszkodott hozzájuk teljes pontossággal.

A vázlat alapján feltételezhető, hogy tervezett egy 1:6 méretarányú szobrot is, de ennek a szobornak a megvalósulásáról nem tudunk.

The horse of the equestrian statue of Rákóczi at Szeged

GÁBOR SZÖLLŐSY

In 2012 the Museum of Hungarian Agriculture managed to purchase over fifty sketches from the legacy of the sculptor György Vastagh, junior. These included a measurement sketch taken of a Kladrubi stallion called Hanák. This horse showed a strong resemblance to the horse of the Rákóczi equestrian statue at Szeged, both in terms of its stature and the character of its head. This was the starting point for our research. According to the sculptor's autobiography, this sketch indeed had been based on the model of the equestrian statue.

The measurement sketch acquired by the museum provides a unique opportunity to examine if the artist remained true to the original proportions of the horse or whether he altered them.

The sketch contains over 40 size data, but only 37 can be deciphered. Out of these 37 those 22 were compared to the dimensions of the statue that could be measured on the statue itself.

Móra Ferenc Museum owns a 1:3 size plaster cast version of the statue, the dimensions of which (34 data) were also compared to the measurements featured on the sketch.

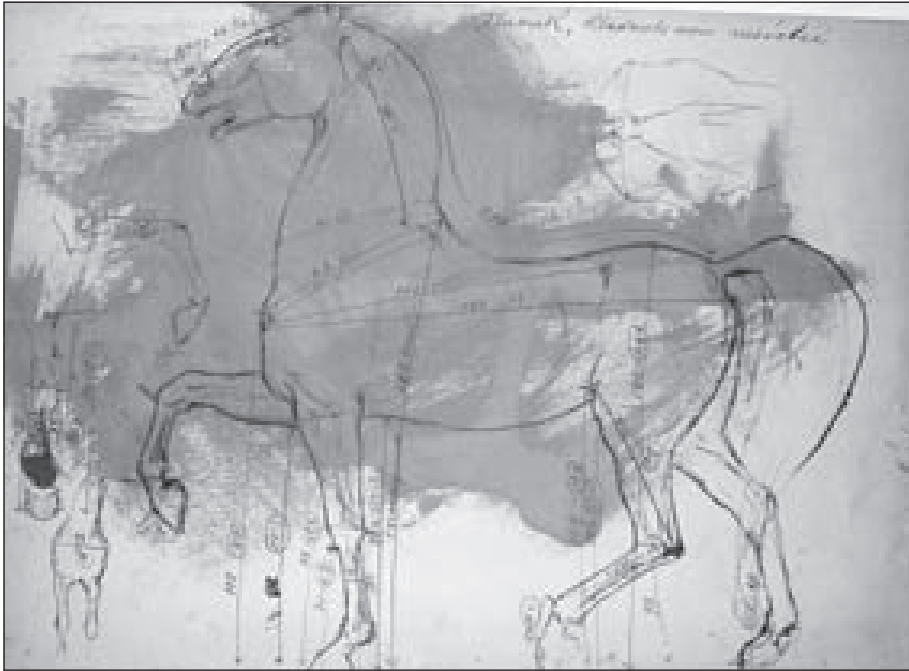
The examination concluded that the artist had made extremely detailed and thorough preliminary studies before modelling the horse. Even when taking measurements he already had clear ideas of the future statue and noted dimensions accordingly. He regarded the size data featured on the sketch only as a general direction but not to be strictly adhered to. The most likely cause of the dimensional changes is probably the fact that the statue was placed on a 3 metre tall pedestal, which obviously changed the viewers' perspective as opposed to a statue placed on ground level.

The study also gives details of the creation of the statue and the Kladrubi breed itself as well.

Kuruc lovasok, Georg Philip Rugendas metszete.

A jobb oldali ló mozgólata nagyon hasonlít a szegedi Rákóczi-szobor lováéra

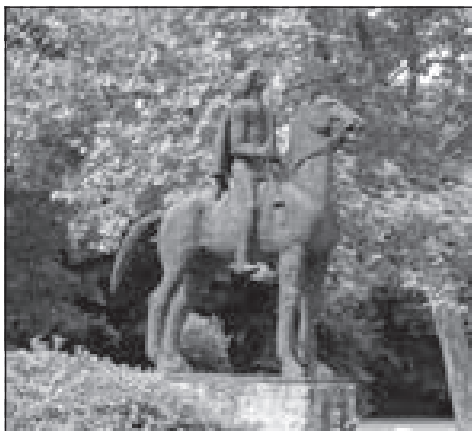
*Ifjabb Vastagh György méretfelvételi vázlata a bécsi udvari istálló
Hanák nevű kladrubai fajta ménjéről.
(Magyar Mezőgazdasági Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény. Leltári száma: 2012.56.1)*

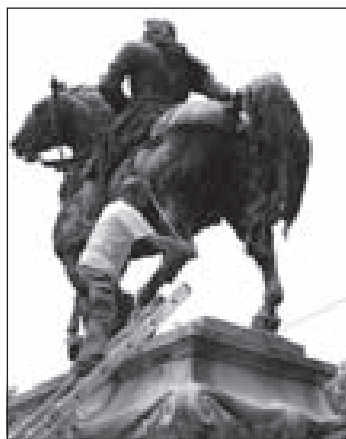
*II. Rákóczi Ferenc lovasszobra
Tokajban
Veres Gyula Alpár alkotása
A fejedelem arab jellegű lovon ül*

*II. Rákóczi Ferenc lovasszobra Szegeden
ifjabb Vastagh György alkotása
A fejedelem spanyol típusú (kladrubai) lovon ül*

*II. Rákóczi Ferenc lovasszobra
Sárospatakon
Somogyi József alkotása
A fejedelem spanyol jellegű lovon ül*

Az uradalomtörténeti kutatások lehetőségei a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban

SZIRÁCSIK ÉVA

Az 1896-os alapítású Magyar Mezőgazdasági Múzeum Vajdahunyadvárnak nevezett épületegyüttesének román, gótikus, reneszánsz és barokk épületei felidézik a rendi társadalom fennállása során a nagybirtokosok várbirtokainak, uradalmainak központjait. A középkori kezdetektől a nagybirtokok 1945. évi megszüntetéséig az állami, egyházi és magánkézben lévő uradalmak jelentősen meghatározták a korabeli mezőgazdaságot is.

A múzeum falai között feltesszük a kérdést, hogy az intézmény hosszú fennállása folyamán miként viszonyult az uradalomtörténethez, a múzeum gyűjtései során, a tudományos kutatások irányaiban milyen szerepet töltött be az uradalmi emlékek gyűjtése, feldolgozása, mennyire volt egyáltalán fontos szempont a nagybirtok kutathatóságának megteremtése. Az anyag bemutatását vizsgálva felmerül, hogy a kiállítások készítése során hogyan jelent meg az uradalomtörténeti szempontrendszer. A legfontosabb kérdés pedig, hogy a múzeum jelenkori gyűjteménye az uradalomtörténeti kutatásoknak milyen lehetőséget biztosít.¹

URADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ GYŰJTÉSEK ÉS KUTATÁSOK

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter az újonnan alakult múzeumban Deininger Imre udvari tanácsosra, jószágigazgatóra bízta az állami méneshirtokok és a gödöllői koronauradalom anyagának felügyeletét. Az állami birtokokról az úgynevezett reneszánsz-barokk épület földszintjén állandó kiállítást létesítettek.²

Deininger az 1785-ben alapított mezőhegyesi méneshirtokkal, az 1789-től működő Szapáry-féle bábolnai birtokkal, az 1853-ban létrehozott Batthyány-féle kisbéri birtokkal, valamint az 1874. évtől létrejött fogarasi fiskális uradalom kutatásával foglalkozott. Nem volt ugyanolyan méneshintézet a gödöllői kamarauradalomban, amelyet 1867-ben vásárolt meg az állam, de lótenyésztési célt is szolgált, ezért Deininger a kutatási területének tekintette, s a kiállításban a méneshirtokokkal együtt a gödöllői kamarauradalom is megjelent. A korabeli különálló gyűjteményben, amelyet ki is állítottak, birtoktérképek, különféle munkafolyamatokat bemutató festmények, a birtokok állatállományainak fotói, a birtokok jellegzetes talajai, artézi kútúrásnál nyert talajrétegek, különféle modellek és gépek, szántó-

¹ A kutatásomhoz nyújtott önzetlen segítségét szeretném megköszönni a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Gyűjteményi Főosztályán és a múzeumi szakkönyvtárban dolgozó szakembereknek, külön köszönet illeti Dr. Fülöp Éva Máriát, aki lektorként értékesen járult hozzá a jelen írás létrejöttéhez.

² Paikert Alajos: A múzeum célja, hivatása, szervezete és története. In: Hampel Antal–Krolopp Alfréd: A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Budapest, 1907. 15.

kon, kaszálókon és erdőkben termett növények és termései a mezőhegyesi állami faiskola csemetéivel, a birtokok ipari termékei, a birtokokon élő juhajták egyes példányainak teljes bundája ugyanúgy megtalálható volt, mint a fogarasi havasokból származó pisztrángfélék.³

1927-ben érkezett a múzeumba dolgozni gróf Nyáry István. A munkaköri leírásában már szerepelt a nagybirtok történetére vonatkozó adatok gyűjtése.⁴

A második világháború az uradalomtörténeti vonatkozású műtárgyak gyűjtését is visszavetette. A háborút követően a nagybirtokok felszámolását eredményező állami intézkedések, a nagybirtokosokra, illetve az uradalmaikra vonatkozó hivatalos kultúrpolitika nem kedvezett az uradalmi eredetű műtárgyak gyűjtésének és az uradalomtörténeti kutatásoknak. A muzeológusok azonban ekkor sem felejtették el az uradalmi anyag gyűjtését és feldolgozását, bár hangsúlybeli változás zajlott le a nézőpontjukban. Mindenképpen kiemelendő itt a múzeum egyik munkatársa, Isztiméry László, akinek köszönhetjük, hogy a gyűjtési céljának megfelelően robotjegyek és uradalmi pecsétnyomók kerülhettek a numizmatikai gyűjteménybe.⁵ Nem felejtendő el az sem, hogy az 1960-as években a múzeum szervezett gyűjtőhálózata többek között uradalomtörténeti iratokkal is gazdagította a gyűjteményt.⁶

A múzeum évkönyvében, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményeiben nagybirtokokkal kapcsolatos tanulmányok is megjelentek a muzeológusok tollából. Wellmann Imre, aki a két világháború között kiteljesedő első uradalomtörténeti sorozatban, az úgynevezett Domanovszky-sorozatban jelentette meg a gödöllői Grassalkovich-uradalomról írt monográfiáját,⁷ 1962-ben került a Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz osztályvezetőként, emellett a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Kutatócsoportjának vezetője is lett. 1965-ben a múzeum főigazgató-helyettesévé nevezték ki, és itt dolgozott 1980-as nyugdíjba vonulásáig. A magyar agrártörténet-írás kiemelkedő képviselője a Pest megyei Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagát is feldolgozta, eredményeit többek között a múzeum évkönyvében is publikálta.⁸

Für Lajos, aki 1964–1978 között a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársa, majd fősztályvezetője volt, 1966-ban jelentette meg az Esterházyak csákvári (gesztesi) uradalmáról szóló cikkét a múzeumi évkönyvben.⁹ Ez a tanulmány később köteté bővült, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum „Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok” sorozatának negyedik köteteként jelent meg 1969-ben.¹⁰ A kutatásai során bejárt egykori uradalmi területen gyűjtött iratanyag az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményének értékes része.

³ Deininger Imre: A magyar királyi ménesbirtokok és a gödöllői koronauradalom. In: Hampel Antal–Krolopp Alfréd: A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Budapest, 1907. 177–193.

⁴ Takáts Rózsa: Az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményének története. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2005–2007. Budapest, 2007. 134.

⁵ Isztiméry László: Numizmatikai gyűjtés a Mezőgazdasági Múzeumban. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962. Budapest, 1962. 135.

⁶ Takáts, 2007. 138–139.

⁷ Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. In: Domanovszky Sándor (szerk.): Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 7. Budapest, 1933.

⁸ Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967., Budapest, 1967.

⁹ Für Lajos: Kataszteri felvételek a Csákvári uradalom területén. In: Matolcsi János (szerk.): Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1966, Budapest, 1966. 151–178.

¹⁰ Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914. Bp., 1969.

Az uradalmak felszámolásában aktív politikai szerepet vállaló Donáth Ferenc az 1960–1976 közötti időszakban a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa volt, 1964-ben dolgozta föl az 1945. évi földreformot a nagybirtok „igénybevételét” vizsgálva.¹¹ Ekkortájt N. Kiss István elemezte a 17. századi nagybirtokok árutermelését és külkereskedelmét,¹² majd pedig a pásztói cisztercita uradalom pálinkafőzési gyakorlatát.¹³ Nem szabad elfeledkezni Pintér Jánosról sem, aki a múzeum Agrártörténeti Főosztályának a vezetője, majd főigazgató-helyettes volt, ő mutatta be az egri főkáptalani uradalom mezőgazdaságát az uradalmi gazdatisztek visszaemlékezése alapján.¹⁴

A múzeumnak az 1960-es évek elején induló nagy vállalkozása a Magyar Nemzeti Levéltárban „E. szekcióként” őrzött Magyar Kamarai Levéltár urbáriumainak és összeírásainak regesztázása volt. Matolcsi János, a múzeum igazgatója így írt erről 1971-ben: „Különösen sokat ígér annak az európai viszonylatban is egyedülálló forráscsoportnak a feltárása, amely urbáriumok és összeírások tükrében mutatja be a XVI–XIX. századi főúri és paraszti gazdálkodást.”¹⁵ Az anyaggyűjtés szempontjainak kidolgozásában meghatározó szerepe volt Wellmann Imrének. A regesztázást és a gyűjtött anyag mutatózását Veres Éva történész irányította.

1973–1974 folyamán a Művelődésügyi Minisztérium múzeumi főosztályának kérésére a korszellemet tükröző stratégiai tervet készített a múzeum szakembergárdája. A tudományos munka céljainak kitűzésekor a következőket fogalmazták meg a múzeumban tervezett „üzemtörténeti kutatásokról”: „Nálunk már a polgári történetírás is tett kezdeményező lépéseket e tekintetben, kutatásának tengelyében azonban a feudalizmus kori nagybirtok, a feudális majorság vagy uradalom gazdaságtörténeti kérdéseit állította. Ennél sokkal fontosabb lenne viszont – gazdasági- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt – a polgári korszak üzemtörténeti problémáit feltárni és megismernünk. Ezen belül is elsősorban az árutertermelő tőkés agrár nagyüzem és a paraszti kisüzem termeléstörténeti gondjairól és a belőlük levonható törvényszerűségekről sajnálatos módon mind a mai napig meglehetősen hiányosak az ismereteink.”¹⁶

A hosszútávra megfogalmazott múzeumi irányelvek ellenére már az 1980-as évek elején jelentős uradalomtörténeti feldolgozások folytak, illetve záródtak le a múzeumban. N. Kiss István ekkor rendezte forráskiadványba a Zrínyiek 1670–1720 között keletkezett gazdasági iratait. A múzeum új munkatársaként Fülöp Éva az Esterházyak tatai uradalmának a 18. század első felében végbemenő megszervezésével és igazgatásával foglalkozott doktori disszertációjának témájaként. A másik akkori új munkatárs, az etnográfus Knézy Judit a dél-dunántúli uradalmak 18–19. században élt alkalmazottainak kutatását választotta témájául. Für Lajos két uradalmi témán is dolgozott ekkor. Az egyik a csákvári uradalom kutatása volt a két

¹¹ Donáth Ferenc: A nagybirtok igénybevétele az 1945. évi földreform során: In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964., Budapest, 1964. 61–78.

¹² N. Kiss István: Nagybirtokok árutertermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–1968. Budapest, 1968. 135–156.

¹³ N. Kiss István: Pálinkafőzés a pásztói cisztercita uradalomban. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. Budapest, 1970. 183–192.

¹⁴ Pintér János: Az egri főkáptalani uradalom mezőgazdálkodása az 1928–1929. évben. (Az uradalom gazdatisztejének tükrében.) In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1971. Budapest, 1970. 307–330.

¹⁵ Matolcsi János: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum működésének 75 éve. 1896–1971. Budapest, 1971. 37.

¹⁶ Vlcsek Lajos–Für Lajos–Fábián Gyula: A mező-, élelmiszeripar-, erdő- és vadgazdaságtörténeti múzeumi tevékenység fejlesztésének egyes kérdései. In: Takács Imre (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974. Budapest, 1975. 19.

világháború között, míg a másik témaként említhetjük a mezővárosok küzdelmét a földesurasságok ellen a 18. században.¹⁷ P. Erményi Magdolna a 18. századi nagyuradalmakban folytatott gyümölcsstermelésről írt.¹⁸

A múzeum munkatársainak ekkortájt számos uradalomtörténeti témájú írása került be a múzeum évkönyvébe. 1985-ben Für Lajos,¹⁹ Fülöp Éva²⁰ és Csoma Zsigmond²¹ tanulmánya jelent meg. Az 1987-es évkönyvben pedig Pálmány Béla,²² Für Lajos,²³ Knézy Judit,²⁴ Fülöp Éva²⁵ osztotta meg a szakmával uradalomtörténeti kutatásai eredményeit. 1990-ben további tanulmányok láttak napvilágot P. Erményi Magdolna,²⁶ Pálmány Béla²⁷ és Fülöp Éva²⁸ tollából.

Az 1980-as évek elején, a még életben lévő uradalmi tisztviselők emlékeinek összegyűjtését kezdeményezte Pintér János és Für Lajos, aminek hatására több visszaemlékezés került a múzeum gyűjteményébe.²⁹ Abban az esetben, ha az uradalmi tisztviselő életkora már nem tette lehetővé az önéletírás készítését, akkor interjút készítettek vele.³⁰ A Pintér János és Für Lajos által megkezdett munka folytatásaként Fülöp Éva több interjút is rögzített ilyen módon.³¹ A hanganyag és az emlékiratok feldolgozására tudunk példákat hozni. Nagy Vencel OSB hanganyagát használta forrásként Fülöp Éva.³² Oroszi Sándor Kégel Árpád „Vadgazdálkodás a Magas-Tátrában” című visszaemlékezését elemezte.³³

A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban érdekes módon a rendszerváltást követően a nagyszabású uradalomtörténeti kutatások lényegében megszűntek. A korábban nagy lendülettel alkotó uradalomtörténeti műhely működése az 1990-es évektől gyakorlatilag nem mutatható ki a múzeum évkönyveiben.

¹⁷ Szabó Lóránd: Számvetés a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos tevékenységéről 1975-től. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983. Budapest, 1983. 6–12. Ugyancsak az 1960-as évek közepétől folyó, az 1980-as években kibontakozó uradalomtörténeti kutatásokra hívta fel a figyelmet Für Lajos is. Lásd: Für Lajos: Az agrártörténeti kutatások mérlege. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983. Budapest, 1983. 110–114.

¹⁸ P. Erményi Magdolna: Gyümölcsstermelés a nagyuradalmakban a XVIII. században. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983. Budapest, 1983. 113–144.

¹⁹ Für Lajos: A csákvári uradalom állatállománya, 1920–44. I. rész. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. Budapest, 1985. 317–340.

²⁰ Fülöp Éva: Halgazdálkodás a tata-gezesi Esterházy-uradalomban az 1740-es években. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. Budapest, 1985. 485–520.

²¹ Csoma Zsigmond: A pannonthalmi főapátság és magyarországi Bencés rendházak küzdelme a filoxéra ellen. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. Budapest, 1985. 173–214.

²² Pálmány Béla: Majorsági állattenyésztés a szécsényi uradalomban (1797–1851). In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Budapest, 1987. 189–212.

²³ Für Lajos: A csákvári uradalom állattenyésztése, 1920–1944. II. rész. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Budapest, 1987. 223–244.

²⁴ Knézy Judit: Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a csurgói uradalomban. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Budapest, 1987. 285–310.

²⁵ Fülöp Éva Mária: Fejezetek a tihanyi apátság balatonendrői gazdaságának történetéből (1716–1945). In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Budapest, 1987. 311–340.

²⁶ P. Erményi Magdolna: Gyümölcsstermelés a Pannonthalmi Bencés Főapátság füssi gazdaságában a századfordulón. In: Pintér János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989. Budapest, 1990. 155–181.

²⁷ Pálmány Béla: A szécsényi uradalom kísérlete földművelési rendszere korszerűsítésére az 1830–1840-es években. In: Pintér János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989. Budapest, 1990. 493–516.

²⁸ Fülöp Éva Mária: A Tihanyi Bencés Apátság uradalmának gazdasági kapcsolata (1845–1945). In: Pintér János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989. Budapest, 1990. 519–532.

²⁹ Knézy Judit: A századfordulón készült uradalmi fényképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1992–1994. Budapest, 1994. 308–309.

³⁰ Dr. Fülöp Éva Mária közlése.

³¹ Knézy, 1994. 308–309.

³² Fülöp Éva: A képzett rendi ellenőrzés kialakulása a bencés kongregáció birtokain. In: Falvak, földek, földművesek. Bp., 2004. 201–218.

³³ Oroszi Sándor: Javorina története 1875–1936 között. Kégel Árpád: Vadgazdálkodás a Magas-Tátrában. In: Oroszi Sándor (szerk.): Erdészettörténeti Közlemények LXXXVI. Budapest, 2012. 51–65.

A KIÁLLÍTÁSOK AZ URADALOMTÖRTÉNET SZEMSZÖGÉBŐL

A múzeum különféle kiállításában a legkorábbi időktől mutatott be uradalmakkal kapcsolatba hozható műtárgyakat. 1897-ben például a múzeum Bakócz-kápolnájában, vagyis az úgynevezett reneszánsz-barokk épület jobb szárnyának közepén két üveges szekrényben állították ki a gróf Károlyi család ajándékeként régi juhászati utasításokat, ezen kívül a báró Podmaniczky család iratajándékaként bekerült régi térképeket, gazdasági utasításokat, számadásokat és kimutatásokat.³⁴ A későbbiekben sem tűnt el a kiállításokból az uradalmak anyaga. A 18. században a Rákóczi uradalom területén használt „Rákóczi-féle eke” példának okáért az 1970-es évek eke kiállításában is ugyanúgy látható volt, mint napjaink mezőgazdaság-történeti állandó kiállításában.³⁵

A múzeum nyitásakor – minden bizonnyal az állami reprezentáció részeként – önálló kiállítással szerveződött az úgynevezett reneszánsz-barokk épület földszintjén az állami ménesbirtokok és a gödöllői koronaauradalom anyaga.³⁶ A kiállítást az 1934. évi felújítás és átszervezés során bontották le, az új tematikába már nem fért bele a nagybirtok önálló témaként.³⁷ Azt is elmondhatjuk, hogy a későbbiekben sem jelent meg a múzeum palettáján uradalmi-uradalomtörténeti kiállítás.

Balassa Iván muzeológus így írt 1986-ban a kérdésről: „1945 előtt ugyanis a mezőgazdasági múzeumi kiállítások elsősorban a nagybirtokokkal foglalkoztak, mondván azt, hogy a paraszti eszközkészlet gyűjtése, kutatása inkább a néprajz feladata... Ha teljes és igaz képet akarunk adni a magyar mezőgazdaságról, akkor minden birtoktípus anyagát gyűjtenünk kell.”³⁸

A múzeumi külső kiállítások közül a témánk szempontjából mindenképpen megemlítendő a Georgikon Majormúzeum, amelynek szervezése az 1960-as évek végére tehető, bár az átadására 1972-ben került sor. A keszthelyi Georgikon 18–19. századi major épületeiben létrehozott kiállítás esetében fontos téma volt a földbirtokos gróf Festetics György által 1797-ben alapított Georgikon története, működése.³⁹

A GYŰJTEMÉNYEK URADALOMTÖRTÉNETI ANYAGAI

A múzeum első gyűjteményeibe is bekerültek már az uradalmak működése során keletkezett iratok. Ekkor vált a gyűjtemény részévé például a gróf Károlyi és a báró Podmaniczky családok nagybirtokaira vonatkozó némely irat.⁴⁰ A Pálffyakkal rokonságban lévő, 1927-től a múzeumban dolgozó Nyáry István a múzeum gyűjteményébe menekítette a gróf Pálffy szeniorátus pozsony-csallóközi uradalmának gazdasági iratsorozatát.⁴¹

A 20. század második felében, főként az 1960-as években a múzeum gyűjtőhálózatának a tagjai is gazdagították uradalomtörténeti iratokkal a múzeumot.

³⁴ Takáts, 2007. 126.

³⁵ Matolcsi, 1971. 28.

³⁶ Paikert, 1907. 15.

³⁷ S. Szabó Ferenc: A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum 1896–1956. Budapest, 1956. 80–85. Más szerzők a kiállítás bontását 1945-re teszik. Lásd: Knézy, 1994. 307.

³⁸ Balassa Iván: Az agrármuzeológiáról. In: Szabó, 1986. 130.

³⁹ Csiki László: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum keszthelyi Georgikon Majormúzeumának története (1979). In: Takács Imre (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980. Budapest, 1981. 21–27.

⁴⁰ Takáts, 2007. 126.

⁴¹ Takáts, 2007. 134.

A Veszprém megyei Süle Sándor a nagyvázsonyi birtokosokra, a vörösberényi Zichy-birtokra, Nagyszöllős gazdálkodására vonatkozóan gyűjtött iratokat, miközben a révfülöpi özvegy Zámbo Józsefné a kővágóórsi birtok 18–19. századi adásvételéről és zálogügyeiről. Ugyancsak 1960-as évekbeli gyarapodás köthető Fodor György sashalmi okleveles mezőgazdához is, aki a Fáy és a Hentaller család Kerek-udvari gazdasággal kapcsolatos zálogügyeit tartalmazó forrásokat, illetve a Liptó és Árva vármegyei birtokokkal rendelkező Palugyai család iratait gyűjtötte be.⁴²

Napjainkban számos uradalmi irat található az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményében. A középkori 52 oklevél a korabeli birtokviszonyok rekonstruálására is alkalmas. A középkori Hunyad, Fogaras, Bihar, Zaránd és Ugocsa megye birtokviszonyaira is jó forrás a Wádi-Kopasz, a Kenderes, Kendeffy, Sárosi és a Naláczy családokra vonatkozó jogbiztosító iratok. Érdekessége a Wádi-Kopasz és a Naláczy családok okleveleinek, hogy azok kiegészíthetők az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményében található, a két családra vonatkozó 16–18. századi iratanyagokkal is. A középkori oklevelek között találhatunk még Vas, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Liptó, Zólyom, Túróc, Veszprém, Hont, Liptó, Abaúj és Pest-Pilis-Solt vármegyei birtokokra vonatkozó adatokat.⁴³ Az oklevelek ma már elektronikusan is kutathatóak.⁴⁴

A későbbre datálható iratok között sok nagybirtokra vonatkozót találhatunk. Néhány példát sorolunk fel a következőkben. Az Esterházy család ifjabb fraknoi grófi ága gesztesi (csákvári) uradalmának 1744–1949 között keletkezett gazdasági iratanyaga összesen 2740 darabot számlál. A Kerekes család Bihar vármegyéjében húzódó latabári birtokának 17–19. századi iratait is itt találhatjuk. A Mátyusföldön birtokos Thedy család, a Kacziány és a Somogyi család iratait is meg kell említenünk. A Pest megyei Irsai Szabó család gazdasági ügyeit az 1766–1845 között keletkezett iratanyag segítségével kutathatjuk. Ugyancsak 18–19. századi forrásai maradtak fenn a Komárom megyei Nedeczky-birtokoknak. A Nógrád megyei szandai Sréter család iratai 1702–1820 között keletkeztek. A Szabolcs megyei Lichtmann-birtok iratai az 1930–1940 közötti időre vonatkoznak.

Az egri főkapitányi uradalommal kapcsolatosan 60 darab forrás keletkezett 1891–1939 között. Megemlítendő még Baross Pál 19. századi démendi, ipolysági és pilisszántói birtokának gazdasági iratai, a Drucker család 1700–1817 között vezetett urbáriális joggyűjteménye, a Saáry család 17–20. század folyamán készült iratanyaga, a Recsky család Heves és Külső-Szolnok, Gömör és Kishont vármegyéjében fekvő birtokaival kapcsolatos dokumentumok.⁴⁵

A csákvári Esterházy-uradalom nagy iratsorozatához hasonló forrásanyag szinte kivételszámba megy, de a szórványos uradalmi anyagok feldolgozása is fontos adalékkal szolgálhat az uradalmakra, illetve azok működésére vonatkozóan. A források között egyébiránt urbáriumok, számadások, nyugták, birtokjogi iratok, határviták, birtokperes iratai is megtalálhatóak.

A Regesztá- és Másolatgyűjtemény több uradalmi levéltár iratanyagából nyújt válogatást másolat vagy tartalmi kivonat formájában. A gyűjtemény a múze-

⁴² Takáts, 2007. 138–139.

⁴³ Takáts, 2007. 139–140.

⁴⁴ <http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/ARCHIVE/PUBLIC/Oklevelek.html> (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁴⁵ Takáts, 2007. 140–143.

um munkatársainak kutatása során annak melléktermékeként készült el.⁴⁶ Ezek az anyagok speciális válogatás eredményei, használhatóságukat ez is jellemzi. A Batthyány, Bánffy, Teleky, Máriássy, Esterházy családok levéltáraiból őriz anyagot a gyűjtemény.

Az Urbaria et Conscriptiones, vagyis az Urbáriumok és összeírások regesztáinak gyűjteménye különálló gyűjteményt alkot. Ez a gyűjtemény a Magyar Nemzeti Levéltárban „E. szekcióként” őrzött Magyar Kamarai Levéltár anyagából hatalmas munkával elkészített regeszta sorozat, amely tartalmazza az U et C/Urbaria et Conscriptiones (Urbáriumok és összeírások), az IRREG/Irregistrata Acta és az NRA/Neoregistrata Acta iratainak tartalmi kivonatait.⁴⁷ Az 1960-as években a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban elindult vállalkozás eredményeként létrejött gyűjtemény mára már elektronikus formában is kutatható.⁴⁸

A múzeum további papíralapú gyűjteményei is értékesen egészíthetők ki az uradalomtörténeti kutatásokat. Több gyűjteményi egységet is felsorolhatunk az alábbiakban.

A Plakát- és Aprónyomtatvány-gyűjteményben többek között borcímkek is találhatóak. A borcímkek között nagybirtokosok pincéiből származóak is vannak.⁴⁹

Az Állattenyésztési Törzskönyvgyűjteményben 1795-től lelhetőek fel törzskönyvek. Ezek az iratok többek között az állami ménesbirtokok loállományát is érintették.⁵⁰

Meg kell még említenünk az 1962-ben Balassa Iván alapította európai hírű Mezőgazdasági Munkaeszköz-történeti Archívumot. E gyűjteményben két nagy gyűjteményi rész került kialakításra, a magyarországi múzeumokban őrzött mezőgazdasági munkaeszközökről készített leírókartonok és fotók, illetve az ikonográfiai ábrázolások gyűjteménye a legkorábbi ábrázolásoktól napjainkig.⁵¹ Az archívum összeállítása érdekében készült útmutató a következőket is figyelembe vette: „g./Társadalmi vonatkozások. Meg kell állapítani, hogy az illető eszközt feudális nagybirtokon, kapitalista nagyüzemben, szegény- vagy módos paraszti gazdaságban használták-e, ha igen meddig, figyelembe véve az egyes munkaeszközök, gépek használatának a társadalmi osztályok között mutatkozó időbeli eltolódásra, valamint a tulajdonviszonyokra.”⁵² Az archívum legjelentősebb feldolgozása az eke és a szántás témakörében Balassa Iván nevéhez köthető, aki monográfiájában nem vizsgálta speciálisan az uradalmak eszközkészletét.⁵³

A 42/1977. (XII. 8.) MEM–EVM–KM számú együttes rendelet hatására létrejött Agrártörténeti Műemlékek Gyűjteménye a 20. század második feléből műemlékek

⁴⁶ Takáts Rózsa: Regeszta- és másolatgyűjtemény (RM). Lelelőhely: http://www.mezogazdasagimuseum.hu/article.php?article_id=31 (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁴⁷ Fülöp Éva–Takáts Rózsa: Urbaria et Conscriptiones (Urbáriumok és összeírások regesztái) (UC). In: http://www.mezogazdasagimuseum.hu/article.php?article_id=42 (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁴⁸ Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptiones). Arcanum, 2009. A regeszták mellett megtalálhatóak az eredeti iratok is.

⁴⁹ <http://www.mezogazdasagimuseum.hu/ARCHIVE/PUBLIC/Borcmmk.html> (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁵⁰ Vitkay Kálmánné: Állattenyésztési Törzskönyvgyűjtemény (AT). In: http://www.mezogazdasagimuseum.hu/article.php?article_id=41 (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁵¹ Csoma Zsigmond: Mezőgazdasági Munkaeszköz-történeti Archívum (MMA). In: http://www.mezogazdasagimuseum.hu/article.php?article_id=40 (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁵² Tájékoztató a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívumáról. Budapest, é.n. 10–11.

⁵³ A monográfiában Balassa Iván egy helyen említette, hogy a faragó béresnek milyen részfeladata volt. A Rákóczi-birtokról származó 18. századi eke esetében sem hangsúlyozta a „Rákóczi-eké” kapcsán annak uradalmi jellegét. Lásd: Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973. 370., 444.

fotóit tartalmazza. A fényképek között kastélyokat, kúriákat is találhatunk valamelyik termelőszövetkezet, vagy községi tanács kezelésében.⁵⁴ Más forrásra épülő kutatómunkával olyan gazdasági épületekre is lehet bukkanni ebben a gyűjteményben, amelyek korábban uradalmi gazdasági épületek voltak.

A Személyi Emlékanyag-Gyűjtemény a mezőgazdasági tudományok és kísérletügy, az agráripár- és a gazdálkodási gyakorlat, az agrárpolitika és a szakoktatás, valamint a szakigazgatás és a szakírói működés területén kiemelkedő elméleti és gyakorlati tevékenységet folytató személyekre vonatkozó, a munkásságukat dokumentáló anyagok együttese. A személyi iratok, életrajzok, okmányok, oklevelek, kitüntetések, fényképek, kéziratok, levelezések, úti jelentések, publikációk, sajtódokumentumok, esetlegesen személyi tárgyak között konkrét név megadásával kereshető az olykor uradalmakkal is összefüggésbe hozható személyek hagyatéka.⁵⁵

A Szakoktatás-történeti Gyűjteményben a magyarországi agrároktatás alap-, közép- és felsőfokú intézményeinek múltjára vonatkozó dokumentációs anyagot, azaz bizonyítványokat, tanterveket, intézménytörténeti dokumentumokat, kézírtos jegyzeteket találhatunk. A közép- és felsőfokú intézményekben használt tankönyvek növénytermesztés, állattenyésztés, tejfeldolgozás, élelmiszeripar, erdőgazdaság és egyéb témakörök szerint lelhetőek fel. A legkorábbi iratanyag a 18. századból való, az 1797-ben gróf Festetics György által alapított keszthelyi Georgikonból, Európa első felsőfokú mezőgazdasági szakoktatási intézményéből származik.⁵⁶

Amint fentebb már említettük az 1980-as években Für Lajos és Pintér János kezdeményezte a volt gazdatisztek visszaemlékezéseinek gyűjtését. Ennek hatására sok kézirat érkezett be pályázatképpen, amelyekhez olykor fényképfelvétel is társult.⁵⁷ Ezek a visszaemlékezések a múzeum Kéziratgyűjteményében találhatóak, leltározásukra 1982-ben és 1983-ban került sor.

Az uradalmi szakemberek, illetve birtokosok, gazdálkodók által készített visszaemlékezések közt szerepelnek a következő írások. Beuson Lajos „Az uradalom nagy napja (Agárd)” címmel adta múzeumba emlékezését.⁵⁸ Bér István hatvan évvel korábbi emlékeiből közölt „szemelvényeket”.⁵⁹ Ébinger József a magyar kegyes tanító rend uradalmának nyugdíjintézményéről írt.⁶⁰ Farkas József „A két világháború közt a lucsai uradalomban” címmel osztotta meg emlékeit.⁶¹ Garzó Imre írásának címe „Egy mezőgazdasági nagyüzem gazdálkodása a két világháború között” volt.⁶² Kégel Árpád pedig a Hohenlohe család javorinai uradalmának a Magas-Tátrában zajló vadgazdálkodására emlékezett.⁶³ Kégel „Egy mezőgazdasági szakember életútja” címmel vallott életéről.⁶⁴

⁵⁴ Például a hógýeszi Lichtenstein kastély a Hógýeszi Állami Gazdaság kezelésében volt. A korabeli felvétel rendelkezésre áll a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Múemlékek Gyűjteményében, leltári száma: 426.

⁵⁵ Vitkay Kálmánné: Személyi Emlékanyag-gyűjtemény (SzE). http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/article.php?article_id=47 (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁵⁶ Szakoktatás-történeti Gyűjtemény (SzO). In: http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/article.php?article_id=46 (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁵⁷ Knézy, 1994. 308–309.

⁵⁸ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 546.

⁵⁹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 547.

⁶⁰ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 548.

⁶¹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 549.

⁶² A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 550.

⁶³ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 551.

⁶⁴ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 556.

Gróf Csekonics Endre zombolyai uradalmáról Kolozsváry Szabolcs írt.⁶⁵ Varga Kálmán „Tapasztalataim a mezőgazdaságban /1925–1945/” című írásában fogalmazta meg emlékeit.⁶⁶ Erdei János a mezőgazdaság 1920–1957 közötti gépesítését tartotta említésre méltónak.⁶⁷ Dobosy László „Képek a magyalospusztai uradalomból 1935–1936” című munkáját leltározták még be a gyűjteménybe.⁶⁸ Két visszaemlékezés is született a hercegi Esterházy hitbizományra vonatkozóan. Rimanóczy Endre visszaemlékezése⁶⁹ mellett Bárdossy Antalnak az 1930–1944 közötti gazdálkodásról írt művét sorolhatjuk még ide.⁷⁰

A múzeum Fonotéka-gyűjteménye értékes hanganyagot, pontosabban uradalmi intézőkkel folytatott beszélgetéseket őriz kazettán. Az interjúk témája elsősorban a különböző birtoktípusokon folyó gazdálkodás volt.

A legkorábbi visszaemlékezés J. Horváth László főintézőé, akinek 1976. február 10-ei beszámolója alapján kaphatunk képet a győri püspökség szanyi gazdaságáról az 1930-as, 1940-es évek fordulóján.⁷¹ Fülöp Éva muzeológus több interjút is készített még ezen kívül. 1983 februárjában Hoffner János volt intézőt kérdezte a Komárom megyei, Sándor-Metternich-féle bajnai uradalom botpusztai gazdaságáról.⁷² Pannonhalmán, 1984. május 22–23-án Nagy Vencel OSB főszámvevő, kerületi jószágkormányzó emlékezett vissza a bencés rend különböző birtokaira, így a tihanyi apátsági, főmonostori, szentmártoni uradalmakra. Majd ez az interjú 1986. november 10-én folytatódott.⁷³ A jóformán utolsó pillanatban készült felvételek gazdag tárházai a 20. századi birtokok működésére vonatkozó, máshonnan meg nem ismerhető információknak.

A múzeum Térképgyűjteményében a kéziratos térképek között találhatunk uradalmakra vonatkozót. A „régí anyagban” két uradalom térképsorozata érdemel figyelmet, az alsóúti és a magyaróvári uradalmaké a 18–19. századból.

Az alsóúti uradalom kéziratos anyaga között nemcsak térképeket, hanem az uradalom épületeiről rajzolt színes látképet,⁷⁴ az uradalom területi kimutatásait, a préház rajzát, istálló rajzát, az uradalomhoz tartozó erdők jövedelmeinek kimutatásait, valamint a vetésforgók tervezett táblaképeit is láthatjuk. Horváth János földmérő hiteles, 1828-ban és 1830-ban készült térképei mellett az 1831-ben keletkezett térképe Nagy István 1841-ben készült hiteles másolatában maradt meg, amely segítségével beazonosíthatóak az uradalomhoz tartozó korábbi térképrészletek. A magyaróvári uradalom térképanyaga hasonlít az alsóúti birtokra témaválasztását tekintve, ugyanakkor hiányzik az uradalom összesítő térképe.

A két uradalom anyagán kívül több nagybirtok térképe is fellelhető még a gyűjteményben. A kéziratos térképek többsége birtoktérkép, azon belül birtokhatár-vita térképek, telepítési térképek, úrbéri térképek, tagosítási térképek.⁷⁵ A térképek,

⁶⁵ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 552.

⁶⁶ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 553.

⁶⁷ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 557.

⁶⁸ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 562.

⁶⁹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 566.

⁷⁰ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kézirat Gyűjteménye (KI), leltári szám: 571.

⁷¹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fonotéka Gyűjteménye (F), leltári szám: 12.

⁷² A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fonotéka Gyűjteménye (F), leltári szám: 13., 14., 15.

⁷³ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fonotéka Gyűjteménye (F), leltári szám: 19., 24.

⁷⁴ Megjegyzendő, hogy ilyen épületekről rajzolt képek az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményében is találhatóak.

⁷⁵ Molnár Erzsébet: Kéziratos térképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2008–2010. Budapest, 2010. 7–22. alapján.

látképek, épületek rajzai uradalomtörténeti kutatás során nemcsak illusztrációs jelleggel bírhatnak. Részben elektronikusan is kutathatóak.⁷⁶

Az állami nagybirtokon és magánbirtokokon készült fényképek már a kezdettől, vagyis 1896-tól szerepeltek a múzeum kiállításában. A korábban Archiv Fotók Gyűjteményének nevezett Eredeti Fényképek Gyűjteményében mára már nem fel-lelhető felvételek a korabeli leltárkönyvek alapján rekonstruálhatóak.⁷⁷

A fennmaradt és a később gyűjtött uradalmi felvételek alkotói közül a 19. század vége és a 20. század elején kiemelkedő tevékenységet végzett az uradalmak fényképezése terén Ellinger Ede és Erdélyi Mór.⁷⁸ Erdélyi Mór uradalmi fényképei között találhatjuk például a gróf Radványi László radványi uradalmáról készületeket, továbbá olyan felvételeket, amelyek megörökítették gróf Hadik Barkóczy Endre birtokának állatállományát, gróf Keglevich István rákói birtokát, Szájhelyi Gyula rohonci és Széll Kálmán rátóti gazdaságát, továbbá gróf Wenckheim Frigyes uradalmát, báró Schlossberger Henrik kartali nagybirtokát, illetve a gödöllői koronauradalmat.⁷⁹ A neves fotográfusok felvételei mellett az uradalomtörténeti kutatások szempontjából a kevésbé neves vagy ismeretlen alkotók fényképei is értékes adatokkal szolgálnak.

A fényképek számos helyszínt és alkalmat örökítettek meg. Az Eredeti Fényképek Gyűjteményének részét képezi a különböző uradalmakat ábrázoló fotók mellett az 1900-ban megrendezett párizsi kiállítás uradalmakat bemutató anyaga is, közte József főherceg, Frigyes főherceg és gróf Csekonics Endre uradalmának kiállításáról készült fényképfelvételek.⁸⁰

Az Eredeti Fényképek Gyűjteményében olyan albumok is találhatóak, amelyek gyakorlatilag teljes képet adnak egy-egy uradalom épületeire, művelési ágaira, az állatállományra, a növénytermesztésre, az ott dolgozókra és az egyes munkafázisokra vonatkozóan. Az előzőekre jó példa a „Devecseri uradalom beruházásai 1909-től 1925-ig gróf Esterházy Móricz úr ő excellenciájának hálás tisztelettel a devecseri uradalom tiszti kara” címet viselő album,⁸¹ amelynek szignóval ellátott fotóit Erdélyi Mór jegyezte. Ugyancsak példaként idézhetjük „Az egri érseki uradalom gazdasága 1938”⁸² címmel készült fotódokumentációt, amit Andrássy Iván készített. Andrássy egyébként az uradalom gazdatisztje volt 1935–1940 között. Jelentős sorozatok még a mezőhegyesi állami ménesbirtokra, a mernyei uradalomra és a Szolnok-Doboka vármegyei uradalomra vonatkozó sorozatok.⁸³

Az uradalmi vadászatokat is gazdag fotóanyag segítségével tudjuk követni több uradalomra vonatkozóan. Megemlíthetjük, hogy igen bőséges felvétel segítségével ismerhetjük meg a Habsburg Frigyes főherceg uradalmaiban 1890–1910 között folyó vadászatokat az uradalmi erdőszeten és halászaton kívül.⁸⁴

⁷⁶ <http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/ARCHIVE/PUBLIC/Trkpek.html> (A letöltés ideje: 2014. 02. 08.)

⁷⁷ Vörös Éva: Az Archiv Fotók Gyűjteménye. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 2005–2007. Budapest, 2007. 152–160.

⁷⁸ Vörös Éva: Erdélyi Mór fotográfiái a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteményében. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 2008–2010. Budapest, 2010. 41.

⁷⁹ Vörös Éva: Erdélyi Mór fotográfiái. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárgykatalógusai 3. Budapest, 2012. 8.

⁸⁰ Knézy, 1994. 62–65.

⁸¹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteménye (EF), leltári szám: 8027.

⁸² A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteménye (EF), leltári szám: 2009. 138. 1–163.

⁸³ Knézy, 1994. 309–319.

⁸⁴ Vörös, 2007. 165.; Knézy, 1994. 309.

Az uradalmakról készült felvételek forrásértékét hangsúlyozta Knézy Judit 1994-ben kelt írásában. Véleménye szerint más forrás hiányában nélkülözhetetlen a fényképek felhasználása és elemzése, ugyanakkor hasznos információforrássá válhatnak a felvételek olyan uradalmak kutatása során, amelyeknek egyébként gazdag iratanyaga maradt fenn.⁸⁵ Mindehhez hozzátehetjük még azt a megjegyzést is, hogy a Fotónegatív és Diapozitív Gyűjteményben olyan negatívok és diák is vannak, amelyek az Eredeti Fényképek Gyűjteményében nem lelhetőek fel.

A Képzőművészeti Gyűjtemény elsősorban hiteles, realiztikus és egyedi állatábrázolásai miatt emelhető ki. Az alkotók közül kettőt említünk meg a teljesség igénye nélkül, akiknek szerepe az állami ménesek törzsménjeiről és kancáiról ad fontos, más forrásból nem megszerezhető adatokat. Julius von Blasnak (1845–1922) az 1870–1880-as években készült képei a magyar lófajták korai tenyésztéstörténetének megismeréséhez járulnak hozzá az állami nagybirtokok esetében. Ugyanígy ifjabb Vastagh György (1868–1946) konkrét állatokról készült, festett állatszobrai tenyésztéstörténeti jelentőséggel bírnak háromdimenziós, színhelyes ábrázolással az állami birtokokra vonatkozóan.⁸⁶ A puszta állatábrázolásokon túlmutatóan is található a gyűjteményben műalkotás, mint például az ifjabb Vastag György nevéhez köthetően az alsópeterdi Dőry-birtok fogatának méretarányos szoborcsoportja.⁸⁷

A múzeum különféle tárgyak gyűjtésére specializálódott gyűjteményeinek esetében az uradalomtörténeti kutatást nagyban nehezíti a vonatkozó leltárkönyvi bejegyzések és mutatók hiánya. A második világháború utáni újrafeltározás és az új leltári adatok felvitele alkalmával, vagyis a nagybirtokok állami intézkedésre történő felosztása után szinte alig jegyezték fel, hogy melyik nagybirtok érintett a műtárggyal kapcsolatosan.

A probléma súlyosságát jól mutatja, hogy az 1951 és 1982 között készült leltárkönyvekben csak a következő néhány műtárgyat tudjuk a leltárkönyvek alapján a témához kötni. Ide sorolhatjuk az Esterházyak vasból és ezüstből készült Sigillum Dominali pecsétnyomóját a 17–18. század fordulójáról,⁸⁸ a magyaróvári uradalom pecsétnyomóját a 18. század végéről,⁸⁹ a zborói üveghutából származó 18. századi robotjegyeket, robotbárcákat,⁹⁰ a 18. századi dunántúli Zichy kastélyban használt vörösréz zsírosbödönt,⁹¹ ugyaninnen vörösréz borleparló készülék fertály részét⁹² és a Rákócziak zborói uradalmában használt 18. századi ekét.⁹³

Az egykori nagybirtokok esetében előfordult, hogy az uradalmak megszüntetése után a később mások által használt tárgyak kerültek a múzeumi gyűjteményekbe. A múzeum szakembere 1974-ben felvett a leltárba például egy szokványos mustfokoló formát, 20 fokos beosztással, két merülő gömmbel. A műtárgyat a 19. század második felétől használták. A Festetics-uradalom volt borásza adta a múzeumnak,

⁸⁵ Knézy, 1994. 310–311.

⁸⁶ Szöllősy Gábor: A Képzőművészeti Gyűjtemény története. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 2005–2007. Budapest, 2007. 263–265.

⁸⁷ Szöllősy Gábor: Ifj. Vastagh György állatszobrai. In: Estók János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 1. Budapest, 2009. 78.

⁸⁸ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye (N), leltári szám: 64.945.1

⁸⁹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye (N), leltári szám: 61.293.1

⁹⁰ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye (N), leltári szám: 60.378.1–4., 60.379.1–2., 60.380.1–1–3., 61.17.1–8.

⁹¹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Állattenyésztési Gyűjteménye (Á), leltári szám: 65.107.1.

⁹² A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Szőlészeti és Borászati Gyűjteménye (SzB), leltári szám: 65.108.1.

⁹³ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Mezőgazdasági Erő- és Munkagép Gyűjteménye (MEM), leltári szám: 61.1514.1.

előtte a Festetics-féle pincében használták.⁹⁴ Hasonló esetekben a műtárgyat aján-dekózók, értékesítők nem szívesen jelezték a tárgy uradalmi eredetét.

A 20. század második felében készült tárgymutatók földrajzi és tematikus kategóriáiból is hiányzik a nagybirtok vagy uradalom tematika. Előfordul, hogy míg a leltárkönyvek tartalmazzák azt, hogy a műtárgy valamely uradalomból származik, addig a bővebb információt közlő, vonatkozó leírókartonról lemaradt az uradalmi eredet megjelölése.

Külön kutatómunka szükséges a régi, azaz a második világháború előtt felvett múzeumi leltárkönyvek és a második világháború után készített leltárkönyvek adatainak összehasonlításával. A második világháború után készült leltárkönyvekben ugyanis a korábban szerzeményezett műtárgyakról szinte csak azt tudhatjuk meg, hogy azokat úgynevezett régi múzeumi anyagként (RMA) jelölték meg.

A műtárgyak uradalmi eredetének beazonosítására vonatkozó példaértékű kutatások is folytak a múzeumban. Rakmányiné Bárdos Éva egy lószerszámról derítette ki, hogy az Csekonics grófé volt.⁹⁵ Bányai József pedig gróf Forgách Károly ghymesi uradalmában lőtt, 20. század elején a múzeumnak adományozott trófeagyűjteménynek a ghymesi uradalomban való létrejöttét, annak múzeumi sorsát, illetve a jelenlegi Vadászati Gyűjteményben található trófeáit vizsgálta meg. Kutatása eredményeként tudjuk, hogy az 1938. évi selejtezés hatására a 3500 darab-ból álló trófeagyűjteményből összesen 96 trófea maradt meg a múzeum Vadászati Gyűjteményében.⁹⁶

AZ URADALOMTÖRTÉNETI KUTATÁSOK LEHETŐSÉGEI

A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban régebben folyt, jelentős uradalomtörténeti kutatások jobbra különféle levéltárak forrásaira támaszkodtak. A múzeum értékes gyűjteményei, különösen az informatív Agrártörténeti Iratok Gyűjteménye szinte alig került a kutatók látóterébe ilyen téren. A jelen írásban felsorolt gyűjteményi egységek egyes darabjai olykor jól összeilleszthetők egymással, ezért együttes használatuk a vizsgálatok során nagyobb lehetőséget biztosítanak az elemzésre. A múzeum anyaga uradalomtörténeti tanulmányok, forráskiadványok és kiállítások értékes forrásbázisa is lehet.

⁹⁴ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Szőlészeti és Borászati Gyűjteménye (SzB), leltári szám: 74.5.1.

⁹⁵ Rakmányiné Bárdos Éva: Újabb adatok egy főúri lószerszámról. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1986–1987. Budapest, 1987. 497–508.

⁹⁶ Bányai József: Adatok a gróf Forgách Károly-féle Ghymes-i uradalomban folytatott vadgazdálkodáshoz, különös tekintettel híres agancsgyűjteményére. In: Fehér György-Pintér János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1990–1991. Budapest, 1991. 206–212.

Possibilities of estate research in the Museum of Hungarian Agriculture

ÉVA SZIRÁCSIK

The building of the Museum of Hungarian Agriculture, founded in 1896 and colloquially known as Vajdahunyad Castle, is a combination of Romanesque, Gothic, Renaissance and Baroque elements which recall the estate centres of large landowners in the feudal period. From mediaeval beginnings to the dissolution of large estates in 1945, domains in state, ecclesiastical or private ownership had always defined contemporary agriculture.

Within the museum the question arises: during its long existence what has been the attitude of the institution to estate history? In field trips or research projects was attention given to the collection or examination of estate records, and was the possibility of research into estate history a consideration at all? There is also the issue of exhibitions and whether during their planning a consideration was given to estates. The most important question however is whether the current material of the museum gives an opportunity to examine estate history.

Former, substantial research into estate history in the museum had largely been based on the sources of archives. Valuable collections in the museum had barely been noticed by researchers in the field. The museum's material can form a valuable source base for studies, source publications and exhibitions concerning estate history.

Egy naiv lélek a fáraók országában

Ifjabb Paikert Alajos három önéletrajzi írásának forráselemzése¹

SZOTYORI-NAGY ÁGNES

BEVEZETÉS

Múzeumot létesíteni, az íróasztal melletti tervezéstől a tényleges megnyitáig megvalósítani bárhol a világon csodálatos szakmai kihívás. Ha egy magyar szakembert külföldi megkeresés ér erre a feladatra, az óriási elismerés. Különös értéket ad Egyiptomban eleget tenni ennek a kérésnek, hiszen az első múzeumok is a kelethez köthetők. Igaz, akkor némileg más értelemben használva a szót. A museion (μουσειον) görög kifejezés a múzsák templomát jelentette. A tudománynak és a művészetnek szentelt, a tudomány elsajátítására szolgáló helyet. A mai fogalmaink szerint egyfajta „tudományos központként” működő intézménybe meghívott tudósok voltak az elsők a világon, akik fizetést kaptak azért, hogy főállásban tudományos kérdésekkel foglalkozzanak.² Az ókori világ leghíresebb museionja éppen a mai Egyiptom területén, Alexandriában volt. Valószínűleg I. Ptolemaiosz Szótér alapította királyi palotájának abban a részében, amely egyben Nagy Sándor könyvtárnak is otthont adott.

A 20. század harmincas éveiben egy magyar szakember, ifjabb Paikert Alajos egy kétezer évvel későbbi uralkodó meghívására Egyiptom fővárosába érkezik, hogy a budapesti múzeum mintájára létrehozza az egyiptomi mezőgazdasági múzeumot. A kairói múzeum alapításának ténye közismert, annak részletei kevésbé. Tüzetesebb kutatásokra a témában ezidáig nem került sor. A jelen tanulmány az 1929–1932 közötti időszak történéseit Paikert önéletrajzai vonatkozó részeinek a közlésével, további múzeumi, levéltári források és a korabeli magyar és egyiptomi sajtómegjelenésekben található adatokkal kiegészítve adja közre.

A KAIRÓI MÚZEUMALAPÍTÁS ELŐZMÉNYEI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

A Nagyszombaton született Paikert a pozsonyi főgimnázium elvégzése után Budapesten jogi, a magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézetben mezőgazdász oklevelet szerzett. A jogi és agrárvégzettséggel is rendelkező, széles látókörű, a külpolitikai kérdések iránt igen érdeklődő Paikert több nyelven beszélt (franciául, angolul

¹ Paikert naplói is tartalmaznak Egyiptommal kapcsolatos részleteket, de részben terjedelmi okokból, részben azért, mert nem fedik le a teljes tárgyalt időszakot, ezek közlésére a későbbiekben kerül sor. (Továbbá meg kell jegyezni, hogy a naplóbejegyzések jelentős részben a korabeli egyiptomi élettel, Paikert családjának életével és világpolitikai kérdéssel foglalkoznak.) A naplók az OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3264. alatt találhatók. A múzeumlétesítéssel kapcsolatos arab nyelvű források ismertetését ld. Abdallah Abdel-Ati Abdal-Salem Mohamed: Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban című doktori értekezésében, Szeged 2014. 113–115. – Itt szeretném megköszönni Takáts Rózának mindazt a szakmai támogatást és segítséget, amelyet Paikert egyiptomi tevékenységével kapcsolatos kutatásaim kezdete óta folyamatosan nyújt.

² Ld. Figler Krisztina, Hasznos Andrea: Az alexandriai Museion szócikkét: <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?s=Az%20alexandriai%20Museion> (Megtekintve: 2015. május 2.)

és németül). Nemzetközi körökben is ismert volt intézmény- és eseményszervezői készségéről. 1890–1895 között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára, 1894-től a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle szerkesztője, majd 1900-tól 1903-ig a magyar kormány gazdasági szaktudósítójaként (Royal Hungarian agricultural commissioner) Washingtonban élt. Az 1895. évi nemzetközi gazdakongresszus előkészítője és titkára volt, emellett részt vett a római nemzetközi mezőgazdasági intézet életre hívásában is. A Magyar Külügyi Társaság létesítésének egyik ötletadója és megszervezője. A budapesti mezőgazdasági múzeum alapításakor általa végzett első berendezésének és 1923-tól – múzeumigazgatóvá történt kinevezése után – működtetésének is rendelkezett minden tapasztalatával.³

Egyiptomban sok változás volt a múzeumlétesítés éveiben. Csak néhányat kiemelve a történetesekből: a Nílus vízének az „elosztása” zajlott, ami nem kevés feszültséggel járt.⁴ Nemzetközi pénzügyi ellenőrző bizottság (az úgynevezett La Commission de la Dette Publique d'Égypte) működött a gazdasági válság kezelésére.⁵ 1929. december 31-én lemondott a kormány. 1930-ban a király új alkotmányt adott az országnak. 1931-ben választások voltak. A Paikert kairói megbízatása körüli események rövid időszakában (1929–1932) négy külügyminiszter és négy földművelésügyi miniszter váltotta egymást.⁶ Adminisztratív szempontból sem volt egyszerű az ügyintézés: a magyar földművelésügyi minisztérium a külügyminisztériumon, annak berni követén keresztül érte el a kairói tiszteletbeli konzult, aki a helyi külügyminisztériumon keresztül érthette el a földművelésügyi minisztériumot és fordítva.

A kairói múzeualapítás történetét röviden az alábbi módon foglalhatjuk össze: I. Fuad király még hercegként, az első világháború előtt járt a budapesti múzeum-

³ Seprősi Paikert Alajos (1866–1948) az OMGE korábbi titkáráként tagja lett már annak a bizottságnak is, amelyet Darányi Ignác, földművelési miniszter még az Ezredéves kiállítás fennállása idején megbízott azzal, tegyen neki javaslatot, hogy a különböző kiállítási csarnokokban kiállított tárgyakból melyek kaphatnának helyet a szervezendő mezőgazdasági múzeumban. Az ezzel kapcsolatban az OMGE-hez intézett miniszteri leirat szövegét ld. Köztelek 6. évf. 52. szám, 1896. június 27. 930. A létesítendő gazdasági múzeum ügyeinek intézésére egy „múzeumlőkészítő bizottságot” hoztak létre Balás Árpád elnökletével. Paikert Alajos miniszteri megbízottként – többek között – a bizottság tanácskozásein készült jegyzőkönyvek vezetését, a millenniumi kiállításról begyűjtött tárgyak ideiglenes elhelyezését, valamint a rendelkezésre álló keret terhére további tárgyak beszerzését végezte. A múzeum ünnepélyes megalapítását követően a miniszter Balás Árpádot a múzeum igazgatójává, Paikertet a múzeum kusztorává (azaz a múzeumőrévé, ma úgy mondanánk, muzeológussá) nevezte ki. Balás Árpád: M. kir. mezőgazdasági múzeum. In: Köztelek 7. évf. 103–104. sz. 1806–1814, 1807–1809. Paikert szervezőtevékenységéről többek közt Jeszzenszky Pál is elismerően nyilatkozott, aki megjegyezte: „[Paikert] a rábízott feladatnak valóban elismerésre méltó szakértelemmel s buzgalommal felelt meg s az ő érdeme, hogy a múzeum ily aránylag rövid idő alatt így rendeztetett be s lett megnyitható.” Jeszzenszky Pál: Gazdasági Múzeum. In: Köztelek, 7. évf. 73. szám 1897. szept. 11. 1257-1259, 1259. A végleges múzeumépület felépítésekor az előkészítő-bizottság munkálatai alapján Paikert végezte a múzeum berendezését. Vesd össze [továbbiakban: Vö.] F. E.: Magyar Mezőgazdasági Múzeum. In: Köztelek 17. évf. 45. szám 1907. június 2. 1217–1218, 1217.

⁴ A „Nílus Víz Egyezményt” 1929-ben kötötte Egyiptom és Nagy-Britannia. A szerződés értelmében Egyiptom tulajdonképpen vétőjogot kapott, hiszen egyetlen állam sem valósíthat meg Kairó engedélye nélkül olyan projektet a Nílus mentén, amely csökkentené az Egyiptomba érkező víz mennyiségét. Ennek oka, hogy Egyiptom egyetlen vízforrása maga a Nílus, gyakorlatilag nem rendelkezik egyéb édesvízi forráskészlettel. Ld. Havasi Eszter: Vízkonfliktusok, a Nílus. In: Biztonságpolitikai Szemle online, 2010. szeptember 15. [Megtekintve: 2015. május 1.] http://biztpol.corvinusembassy.com/?module=hatteranyagok&module_id=2&page=7&type=all&reszletek=58

⁵ Bővebben lásd Parcher Félix 1931. február 16-án kelt „bizalmas” besorolását átfogó jelentését az egyiptomi helyzetről Károlyi Gyula gróf külügyminiszter számára: Az egyiptomi politikai és gazdasági helyzet, küzdelem a hatalomért, intézkedések a pénzügyi és gazdasági válság enyhítésére. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár [továbbiakban MOL] Kairói Követség (1928–1937) K 90. 3. iratszám 1931/3.

⁶ A földművelésügyi miniszterek: Hafez Afifi Bey, Ahmad Midhat Yeghen Pasha, Wasef Boutros Ghali Pasha, Hafez Afifi Pasha és Abdel Fattah Yahya Ibrahim Pasha. A külügyminiszterek: Nakhleh Georgi Motyei Pasha, Wassef Samaka Pasha, Mohammed Safwat Pasha és Hafiz Hassan Pasha. Ezekben az években Magyarországon is több változás történt a Paikert kiküldetésében érintett minisztériumokban. A korszak földművelési miniszterei: Mayer János (1923–1931), Ivády Béla (1931. aug. 24.–1932. febr. 4.), Purgly Emil (1932. febr. 4. – okt. 1.), Kállay Miklós (1932. okt. 1.–1935. jan. 9.), külügyminiszterei Walko Lajos, Károlyi Gyula, Puky Endre voltak.

ban.⁷ 1929-ben egyiptomi levélbeni megkeresés,⁸ majd júniusban két tisztségviselő érkezett Budapestre.⁹ Paikert ekkor Barcelonában volt a világiállításon. Ott érte a hír, hogy Mayer János földművelésügyi miniszter hazarendelte őt.¹⁰ Paikert először nem fogadta el a megbízást a korára való tekintettel, de megígérte, hogy segít találni alkalmas személyt, ám ez nem sikerült, így végül maga vállalta el a feladatot. 1930. február 27-én utazik el Kairóba.¹¹ Megnézi a kiszemelt épületet, és a király számára tervrajzokat, a létesítendő múzeum költségvetését és beosztási tervet készít, hogy azok alapján átépítsék, átalakítsák a palotát.¹² Részletes utasításokat is ad az építések részére, valamint a létesítendő múzeum irányelveit, költségvetését és törvényjavaslatot készít elő. Majd hazatér. Miközben Kairóban zajlik az épület átépítése, hónapokon át elhúzódó tárgyalások folynak az egyiptomi és a magyar kormány között.¹³ Végül létrejön a megállapodás egy három évre szóló szerződésről.

⁷ I. Fuad egyiptomi király 1868-ban született. Tanult Svájcban, Olaszországban, majd rövid konstantinápolyi és bécsi tartózkodás után visszatért Egyiptomba. Anyanyelvén kívül beszélt törökül, franciául, olaszul és németül. Az 1914-ben Törökországtól függetlenné váló Egyiptom brit protektorátus alá került. Ebben a helyzetben 1917-től Fuad lett a szultán. 1922-ben kinyilvánította Egyiptom függetlenségét és alkotmányos királyságot létesített. Címe „Öfelsége Egyiptom és Szudán királya, Nubia, Kordofan és Darfur uralkodója”. Fuad több ízben járt európai körúton. A nyugati világban látottak hatására számos újítást vezetett be és tudományos–kulturális–gazdasági fellendülést indított el országában a modern Egyiptom megteremtése érdekében. Elkötelezett volt az ország társadalmi fejlődése iránt is. Számos intézményt létesített, és uralkodása idején sok tudományos összefüggésnek adott otthont Egyiptom. A mezőgazdasági múzeum megnyitását már nem élte meg, 1936-ban meghalt. Bővebben ld. Fu'ad I., In: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* 1932–1941. vol. 16. Milano 1932, 134–135.

⁸ Green Moses konzul leveléből tudjuk, hogy 1929. január 22-én egy audiencia során jelezte az uralkodó, hogy a budapesti mezőgazdasági múzeumra vonatkozó tájékoztatást kér. A kért Tewfik Nassun Pasa továbbította a magyar külképviselet felé; vö. Green Moses 1929. március 12-i levele MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7.

⁹ Galal Fahim bey, földművelési államtitkár és Abdel Salam Ahmed, miniszteri osztálytanácsos Mayer János földművelésügyi miniszternél járt. Az út célja a mezőgazdasági múzeum tanulmányozása volt. A miniszter utasította a hatóságokat, hogy mindenben álljanak rendelkezésre. Nagy Iván miniszteri tanácsos vezetésével látogatták meg a múzeumot, ahol Sávoly aligazgató fogadta és kalauzolta őket. Tíz napig tanulmányozzák a múzeumot; vö. Budapesti Hírlap, 1929. jún. 19.

¹⁰ Érdekes, hogy bár a későbbiekben mindhárom önéletrajzában visszaemlékezése szerint Barcelonában kapta a sürgönyt, ismert egy Paikert által 1930. február 7-i keltezéssel írt levél, amelyben Parchernek úgy írja le a történetet, hogy amikor 1929 júliusában hazatért Egyiptomból, itthon érte Fuad király megkeresésének híre. Sőt, sajnálkozását fejezi ki, hogy a minisztérium nem értesítette őt időben még Barcelonában (!), mert akkor már hazafelé jött Svájcban felkereste volna Parchert, és beszélhetett volna az egyiptomi kiküldetéséről; vö. MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7. Ennek ellentmondani látszik viszont az a levél, amelyet Paikert 1929 februárjában Budapestről írt Nickl Alfréd követéségi tanácsosnak, s amelyből egyértelműen kiderül, hogy tud az egyiptomi megkeresésről; vö. Paikert levele 1929. febr. 23. 56.375-/4-1929. MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7. Ez az „epizód” további tisztázásra szorul. Maga a sürgöny egyelőre nem került elő, mindenesetre a tartalma is változó: az első önéletrajz szerint azt sürgönyözték Paikertnek, hogy magyar szakértőt kér az Egyiptomi kormány, a harmadik szerint azt, jöjjön haza és vállalja el az egyiptomi munkát.

¹¹ Vö. Winckler István minisztériumi osztálytanácsos 2088/adm.res.4./1930. számú 1930. márc. 4-i keltezésű levelét: MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7. Bár az önéletrajzaiban Paikert erre nem utal, már az első kiutazása kapcsán is akadt némi bonyodalom. Paikert 1930. febr. 1-jén írt Mayer miniszternek, jelezve, hogy az egyiptomi zavaros helyzet ellenére kész azonnal indulni. (Lásd Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Múzeum Dokumentációs Gyűjtemény, Történeti Irattár [továbbiakban MMgM MD Tört. Irattár] 73/1930. ikt. számú irat.) Parcher az akkor már „menetkész” Paikertnek 1930. február 15-i levelében egy félreértésről tesz említést. Utalva arra, hogy még nem született döntés, nyomtatékkal kéri Paikertet, ne siesse el az utazást; vö. 1930. febr. 15. MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7. Paikert viszont 1930. febr. 17-i levelében „értesíti” Parchert, hogy elfogadja az egyiptomi kormány felkérését és elutazik Egyiptomba. A „magyar országos érdek és prestige” mellett arra hivatkozik, hogy ha tovább várakozik az indulással, akkor „kijövünk a praktikabilis időből”, vagyis az egyiptomi nyári hőség ellehetetleníti a munkát és további fél évet veszítenek. Továbbá a halogatás azt is eredményezheti, hogy az egyiptomi kormány elunja a magyar halogatást és egy franciát vagy belgát bíz meg a feladattal; vö. MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7. Hamar megérkezett a válasz Bernből: 1930. febr. 22-i keltezéssel írt levelében ugyanis Parcher újra finoman jelzi Paikertnek, hogy Paikert annak dacára fogadta el az egyiptomi földművelésügyi miniszter feltételeit, és határozta el az utazást, hogy még nem született magyar miniszteri döntés erre vonatkozólag és közben ráadásul éppen kormányválság zajlik Egyiptomban; vö. MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7.

¹² Budai Napló 1932.11.14. – A kész múzeum egyes kiállításai közti „kellő egyöntetűség” fontos szempont volt a magyar múzeum berendezésekor is; vö. F.E.: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, in: *Köztelex* 17. évf. 45. szám 1907. június 2. 1217-1218, 1218.

¹³ 1930. szept. 3-án ír Galal Fahim beynek, jelezve, hogy az egyiptomi minisztérium hivatalos értesítését várja a magyar kormány. (Lásd MMgM MD Tört. Irattár 371/1930. ikt. számú irat.) Paikert 1930 őszén már fogyó türelemmel várja a döntést: „Sajnos, még ma sem döntött a magyar kormány, pedig június óta sürgetem. Hiába, mi is keletiek vagyunk,

Paikert nyugdíjba megy, államtitkári címet kap.¹⁴ 1931. január elején érkezik meg Kairóba. 1932. évi nyári szabadságra hazajön kimerülten és beteg, utána már nem megy vissza Egyiptomba.

Számos közös pont figyelhető meg a két intézmény között. Mindkét országban a földművelési tárcahoz tartozott a múzeum, és alapvetően agrárkulturális jellegű országokról volt szó.¹⁵ Mindkét múzeum a fővárosban található, annak is az éppen fejlődő részén, zöldövezetben áll. A parlament a múzeum létesítéséhez szükséges költséget szavaz meg.¹⁶ Mindkét esetben kezdetből fogva tudományos és gyakorlati célú múzeumot terveznek.¹⁷ Felhívást adnak közre tárgyak begyűjtésére.¹⁸ Mindegyiknek vannak műhelyei, könyvtára.

nálunk sem számít az idő”; vö. Paikert 1930. okt. 14–nov. 16. keltezésű, Parchernek Bernbe küldött levele, MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. A saját szempontjából érthető Paikert türelmetlensége, hiszen az éghajlat sajátosságai miatt a munkálatokra a hűvösebb évszak az ideális (a klíma vonatkozásában sokat elárul például Pattantyús Ábrahám egy ismeretlen címzetthez Kairóból küldött levelének részlete, amelyben említi, hogy május elején 45 fok van árnyékban „ha így folytatódik, azt hiszem, elolvad az egész kolónia!” vö. Pattantyús Ábrahám 1929. május. 6-i levele MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.). Az egyiptomi külügyminiszter, Abdel Yahya (Jehia) aláírásával 1930. szeptember 16-i keltezéssel „nagyon sürgős” jelzéssel elküldésre kerül Parcherhez az értesítés, amely szerint az egyiptomi kormány választása Paikertre esett a kairói királyi mezőgazdasági múzeum megszervezésére és igazgatói tisztségének betöltésére. Kérve, hogy a lehető legrövidebb időn belül foglalja el pozícióját Kairóban. vö. 1930. szept. 16. No. 125.1/17 (58/R). MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. A késlekedés okainak teljes körű feltárása nem témája ennek az írásnak, de sokat sejtető, hogy pont ebben az évben négy személy váltotta egymást a külügyminiszteri székben: Ahmad Mídhath Yeghen Pasha, Wasef Boutros Ghali Pasha, Háfész Afífi Pasha, Abdel Fattah Yahya Ibrahim Pasha, így talán e változások közepette kevesebb figyelem irányult az adminisztratív teendőkre. 1930. december 15-i keltezéssel az egyiptomi külügyminisztérium a magyar követségnek újra írt, kérve, hogy jelezzene vissza a legrövidebb időn belül a Paikert kinevezéséről szóló szeptemberi levelükben foglaltakra; vö. No. 125.1/17 (30). MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

¹⁴ A tárgyalások eredményeként a magyar kormány elismerésül államtitkári címet adományoz neki. Nyugalomba vonult mint a budapesti mezőgazdasági múzeum igazgatója, és elfogadta az egyiptomi kormány három évre szóló szerződését a kairói mezőgazdasági múzeum igazgatására. Vö. A m. kir. földművelésügyi miniszter 4931/1930/Eln. számú, 1930. dec. 31-én kelt levele az egyiptomi megbízatás elfogadásának engedélyezéséről a m. kir. külügyminiszternek. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. Paikert egyébként említi, hogy az egyiptomi kormány már a tájékoztató útján azt jelezte felé, érezze az ottani múzeum igazgatójának magát és maradjon ott ameddig jólesik, lehetőleg élete végéig; vö. Paikert levele Parchernek 1930. márc. 26-án Kairóból, MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

¹⁵ Egyiptom területe az 1928. évi adatok szerint 991.932 négyzetkilométer volt, a szántóföldek terület 34.769 négyzetkilométer volt. Azaz kb. az ország összterületének 97%-a sivatag volt akkoriban, 3% volt művelhető (gyakorlatilag a Nilus völgye és deltája, valamint az oázisok). Óriási gondot jelentett a lakosság élelmezése. Az ország lakossága ugyanis (akiknek 99%-a Alsó-Egyiptomban élt) ekkor 14.401.000 fő volt, azonban ez a szám rohamosan növekedett (1897-ben 9,7 millió fő, 1917-ben 12,7 millió fő). A népesség 62%-a foglalkozott mezőgazdasággal. A földműves fellahok többsége azonban 51 feddan (1 feddan = 0,42 hektár) alatti területtel rendelkező kisbirtokos volt. Az ország állatállománya eleynősző volt. Magyarország területe ugyanekkor 92.960 négyzetkilométer volt, amelyből 87.063 négyzetkilométer, azaz a terület több mint 90%-a volt művelhető. A lakosság száma ekkor 8.525.725 fő volt. Vö. A világ mezőgazdasági termelése az 1928. évben. Budapest 1928. 128–131 (Egyiptom), 225–233 (Magyarország).

¹⁶ Fuad király kezdeményezésére a parlament foglalkozik az ügygel és megszavazza a múzeum létesítéséhez szükséges költségeket; (az összeg megjelölése nélkül) ld. Nemzeti Újság, 1931.szept. 20. Fatime hercegnő palotájának a múzeum céljára történő megvásárlására a Földművelésügyi Minisztérium költségvetéséből 34.000 fontot fordítottak, ld. <http://www.theegyptianchronicles.com/History/PRIMEMINISTERS30.html> (Megtekintve: 2015. május 2.) Magyarországon az ezredéves kiállítás utáni ideiglenes elhelyezéséskor az 1897. évi költségvetésben a parlament húszezer forintot engedélyezett a múzeum költségeire, és a további évekre is tervben volt az anyagi fedezet biztosítása; vö. Köztelek 1897. július 31. 1079. A magyar törvényhozás a múzeum végleges épületére az 1900. évi XXXIV. törvénycikkkel 2.400.000 koronát engedélyezett egy új, végleges épület emelésére; vö. 1900. évi XXXIV. törvénycikk több állami beruházás költségeinek fedezéséről.

¹⁷ A fellahok számára gyakorlati iskolaként is működő mezőgazdasági múzeum terve megjelent Fuad király 1930. januári évi trónbeszédében is. A megvalósítás alatt lévő mezőgazdasági múzeumról szólva a király kifejezte abbéli reményét, hogy az intézmény a mezőgazdaság javítására szolgáló hasznos centrum lesz, valamint gyakorlati iskola a fellahok számára; vö. Le Patrie, 11 janvier 1930. Az újságkivágás megtalálható Polnauer 1930. jan. 14-én Parchernek küldött kísérőlevelével. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/3. Egyiptomban különösen érthető ez az összefonódás, mivel egy 1931. februári gazdasági jelentés szerint akkor az országban egyetlen mezőgazdasági iskola volt, és azt is kevesen látogatták, vö. No. 57/1931. Vorlage des Jahresberichtes pro 1930, 1931. febr. 26. MOL K 90. 3. iratcsomó 1931/3. Érdemes megjegyezni, hogy a gazdasági múzeum létesítése körüli időkben Magyarországon is szó volt arról, hogy a múzeum és egy Budapesten létesítendő mezőgazdasági felsőoktatási intézmény kapcsolódna egymáshoz; vö. Jeszenszky Pál: Gazdasági Múzeum. In: Köztelek 7. évf. 73. szám 1897. szept. 11. 1257–1259.

¹⁸ A miniszter felhívásában hangsúlyozza, hogy Egyiptom gazdasági és társadalmi életének alapja és forrása a mezőgazdaság. Nem csak azért kéri a tárgyak felajánlását a múzeum számára, hogy az ország legjobb agrártermékeinek legyen egy állandó kiállítása, hanem hogy élő és folyamatosan ösztönző példaként álljon a mezőgazdasággal foglalkozók

A hasonlóságok mellett alapvető különbségek is megfigyelhetők. Kairóban egy használaton kívüli, Kairó elővárosában, Gizában található, nem múzeumnak épült palotát Fuad elhunyt testvérének, Fatime hercegnének a palotáját alakítják át.¹⁹ A kairóihoz óriási kert is tartozik, „gyönyörű tropikus park”. A kezdeményező Magyarországon a gazdatársadalom és az OMGE, valamint a múzeumlétesítő törekvéseiket pártfogoló földművelésügyi miniszter, Egyiptomban pedig a király.

Paikert egyfelől kultúrmisszióknak tekintette egyiptomi megbízását,²⁰ másfelől a lehetséges kiviteli termékek (ló, szarvasmarha) promotálásának terve is felmerült benne.²¹ Országszerte hírértéke volt a magyar szakértelem ezen megbecsülésének,²² és a kairói múzeum építésének a híre gyorsan elterjedt külföldön,²³ illetve több ízben jelent meg cikk egyiptomi lapokban a budapesti múzeumról.²⁴ A hazatérését követő években ifjabb Paikert Alajos számos összejövetelen tartott előadást az egyiptomi munkájáról és Egyiptomról.

A KÉZIRATOKRÓL

A továbbiakban Paikert három önéletrajzi írásának Egyiptomra vonatkozó részeit közöljük, keletkezésük időrendjében. A három írásban vannak eltérések, illetve vannak olyan szövegek is, amelyek csak egy-egy variánsban jelennek meg. Az eseményektől távolodva egyes részletek erősödnek, mások halványulnak. Néhány kevésbé fontosnak tűnő részlet viszont meglepően terjengős. Mindhárom írásra jellemző a sok ismétlés, visszatérés. Egy-egy kéziratban belül is – különösen a harmadiknál – látszik, hogy sok, különböző időben keletkezett, egymást részben átfedő jegyzetből, fogalmazványból állt össze. A kézírás nehezen olvasható, néha szinte vonallá szűkül. A kéziratokban az ékezetek olykor elcsúsznak, sok az áthúzás, a beszúrás.

számára, hogy a növénytermesztés és állattartás fejlődjön, ismereteik bővüljenek és társadalmi helyzetük színvonala emelkedjen. Hafez Hasszan földművelésügyi miniszternek a tárgyban az egyiptomi nemzethez szóló felhívásának szövegét ld.: Appel du Ministre de l'Agriculture à la Nation Egyptienne, MOL K 90. 3. iratsomag 1931/3. A magyar felhívás többek között azt hangsúlyozva buzdította a gazdaközöniséget a tárgyak felajánlására és ajándékozására, hogy „az a múzeum a legteljesebb, melyet a közönség szeretetébe fogad és szorgalmasan gyarapít.” Balás Árpád: M. kir. mezőgazdasági múzeum. In: Köztelek 7. évf. 103–104. sz. 1806–1814, 1807–1809.

¹⁹ Fatima Ismail hercegnő (1853–1920) az akkor még herceg Fuad által alapított kairói egyetem legnagyobb adományozója volt, pénzt és igen drága ékszereit is felajánlotta az egyik egyetemi campus számára. A hercegnőt Umm Al-Muhsininnek, a jótékonykodás anyjának is nevezték. Palotája méltón szolgálta a kultúra, a múzeum céljait. <http://www.ncwegypt.com/index.php/en/information/womenengfig/409-fatmaeng> [Megtekintve: 2013. február.22.] Érdekes, hogy Kairóban ekkor már működött Egyiptom korabeli legfontosabb exportcikkének múzeuma, a gyapotmúzeum, de nem azt alakították át mezőgazdasági múzeummá, hanem új intézményt létesítettek.

²⁰ Palóczy Edgár: Magyar kultúrmunka Egyiptomban. In: Budapesti Napló, 1932. nov. 4., illetve Magyar szakember utmutatása szerint épül Kairó Mezőgazdasági Múzeuma. In: Nemzeti Újság, 1931. szept. 20. 8.

²¹ Vö. Fejér megyei napló, 1932. nov. 27. Egyelőre nem került elő olyan irat, amely Paikert közbejöttével létrejött kapcsolatról ad hírt. Ellenben több levéltári forrás is tanúsítja, hogy a földrajzi távolság ellenére is folyamatos kapcsolat állt fenn a két ország között. A kereskedelmi kapcsolatok fejlődőnek, de szerénynek mondhatók: 1928-ban 72.527, 1929-ben 144.836, 1930-ban 390.306 angol font értékben vitték magyar terméket Egyiptomba, 1928-ban 44.169, 1929-ben 236.294, 1930-ban viszont csak 40.224 angol font értékben érkezett egyiptomi export Magyarországra. Vö. No. 293/1931. Rapport général pour l'année 1930., 20. MOL K 90. 3. iratsomó 1931/3.

²² Vö. Egyiptom királya magyar szakemberekkel elkészítteti Kairóban a városligeti Mezőgazdasági Múzeum mását. In: Magyarorság, 1930. június 3. 9.

²³ Ezt bizonyítja, hogy az Enciclopedia italiana di scienze 1932-ben megjelent 16. kötete a Fuad szócikkben már a király legújabb alkotásai között megemlíti a mezőgazdasági múzeumot is. Lásd Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti 1932-1941. Milano 1932, vol. 16. 135.

²⁴ Például: a La Patrie 1930. február 25-i száma; illetve a La Cloche 1930. ápr. 12-i számában: Maurice Betito: Les oeuvres utiles. Le Musée Royal d'Agriculture de Budapest (a cikkben tévesen M. Alfred Paikert jelenik meg a képaláírásban). MOL K 90. 2. iratsomó 1930/7., továbbá a La Cloche 1931. nov. 18-i számában Maurice Betito: Entretien avec M. Alajos de Paikert, MOL K 90. 3. iratsomó 1931/5.

Az áthúzások egy része olvashatatlan, az olvashatókból azokat közöljük, amelyek a szöveghez további adalékkal szolgálnak. A forrásközlésben ahol változott a helyesírás, illetve a Paikert által nem egységesen használt kifejezéseket (például Egyiptom, muzeum, minister földművelési – földművelési stb.) a mai helyesírás szerint, illetve egységes írásmóddal közöljük. A mai nyelvben már nem használt, archaikus kifejezéseket eredeti írásmódjukkal tartottuk meg.

Van néhány téma, ami mindhárom önéletrajzban megjelenik, mint például az egyiptomi idegengyűlölet. Már Paikert 1930 őszén írt levelében megtaláljuk a nyomait az idegenek által készített tervek és érdekem „eltulajdonításának” egyiptomi részről, de ekkor még így ír: „Tudom, hogy velem kivételt tesznek, de a tendenciát állandóan éreztem én is.”²⁵ Önéletrajzaiban azonban egyiptomi munkatársai kapcsán hosszasan ír az idegenek „kijátszásáról”, a külföldi szakértők sorsáról. Paikert után a szintén magyar Nagy Iván került a múzeum élére, és ő gond nélkül kitöltötte a szerződési idejét. A Paikert által jelzett, rá irányuló idegengyűlöletet tehát árnyaltan kell kezelni. Létezett xenophóbia.²⁶ Ennek gyökereit és jellegzetességeit kitűnően összefoglalja Parcher Félix Walko Lajos külügyminiszter számára készített jelentésében. Parcher azt írja, hogy az angol koloniális politika következtében a lakosság az angolok által kiképzett helyi hivatalnokokkal találkozott, így jó ideig nem is érzékelte a megszálló hatalmat. A szudáni-egyiptomi helyzet 1899. évi angol „rendezésétől”, illetve 1900-as évek elejétől kezdődött az angol-ellenesség, és „xenophobmozgalmak” bontakoztak ki, majd az első világháború adta meg „az utolsó lökést [...] az egyiptomi nacionalizmus kirobbanásának”, amikor Anglia 1914-ben deklarálta az Egyiptom fölötti protektorátust és II. Hilmi khedivét detronizálta.²⁷ Nyugat elutasítását és a pán-islam világgal való kapcsolat szorosabbra fűzését az ébredő egyiptomi nacionalista mozgalmak mellett katalizálta az a körülmény is, hogy a 19. század közepén megkezdődött a modernizáció, illetve egyre több Európában tanult személy tért haza és kért szerepet az ország alakításában.²⁸ Ugyanakkor az is tény, hogy Parcher a lakosság 90%-át még az 1930-as évek elején is analfabétaként jellemzi,²⁹ és egy szigorúan bizalmas politikai jelentésében azt írja, hogy az egyiptomi intelligencia 80%-a az ottani francia iskolában tanult, sokan Franciaországban tanultak, így franciabarátnak írja le a következő generációt. Az egyiptomi nacionalizmus gyengéire és aránytalanságaira is rámutat: brit uralom alól felszabadult országnak politikai és adminisztratív tapasztalata nincs, a 16 milliós lakosságból 3–4 millióra teszi az „intelligencia” számát, európai tőke és hitel nélkül elképzelhe-

²⁵ Paikert 1930. okt. 14– nov. 16. keltezésű, Parchernek Bernbe küldött levele. Vö. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

²⁶ Érdekes, hogy egyfajta idegengyűlöletet a sivatagi expedíció alkalmával alapvetően az egyiptomi nomádokkal kapcsolatba kerülő Almásy László (1895–1951) Afrika-kutató is érzékelt. 1935-os líbiai expedíciójáról szóló leírása alapján úgy tűnik, az oázisokat lakó bennszülöttek fanatikus idegengyűlölése nemcsak megnehezítette, hanem több ízben lehetetlenné is tette az első sivatagkutatók munkáját. Ő ennek okát a 19. század közepén a líbiai oázisokban tért hódító szenuuszik eredetileg vallásos, később hatalmi befolyást gyakorló „szövetkezetére” vezeti vissza. Vö. Almásy László: *Levegőben... homokon...*, Budapest, 1937, 123.

²⁷ A témáról lásd részletesen: 3/p./E. Történelmi összefoglalás Nagyméltóságú dr. Walko Lajos m. kir. Külügyminiszter úrnak Budapestre, 1932. jan. 12. MOL K 90. 4. iratcsomó 1932/3.

²⁸ A modern Egyiptomról lásd Barbara Watterson, *The Egyptians*, Oxford-Cambridge 1997, 287. köv.

²⁹ Parcher Félix 1931. február 16-án kelt „bizalmas” besorolású átfogó jelentését az egyiptomi helyzetről Károlyi Gyula gróf külügyminiszter számára. Lásd: Az egyiptomi politikai és gazdasági helyzet, küzdelem a hatalomért, intézkedések a pénzügyi és gazdasági válság enyhítésére, MOL K 90. 3. iratcsomó 1931/3

³⁰ 1930. jan. 27. Parcher szigorúan bizalmas politikai jelentése a M. kir. Külügyminisztérium számára; lásd. MOL K 90. 1930/3.

tetlennek tartja a túlnépesedett ország boldogulását.³⁰ Egy másik jelentésében pedig arról ír, hogy az egyiptomi kormány a parasztok (fellahok) számára tanfolyamokat indít és a jó eredménnyel végzőket állami költségen Franciaországba akarja küldeni földművesiskolákba, az öntözéssel kapcsolatos fejlesztésekre angol-amerikai-svájci szakértőket hívtak az országba.³¹ Fuad király egyetemet, tudományos társaságokat, intézeteket alapított, illetve modern kritériumok szerint átszervezte az iskolai oktatást. A gazdasági, jogi, politikai, bölcsészettudományi és egyéb intézmények életre hívásakor nem habozott külföldi szakembereket hívni segítségül.³² Mivel Fuad kitűnő barátságot ápolt III. Viktor Emmanuel (1869–1947) királlyal, különösen jelentős volt az olasz szakemberek jelenléte az egyetemi oktatásban a kezdetekkor. Az ekkori lépések meghozták eredményeiket. Germanus Gyula az 1957–1958-ban megtett újabb közel-keleti útról szóló beszámolójában megjegyzi: „Ma már nem elfogult sejkek, hanem szakemberek vezetik Egyiptomot. Az írástudatlan paraszt földhöz jutott, és mindinkább terjeszkedő csatornák ontják a televény iszapot a földekre, megsokszorozva a terméshozamot. [...] A felláh (szántó-vető) már nem az állati sorban tengődő ember, hanem öntudatos termelő, aki hírlapot olvas, és a Koránon kívül szépirodalmi és szakkönyveket is tart a házában.”³³ Bár jelen voltak xenophób mozgalmak, összességében az egyiptomi társadalom nem mondható idegengyűlölőnek. Így az egyiptomi munkatársak Paikert iránt tanúsított viselkedésének páráját ritkítóan kedvezőtlen megítélése meglehetősen túlzónak tűnik.

Mindhárom önéletrajz említést tesz a barcelonai világkiállításról. Az 1929. május 20. és 1930. január 15. között zajló esemény magyar mezőgazdaságot bemutató kiállítási csoportjának tervezője és vezetője Paikert Alajos volt.³⁴

Mindegyik írás említést tesz arról, hogy Fuad két évtizeddel korábban járt a budapesti múzeumban, és már akkor megszületett benne a kairói mezőgazdasági múzeum terve. A *Magyarság* 1930. június 3-i számában azt írja a cikk szerzője, hogy „délelőttöket sétált a kitömött állatok, üvegszekrények, táblázatok közt [...] Búcsúzáskor közölte Paikert Alajossal, hogy mennyire szeretne ő egy hasonló intézményt látni Egyiptomban.” Paikert önéletrajzai nem említik, hogy többször visszament volna a király, és kevésbé is tűnik életszerűnek a többszöri visszatérés. Ami bizonyos: Fuad aláírása megtalálható a múzeum vendégkönyvében.

Az első és az utolsó önéletrajzi rész megemlíti, hogy Paikert korára való tekintettel vonakodik elvállalni a megbízást és lehetséges jelöltet keresgél. Egyelőre sem naplójából, sem önéletrajzaiból, sem egyéb írásaiból nem került elő, kik voltak a „jelöltjei” a munkára.

³¹ 304/Pol. 1929. Jelentés a politikai helyzetről, 1929. január 18. MOL K 90. 1. iratsomó 1929.

³² Bővebben lásd erről Fu'ad I. címszó. In: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* 1932–1941. vol. 16. Milano 1932, 134–135.

³³ Germanus Gyula: *A kelet fényei felé*, Budapest 1970, 31.

³⁴ Vö. *Nemzeti Újság* 1929. júl. 21. A magyar kiállítás katalógusát lásd: *Catálogo de la sección de Hungría. Exposición Internacional de Barcelona*. [s.l.] 1929, illetve a magyar kiállítás mezőgazdasági részlegéről: *Exposición de agricultura de Hungría. Exposición Internacional de Barcelona, Barcelona 1929. A MMgM MD. Tört. Irattár gyűjteményben 1574–1577. leltári számok alatt a Barcelonai Nemzetközi Kiállítás Mezőgazdasági Csoport Irodájának iratai jelentős számban megtalálhatók a Mezőgazdasági Múzeumban.*

AZ EREDETI FORRÁSOK

I.

Életem és működésem³⁵

Az időrendben az első önéletrajz kézzel írt VIII. fejezete szól Egyiptomról. Amint az magából a kézirat egyiptomi részéből is kiderül, Paikert 1936-ban vetette papírra ezt a visszaemlékezést. Ceruzával rájegyezte a címdoldalra, hogy az írás a család számára készült, de az első belső oldalon ez áll: „E munkámat családomnak, nemzetemnek és az egész emberiségnek ajánlom, mert ezeknek szenteltem egész életemet és működésemet. P. A.”

Az első és a harmadik önéletrajzból jól látható, hogy az ellene dolgozó külképviselet eszméje az idő múlásával teljesen hatalmába kerítette Paikertet.³⁶ Kairóban Moussa Green (Green Moses), Alexandriában Polnauer (Páthy) László volt a tiszteletbeli konzul, a nagyköveti teendőket Parcher Félix látta el Paikert kintléte idején.³⁷ A tiszteletbeli konzulokról a véleménye az idő haladtával egyre rosszabb lett, végül egyenesen őket okolta azért, hogy nem térhetett vissza Egyiptomba. Ez igen jelentős váltás ahhoz képest, amilyenek a korai leveleiben feltűnnek. Moussa Green kairói konzult és családját barátságos, kedves, derék, szeretetreméltó emberként írja le az első tájékoztató útja idején és utána is Parchernek.³⁸ Ez a kép átalakul. Konkrétan azonban nem nevezi meg Paikert, hogy milyen tényleges cselekményekkel tettek ellene, Paikert kintléte alatti, ellene „dolgozó” irat egyelőre nem került elő. Jelenleg egyetlen iratról tudunk, ami a Paikert által felhozott „vád”-hoz kapcsolódik, ez azonban már a hazatérése utáni. Az említett dokumentum szerint az alexandriai konzul, Polnauer 1932 novemberében arról tájékoztatja Parchert, hogy a kairói magyar kolóniában az intrikák tovább nőnek, a közhangulat kellemetlen, már-már elviselhetetlen és a legkevésbé sincs egyetértés. A kolónia több pártra szakadt, akik egymás ellen acsarkodnak. Említést tesz a Paikertről elterjedt híresztelésről, mely

³⁵ Az életrajz az „Életrajzom 1940” címet viselő dossziében található (MMgM. Személyi Emlékanyag Gyűjtemény, SZE 2012.20.1. lelt. sz.).

³⁶ A Magyarország és Egyiptom közötti diplomáciai kapcsolat felvétele 1928. február 10-én történt meg (az arab országok közül elsőként). Az országba akkreditált Magyar Királyi Követség székhelye azonban 1939-ig nem Egyiptomban volt. 1928 februárja és 1931 decembere között Bern, majd Budapest, 1937 őszétől pedig Athén; vö. Sáringer J., Adattár a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1920–1944. Budapest, 2004., 60. A nagy távolság miatt nem állt rendelkezésre minden évben elegendő anyagi forrás, hogy Bernből Egyiptomba utazzon a követ (lásd például a Magyar Külügyminisztérium ezzel kapcsolatos levelét Parchernek: 9573/1/1931. MOL K 90. 2. iratcsomó 1931/1.) Paikert a harmadik önéletrajzában epésen utal arra, hogy Kairótól meglehetősen távoli nagykövetség látja el Egyiptomot. Első ránézésre talán különös, de tény, a két tiszteletbeli konzul közül az alexandriai németül, a kairói franciául tudott csak, így talán nyelvi okok indokolták a választott megoldást. 1920–1944 között egyébként tényleges egy sem, és tiszteletbeli magyar konzulátus is összesen csak hat volt Afrikában: Algír, Tripolisz, Benghazi, Johannesburg, Alexandria és Kairó városokban; vö. Sáringer, Adattár... I.m. 189. Az első világháború utáni Magyarország külképviseleteinek diplomataikkal való feltöltése nem ment könnyen és gyorsan. A magyar egyetemeken és főiskolákon a nemzetközi ismeretek oktatása a 19. században nem zajlott. (Horváth Jenő: Magyar diplomácia, magyar diplomaták, Budapest 1941, 422.) A diplomataképzés megszervezéséről (amelyben egyébként Paikert maga is részt vett: a Magyar Külügyi Társaság diplomáciai jellegű képzésén diplomáciai földrajzot oktatott) és a felmerült problémákról ld. Szerepi Sándor, A „Magyar Külpolitika” című folyóirat szemlélete 1920–1929 között, Doktori (PhD értekezés), Debreceni Egyetem BTK 2011, 42–47.

³⁷ Nem vitatva Paikert helyszínen észlelt benyomásait, némileg árnyalja a képet többek között pl. Parchernek a Külügyminisztériumba intézett jelentése (MOL K 90. 1. csomó 1929.), illetve Khun-Héderváry levele Bernbe Parchernek (3178/1 1928. május 11-én kelt levél MOL K 90. 1. csomó 1930/1), amelyekből kiderül, a két tiszteletbeli konzulátus között az alá- és fölrendeltség kérdésében, illetve az illetékességi területek kapcsán voltak súrlódások. 1930-ban a két konzulátus joghatósági területe rendezésre került, lásd Külügyi Közlöny 1930. márc. 25. 10. évf. 4. szám, 14.

³⁸ Paikert 1930. márc. 26-án Kairóból írt levele Parchernek. Vö. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7., illetve Paikert 1930. okt. 14.–nov. 16. keltezésű Parchernek Bernbe küldött levele. Vö. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

szerint Paikert a kairói magyar zsidók áldozata, és egyesek azt állítják, Moussa Green, és Polnauer az oka Paikert visszahívásának.³⁹ A levélhez kapcsolódó magyar nyelvű, „bizalmas” jelzésű kézzel írt összefoglalás további információkat is tartalmaz, amely szerint „a kairói magyar kolóniában uralkodó káros és szomorú helyzet Paikert Alajos ottani működésére vezethető vissza”, amely a jegyzet alapján Fuad király előtt sem titok többé.⁴⁰

A „recompensatio”, vagyis a fizetés mértéke ebben az önéletrajzában visszatérő módon foglalkoztatja. Paikert az akkor a kairói gyapotmúzeum élén álló Pattantyús Bélát is megkérdezte, aki „túl magasnak tartotta” Paikert fizetési igényeit,⁴¹ igaz, a Földtani Intézet és Múzeum igazgatója, Böckh Hugó (1874–1931) épp ellenkezőleg, túl alacsonynak ítélte.⁴² Paikert ugyanakkor megfogalmazza, hogy fizetését a nagy kairói múzeumok igazgatóinak fizetéséhez mérte,⁴³ az új múzeum megtervezéséért és megszervezéséért pedig külön tiszteletdíjat kért. „Az egész olyan mint egy tervező építész a tervéért kap külön tiszteletdíjat és külön ha egyúttal ezt a tervet mint vezető építész végrehajtja. Én tehát nézetem szerint, [...] túlsokat [...] nem igényeltem.”⁴⁴ Felmerülhet a kérdés, hogy – legalább részben – nem-e a Paikert által kért fizetés összege is okozta a tárgyalások elhúzódását. Az egyiptomi földművelésügyi minisztérium már 1929 decemberében jelezte Parcheren keresztül a magyar fél felé, hogy a Paikert által megjelölt összeget túl magasnak találják és az Egyiptomban akkor érvényben lévő vonatkozó szabályok sem teszik lehetővé annak megadását. Mindenesetre nyitottnak mutatkoztak arra, hogy Paikert tájékozódó útja során erről további egyeztetéseket folytassanak a megoldás megtalálása érdekében.⁴⁵ A végül 1931. január 15-i keltezéssel aláírt szerződés 1931. január 7-től 1934. január 6-ig terjedő időszakra szól. Eszerint az egyiptomi kormány megadta az első fizetési osztályú A-besorolást Paikertnek. A lehetséges évi 1200–1600 közti egyiptomi fontos keretértékből 1400 fontot kapott (Az 1400 egyiptomi font akkor 40.131 pengő

³⁹ Ungarische Kolonie in Cairo Nr. 858/1932. 1932. nov. 26. MOL K 90. 4. iratcsomó 1932/6.

⁴⁰ 692/k/1932. Uo. Az összefoglaló készítőjét nem ismerjük. Érdekes, hogy Paikert nevét nem helyesen írta le. – Említést érdemel ugyanakkor, hogy a Kairói Magyar Segélyegylet 1933-ban megszavazta a közgyűlésen, hogy köszönetét írásban kifejezte Paikertnek odaadó működéséért a segélyegyletben; lásd 1933. ápr. 10-i keltezésű Kivonat a közgyűlésről, illetve ugyanezzel a dátummal a Paikertnek írt levélmásolata, MOL K 90. 4. iratcsomó 1933/6t.

⁴¹ Pattantyús Ábrahám Béla (1885–1969) korábban a budapesti mezőgazdasági múzeumban dolgozott és Paikert ajánlotta a kairói pozíciójába. 1927-től az egyiptomi Királyi Mezőgazdasági Társaság kairói gyapotmúzeumának volt az igazgatója. Pattantyús Paikert fizetésiigényével kapcsolatos hozzáállásában Paikert felveti, hogy némi irigység és féltékenység is lehet, majd ő maga elveti ennek lehetőségét; vö. Paikert 1930. febr. 17-i levele Parchernek, MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. (Pattantyús véleményében szerepet játszhatott a saját helyzete: egy 1929. évi, a kairói magyarok felsorolását tartalmazó lista szerint Pattantyús múzeumvezetői fizetése évi 8-900 font volt, vö. Polnauer Moussa Greenhez címzett levele, Nr. 292/1929. Liste des Hongrois établis au Caire, MOL K 90. 4. iratcsomó 1932/6.) Ugyanakkor ismert Pattantyús Béla 1929. március 4-én (tehát még a két egyiptomi küldött budapesti utazása előtt kelt) levele, amelyet a földművelésügyi miniszternek írt. Ebben a levélben jelzi, hogy a közelmúltban az egyiptomi mezőgazdasági múzeum „sondiorzáskép” megkérdezte őt, vállalná-e egy létesítendő kertészeti és kertgazdasági múzeum tervezését, szervezését és irányítását. A jelzése bizalmasként történő kezelését kérve a minisztertől, jelzi, szívesen rendelkezésre áll, és akár mint szakértő, akár mint szervező részt venne a munkában, amely „személyi tekintetben is rendkívül nagyot lendítene igen sok nehézséggel küzdő helyzetén.” Ld. Pattantyús 1929. márc. 14. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. Ebből érthető, hogy Pattantyús is szívesen vállalta volna a feladatot.

⁴² Paikert 1930. febr. 7-i levele Parchernek; vö. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

⁴³ Illetve másutt a „magas feltételek” szabását azzal indokolja, hogy azzal is az ország és a maga presztízst akarja védeni; vö. Paikert 1930. febr. 7-i Parchernek írt levele MOL K 90. 1930/7. Ekkoriban Kairóban működött az Arab művészet múzeuma (1881), a Kopt múzeum (1908), az Egyiptomi múzeum (1900), a Geológiai múzeum (1901); vö. Encyclopedia Britannica, vol. 15. Chicago-London-Toronto 1960, 995.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ M. Green levele 1929. dec. 26. Parchernek Bernbe (benne Simaika egyiptomi földművelésügyi miniszterrel dec. 22-én folytatott megbeszélés összefoglalója és a miniszter 1929. dec. 25-i feljegyzésének a szövege) MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. – Paikert is megírta magánlevélben Parchernek ezt az információt; lásd Paikert 1930. február 7-i levele Parchernek; vö. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

volt),⁴⁶ ami tovább növekedhetett bizonyos idő elteltével. Továbbá a múzeumépület első emeletét Paikert és felesége megkapta lakásul (az egyiptomi kormány költségére), évi két és fél havi fizetett szabadságot és két személy részére az útiköltség térítést Budapestről Kairóba.⁴⁷

Az első és a harmadik önéletrajzban sokszor jelenik meg a „semmből” megteremtett kairói múzeum képe. Az első életrajzban a budapesti, a harmadikban a kairói intézményről beszél a „magam múzeuma”-ként. Az első önéletrajzban kétszer hangzik el, hogy a budapesti múzeum főleg Paikert műve. Paikert egyszer Mayer miniszter, egyszer pedig Fuad szájába adja ezt az állítást. Ennek kapcsán érdemes utalni egy sajátos előzményre. A Budapesti Hírlap 1908. április 8-i számában igen érdekes és szokatlan közlemény található. Maga Paikert Alajos kérte, hogy jelentessék meg sorait, amelyekkel tisztázni óhajt bizonyos „félreértéseket”, azt tudniillik, hogy a budapesti múzeum az ő műve lenne. Többek között a múzeum berendezéséért járó dicséretet is elhárítja, szükségesnek tartva kijelenteni, hogy a múzeumnak nem igazgatója, csak őre, illetve a berendezés dicsősége elsősorban Saárossy-Kapeller Ferencet, az akkori igazgatót és a kialakításban részt vevő számos szakembert illeti meg.⁴⁸

ÉLETEM ÉS MŰKÖDÉSEM

1929-ben Barcelonában az ottani világkiállítás magyar pavilonja mezőgazdasági osztályát rendeztem be, amikor Budapestről sürgőnyt kaptam, jöjjen haza, mert ott az egyiptomi kormány kiküldöttei Fuad király megbízásából magyar szakértőt kérnek a magyar kormánytól, aki Kairóban megszervezné és berendezné az új mezőgazdasági múzeumot, budapesti múzeumunk mintájára.

Hosszabb gondolkodás után mégis hazautaztam azért, hogy ha nem is fogadom el a kínáló megbízást, mégis segítségére legyek kormányomnak e reánk magyarokra ily kitüntető actióban.

Budapesten megérkezve arról értesültem a földművelésügyi minisztériumban – akkor már négy éve igazgatója is voltam az általam megszervezett budapesti mezőgazdasági Múzeumnak –,⁴⁹ hogy I. Fuad Egyiptom királya illetve kormánya tényleg magyar szakférfit kért a magyar kormánytól, aki a budapesti „világhírű” múzeum mintájára Kairóban hasonló mezőgazdasági Múzeumot megszervezne és berendezne. Fuad király ugyanis, a világháború előtt azt hiszem 1908-ban akkor még mint egyiptomi herceg, európai tanulmány útjában Budapestre is ellátogatott és akkor megtekintette budapesti mezőgazdasági múzeumunkat is. Akkor még múzeumi őr voltam, de ilyenkor amikor kiváló személyiségek érkeztek, rendesen nekem jutott a feladat a múzeumot, annak egészét, célját, hivatását stb. nemcsak bemutatni, hanem kellően meg is magyarázni. Ez alkalommal is magam vezettem az akkori Fuad herceget, aki a látottaktól és hallottaktól annyira el volt ragadtatva, hogy többször mondotta nekem: „Bárcsak ily nagyszerű és hasznos múzeuma volna Egyiptomnak!”

⁴⁶ A budapesti 1929. január 31-i jegyzés adatait lásd Budapesti Közlöny 1929. II/1. 27. szám.

⁴⁷ 1930. szept. 16. No. 125.1/17 (58/R). MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7., illetve a szerződést lásd MMgM MD 1337. lelt. szám.

⁴⁸ Budapesti Hírlap 1908. ápr. 8. 9.

Akkor azt kedves udvariasságnak vettem, mert a legtöbb látogató tényleg el volt ragadtatva a mi szép, értékes és tanulságos múzeumunktól amelybe magam is egész lelkemet, izlésemet és tudásomat befektettem. De úgy látszik Fuad herceg folyton gondolt múzeumunkra és amikor a világháború után váratlanul Egyiptom királya lett és arra alkalma nyílt, hogy országának és népének maradandó, szép és hasznos intézményt létesíthessen, megvalósította régi vágyát és az ő főleg agrikol népének tényleg oly mezőgazdasági Múzeumot kívánt emelni, amilyen a neki annyira tetszett budapesti múzeum. Így 1929-ben elküldötte Budapestre az akkori földművelésügyi Minisztérium államtitkárát Galal Fahimot, aki azután egy kisebb tisztviselő, Abdul kíséretében tárgyalt a földművelési minisztériummal és többször meglátogatta budapesti múzeumunkat is. Ott készséggel rendelkezésére bocsátották a múzeum részleteit, illusztrált angol nyelvű leírását,⁴⁹ valamint a szükséges adatokat. A két egyiptomi tisztviselő az átadott adatokkal azután hazautazott, előzőleg átadván hivatalosan is a magyar földművelési miniszternek Mayer Jánosnak⁵¹ és államtitkárának Mayer Károlynak⁵² Fuad király és kormánya azon kifejezett kérését, hogy a miniszter válassza ki a [tegerdemesebbet arra, hogy] legkiválóbb magyar szakférfit arra, hogy Kairóban az egyiptomi kormány részére a budapestihez hasonló szép és hasznos mezőgazdasági múzeumot létesítsen, illetve annak szervezési és berendezési munkálatait vezesse.

Hazaérkezve Mayer miniszter közölte velem Fuad király óháját és arra kért vállalam el a megtisztelő és a magyar nemzetre is annyira fontos és jelentős [missiót] megbizatást, ha pedig azt, amit nagyon sajnálna, nem fogadnám el, nevezem meg azt a személyiséget, aki e nagy és szép feladat megoldására [tegalakalmasabb] legméltóbb.

Hálásan megköszöntem Mayer János miniszternek, akit most is nagyra becsülök mert kigazda létére kiváló szakavatottsággal, hozzáértéssel, de egyben rendkívüli tisztességgel, éleslátással és energiával vezette minisztériumát – hogy e fontos megbízásnál reám gondolt, azonban már magasabb korban lévén⁵³ ezt a feladatot és positiót a fiatalabb generáció egyik arra való tagjának engedtem át kijelentve, hogy készséggel támogatom az illetőt minden tudásommal és tanácsommal.

Mayer miniszter megismételve arra kért fogadjam el magam e missiót, hisz a budapesti mezőgazdasági múzeum főleg az én művem, ő engem tart legméltóbbnak

⁴⁹ Paikert kinevezési irata (MMgM MD. Tört. Irattár 331/1923. nov. 30. ikt. sz.) szerint 1923. november 29-én nevezték ki, így a szövegben szereplő 4 év pontatlan, az 1929 februárjától előkészített spanyolországi kiállítás 1929. május 20-án nyílt, tehát pontosabban már több mint öt éve volt igazgató.

⁵⁰ Guide to the royal Hungarian agricultural museum Bp. 1914. 72. A kiállításvezető minden kiállításról egy rövid leírást, továbbá térképet, fotókat, épületrajzot tartalmaz.

⁵¹ Mayer János (1871–1955) a Heves megyei kápolnai választókerület országgyűlési képviselőjeként lépett be a politika világába az első világháború idején. A földművelésügyi minisztérium politikai államtitkára, később közéleti, majd földművelésügyi miniszter (1924–1931), kigazdapárti politikus volt. Számos intézkedés fűződik a nevéhez, mint például a mezőgazdasági hitel, a mezőgazdasági munkások ingyenes jogvédelme, a mezőgazdasági szakoktatás reformja, az állattenyésztés színvonalának visszaemlése a háború előtti színvonalra stb.; vö. Mayer János címszó. In: Magyar politikai lexikon – Magyar politikusok 1914–1929., (szerk.) T. Boros L., Budapest 1929, 279–281.

⁵² Mayer Károly, wallersteinai (1879. június 4. – ?), a budapesti egyetemen szerezte meg a jog- és államtudományok doktora címet. 1901-ben a földművelésügyi minisztériumban kezdte meg állami szolgálatát. 1926-ban nevezték ki államtitkárnak, emellett az Országos Gazdasági Munkáspénztár kormánybiztosa is volt. Számos gazdasági vonatkozású törvényjavaslat és végrehajtási utasítás előkészítésében vett részt; vö. Mayer Károly, in Magyar politikai lexikon – Magyar politikusok 1914–1929., (szerk.) T. Boros L., Budapest 1929, 281.

⁵³ Paikert Alajos 1866-ban született, 1929-ben, amikor a megkeresés érte, 63 éves volt. Érdekes, hogy Fuad király 1868-ban született, közel egykorúak voltak, de mennyire más élethelyzetben voltak: Paikertnek három év hiányzott a nyugdíjig, a naplójából tudjuk, várta, hogy a lánya unokákkal ajándékozza meg, Fuadnak 1930-ban gyermeke született.

és legalkalmasabbnak e szép feladatra, de ha azt nem fogadom el, válasszam ki az erre legmegfelelőbbet.

Azonnal hozzáfogtam ahhoz, kit lehetne e nagy és fontos munkával megbízni, olyant, aki valóban ért e nem mindennapi, nagyon sok muzeális tudást, tapasztalatokat, ízlést, világismeretet, nyelvtudást stb. követelő munkához, és akiben egyben garantiát látunk arra nézve, hogy azt nemcsak a legkitűnőbbben el is végezze, de a magyar nemzetnek is e nagy munkával állandó dicsőséget és elismerést szerezzen. Lelkiismeretesen és gondosan átnézve az összes itt számba jöhető egyének képességeit, tudását, eddig elért eredményeit stb. sajnos a legnagyobb gondossággal részletesen meghányva az itt tekintetbe veendő speciális készségeket és kívánalmakat, nem találtam oly megfelelőt akiben a szükséges jó tulajdonságok mind kimunkálva együtt volnának.

Így hosszas keresés, tapogatózás és kombinálás után is, kénytelen voltam Mayer miniszternek jelenteni, hogy ily nagy és felelősségteljes feladatra valóban alkalmas szakférfit nem találtam. Mayer miniszter nagyon kedvesen azt mondotta nekem: ez természetes, azért kértelek Téged, vállald el magad.

Erre azután nagy tépelődés következett. Akkori két legjobb, legmagasabbra tartott barátom, Apponyi Albert gróf⁵⁴ és Dégen Árpád dr.,⁵⁵ mindkettő egyén kívül a keletet is ismerő férfit, a leghatározottabban lebeszélte erről, mondván ne fogadjam el az ajánlatot, egyrészt mert a kilátásba helyezett recompensatio⁵⁶ nincs arányban a feladat nehézségével és nagyságával, másrészt a kelet mentalitása nem nekem való, különösen nem az én koromban.

Oh mennyire, de mennyire igazuk volt nekik!

És én, mindig nem a magam, hanem az ország, nemzetem és az összesség érdekeit magam előtt tartó naiv idealista, hosszas tépelődés után azt mondtam magamnak: 'itt áldozatról van szó, tényleg erre alkalmas szakerőnk nincs más, csak Te magad azért dacára, hogy már koros vagy, dacára annak, hogy a recompensatio egész csekély, a veszély pedig, hogy életed vége felé egy esetleg hibádon kívül nem sikerült munkával tönkre teheted eddigi egész életeden át szerzett érdemeidet, - mégis neked kell azt vállalnod, mert valószínű, hogy sikerülni fog neked, mint erre predestinált legjobb szakférfinak és akkor nemcsak a magyar nemzetnek, nemcsak az egyiptomi nemzetnek, de az összességnek is örökös szolgálatot tettél.'

Végre mégis elhatároztam, meghozom ezt az áldozatot, még ha nem is sikerül jól. De bíztam tudásomban, tehetségemben, eddigi sikereimben, mert hisz alkalmas van most a külföldön mint magyar szakember, egy állandó, nagy tudományos intézményt létesíteni, amely nemcsak az ottani országnak lesz hasznára, de az egész világnak, mert még modernebb, még hasznosabb lesz mint a magam budapesti múzeuma és folytonos dicsőségére lesz nemzetemnek.

⁵⁴ Apponyi Albert, nagyapponyi, gróf (1846–1933) politikus, országgyűlési képviselő, vallás és közoktatási miniszter. A politikától történő visszavonulását követően különböző nemzetközi fórumokon képviselte az országot. A Magyar Külügyi Társaságban Paikerttel együtt tevékenykedett. Többször járt Egyiptomban. Paikert őt tartotta egyik legjobb barátjának.

⁵⁵ Dégen Árpád (1866–1934) orvos, botanikus, kísérletügyi főigazgató, egyetemi tanár Pozsonyban végezte a gimnáziumot. 1896-tól haláláig a budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás (később Intézet) vezetője. 1890-ben járt Törökországban, de főleg Európában botanizált, kiemelten a Balkánon. Dégen a budapesti múzeum 1907-es megnyitása előtti munkálatokban is részt vett, közreműködött a különböző kiállítási osztályok szakmai kidolgozásában; vö. Dr. Matolcsi János: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum működésének 75 éve, Budapest 1971, 13.

⁵⁶ Recompensatio, latin kifejezés, jelentése: viszonzás, kiegyenlítés. Itt fizetség értelemben szerepel.

Elhatározásomat közöltem Mayer miniszterrel és báró Prónay György államtitkárral,⁵⁷ akik ezt örömmel elfogadták. Azután sok hónapon át tartó tárgyalások folytak a minisztérium és közötttem, az egyiptomi és a magyar kormány között. Mert ha már elfogadom, nem akartam abban mint magánember tárgyalni az ottani kormánnyal, hanem csak saját kormányom útján.

Az egyiptomi kormány, mint minden szakértőjétől azt kívánta, hogy legyek ott az ottani földművelési minisztérium rendes tisztviselője, mint a létesítendő múzeum igazgatója, ami azt jelentette, hogy itt mondjak le magyar múzeumi igazgatói állásomról. Ezt nem akartam, mert tudtam, hogy a kelet nem biztos, ott egészen más mentalitás irányadó, azért azt ajánlottam, hogy hat hónapig a télen át, Kairóban szervezem meg az ottani múzeumot, hat hónapig pedig Budapesten vezetem az itteni múzeumot. Így állandó kontaktusban vagyok mindkét múzeummal, az egyik segítheti a másikat, a klímát is jobban bírom és ha bármi történik is, nem veszítem el állásomat itt, mert még három évem hiányzott itt a teljes nyugdíjhoz.

Sajnos az egyiptomi kormány ezt elvi okokból nem fogadta el, pedig sokkal jobban járt volna mindkét kormány és magam is, erkölcsileg és anyagilag is.

Hogy azonban komoly készségemet megmutassam úgy Fuad királynak mint a magyar és az egyiptomi kormánynak, egyben meggyőződjem milyenek ott tényleg a viszonyok, lehetséges-e ott Egyiptomban az akkori körülmények között egyáltalában egy ilyen elismert, nagy és állandó tudományos intézményt létesíteni, felajánlottam: lemegyek Kairóba, körülnézek és a helyszínén meglátom lehet-e, és miképpen a kívánt múzeumot megcsinálni.

Ezt elfogadták és én feleségemmel együtt lementem Egyiptomba. Ez volt 19__⁵⁸

Kairóban megérkezve nyomban jelentkeztem audienciára Fuad király ő Felségénél, akitől csak jót hallottam és akit már személyesen ismerni szerencsém volt.

Fuad király engem azonnal a legszívélyesebben, valóban mint egy régi, nagyra becsült ismerőst és tanácsosát fogadott, őszinte örömeinek adva kifejezést, hogy éppen én vállalkoztam e nagy feladatra, aki Budapesten azt amint ő magát kifejezte, „a világon egyedülálló, szép és hasznos múzeumot nekem megmutatta amelyről tudom hogy az főleg az ön műve”.

Rendkívül örültem, hogy egy ilyen felvilágosodott, világlátott és energikus uralkodóval együtt dolgozhatom neki és országának megvalósítani segíteni az ő annyira helyes óhaját, az Egyiptom egész mezőgazdaságának fejlődésére annyira fontos új intézményt.

Nyomban kimentem a helyszínére és ott azt láttam, hogy az a terület és az az épület, amit Fuad király és kormánya az új múzeumnak szánt, teljesen megfelel, sőt a jövőre is nagy és kedvező lehetőségeket nyújt.

A hely tudniillik Gizában, a Nílus bal partján, körül a legnagyobb piramisokkal volt kijelölve egy régi, már egészen romlásnak indult nagy palota és egész terjedel-

⁵⁷ Prónay György, tótrónai és blatniczai, báró (1887–1968) a jogi és műszaki tanulmányok, illetve gazdasági gyakorlatok után külföldi tanulmányútjáról hazatérve nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő volt, a felsőház tagja. A közéletmezési minisztériumban, ezután a miniszterelnökségen dolgozott, majd 1928 és 1931 között a földművelésügyi minisztérium politikai államtitkára és a Külforgalmi Bizottság elnöke volt. Különösen sokat fáradozott a gazdasági termékek exportjának elősegítése érdekében; vö. Prónay György báró dr. címszó. In: Magyar politikai lexikon – Magyar politikusok 1914–1929., (szerk.) T. Boros L., Budapest 1929, 343–344.

⁵⁸ A második két szám hiányzik a kéziratban. Más forrásokból tudjuk, hogy 1930 elején utazott.

mes, kőfallyal körülvett kerttel. Ezt még Ibrahim khedive,⁵⁹ Fuad király édes atyja építette egyik leányának, Fatime hercegnőnek, aki már régóta meghalt és akinek ez a palotája azóta lakatlan, óriási parkja pedig szinte teljesen gondozatlan volt.

Rögtön, amint a hely színén alaposan átnéztem úgy az épületet, mely félig romban fekiúdt és melynek belső beosztása, egy keleti fejedelemsnő igényeihez volt mérve, néhány nagy terem mellett rengeteg kisebb szoba és fürdőszoa labirintusból állott, közepén egy szabadégi udvarral, mely teli volt omladékkal – valamint egy óriási, ha jól emlékszem 40 holdnyi nagy és teljesen elvadult parkkal, melyet téglafal vett körül, - otthon leültem és terveket készítettem, írásban és rajzban Fuad király és kormánya részére, miképpen gondolom én a jelenlegi, omladozó régi palotának és parkjának átépítését és átalakítását egy modern, nagy múzeumná.

Ezeket az írásbeli és rajzbeli terveimet, melyek eredetiei ott vannak Kairóban részint a királyi levéltárban, főleg pedig az ottani földművelési minisztérium levéltárában, de másolatai és eredeti fogalmazványai itt vannak nálam is,⁶⁰ – azután kellő előterjesztés alakjában személyesen bemutattam és elmagyaráztam előszörre is Fuad királynak, aki azonnal rendkívül megörült és engem elhalmozott dicséréteivel.

Fuad király Őfelségénél mindig rendkívül jól éreztem magam, mert mindig tényleg egyedül, négyszem között beszélhattünk nyíltan és kedvesen, mint két jó barát! Fuad királynak a múzeum szíviúgye volt. Ő azt annak idején a világháború előtt Budapesten vezetésem mellett látta és alaposan tanulmányozta és hasonlóval akarta gazdagítani országát és népét.

Végtelenül sajnálom, hogy az okos, energikus és jóakarató uralkodó helyes és szép törekvését intrikus, önző és idegengyűlölő alantasai ennyire elrontották, hogy a múzeumot, melyet én [1933 év végén úgyszólván teljesen készen] nemcsak alaposan megszerveztem, de összes gyűjteményeivel, szekrényeivel, felirataival, laboratóriumaival, műhelyeivel, stúdióival,⁶¹ könyvtárával, irodáival [sőt még egy óriási mezőgazdasági kerttel is, ahol az összes egyiptomi és sok egyéb kultúrnövényt élve termelve mutattuk volna be – átadtam volna Őfelségének, aki az új, nagy, szép és világraszóló múzeumot teljesen in running order megnyithatta volna akkor] 1932 július ____án⁶² teljes működésben úgyszólván teljes készen hagytam el nyári szabadságomra, avval hogy két hónap múlva visszajövök befejezni az egészet 1933 év végéig, – azt csúnyán megakadályozták, úgy hogy a múzeumot, bár én állítottam oda magyar utódomat mint igazgatót, Nagy Ivánt,⁶³ aki sajnos egyáltalában nem követte példámat, – ma sincs befejezve és megnyitva (1936 augusztus) és maga Fuad király nem érthette meg

⁵⁹ Khedive: alkirály. A török hidiv, arab khidiwi, a perzsa khidiv („úr”, „uralkodó”) kifejezésből ered, amit Abdul Aziz oszmán szultán biztosított Egyiptom örökös pasájának, Izmailnak 1867-ben. A címet később Izmail utódai, Tawfiq és II. Abbas használta. 1914-ben, amikor Egyiptom brit protektorátussá vált, megszüntették a khedive címet, és a szultán címre, majd 1922-ben királyra cserélték. Vö. Dizionario Treccani <http://www.treccani.it/vocabolario/khedive/> [Megtekintve: 2014. december 30.]

⁶⁰ MMgM Személyi Emlékanyag Gyűjtemény SZE 2012.16.1.–20.1., illetve SZE 2012.21.1.–30.1. leltári szám alatti gyűjteményi anyag.

⁶¹ A tudományos munkatársak számára szolgáló dolgozószobák.

⁶² Valószínűleg Paikert utólag akarta beírni a napot, de végül üresen maradt a helye. Paikert naplójából tudjuk, hogy július 30-án indultak haza Kairóból, lásd OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3264/7. 1932. III. 28–1933. X. 27. kötet, 78.

⁶³ Nagy Iván Edgár (1877–1947) államtudományi és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. 1903-ban a Földművelésügyi Minisztériumban kezdte a pályáját. Sokáig a hírszolgálati osztály és a sajtóiroda vezetője volt, de az Egyesült Államokban is dolgozott kiküldetésben. Paikert Kairóba történt távozása után a budapesti múzeumvezetői székben követte, majd 1933-tól Kairóban megismétlődött ugyanez. 1936-ig maradt Kairóban, akkor lejárt a megbízása és hazajött. Mezőgazdasági szakírói tevékenysége során jelent meg – többek között a korabeli Egyiptom mezőgazdaságáról szóló munkája Bécsben Die Landwirtschaft im heutigen Ägypten címmel (1936). Tanított a Műszaki és

azt a nagy örömet, amit én feltétlenül megadtam volna neki, ha ott maradhattam volna, hogy ezt a valóban nagyszabású, kiváló új mezőgazdasági múzeumát személyesen és ünnepélyesen, mint az ő egyéni inicitiatumát⁶⁴ és mint kiváló, állandó, szép és hasznos tudományos és gyakorlati intézményét megnyissa és átadja, úgyszólván ajándékként országának és népének.

1930-ban, amikor ott Kairóban az első részletes terveket készítettem Fuad király és kormánya részére, még nem tudtam, hogy a mostani egyiptomi arab kormány, teljes ellentétben királyával, a külföldről hozatott szakértőket a legraffináltabb és unfairebb módon kihasználja és idő előtt hazatérésre kényszeríti, azért, hogy az alkotás és szervezés egész dicsőségét és következményeit önmagának eltulajdonítsa.

Sajnos teljesen védtelenül ki voltam szolgáltatva az ottani bennszülött intrikusoknak, mint egy ártatlan, védelem nélküli bárányka. Naiv lelkesedésemben és önzetlen önfeláldozásomban minden tudást kiadtam, senki nem figyelmeztetett az ottani perfid⁶⁵ eljárásokra, senki nem védett, legkevésbé, sajnos ottani külképviseletünk, sőt ellenkezőleg, épp az volt amely leginkább ellenem dolgozott.

Nem akarva saját országomnak és saját kormányomnak ártani, eddig hallgattam és eltűrnöm kellett, hogy saját minisztériumom ellenem fordult, mert el se hitte volna.

Eddig hallgattam és talán végig hallgatni fogok, de ez a méltatlan és igaztalan eljárás az arab egyiptomi kormány részéről, melyhez öntudatlanul itteni saját kormányom és sok tekintetben az itteni félrevezetett közvélemény is hozzájárult – szinte megőrlített engem, úgy hogy sokszor közel voltam az öngyilkossághoz.

Itt Magyarországon megszerveztem és berendeztem egy úttörő, legszebb mezőgazdasági múzeumot minden elismerés nélkül, Kairóban szintén a semmiből, szintén a legteljesebb önzetlenséggel és sikerrel megteremttem egy még nagyobb, még modernebb és tökéletesebb mezőgazdasági múzeumot és amikor az dacára az egészen hihetetlen intrikáknak és mesterséges akadályoknak majdnem készen áll és működik, akkor lelkiismeretlen keleti raffineriával hazaengednek engem Afrikából nyári szabadságomra, de közben hátam mögött lehetetlenné téve visszatérésemet, mindezt ottani külképviseletünk hatályos közreműködésével, – ez több volt, mint amennyit elbírhattam. Még most sem hevertem ki egészen ennek a lelki csapásnak rombolásait.

Amikor 1929-ben tárgyaltam az egyiptomi és a magyar kormánnyal, vállaltam-e és mily feltételek mellett ezt a fontos és szép missziót és amikor 1930-ban első tájékoztató utamra leutaztam Afrikába, abban a teljes hitben voltam, hogy Egyiptom királya kívánja lejövetelemet, hogy én aki megszerveztem a budapesti mezőgazdasági múzeumot, saját terveim szerint oly sikerrel hogy az világhírűvé lett, [mintája volt ily múzeumok] egy hasonló szép és hasznos múzeumot szervezzek neki és kormányának Kairóban. Abban a teljes hitben voltam hogy ebben nemcsak Fuad király és egész kormánya, hanem az én kormányom és természetesen külképviseletünk is, minden erejünkkel támogatni fognak engem, aki azért megyek le a fekete kontinensre

Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Karán, „Egyiptom és a Közel-Kelet mezőgazdasága” témában szerzett egyetemi tanári képesítést; vö. Vitkayné, Góz Gabriella: Nagy Iván Edgár. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok, Für Lajos, Pintér János (szerk.), I. Budapest 1988, 600–602.

⁶⁴ Kezdeményezését.

⁶⁵ Perfide: francia kifejezés, amely a latin per (valamitől való eltérés) és fides (személy esetében a jelentése: becsületesség, egyenesség, őszinteség) szavak összetételéből, illetve a per fidem deficere („a becsületesség hiánya miatt”) kifejezésből ered. Jelentése: hűtlen, galád, szöszegő.

és hagyok itt egy igen szép, igen irigyelt világot, amelyet joggal szereztem meg itt, hogy lent Egyiptomban egy nagy és állandó tudományos intézetet teremtsék, amely örök dicsősége és haszna legyen Egyiptomnak és Magyarországnak egyaránt.

Én megtettem kötelességemet. Itt hagytam idő előtt, szép itteni posztómat, ott minden tudásommal, tehetséggemmel és tapasztalatommal megszerveztem és berendeztem az eljövendő új múzeumot, de ebben engem csak Fuad király segített, ő is szegény csak eleinte, de az egyiptomi kormány állandóan akadályozott, saját ottani külképviseletünk még inkább és saját kormányom nem törődött velem. És mégis dacára mindennek egy gyönyörű nagy múzeumot teremtettem ott a semmiből, mely mindig állandó dicsősége lesz Magyarországnak.

*Mikor munkámat ott megkezdtem nem tudtam, hogy a magyar külképviselet egész Egyiptomban régóta és teljesen egynehány üzletes család kezében van.⁶⁶ Kairóban egy öreg uzorás, volt lókereskedő tiszteletbeli konzulében és Alexandriában egy raffinált, egészen élelmes volt hajózási ügynök kezében, akik rettegve látták jöttömet, rögtön, még mielőtt lejöttem felszaladtak Budapestre segítséget kérni Sándor Páltól,⁶⁷ az ő ismert képviselőjüktől, mert attól féltek, megzavarom az ő cirkulusait. Nem tudtam, hogy még lejövetelem alatt egy jó emberük, aki fiaim iskolatársa volt, már hosszabb idő óta Kairóban élt (miért és miként azt ma sem tudom), de ez az ifjú aki sülve főve együtt barátjuk volt, a magyar külügyminisztérium egyik tisztviselője lett, sőt ma is az, sőt most Kairóban hivatalosan mint *hommes d'affaires*,⁶⁸ de tényleg követünknek gerálva⁶⁹ magát képviseli ma is az ottani érdekcsoporttal együtt Magyarország érdekeit.*

Képzeltető, hogy ezek hogyan támogattak engem és hogyan referáltak állandóan a magyar külügyminisztériumnak. Volt ugyan egy tényleges követe az én időmben Magyarországnak Egyiptomban, de az csak két hónapra jött le télen oda, ahol egy bankettot adott, azután innét visszautazott Bernbe, Schweizbe, ahol idejének többi részét töltötte, Kairóban szegény ő is teljesen ki volt szolgáltatva ennek a csoportnak. Különben ő is épp úgy rettegett tőlem, amint ezek, mert munkát jelentettem neki és zavartam az ő rendes cirkulusait, illetve semmit-tevését.

De én naiv lélek, telve lelkesedéssel, tettvággyal és szép tervekkel, két országnak boldogításával, mindebből nem tudtam semmit, bíztam mindenkiben és dolgoztam mint egy ifjú hős és óriás egy legendás országban, boszorkányokat és sárkányokat legyőzve.

Valódi öröm volt nekem ott dolgozni, egy tetterős, okos, jóindulatú király mellett, ki megértette törekvéseimet, hisz azok neki is dicsőségének szolgáltak. Teljesen szép talajon építhettem fel új múzeumomat, a magam budapesti múzeuma mintájára,

⁶⁶ A Green család több tagja is valóban fontos pozíciót töltött be. Amikor az egyiptomi külügyminisztérium a magyar követségtől azt kérte, hogy a Kairóban élő magyar kolónia jeles személyeinek a listáját állítsa össze számára, a 9 nevet tartalmazó listából 5 a Green családhoz tartozott: Moussa S. Green volt a konzul, Emile Green alkonzul, Elie S. Green és Alex S. Green mindketten teljes jogú ügyvédek és Ralph S. Green bankár. Vö. No. 100.14/10 (II) (1) 1932. jan. 2-i levelét lásd MOL K 90. 4. iratcsomó 1933/2.

⁶⁷ Sándor Pál (1860–1936) országgyűlési képviselő, gazdasági szakember. A magyar közgazdasági és kereskedelmi élet tekintélyes szereplője, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés alapítója, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara tagja. A szabadkereskedelem és a zsidóság érdekeinek védelmezője. Főként kereskedelmi és gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Több pártnak is tagja volt élete során: politizált a szabadelvű párt, a nemzeti munkapárt és baloldali párt színeiben is. Vö. Sándor Pál címszó. In: Magyar politikai lexikon – Magyar politikusok 1914–1929., (szerk.) T. Boros L., Budapest 1929, 371.

⁶⁸ *Hommes d'affaires*, francia kifejezés, jelentése: üzletember.

⁶⁹ Jelentése a latin gero igéből: valamilyen hivatalt visel, valamiként viselkedik.

újabb tapasztalataimmal bővítve szinte korlátlan területtel, elég nagy budgettel, egy mesés országban, melynek mezőgazdasága már sok évszázad óta híres és előrehaladott volt.

Rögtön részletesen kidolgoztam nemcsak a múzeum épületének és környékének átalakítására vonatkozó terveimet, nemcsak az előrelátható költségei és évi budgetjének hozzávetőleges összeállítását, hanem főleg az egész múzeum szervezetét, beosztását, szükségleteit, laboratóriumait, műhelyeit, könyvtárát, irodáit stb. stb. nagy vonásokban írásban angolul.

Ez nehéz és megfeszített munka volt, melynek fogalmazványai és másolatai nagy részben itt vannak nálam, eredetei pedig a kairói királyi és az ottani földm. minisztériumi levéltárakban, amelyeken nagy lelkesedéssel dolgoztam, mert az alkotás mindig legnagyobb passzióm volt. Ezeket a terveket sok külön audienция alatt személyesen megmutattam és megmagyaráztam Fuad királynak, de sajnos földműv. miniszterének is, még sajnósbabban földm. államtitkárának Galal Fahimnak és leggazemberebb famulusának⁷⁰ Abd el Salamnak, akik ezeket nagyképpően állandóan – amiről később meggyőződtem – mint saját munkájukat állították az arab honfitársak előtt.

Fuad király állandóan kért engem hogy vállaljam el ezt a megbízatást, kössek vele illetve kormányával szerződést, legyek igazgatója az új múzeumnak. Minden szavából látszott mennyire szeret és értékel engem és mennyire óhajtja, hogy létesítsem neki ezt a szép múzeumot. Én nagyon szabadkoztam, mert egyrészt nem találtam megfelelőnek a feltételeket – ott hagyni időm előtt budapesti szép positiómat, nyugdíjba menni, egyiptomi tisztviselő lenni arab főnökök alatt, aránylag kis fizetéssel – másrészt látva, így rövid idő alatt is az ottani keleti viszonyokat, főleg az ottani csalfa mentalitást, nem akartam ott maradni aranyos feleségem,⁷¹ aki velem volt ott Egyiptomban, szintén lebeszélte, Apponyi Albert és Dégen Árpád szintén. A király azonban állandóan kért, biztatott, szinte szorított engem, hivatkozva eddigi és jövődő nagy sikereimre, addig, amíg egy gyenge pillanatomban megígértem neki, hogy elfogadom ajánlatát.

Ez nagy taktikai hiba volt részemről. Evvel kezükbe adtam magamat az egész ottani levantei és keleti kormánytisztviselőknek. Mert a királynak adott ígéretemre hivatkozva és kezükben az én kidolgozott terveimmel, közösen elbántak velem a feltételek lesrőfolásában és kijátszásában. A keleten ma is és mindinkább divat, sőt nemzeti hőstett a hitetlent becsapni. Ezt ők különösen az országukba meghívott külföldi szaktekintélyekkel és az ott működő főleg angol, francia stb. tisztviselőkkel mint általában teszik nagy kedvvel és raffinált rontással.

⁷⁰ A latin famulus jelentése rabszolga, szolga, alattvaló. Itt átvitt értelemben értendő.

⁷¹ Paikert feleségéhez, oszgyáni Rónay Delihez fűződő viszonyáról a naplójába 1932. május 16-án írt sorok árulják el a legtöbbit: „Delivel, feleségemmel valóban legelsőrendű asszonyt kaptam élettársul. Rendkívül okos, művelt, kedves, jellemes, pompás mama, szerető feleség, ha kell grande dame, kötelességtudó, szorgalmas, vidám, életrevaló, ha kell szigorú, ha kell engedékeny – szóval ideális feleség! Az Isten tartsa őt ilyennek mindenkorra! Melyik asszony, pláne egészen fiatal asszony, követte volna urát három évre Amerikába, egészen szokatlan viszonyok közé, melyik asszony követte volna urát már érett korukban Afrikába még szokatlanabb viszonyok közé? Bizony nagyon kevés. Bár sokat értem el az életben és sokat küzdöttem és szenvedtem azért, hogy jól tehessek, legfőbb támaszom mindig feleségem volt és lesz. Nagyon ritka asszony, nagyon szeretem, nagyon becsülöm és igen nagyra tartom. Három gyermekünket kitűnően nevelte, mint anyja minden tekintetben. Az ég tartsa meg ilyennek mindig!” ld. OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3264/7. 1932. III. 28–1933. X. 27. kötet, 42–43.

Az egész keleten a fehér emberek kiszorítása, bármily eszközzel szent nemzeti céllá lett. Japán kezdte ezt a politikát, amikor két-három évtizedig országába hívta a legkitűnőbb angol, francia, német, amerikai stb. szaktekintélyeket. De amikor ezek már mindenre megtanították őket, egyszerre megfordult a kocka. Mert Japán ugyanakkor, amikor behívta az idegen, fehér tanítómestereket hazájába, ugyanakkor évente ezrével küldte ki ifjúságának legjavát a fehér egyetemekre Angliába, Franciaországba, Németországba, Amerikába stb., de legjobb saját szakembereit is, katonatisztjeit, tudósait, technikusait, művészeit, tisztviselőit stb. e fehér országokba tanulni.

Amikor ezek onnan visszatértek telve tudománnyal és ismeretekkel és Japánban is a fehér szakférjak már berendezték ott a legmodernebb iskolákat, egyetemeket, múzeumokat, könyvtárakat, minisztériumokat, gyárakat, bányákat, mezőgazdasági üzemeket, városi és falusi berendezéseket stb. stb. akkor egyszerre visszaküldeni kezdték a fehér tanítókat, folyton gyorsabb és erőszakosabb ütemben, úgyhogy ma Japánban csak egészen kivételesen akad még fehér szaktekintély, ők maguk csinálnak mindent.

Japán példája megmutatta az utat a többi egész Keletnek és a többi egész színes világnak.

Egyiptom azt a politikát különösen körülbelül húsz év óta gyakorolja főleg az angolok ellen, folyton erősödő intenzitással. Húsz év előtt Egyiptom kormánya teljesen angol irányítás alatt állott, a miniszterek vagy azok teljhatalmú tanácsosai angolok voltak, éppúgy mint a meghívott szaktekintélyek. De ez a helyzet évről évre határozottan megváltozni kezdett. Az arab öntudat, melyet sok ellenérdek állandóan szított, egyre erősödött, egyre több és több részt kért, sőt követelt a kormányzatban és a kormány összes ágazataiban. A mohamedán vallás hatalmának ébredése szintén hozzájárult ahhoz a mozgalomhoz. Az arab ifjúság, főleg az európai és amerikai egyetemeken tanult része egyre hangosabban követelt posztíókat saját országa kormányzatában, közigazgatásában, intézeteiben, hadseregében stb.

Ez érthető és természetes is a kelet szempontjából, de az a tisztességes, jóra való fehér ember, aki itthagya Európában úgyszólván mindenét, hogy egy idegen népnek segítségére legyen kultúrája felépítésében, aki ezt a feladatát komolyan vette és nem nyereségvágyból, hanem ideálisabb indokokból ott sokszor állandó akadályok és intrikák közben, nehéz munkában és kötelességteljesítésben éveken át sikeresen fáradozott saját nemzete és az ottani nép érdekében, - annak bizony végtelenül rosszul esett, ha őt szép céljai és hivatásában megakadályozták galádul hátba támadták eredményes, nagy és hasznos munkájának teljes befejezését lehetetlenné tették.

Mert ez a lényege az újkori keleti politikának ebben a tekintetben. Kiszedni mindent, mielőbb a fehér expertből összes tudását, terveit, tapasztalatait és azután, amikor már azt hiszik, hogy mindent tudnak és már nélkülözhetik a fehér ember segítségét - az illető naiv, bizakodó fehért hátulról, észrevétlenül, vagy nyíltan is, egészen brutálisan, bízva a fehér mai védtelenségében és a már kifejtett ottani, teljesen végrehajtó igazságszolgáltatásban - lefűrészelni mielőtt még teljesen befejezhette volna munkáját. Ez azért van, hogy ilyen módon ők maguk, a keletiek fejezhessék be a majdnem egészen kész intézményt, kitörölvén a tulajdonképpeni fehér tervező és alkotó erő nevét és működését az emlékezésből megspórolván maguknak az avval járó kitüntetések, dicséret, és esetleges jutalmakat is, de kéjjel beleülvén a szép

fauteileikbe, sütkérezve a meg nem érdemelt dicsőségben, hírben és mindenféle erkölcsi és főleg anyagi javakban, ami a tulajdonképpeni „Zweck der Übung” volt.⁷²

Sajnos ezekről a keleti mahinációkról előzetesen semmit nem tudtam, az ottani alkülpékviseletünk nem mellettem, de ellenem dolgozott, az otthoni miniszteremnek más dolga volt, mint velem bajlódni – így tökéletesen áldozatául estem az aljas intrikáknak.

De térjünk vissza mit végeztem én magam ott a Fáraók országában.

Amint említettem első ízben csak tájékoztató látogatást tettem ott a királynál, a földművelési miniszternél, államtitkáránál, ill. konzulunknál stb., de azonnal kisettem a helyszínére, Gizába, Fatime hercegné elhagyott, romába dőlő palotájába és nyomban elkészítettem angolul véleményemet a király és a miniszter részére a következőkre: 1. hogy a kiszemelt palotát és kertjét tényleg alkalmasnak találom a tervezett múzeum céljaira, 2. részletesen kidolgoztam tervemet miképpen kell átépíteni és beosztani a palotát egy teljesen modern, nagy mezőgazdasági múzeummá, a szükséges gyűjteménytárakkal, könyvtárral, laboratóriumokkal, műhelyekkel, irodákkal stb. 3. kidolgoztam az egész múzeum szervezetét fő vonásokban 4. a múzeum költségvetéseit és személyi beosztását (ezt akaratom ellenére követelt tőlem a minisztérium).

Mikor a munkálatokkal készen voltam – közben elég súlyosan megbetegedvén a szokatlan klíma, víz stb. következtében,⁷³ – a király végtelen kedvességgel megköszönve váratlan sok és kész munkáimat, szinte barátilag kért térjek ismét vissza, fogadjam el kormánya ajánlatát és legyek nemcsak megszervezője, de nyomban rendszeresített első igazgatója is az új múzeumnak.

Sajnos én naiv lélek teljesen elérzékenyülve a kiváló uralkodó igazán barátságos és valóban nagyon őszinte közvetlenségétől megígérttem, hogy visszajövök és elfogadom ajánlatát.

Ezt jó feleségem igen rossz néven vette tőlem, mert mint okos és a gyakorlati élet adottságaival számolni kénytelen asszony és hitves, akinek gyermekeimre is kellett gondolnia,⁷⁴ ebbe sehogy sem akart belenyugodni, amiben, amint azt a későbbi fejlemények mutatták, teljesen igaza volt.

II.

Életem és működésem⁷⁵

Paikert a külvilág számára 1940-es évjelzéssel ellátott önéletrajzát írógéppel írta. Kézírással azonban további kiegészítéseket, javításokat eszközölt a szövegen. Ekkor már 74 éves volt, az előzőleg közölt önéletrajzi verzió óta eltelt négy év. Talán ennek köszönhető, hogy a szöveg objektívebb, irodalmibb, letisztultabb, nem ugrál az idősíkok között, nincs ismétlés–visszatérés. Sajátos, hogy egyes szám harmadik személyben fogalmaz, „P.”-ként említve magát. A szövegben található aláhúzások

⁷² Jelentése: az egész erre ment ki, ez volt a cél.

⁷³ Parchernekt írt leveléből tudjuk, hogy a szokatlan víz és klíma miatt vérhast kapott és egy hétig beteg volt. Ld. Paikert 1930. okt. 14–nov. 16. keltezésű, Parchernekt Bernbe küldött levele; MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

⁷⁴ A gyermekeik valójában ekkor már felnőttek voltak: lányuk férjénél volt, Géza fiuk főispáni titkár volt Széchenyi Viktor mellett, Alajos fiuk a Külügyminisztériumban dolgozott, vö. Quart. Id. OSZK Kézírtattár Quart. Hung. 3264/7. 1932. III. 28–1933. X. 27. kötet, 5.

⁷⁵ A kézirat az „Életrajzom 1940” címet viselő dossziében található (MMgM Személyi Emlékanyag Gyűjtemény, SZE 2012.20.1 lelt. sz.). A 3–4. oldal szól Egyiptomról.

Paikert saját kezű kiemelései. Az önéletrajzban több esetben ugyanaz az oldal indígoval készített másolatban többször is megtalálható – mindegyikre akkurátusan átvezetve az aláhúzások, kiegészítések.

A második és a harmadik életrajzban tesz csak említést az államtitkári címéről. A másodikban a cím elnyerésének tényét emelve ki, a harmadikban pedig az államtitkári címmel járó elvárható felelősségteljes cselekvést. Szintén csak a két utóbbi önéletrajzban történik utalás a munkatársakra, jelezve, hogy eleinte csak „bennszülött”, azaz arab munkatársak álltak rendelkezésre, majd később magyarok is.⁷⁶ Valójában az arab és magyar munkatársakon kívül német és olasz szakemberekről is tudunk.

ÉLETRAJZOM

1929-ben a földművelési Miniszter megbízta P.t a barcelonai világkiállítás magyar mezőgazdasági csoportjának megszervezésével, melynek az a legteljesebb sikerrel meg is felelt. Barcelonában érte a hír hogy Fuad egyiptomi király, ki P.t személyesen ismerte, mert európai látogatása alatt P. vezette és ismertette a királlyal a Mezőgazdasági Múzeum célját, hivatását és berendezését, Kairóban a budapestihez hasonló Mezőgazdasági Múzeumot óhajt létesíteni. Hosszas tárgyalások után, P. sokáig vonakodott a kairói megbízatást elfogadni, a magyar és az egyiptomi kormányok között, beleegyezett abba hogy előbb a hely színén meggyőződik arról vajon lehet-e egyáltalában Kairóban ily múzeumot kellően létesíteni.

1930-ban tényleg át is hajózott Afrikába és ott Kairóban Fuad király által a legszívélyesebben fogadtatva, alaposan tanulmányozta a hely színén az ottani viszonyokat, ezek után pedig kijelentette Fuad királynak a múzeum létesítésének lehetőségét. Egyben nyomban elkészítette a szükséges terveket a király által a múzeum céljaira felajánlt régibb épület átalakítására, összeállította a múzeum megszervezésére vonatkozó irányelveket, beosztási terveket, költségvetést stb. és megígérte a királynak hogy visszajön és megszervezi az új múzeumot, visszahajózott Európába.

Újabb hosszas tárgyalások után a két kormány között, végre elfogadta az egyiptomi kormány megbízását és nyugalomba vonulván mint a budapesti Mezőgazdasági Múzeum igazgatója, 1931 első napjaiban már mint a kairói Mezőgazdasági Múzeum igazgatója megkezdte ennek az új és nagyra hivatott tudományos és gyakorlati intézménynek létesítő munkálatait. Horthy Miklós, Magyarország kormányzója, P.nek nyugalomba vonulásakor, a magyar hazáért tett sok és hasznos szolgálataiért való elismeréseként az államtitkári címet adományozta.

⁷⁶ Kezdetből fogva szó volt magyar munkatársak kiutazásáról. A Paikert kiválasztását jelző levélben megküldésre kerül az ő fizetési besorolásuk és mintaszerződésük tervezete (a levélben említett mintaszerződés nem található az iratcsomóban). 1930. szept. 16. No. 125.1/17 (58/R). MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. Végül 1931 őszén történt meg egyiptomi részről a négy magyar munkatárs: Abaffy László, Szilvay Gyula, Noll Béla és Conrad Gyula kinevezése; vö. Abd El Fallah Jehia pasa levele Parcher Félixnek 1931. szept. 31. (No. 125.1/17 (27) MOL K 90. 2. iratcsomó 1931/2. Rajtuk kívül még Vastagh Györgyöt és fiát, Lászlót sikerült 1931 nyarán kivitetni Paikertnek. Később Stoflitz István múzeumi preparátor is dolgozott a kairói múzeumban, vö. MMgM MD. Tört. Irrattár 54/1936., illetve 207/1936. ikt. számok. Sebeházi (Stoflitz) István született Budakeszin, 1892. IV. 11-én. Mint a Mezőgazdasági Múzeum preparátora, a tudomány számára sok értékes adatot mentett meg. Szoros kapcsolatban állt Vasvári Miklóssal, Homonnay Nándorral és más zoológusokkal. 1933–35 között két évet töltött Kairóban, ahol az egyiptomi mezőgazdasági múzeum megszervezésében vett részt, és innen a legnagyobb elismeréssel tért haza. Madártani élményeiről előadásban számolt be. Erdeműs életét Budapesten 1961. dec. 25-én fejezte be. Lásd In memoriam. In: Aquila http://epa.oszk.hu/01600/01603/00058/pdf/Aquila_EPA-01603_1964-1965_249-250.pdf (Megtekintve: 2015. május 3.)

Távolléte alatt P. tervei szerint az egyiptomi király és kormány építészei átépítették a régebbi épületeket, ami igen jól sikerült. A múzeum tényleges megszervezése és berendezése azután, dacára a világháború óta az egész Keleten egyre fokozódó idegengyűlöletből fakadó megszámlálhatatlan akadálnak, gyorsan előrehaladt és két és fél év alatt P.-nek sikerült egy keleti fejedelemtől hosszú csipkerózsika álmát álmodó, elhagyott palotájából, egy teljesen modern, felső világításos, óriási, egymáshoz sorakozó, világosságot ontó terem-sorozatokból álló, mégis művészeti finomságokban bővelkedő múzeumot, 26 külön osztállyal (sic!),⁷⁷ igen sok teljesen és modernül berendezett laboratóriummal, műhellyel (sic!), tudós-dolgozó szobával, irodával és egy több mint hatvanezer kötetet befogadni képes, modern acél állványokkal ellátott könyvtárral rendhagyó és már általa bevezetett és begyakorolt személyzettel működő múzeumot a semmiből Afrika földjén elővarázsolni.

E két és fél év alatt P.-nek igen sokáig csak bennszülöttek álltak rendelkezésére, kiknek betanítása a nekik teljesen szokatlan munkába sok fáradtságba és időbe került, bár akadtak ezek közt is kitűnő munkaerők. Később azután sikerült P.-nek három magyar, tudományosan képzett szakférfiút és a világhírű állatszobrász művészt, ifj. Vastagh Györgyöt az új múzeum részére szerződtetni, kik mind még most is ott a kairói múzeum részére dolgoznak.

1932 júliusában, a túlfeszített munka után teljesen kimerülve és a szokatlan hőségtől egészsége is megtámadva, rendes nyári szabadságára tért vissza Magyarországra, Balatonszemesre, de itt állapota súlyosodván, sajnálattal beadta lemondását az egyiptomi kormánynak a magyar kormány útján, amit ezek kénytelenek voltak sajnálattal elfogadni.

P. így is rendkívül rövid idő alatt és egészen szokatlan nehézségekkel megküzdve, afrikai földön egy teljesen modern, nagy tudományos intézetet segített létesíteni, Egyiptom felvilágosult, bölcs, erélyes és céltudatos uralkodója óhaja szerint, a budapesti Mezőgazdasági Múzeum mintájára, melyet az, ha P. azt befejezhette volna, már 1933 év végén ünnepélyesen meg is nyitott volna az egész világ részére, Magyarország és Egyiptom igaz dicsőségére. De P. még lemondásában is gondoskodott arról, nemcsak hogy az új múzeum jól és szakszerűen befejeztessék, lehetőleg az ő általa kezdeményezett irányban Egyiptom és az egész világ hasznára, hanem arról is, hogy azt a vezetőt, akit a budapesti múzeum élére kérte amikor ő maga Kairóba indult, most a kairói múzeum élére kérte amikor ő maga annak vezetéséből visszavonult, (Nagy Iván dr. miniszteri tanácsost). Ezzel biztosította ennek a fontos és nagy jelentőségű külföldi tudományos intézménynek továbbra is a magyar vezetés alatt maradását. Ez külpolitikai szempontból is jelentős eredmény.

P. visszavonulása óta télen Budapesten, nyáron Balatonszemesen él, tudományos problémákkal foglalkozva, sétálva és pihenve.

⁷⁷ A budapesti múzeum megnyitásakor 28 kiállítást tekinthetett meg a látogató, így Fuad is 1908-ban. Felsőrolásukat lásd: A magyar királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője Bp. 1907, 7–9. A múzeum rendelkezett továbbá segédgyűjteményekkel (pl. tojás, talaj stb.), könyvtárral, műhelyekkel (pl. műöntő, javító- és kiegészítő munkálatok elvégzésére). A tisztikar és a személyzet 1907-ben: Saárossy-Kapeller Ferenc, a múzeum vezetője, a múzeum őre: Paikert Alajos, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tiszteletbeli titkárja, a múzeum gondnoka: Hertelendi Adolf, az igazgató, Szadadai Kovácsy Béla, térképész Pokorný Tódor, továbbá a szükséges kezelő- segéd és szolgálatszémelyzetből állt. (uo.) 1912-ben, Radisics György igazgató idején némileg módosult a kép: 25 kiállítás volt, részben új tagozódással. Vö. A hatvanéves mezőgazdasági múzeum 1896–1956, S. Szabó Ferenc (szerk.), Budapest 1956, 67.

⁷⁸ MMgM. Személyi Emlékanyag Gyűjtemény SZE 1338. lelt. sz.

III.

Életem és működésem⁷⁸

A kéziratot bevezető Előszóból kiderül, hogy ez az önéletrajz-változat már a második világháborút követően készült (vagy került lezárásra). Egy saját magának írt egyoldalas rész is található a kézirat elején „Magamnak” címmel. Ebben megfogalmazza, abból a célból írta meg önéletrajzát, hogy „Abból családom, barátaim és az utókor lássa, mit tettem, hogyan éltem, mit végeztem, mik voltak szándékaim (...)”⁷⁹ Szintén ebben a részben azt is írja, az volt a szándéka, hogy ne legyen sehol sem sértő amit írt. A 383 számozott oldalt tartalmazó kézirat 225–262. oldalig terjedő lapjai, a kézirat XV. fejezete tartalmazza az egyiptomi történeteket. Részben kézzel, részben géppel írt, különböző méretű papírlapok ezek, amelyek kiegészítéseket is tartalmaznak. A számozás utólag, egy múzeumi munkatárs által mechanikusan történt, az így kialakított rend nem felel meg a lapok logikai sorrendjének.

Csak ebben az önéletrajzában jelenik meg az utalás arra, hogy maga Mayer miniszter is járt lent Egyiptomban. 1926-ban a magyar gazdák csoportjával együtt Mayer János földművelésügyi miniszter, Mayer Károly dr. és Plósz Béla államtitkárok az agrárium további jeles képviselőivel elutaztak a kairói mezőgazdasági kiállításra.⁸⁰ Szintén csak ebben utal arra, hogy szakmai kihívásként éppen akkor, az 1930-as évek elején zajlott a budapesti múzeum kiállításainak átépítése.⁸¹ Önéletrajzában a három évre szóló kiküldetés kapcsán kifejezi, hogy bár örömmel megy, „rosszkor jön” évekre itt hagyni a múzeumot, mert éppen annak megújítása zajlik.⁸² Ezért is érdekesek Parchernek írt sorai: „Egy meglévő, már berendezett és funkcionáló múzeumot tovább vezetni nem nagy feladat, de egy egészen új múzeumot a keleten a semmiből kreálni, az nagy szép és nehéz feladat.”⁸³ Eszerint – legalábbis eleinte – nem bánta szakmai szempontból a választását.

A kairói múzeum berendezésével kapcsolatban a legrészletesebb információkat a harmadik életrajzban találjuk. A bevezető és a munkajegyzetekben, kézvezető segédletekben egy alfejezet találunk arról is, hogy a vázlatok alapján milyen fejezetek lettek volna még (amelyek nagy része teljesen elmaradt). Ezek a jegyzetek részben fedik egymást, ebből is látszik, különböző időben készülhettek. A tematikájuk alapján látható, hogy nem állt volna meg pusztán a kiutazáshoz kapcsolódó problémáknál, hanem igen részletesen kitértek volna a kintlét, a körülmények és a tényleges múzeumlétesítő munka részleteire is. Ilyen végül nem kidolgozott témák például a Magyar Egyiptomi Társaság, a kairói magyar kolónia és kiemelt tagjai, átutazó magyarok, zárándokok a Szentföld felé, a külföldi diplomácia képviselői, az előadás a Földrajzi Társaságban, a Royal Agricole Society, Kairó város és környéke,

⁷⁹ Uo. 7.

⁸⁰ Az utazásról bővebben lásd A kairói mezőgazdasági kiállítás; In: Köztelek 15., szám 36. évf., 1926. febr. 21. 246.

⁸¹ Az 1907-ben megnyitott múzeum az első világháború után kialakult helyzetben és a mezőgazdasági technika fejlődése következtében kezdett eltávolodni a valós mezőgazdasági helyzettől, holott létesítések a gazdaközönség oktatása és az érdeklődő közönség gyönyörködtetése volt a célja. A századforduló kiállított tárgyak történelmieké váltak. Ezért Kállay Miklós földművelésügyi miniszter (1932. október 1.–1935. január 9.) a múzeum gyűjteményi anyagának felújítását és szakszerű kiegészítését határozta el. Az új eszközöket modern installációkkal mutatták be, így a múzeum oktató–ismeretátadó jellege megújulva megmaradt. 1934. június 14-én a 16. Nemzetközi Gazdakongresszus budapesti ülésszaka idején nyitották meg ünnepélyesen az újjászervezett múzeumot; vö. A magyar kir. mezőgazdasági múzeum útmutatója, Budapest 1934, 1.

⁸² Vö. Magyarság, 1930. június 3.

⁸³ Paikert 1930. febr. 7-i levele Parchernek; vö. MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

az arabok és mások, Fuad király, egyiptomi földművelési miniszter, államtitkár, osztályfőnökök.

Más forrásokból tudjuk, hogy Paikert aktív tagja volt a kairói magyar kolóniának, ebbéli tevékenységéről mégis csak ezen önéletrajzában finom utalásként tesz említést, pedig a Magyar Segélyegylet elnöki teendőit elvállalta már az első tájékoztató útja alatt.⁸⁴

ÉLETEM

I. Fuad király Egyiptom uralkodója még mint egyszerű egyiptomi herceg és Ibrahim khedive egyik fia, 1908-ban Budapestet látogatta meg. Mint nyílteszű, hazája előrehaladását szíven viselő javakorabeli férfiú, eljött budapesti Mezőgazdasági Múzeumunkat tanulmányozni, amelyről annyi szépet hallott. Akkor még csak annak a múzeumnak őre (custora) voltam, amelyet magam kezdeményeztem, magam szerveztem meg, és amelynek fejlesztésében és vezetésében nagy részem volt. Nekem jutott a szerencse, hogy az eszes, életrevaló és jóirányú fiatal egyiptomi herceget múzeumunkban körülvezessem. Ezt annál nagyobb kedvvel tettem meg, mert alig akadt eddig a sok külföldi látogató között valaki, aki nagyobb hozzáértéssel, élénkebb érdeklődéssel és igazibb elragadtatással tanulmányozta múzeumunkat, mint ő, Fuad herceg.

Nagy örömmel megmagyaráztam a hercegnek múzeumunk egész hivatását, célját, az engem létesítésénél vezérelt gondolatokat, az egész múzeum beosztását, berendezését, az egyes osztályokat, csoportokat és tárgyakat.

Fuad herceg a legélénkebb érdeklődéssel hallgatva magyarázataimat, a legbehatóbban tekintette meg múzeumunk egész berendezését, kezdettől végig és többször felkiáltott: "Bár nekünk Egyiptomban is ily kitűnő múzeumunk lehetne!"

Akkor nem is gondolhatta, hogy ő valamikor Egyiptom igazi királya lehessen és magam természetesen még kevésbé, hogy sok év múlva kedves vendégemnek egy a magunkénál is nagyobb és még modernebb múzeumot létesíteni segítek majd ott, a távoli Afrikában. És mégis így történt.

1929-ben Spanyolországban, Barcelonában ért el engem az a sürgöny, amely jelentette nekem, hogy I. Fuad egyiptomi király valóra óhajtja váltani régi vágyát, ti. Kairóban, mesés országa tündéri fővárosában hasonló nagy, szép és hasznos múzeumot akar létesíteni, szintén főleg agrár országa részére, mint amilyent neki annak idején 1908-ban Budapesten részletesen bemutattam. A sürgöny azt jelentette, jöjjenek azonnal haza és vállaljam el az energikus és okos Fuad király óhajának megvalósítását. Azonnal indultam Budapestre avval a szándékkal, hogy a nekem

⁸⁴ Moussa Green levele Parchernek Bernbe 1930. júl. 2-i keltezéssel (Nr. 661/130). MOL K 90. 2. iratcsomó, illetve dr. Magurányi Jenő 1930. márc. 21-én kelt levele a Magyarok Világkongresszusa Elnökségének a Magyar Egylet létesítéséről, MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/8. Green Moses az egyiptomi magyarok létszámáról készített éves jelentésében 1932-ben arról tájékoztat, hogy megalakult egy Magyar Társaság. Vö. No. 171/1932. 1932. márc. 15. MOL K 90. 4. iratcsomó, 1932/3. A kairói magyar kolónia Green Moses jelentése szerint 1931-ben 142 főt számlált, ebből 128 élt Kairó városában. Köztük voltak ügyvédek, orvosok, mérnökök, zenészek, mezőgazdasági tevékenységet folytatók stb.; vö. No. 146/1931. Rapport. Colonie hongroise établie dans la Circonscription consulaire, 1931. márc. 21. MOL K 90. 3. iratcsomó 1931/6. (Magurányi 1929-ben készült kimutatásában 250 fő szerepelt, vö. A Magyarok Világkongresszusa Elnökségének 1929. nov. 22-i dátummal írt beszámoló, MOL K 90. 1. iratcsomó 1929.) Kairóban voltak előzményei ennek az egyletnek: a 19. század közepén a magyar emigránsok közül sokan elhagyták az Oszmán Birodalmat, mások azonban felvették a muszlim vallást és a birodalomban maradtak. Többben az Oszmán Birodalomhoz tartozó Kairóban próbáltak szerencsét. Sipos György, egy kairói pasa kertésze 1868. március 15-én megalapította Kairóban a „Magyar Egyletet”. Az alapításon egyébként jelen volt az akkor éppen Kairóban időző Klapka is; vö. Vasárnapi Ujság 21. évf. 14. szám, 1874. ápr. 5. 221.

igen rokonszenves egyiptomi uralkodó kívánságának legalább tanáccsal szolgáljak és az arra alkalmas személyiséget saját készséggel kioktassam a szép és nagyszabású feladat elvégzésére.

Budapestre érkezve Mayer János földm. miniszter elmondotta nekem, hogy Fuad király kiküldöttei, Galal Fahim egyiptomi földművelési államtitkár és kísérője, Abdul Salam Ahmed avval a megbízással jöttek, hogy behatóan tanulmányozzák a budapesti Mezőgazdasági Múzeumot, amelyet uralkodója már akkori vezetésem alatt igen részletesen megtekinthetett, és lehetőleg bírjon engem arra, vállaljam el annak személyes megszervezését és berendezését.

Erre rögtön feleltem, a nyilvánított bizalom ő Felsége részéről szerfelett megtisztelő, de előrehaladott korom miatt inkább fiatalabb erőre kellene bízni, akit én szívesen ellátnék a kellő tanácsokkal, útbaigazításokkal, széles tapasztalataim nyomán.

Azonban az akkori igen derék és kiváló földművelési miniszterünk, Mayer János, aki előzőleg maga is egy magyar delegációval lent járt Kairóban és Egyiptom mezőgazdaságát az ottani Királyi Mezőgazdasági Társaság kiállításában, valamint magában az országban is tanulmányozhatta – kérve engem arra, hogy én jelöljem meg azt a magyar szakértőt, aki e szép feladatnak legjobban megfelelné, azon véleményének adott kifejezést, hogy lehetőleg magam vállaljam azt, dacára előrehaladott koromnak.

Gondolkodási időt kértem és hosszas megfontolás után mégis elvállaltam e nagy munkát, mert tudtam, hogy ennyi tapasztalattal, tudással és munkakedvvel ez idő szerint nem tudnék mást ajánlani e különleges feladatra.

Itt idézem akkori naplóm idevonatkozó sorait:

1930. május 18. Barcelonában voltam, ott leszereltem⁸⁵ a világkiállítás magyar mezőgazdasági részét (melyet magam terveztem és ott Barcelonában be is rendeztem), részt vettem a záró ünnepélyeken (hol) mi, a magyar mezőgazdasági csoport, két nagy díjat, a legnagyobb díjat kaptuk.⁸⁶ Szép és érdekes volt, a magyar mezőgazdaság igen jól szerepelt, leszereléskor ottani kiállításunk egy nagy részét a magyar földművelési miniszter nevében az ott létesítendő Mezőgazdasági Múzeumnak ajándékoztam.

Haza jövet a magam múzeumának (a budapestinek) megújítási munkálatait folytattam, közben az egyiptomi kormánnyal tárgyaltunk tovább (a magyar kormány útján) melynek eredménye volt, hogy az ottani kormány hívására leutaztam Kairóba, feleségemmel együtt, Miniszterem kívánságára, hazánk érdekében és az egyiptomi kormány költségére.

Gyönyörű út után, a hófödte magas görög hegységeken át (Olympos stb.) Athénbe értünk, ahol Venizelos miniszterelnököt kerestem fel,⁸⁷ hogy neki a nekem adományozott görög rendjelet megköszönjem. (Athéni) követünk, Moldoványi Sándor is igen szívesen fogadott bennünket. Athénban csak az Akropoliszt, a Nemzeti Múzeumot és Gyosilanti Tivadarékat kerestük fel. Teleki Andor gróf igen kedvesen kalauzolt

⁸⁵ Valójában nem teljesen világos, hogy miért pont ezt a részt idézi Paikert a naplójából.

⁸⁶ Kategóriájában aranyérmet nyert például a kárászi Kühnel Márton Első Magyar Fészekodó és Madáretető-készülékek gyára, ahol Herman Ottó kiinduló ötletei alapján mind hazai, mind külföldi (különösképpen olasz) piacra mesterséges faodvakat, madáretetőket és madárvédelmi eszközöket készítettek, bővebben lásd <http://www.klauzal.hu/cikk/606.html?PHPSESSID=435fce0c5c36e930a24ae282754c4811> (Megtekintve: 2015. március 9.)

⁸⁷ Eleftheriosz Venizelosz (1864–1936) több ízben is miniszterelnöke volt Görögországnak, többek között 1928–1932 között, azaz az utazás idején. A modern Görögország megeremlőjének és a 20. század eleje egyik legnagyobb görög államfijának tartják.

bennünket. Onnan, illetve a Pireusból a Khedival Line Rashid hajójával átkeltünk a Középtengeren⁸⁸ és pompás út után Alexandriába értünk, egy nappal előbb, mint ahogy útitervünkben meg volt állapítva. Onnan nyomban tovább Kairóba, ahol vasárnap (1930) március 9-én du. 1/2 4-kor megérkeztünk és azonnal a Shepherd's Hotelbe szálltunk. Kairóban, melynek hamisítatlan festői keleti élete nagyon érdekes, mellette a legmodernebb, legluxusabb nyugati civilizatio, nyomban felkerestem Galal Fahim bey államtitkárt, ki rendkívül kedvesen fogadott és azonnal hozzám osztotta be Abdul Salam Ahmed effendi osztálytanácsost, ki vele együtt Budapesten behatóan tanulmányozta a mi múzeumunkat.

Azonnal megnéztem a hely színén az ottani létesítendő Mezőgazdasági Múzeum céljaira már megvett épületeket, Fuad király elhalt nővérének, Fatime hercegnő nagy palotáját, és 40 holdas kertjét, mely már sok év óta lakatlanul állt. Alapos vizsgálat után megállapítottam, hogy az épületek nem nagy átalakítások után a múzeum céljaira alkalmasok, úgy hogy nyomban hozzáfogtam az átalakítási és berendezési tervekhez.

Néhány nap múlva, amikor a belga királyi pár, valamint Mária román királyné és leányának, valamint a volt bolgár (Ferdinánd) király látogatásai elmúltak, Fuad király engem a legkitüntetőbben fogadott. Mint kedves régi ismerőst üdvözölt engem, én pedig nyomban előterjesztettem neki a már kész berendezési és átalakítási terveimet, annak ő rendkívül örült és teljes támogatását helyezte nekem kiltásba.

Teljes erővel folytattam működésemet és igen rövid idő alatt elkészítettem 1) a pontos utasítást, 24 pontban az építésszek részére, az épületek átalakítására, 2) az új múzeum épületeinek és környékének rendezését és bekapcsolását a főváros fejlődésébe, 3) az új múzeum és melléképületeinek teljes, részletes beosztását, rendszeresen a laboratóriumokkal, műhelyekkel, könyvtárral stb., 4) az új múzeum pontos és részletes költségvetését három évre előre, az épületek átalakítását, a személyzeti, installatiós, beszerzések stb. költségeit is, és 5) törvényjavaslatot az új múzeum fejlődésének kellő biztosítására.

Mindezeket egészen rövid idő alatt, teljesen új és ismeretlen környezetben és viszonyok között készítettem el és nyomban bemutattam Fuad királynak, aki azoknak nagyon megörült és nekem hálásan megköszönte, valamint Mohamed Safwat földművelési miniszternek,⁸⁹ különösen pedig Galal Fahim bey földművelési államtitkárnak.

A király, a miniszter és az államtitkár engem mindig kitüntető szívességgel fogadtak, mellém, illetve aláam osztották be nyomban Abdul Salam Ahmed miniszteri osztálytanácsost, aki napról napra hozzám jött, rendelkezéseimet és óhajaimat átvette és azokat tőle telhetőleg meg (nem) valósítani igyekezett.

Nagy passióval szerveztem meg és rendeztem be a kairói Mezőgazdasági Múzeumot, a semmiből.

Fuad király arra kért engem, nézzem meg rég elhalt nővére, Fatime hercegnő félig romba dőlt palotáját, mely Kairó „budai” oldalán el Dakrin és el Dokki faluk, illetve a nagy Nílus-sziget, a Gezireh közelében, akkor a cukornád és tengeri földek közepén feküdt.

⁸⁸ Ekkoriban a Földközi-tenger és a Közép-tenger elnevezés párhuzamosan használatban volt. A Közép-tenger elnevezés a latin Mare mediterraneum „medius” – közép, illetve a görög Meszogeioszosz Thalassza „meszo” – közép tagját hangsúlyozza a fordításban.

⁸⁹ Mohammad Safwat Pasha 1930. jan. 1.–1930. jún. 19., illetve 1928. márc. 17.–1928. jún. 27. között volt miniszter.

Alaposan megnéztem magamnak a meglévő, nagy, elhagyott palotát, negyven holdas, köfállal körülkerített szintén elhagyott parkjával és azonnal jelenthettem a királynak, hogy nem nagy átalakításokkal kitűnő fejlődésképes múzeumot lehet belőle létesíteni.

Sőt, rögtön láttam, mily kiváló hatással lesz ez az új múzeum Kairónak egész, addig eléggé elhanyagolt „budai” városrészére.

Rögtön leültem, rajzoltam és terveztem, beosztottam és csakhamar elkészültem első terveimmal, amiket nyomban bemutattam a királynak, aki szintén nagy kedvvel kísérte figyelemmel, hogy fejlődik ki egy teljesen elhanyagolt, évtizedek óta semmire nem használt rom palotából egy modern, még a budapestinél is szebbnek és nagyobbinak ígérkező múzeum.

Fatime hercegnő palotája igazi keleti nagyasszony kastélya volt, nagy, pompás fogadó termekkel, házi színházakkal, bonyolult fürdőkkel, szobák tömkelegével.

A kairói mezőgazdasági múzeum megszervezését és berendezésének legfontosabb részeit, dacára a váratlan nagy akadályoknak, nagy kedvvel és sikerrel hajtottam végre. Úgy mint a budapesti múzeumnál, itt is a semmiből alkothattam meg egy sok tekintetben világra szóló nagy, állandó közhasznú intézményt. Könnyű volt a helyzetem itt is, nagy tapasztalatom egy hasonló intézmény létesítésénél, ízlésem, szaktudásom, összeköttetésem stb. mind könnyűvé tették nekem feladatom elvégzését. Itt Egyiptomban még az is hozzájárult, hogy maga az uralkodó, tehát I. Fuad király személyesen ismert és tisztelt engem, ő maga vezetésem alatt látta a gyönyörű és tanulságos magyar Mezőgazdasági Múzeumot, ő maga szerette volna, hogy ezt a múzeumot ott Kairóban, a budapestinek mintájára, szintén a semmiből, mint az ő alkotását létesíteni segítsek. Tehát látszólag minden körülmény amellettt szólt, hogy ez a nagy alkotás az uralkodó és a magam óhajai szerint könnyen, simán és gyorsan élő testet öltjön.

Most azonban előtérbe léptek a negatív erők és azok hatásai. A király a legjobbat akarta, a saját és népe szempontjából, én hasonlóképpen, de a népe túlnyomó részben Wafd párti, azaz szélső nemzeti párti volt, vagyis még kitűnő királyában is az angol, vagyis az idegen befolyást vélte látni állandóan.

Így az egész kairói földművelési minisztérium, melynek fennhatósága és kezelése alá tartozott az új múzeum, lehetőleg szabotálta a múzeum létesítését, nemcsak wafdi érzelmeiért, hanem azért is, mert bennem idegent látott, aki nem volt hajlandó a keleti szokásnak hódolni, azaz kéz-kezet mosó módon elherdálni a közvagyon. Számtalanszor megpróbálták azt velem, de természetesen hajthatatlan voltam. Amikor ezt látták, teljesen ellenem fordultak és lehetőleg szabotálták minden intézkedésemet.

Ehhez még az is hozzájárult, hogy a kairói földművelési minisztérium akkori „erős” embere az államtitkár, Galal Fahim bey volt, aki az igen tisztességes, de gyenge miniszter, Sawfat, később pedig Hafis Hasszan⁹⁰ mellett szinte korlátlanul uralkodott az egész minisztérium felett, és aki személyesen Budapesten járt akkor, amikor én éppen Barcelonában időztem, ahol az ottani világkiállítás magyar csoportjának mezőgazdasági részét szerveztem meg és rendeztem be. Az államtitkár és segédje, ki később mellém beosztva a múzeum aligazgatója lett, Budapesten megtanulmányoz-

⁹⁰ Hafez Hassan Pasha 1930. jún. 20.–1933. márc. 13. között volt miniszter.

ta ottani múzeumunkat, és a mi gyönyörű, illusztrált katalógusunkból egy impozáns, nagy, illusztrált jelentést jelentetett meg, tehát a könnyen hívő és igen hazafias egyiptomiak szemében, mint a budapesti Mezőgazdasági Múzeum legkiválóbb ismerőjének tűnt fel, aki egyedül, minden idegen, nagy illetményű külföldi igazgató nélkül is szervezheti meg és berendezheti az új múzeumot.

Mindezekon kívül pedig, akkor Kairóban nem volt magyar követünk, azaz a berni (svájci) magyar követ – tekintettel Bern és Kairó egymáshoz való rendkívüli közelségére, egyúttal kairói követ is volt. Ez azt jelentette, hogy tíz hónapot Bernben töltött és két hónapot Kairóban. Minthogy pedig az út Bernből Kairóig és vissza egy hónapot vett igénybe, magyar követünk tényleg csak egy hónapot töltött Kairóban, amikor megtette látogatását a királynál, a külügyminiszternél, az angol főmegbízottnál stb., egy-két kitűnő ebédet, theát és vacsorát adott és aztán re bene gesta⁹¹ szépen visszahajózott Bernbe.

Különben teljesen ki volt szolgáltatva, mindenben ami Egyiptomot illette az alexandriai és a kairói magyar tiszteletbeli konzuloknak, akik mindketten igen élelmes [héberék] kereskedők voltak, és eddig korlátlanul intézkedtek, főleg a maguk és hitsorsosaik javára. Mindketten, amint meggyőződtek arról, én elsősorban az új múzeum és így az egyiptomi nép érdekeit szolgálom, amellet természetesen magyar honfitársaimnak is önzetlen és hazafias védője és támogatója vagyok, nyomban és alattomosan ellenem fordultak, és ahol feketében megtehették, rágalmaztak és ellenem dolgoztak.

Ilyen körülmények között elképzelhető mily nehéz helyzetem volt Egyiptomban, dacára a király legjobb szándékának, szeretetének és nagyrabecsülésének.

Más ember, mint én talán hagyta volna, hogy az odavalósiak keleti módon kezeljék a múzeumra szánt összegeket, de azt természetesen nem tehettem. Én kinevezett igazgatója voltam ott az új múzeumnak, tehát felelős úgy a szellemi, mint az anyagi vezetésért. Más ember mint én talán hagyta volna, hogy ottani magyar honfitársaim teljesen ki legyenek szolgáltatva az ottani sokszor káros befolyásoknak, de azt mint tisztességes, méghozzá államtitkári rangban lévő magyar honpolgár nem tehettem. Innen azután a temérdek gyűlölet és agyarkodás ellenem, mert [jóravató tisztviselő és hazafias magyar ember voltam, akartam maradni] egyszerűen kötelességemet tettem.

A múzeumot tehát dacára az egyre tornyosuló mesterséges akadályoknak, hiszen az általam kidolgozott és úgy a király, mint földművelési kormánya által jóváhagyott terveim szerint tovább szerveztem és berendeztem. Alapul vettem budapesti múzeumunkat, de tekintettel az egyiptomi viszonyokra, az ottani mezőgazdasági termelést és életet óhajtottam híven és tanulságosan bemutatni. Egyben a legmodernebb muzeális berendezéseket alkalmaztam, amiket lehetőleg mind vagy a múzeum saját műhelyeiben és studioiban vagy az állami Arzenálban készíttettem el a legjutányosabban és legjobban.

⁹¹ A latin kifejezés jelentése: a dolgot jól elvégezvén.

A kairói múzeum megszervezésénél és berendezésénél is, úgymint a budapestinél, főleg a következőkre törekedtem:

- 1. Bemutatni az ország teljes mezőgazdaságát, lehetőleg világosan, érthetően, híven, izléseken, vonzóan, múltját, jelenét, jelentőségét és fontosságát. A múzeum apothéosisa legyen a mezőgazdaságnak és az azzal foglalkozásnak.⁹²*
- 2. Bemutatni mit és hogyan termelnek az ország gazdái, mire képesek, hol és kik a főtermelők, objektumokban, szobrokban, képekben, térképekben és tabellákban.*
- 3. Egyben bemutatni a kártevőket és az ellenük való védekezést is.*
- 4. A talaj és klimatikus adottságokat, a folyószabályozást, az öntözést, víztárolást, lecsapolást, a talajjavításokat, főleg a Nílussal kapcsolatban.*
- 5. Az egész növénytermesztést lehetőleg az összes növényekkel (gabonafélék, olajnövények, fonálnövények stb.), egyben a zöldségtermesztést, a kertészetet, a zöldségeket és borászatot, némileg az erdészetet is, amely Egyiptomban csak embryonális.*
- 6. Az összes állattenyésztést, ló, öszvér, szamár, szarvas marha, bivaly, teve, juh, kecske, antilop, strucc, baromfi, méhészetet, haltenyésztést.*
- 7. A mezőgazdasági gépeket, de csak az országban beváltakat, és pedig ingyen, vagyis úgymint Budapesten tettem: a múzeum állapította meg, mely gépeket fogad el és állít ki, ingyen, a gépek a gyárak tulajdona maradnak, de a gyáros köteles ezeket időről időre jobbakkal és használtabbakkal megújítani, nem fizetve értük sem bérdíjat, sem hasonlót.*
- 8. A mezőgazdasági malmokat, gyapótfeldolgozást, dohánygyártást, sörgyártást, olajütőket, cukorgyártást.*
- 9. A mezőgazd. épületeket, falusi lakóházakat, magtárakat, silókat, istállókat, hidakat, pincéket, kutakat.*
- 10. Az egész kísérletügyet, növénytermelési, állattenyésztési, agrogeológiai⁹³*
- 11. A szövetkezeti ügyet, termelési, értékesítési, hitel, fogyasztási stb.*
- 12. Az ország vadászatát és vadtenyésztését.*
- 13. A mezőgazdasági kivitelt és bevitelt, az egész értékesítést.*
- 14. A mezőgazdasági tanügyet, fellahok iskolái, középiskolai szintek, tanfolyamok stb.*
- 15. Az egyiptomi mezőgazdaság történetét – főleg a fáraók korában – már igen kifejezett növénytermesztést és állattenyésztést.*
- 16. Igyekeztem egy nagy és tökéletes könyvtárt összeállítani. A legmodernebb alapokon és berendezéssel, több olvasó teremmel, könyvkötőműhellyel, külön térképtárral, folyóirattárral stb.*
- 17. Felállítottam egy nagy herbáriumot, botanikus laboratóriumot, melynek vezetője egy igen képzett és derék néger botanikus lett.*

⁹² Paikert ugyanennek az életrajzának a budapesti múzeumról szóló részében van egy ehhez nagyon hasonló mondat: „Célom volt a magyar mezőgazdaság valódi apothéosisát megalkotni, maradandóan, fejlődően.” Vö. Életem 10. fejezet, MMgM Személyi Emlékanyag Gyűjtemény, SZE 1138. lelt. sz.

⁹³ Paikert nem fejezte be a mondatot.

18. Egy növénypreparatoriumot, egy állatpraeparatoriumot. Az előbbiben kitűnő német szakembert (Zebelin (?) alkalmaztam, aki a bemutatott növényeket eredeti növényekben és színeiben preparálta. A másokban egy magyar praeparátort (Conrad), aki az állatokat természetes actióban, tömegében stb. praeparálta).
19. Külön gipszöntvény műhelyt állítottam fel egy olasz szakértő [.....]⁹⁴ vezetése alatt, aki a bemutatandó növényi és állati objektumokat (pl. dinnyéket, tojásgyümölcsöt, zöldségféléket, halakat stb. élet után kiöntötte és színezte, segédeivel együtt).
20. Külön térkép és grafikonokat készítő műhelyt rendeztem be.
21. Külön szinte tökéletes fényképészeti műhelyt állítottam fel egy arab [.....] vezetése alatt, a különböző rendes, színes, nagyított stb. fényképek előállítására.
22. Külön studiókat rendeztem be két magyar osztályvezetőm (Abaffy László dr. és Szilvay Gyula dr.) részére, külön kézi könyvtárakkal, nagyítókkal és a német [.....]⁹⁵ és az arab történetész számára.⁹⁶
23. Külön nagy fedett és fedetlen szobrászati műhelyt hírneves magyar szobrász munkatársam, ifj. Vastagh György és fia, László részére, külön lakással magában a múzeumban.
24. Ezenkívül külön asztalos, lakatos (mechanikus) műhelyeket, a múzeumban szükséges bútormodellek és hasonlók házilag való előállítására.

Mindezek az egyes múzeumi osztályok nagy része, a nagy könyvtár.

Az egész múzeum vezetésére és ellátására pedig egy külön épület földszintjén (melynek emeletjén magánlakásom volt), berendeztem a múzeumi irodákat, igazgató, aligazgató, gondnok, levéltár, számvitel ill. szolgák, katonai őrség stb. részére.

Itt még arab szokás szerint egy kis imádkozó helyiség, egy kis kávéfőző helyiségről stb. is gondoskodás történt.

Hogy mennyire appreciálták már akkor a legkiválóbb és legkompetensebb külföldi szakértők azt az alkotó munkát, amit ott Kairóban az ottani Mezőgazdasági Múzeum megszervezésével és berendezésével végeztem, mutatja az a levél is, amelyet Henry Miers, Nagy-Britannia Múzeumi Szövetségének (melybe a British Múzeumtól kezdve a legnagyobb angol világbirodalmi múzeumok tartoznak) akkori elnöke írt nekem személyesen.

Miers úr akkor 1932 tavaszán hivatalosan meglátogatta, Markham úrral, a szövetség titkárával együtt, az ottani nagy múzeumokat és akkor tekintette meg, vezetésem alatt, behatóan és részletesen kairói múzeumomat is. Már akkor mindkét kiváló angol szakértő, dacára annak, hogy az egyiptomi kormány nem angol, hanem magyar szakértőt bízott meg a megalakítandó kairói Mezőgazdasági Múzeum megszervezésével és berendezésével, mégis a legnagyobb dicséret és elismerés hangján emlékezett meg ottani múzeumom egész gondolata, iránya és részletekben is nyilvánuló helyes berendezés és szervezés felett. Pedig akkor a múzeum még csak félig volt kész.

⁹⁴ Paikert kihagyta a helyet a névnek, de végül nem írta be.

⁹⁵ Dr. Ludwig Kleiner volt Hasszan Kemalt követően a történeti osztály vezetője.

⁹⁶ Az arab dr. Hasszan Kemal volt a történeti osztály első munkatársa.

Mikor 1932 augusztusban hazatértem és csak idehaza Budapesten értesültem arról, mily igazi keleti módszer folytán nem térhettem vissza Kairóba, ott befejezni több mint félig elkészített új nagy múzeumomat, akkor novemberben megírtam Miers úrnak Londonba, mi történt ott velem és az ottani szép új múzeummal, amelyet annyira dicsért.

Ime itt van Miers úr eredeti angol levelének hű másolata és magyar fordítása:

1932. november 19.

18, Aberdare Gardens
West Hampstead
N.W.6.

Kedves Paikert Úr!

Igen köszönöm november 10-iki levelét, amelynek nagyon örültem, hírt hallván Önről, azonban nagyon meglepődtem, hogy Ön otthagya Egyiptomot. Soha sem hittem lehetségesnek, hogy Önnek el kellett hagynia ez országot, mielőtt még eredményesen befejezhette volna nagy elgondolását.

Én – mint tudja –, őszintén meg voltam hatva attól a munkájától, amit Ön ott véghez vitt és a nagy Mezőgazdasági Múzeum azon részétől, amely akkor már készen volt. Soha sem láttam egy mezőgazdasági múzeumot sem, mely csak megközelítette volna teljességében és nagyszabásban az I. Fuad Mezőgazdasági Múzeumot, még akkori befejezetlen állapotban is, és nem hiszem, hogy egyetlen egy országnak is e világon volna valamije, ami egyenértékű lenne e múzeumhoz, ha az teljes terve szerint végre lesz hajtva.

Reám rendkívülien hatott a kiállított objektumok karaktere, amely főleg annak a kitűnő módszernek volt köszönhető, amellyel ezek rendezve voltak és annak a nagyszabású intézkedésnek, amely nagy előrelátással gondoskodott könyvtára, laboratóriumai és irodáinak berendezéséről. Az egész elgondolás, úgy láttam, a gondos tervezés és sikeres végrehajtásnak kiváló példája.

Ha az igaz, hogy Ön tényleg végleg otthagya Egyiptomot, csak azt mondhatom, őszintén reményelem, hogy az Ön utódja képes legyen e munkát ugyanabban a szellemen és ugyanavval a teljességgel végrehajtani, mint amilyen a az Ön igazgatása alatt elkészült.

Tudom, hogy az én véleményemet kollégám, Markham úr is osztotta és nem kétkeltem, hogy ha ő most itt Angliában volna, ő is csatlakoznék nézetemhez abban, mily kitűnő benyomást tett reánk mindkettőnkre mindaz, amit kairói múzeumában láttunk. Markham úr különben most folytatja szemlénket a birodalom múzeumai és képtárai felett és most van útban Ausztrália és New Zealand felé.

Én persze soha sem láttam az Ön szép múzeumát Budapesten, amelyről már sokat hallottam, de reményelem, valamikor lesz alkalmam, hogy azt az Ön vezetése alatt megtekinthessem.⁹⁷

Maradok legjobb kívánataimmal őszinte híve:

Henry Miers sk.

⁹⁷ Paikert az angol nyelvű levelet teljes terjedelmében bemásolta a kéziratba. Itt terjedelmi okokból csak a Paikert által készített magyar fordítását közöljük.

Paikert Alajos úrnak
Királyi államtitkár, nyug.
I. Napos út 4.
Budapest
Magyarország

E levelet a legnagyobb angol múzeumok szövetségének elnöke írta nekem, a magyar nemzet egy szerény képviselőjének, akkor, amikor arról értesült, amit elhinni sem akart, hogy az egyiptomi kormány ily módon hálálta meg egy valójában jóltevőjének szolgálatait.

Hogy miképpen hálálták meg szolgálataimat saját honfitársaim, arról jobb nem beszélni. Valamikor, amikor régen nem leszek, talán belátják majd, mit tettem hazámnak, nemzetemnek és talán az egész emberiségnek is.

ÖSSZEGZÉS

1929-ben a barcelonai világkiállítás mezőgazdasági csoportját szervezi és rendezi egy magyar múzeumigazgató, agrárszakember és ugyanebben az időben egy uralgó nagyszabású mezőgazdasági múzeum létesítéséről dönt. A gazdasági világválság ellenére a kairói múzeum megvalósításának munkálatait megkezdi Paikert Alajos. Azonban a szerződése lejárt előtt, 1932-ben végleg hazatér. Paikert munkáját előbb magyar szakember, Nagy Iván, majd Zulfikar bey, Kairó közkertjeinek korábbi igazgatója folytatta. Ez utóbbi jelentősen megváltoztatta az eredeti terveket. A kairói múzeum átadásának tervezett időpontja az 1936. évi kairói mezőgazdasági kiállítás és vásár volt, de a múzeum nem készült el erre az időpontra. 1937-ben újabb tisztviselő érkezett az egyiptomi földművelésügyi minisztériumból a budapesti múzeumba, aki egy héten át tanulmányozta, fényképezte a múzeumot és jegyzeteket készített. Végül csak 1938-ban nyílt meg a múzeum.⁹⁸ A mezőgazdasági múzeum ma is létezik Kairóban, és továbbra is a magyarhoz hasonló kivételként, nem a kulturális tárca, hanem a Földművelésügyi Minisztérium alá tartozik.

Az itt közölt önéletrajzok Egyiptomra vonatkozó részleteiből jól nyomon követhetők Paikert hangulatingadozásai. Kirajzolódik egy nagy tudású, ugyanakkor kiegyensúlyozatlan, labilis, kissé nárcisztikus, az elismerésre nagyon vágyó szakember képe.⁹⁹ Paikert magát írásaiban gyakran illeti a „naiv” jelzővel (az itt közölt önéletrajzokban öt alkalommal – ennél többször csak a „daczára” kifejezés fordul elő), egyiptomi munkájára pedig több ízben használja a „misszió” kifejezést, amelyet Magyarország számára történő érdemszerzésnek tekint. A környezetében lévő személyekkel kapcsolatban hajlamos a végletekbe esni (Fuad király az egyetlen kivétel). Érdekes, hogy hogyan alakul át a véleménye a közelébe került emberekről. Időben a legkésőbbi életrajzában különösen sokszor jelenik meg az ellene dolgozó külképviselet és hogy

⁹⁸ Abaffy László: A kairói I. Fuad Mezőgazdasági Múzeum, in Kísérletügyi Közlemények 43 (1940) 1–3.

⁹⁹ Erről tanúskodik az életrajzban található különálló lapok egyikén található felsorolás: „Kairói múzeumomat az én időmben látták és elismerőleg nyilatkoztak róla: Mr. Henry Miers, az angol nagy múzeumok szövetségének elnöke, Mr. Markham e szövetség titkára, M. Paul Lalan, a kairói nagy egyiptomi múzeum főigazgatója, M. Terrane, a kairói szépművészeti múzeum igazgatója, Herr Stohrer, kairói német követ, Mr. Jardin, kairói amerikai követ, ifj. Horthy Miklós, kormányzó úrnak fia, követ, Bárá Harold Bildt, kairói svéd követ, ifj. Hegedűs Sándor, magyar író, Almásy László Ede, magyar Afrikautazó, Oláh György, magyar operarendező.”

megakadályozták a visszatérését (sőt, fokozódik, mert eszerint már az egyiptomi kormány is akadályozta), de konkrétumokat nem tudunk meg. A kéziratokban van hangsúlybeli fejlődés: egyes témák elhalványodnak, mások újként merülnek fel, ismét mások erősödnek. Megjegyzendő azonban, hogy az önéletrajzokból éppen a kinti tevékenység gyakorlati, megvalósítási szakaszának a leírása hiányzik. A hangsúly jelentősen eltolódott az előzmények és a külső tényezők kiváltotta vívódások felé.

Paikert utazás előtt hangsúlyozta, hogy „semmiképp sem akar külügyérkedni”, „teljesen magánember” lesz kint, „ki fölös idejét múzeumokban és tudományos intézetekben óhajtja tölteni”.¹⁰⁰ A valóságban azonban nagyon szorosan kapcsolódott a pezsgő kairói diplomáciai világhoz, és mindenről véleményt formált és rögzített. Önéletrajzai erről nem, naplójának bejegyzései annál többet elárulnak. Akad néhány további kérdés, amely részletesebb kifejtést igényel és érdemel: a magyar munkatársak tevékenysége, az egyiptomi idegengyűlölet kérdése, Paikert végletekbe hajló véleménye a környezetében található személyekről (különösen Abdul Salam Ahmedről, Galal Fahim beyről, Green kairói konzulról, Parcher Félixről), Fuad király „arcképe”, a történesek szubjektív megélése és átértékelése, a tájékozódó út és a végleges kiutazást követő időszak pontos történéseinek rekonstrukciója, az idő előtti hazatérés okai. A levéltári anyag, az önéletrajzok, a naplók és a korabeli sajtóhírekben megjelent írások egybevetésének a folytatásához további anyag feltárására és feldolgozására van szükség a kairói múzeumalapítás, a magyar és egyiptomi történelem e sajátos kapcsolódási pontja még alaposabb megismerése érdekében.

A naïve soul in the land of the Pharaohs

(A source analysis of the three autobiographies of Alajos Paikert, junior)

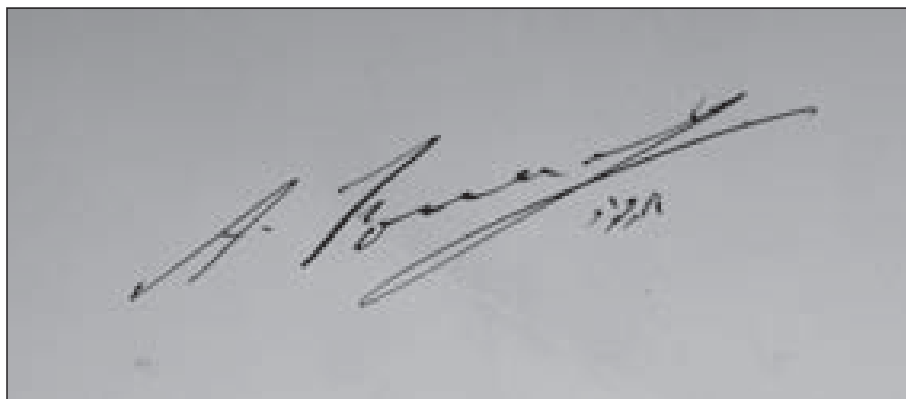
ÁGNES SZOTYORI-NAGY

Prior to World War I Fuad, Prince of Egypt, made a visit to the Museum of Agriculture in Budapest and expressed a wish to establish a similar institution in his own country. In 1929 King Fuad I initiated a request to the Ministry of Agriculture in which Egypt applied to Hungary to oversee the planning and execution of an agricultural museum in Cairo. Alajos Paikert junior, having legal and agricultural training, a broad outlook and a keen interest in foreign affairs, planned the museum during his first trip to Egypt in 1930, and started its organisation on his return to Cairo in 1931. However, before the expiration of his three-year contract he returned to Hungary in 1932. The museum was officially opened only in 1938.

The current study presents the circumstances of the museum's foundation in Cairo in the period 1929-1932, partly by publishing relevant sections of Paikert's autobiography and partly by examining museum and archival sources as well as

¹⁰⁰ Vö. Paikert 1930. febr. 17-i levele Parchernek, MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7. Mellesleg Paikert már a tájékozódó útja alkalmával találkozik a kairói külképviseleten dolgozó jeles személyekkel, köztük a német M. von Stohrerrel és a svéd M. H. de Bildttel; vö. Paikert 1930. márc. 26-án Kairóból írt levele Paichernek, MOL K 90. 2. iratcsomó 1930/7.

data found in contemporary Hungarian and Egyptian press releases and reports. Paikert wrote his autobiography in several versions. The three sources published here differ in some points, and there are passages that only appear in one of the versions. In retrospect there were some instances that appear more pronounced in the different versions. What the autobiographies lack is the description of the actual, practical, organising work that took place in Cairo. A much greater stress is laid on previous events and the mental struggle triggered by outside factors. The sources depict an expert of great knowledge and organising skills but also a man of an unstable, inconsistent and slightly narcissistic character, desperate for recognition. Paikert frequently describes himself in these sources as 'naïve'. He often refers to his task in Egypt as a 'mission', which would bring fame and merit to Hungary. He is quite capable of extreme feelings towards his fellow human beings (with the exception of King Fuad). The subject of this study has a great source material and the history of the Cairo museum foundation requires and deserves further exploration, in order to gain further knowledge concerning this peculiar historical connection between Hungary and Egypt.

*Ahmed Fuad herceg aláírása a Mezőgazdasági Múzeum vendégekönyvében
(Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Múzeum Dokumentációs Gyűjtemény,
Történeti Irattár 124. lelt.sz.)*

1862

[illegible]

don't doubt it. This may
have been the first time I
was at a religious meeting, &
perhaps the last. I was
in a very bad state of mind.
I was very much distressed.

[illegible]

246

Termelőszövetkezetek elleni tüntetések 1953 nyarán

„NEM HALLGATUNK A KOMMUNISTÁKRA,
MERT MIÉNK A HATALOM, MI RENDELKEZÜNK.”¹

FARKAS GYÖNGYI

1953 nyarán a Nagy Imre nevéhez kötődő új kormányprogram megjelenése ország-szerte sok helyen vezetett nyílt konfliktushoz a falvak lakosai és a helyi hatalom között.² Az összeütközés oka a termelőszövetkezetből való kilépés engedélyezésének eltérő értelmezése, illetve megvalósításának gyakorlata volt. A kormányprogram – bár a termelőszövetkezetek megerősítésének és erőteljesebb állami támogatásának fontosságát hangsúlyozta – az erőszakos kollektivizálás leállításának deklarálása mellett lehetővé tette a téeszekből való kilépést, sőt akár a téeszek feloszlását is.³ Mivel a nyilatkozat az új stratégia főbb elveit fogalmazta csak meg, részletesen nem tért ki a kilépés és feloszlás körülményeire, csupán azt hangsúlyozta, hogy a téeszek elhagyására a gazdasági év végén kerülhet sor. Ennek ellenére a termelőszövetkezetekből kilépni szándékozók sok helyen – figyelmen kívül hagyva ezt a kitétel és nem várva a központi szabályozásra – a kormányprogram nyilvánosságra kerülése után azonnal és saját belátásuk szerint kezdtek hozzá egyéni gazdaságaik restaurálásához, új életfeltételeik megteremtéséhez.

A hatalom helyi képviselőit váratlanul érte mind a kollektivizálásról szóló hivatalos beszédmód megváltozása, mind pedig az eddig többé-kevésbé ellenőrizhetőnek, uralhatónak tartott helyi társadalom szembeszegülése. Az egyértelmű központi irányításhoz szokott helyi vezetőket még inkább megzavarta a felülről érkező információk ellentmondásossága. A Rákosi-féle álláspont,⁴ amely inkább az „elért eredmények” megtartását, a téeszek egybentartásának fontosságát, mint az engedményeket hangsúlyozta, könnyebben volt értelmezhető számukra, úgyhogy a téeszektől szabadulni kívánók spontán mozgalmukkal kapcsolatos magatartásukat főleg ez határozta meg. A helyi hatalom jellegzetes hozzáállása a téeszek megtartására irányuló igyekezet volt, még ha ehhez erőszakot is kellett alkalmazniuk.

A téeszekből való kilépést és a téeszek feloszlását szabályozó szeptember 25-én megjelent miniszteri rendelet⁵ létrehozóira is befolyással voltak a spontán akciók, ugyanis e jogszabály igen megnehezítette a téeszből való kilépést, még inkább a téesz feloszlását. Amennyiben az „összecsapás” kimenetelét tekintjük, a hatalom

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) V-112454. Gajdics Sándor (továbbiakban V-112454.) 21. Murnyak József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 10.

² Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961. Bp. 1972. 132–133.

³ Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Bp. 1985. 251–256.

⁴ Rákosi Mátyás többek között a következőket mondta a júl. 11-i budapesti pártaktív-értekezleten: „Amikor mi segítjük a dolgozó parasztokat, akkor ezzel nem változik meg a politikánk, hogy a tsz-eket még inkább segítjük. Ki kell mondanunk világosan és félreérthetetlenül, hogy pártunk és népi demokráciánk változatlanul a tsz-ekben látja a falu szocialista építésének útját... Nem fogjuk tétlenül tűrni, hogy a falu szocialista építésének eddigi eredményeit az ellenség most megpróbálja aláásni.” Szabad Nép 1953. júl. 12. 3

⁵ 4/1953. (IX.25.) F.M. sz. rendelet. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953. Bp. 1954. 296.

sem a jogalkotás, sem a megfélemlítést szolgáló karhatalom igénybevétele, sem a célzatos bírósági ítélezés eszközeivel nem tudta elérni, hogy a korábban nagyrészt erőszakkal létrehozott téeszek jelentős része ne szűnjön meg. Az 1953 nyarát követő egy éven belül országos méretekben a téeszek és tszcs-k 15%-a bomlott fel, a tagság 34%-a lépett ki és a közös gazdaságok területe 31%-kal csökkent belül. A bomlás mértéke az Alföldön Szabolcs-Szatmár megyében volt a legnagyobb (28%-a, 59%, 53%).⁶

A következőkben olyan konfliktusokat vizsgálunk közvetlenül a kormányprogram nyilvánosságra kerülése utáni napokból, amelyek Szabolcs-Szatmár megyei favakban alakultak ki a téesztagok és a helyi, járási, megyei hatalom között, illetve amelyekből rendőrségi, illetve (néhányból) bírósági ügy lett. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára hat Szabolcs-Szatmár megyei község ilyen tartalmú vizsgálati anyagát őrzi. A községek közül négy a nyírbátori (Aporliget, Nyírbátor, Nyírcsászári, Nyírvasvári), egy-egy pedig a nagykállói (Biri), valamint a vásárosnaményi járáshoz (Barabás) tartozott. A megye más falvaiban is voltak hasonló megmozdulások – erre többek között a vizsgált községek nyomozati iratai utalnak, illetve a sajtóból és más forrásokból tudunk – de ott a rendőrség nem indított vizsgálatot (legalábbis a megyei nyomozati naplóban nem találni ennek nyomát).

A konfliktusok vizsgálata során keletkezett szövegek elsősorban arról szólnak, hogy a rendőrség és a bíróság a maga eszközeivel hogyan támogatta azt a politikát, amely a kollektivizálás „eredményeinek” megőrzésére törekedett. Egyértelműen fogalmazta meg ezt a direkt politikai célt a nyíregyházi megyei bíróság C. Papp György, biri lakos ügyében hozott súlyos ítéletének (5 év börtön és részleges vagyonelkobzás) indoklásában: „A büntetés kiszabásánál figyelembe vette a bíróság azt is, hogy a kormánynyilatkozat utáni időben a vádlotthoz hasonló egyének izgatására több szabolcsmegyei községben volt tömegtüntetés és ezekre tekintettel szabott ki a bíróság olyan büntetést, amely véleménye szerint alkalmas lesz arra, hogy a vádlottat és a hozzá hasonló elemeket a további bűncselekménytől visszatartson.”⁷

A nyomozók és a bírák tehát olyan szövegeket igyekeztek konstruálni, amelyekben a július eleji akciók résztvevőit, illetve a közülük kiválasztott személyeket bűnösökként, a törvényellenes akciók kitervelőiként, a lakosság felbujtóiként jelezhették meg. A nyomozás során létrehozott szövegek nagy része kihallgatási jegyzőkönyv, kisebb része pedig az ügygel foglalkozó tisztek összefoglaló beszámolója. A tanúként kihallgatott személyek nagyobb része a hatalmat képviselő helyi lakos, és a járási, megyei hatalom által az akciók megfékezésére, a lakosság lecsendesítésére kirendelt funkcionárius volt. Ők általában a hatalom elvárásainak megfelelően beszélték el a történeteket. Bár a szövegek alkotóinak elsődleges célja nem az volt, hogy hitelesen rekonstruálják az eseményeket, mégis a nyomozás során kikerekedő történet számos olyan elemet is tartalmaz, amelyekből a hatalom ellen fellépő társadalom valódi viselkedésére is következtethetünk.

⁶ A Dunántúlon Somogy megyében volt a legnagyobb mértékű a bomlás (a téeszek és tszcs-k 26%-a bomlott fel, a tagság 60%-a lépett ki és a közös gazdaságok területe 54%-kal csökkent.)

Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület. II. Megyei adatok. Bp. 1971. 348–349., 412–415, illetve Mezőgazdasági adattár. II. Bp. 1965. 48., 50.

⁷ ÁBTL V-108624. Bakati Mihály és társai (továbbiakban V-108624.) 99. A Nyíregyházi megyebíróság ítélete, B.003/1953/4. 1953. aug. 5.

A HÍR ÉS HATÁSA

Hogyan jutott el az új kormányprogram híre a Szabolcs-Szatmár megyei falvakba? Nagy Imre miniszterelnöki expozéja 1953. július 4-én, szombaton délelőtt hangzott el. A rádió már aznap a déli hírek között ismertette az új kormányprogramot, este 8 órakor pedig felvételtől teljes terjedelmében közvetítette a beszédet. A másik hírforrás, ahonnan a falvak lakói értesülhettek a beszéd tartalmáról, a sajtó volt: a központi pártlap, a Szabad Nép, valamint a megyei Néplap másnapi, július 5-i száma. A nyomozati iratokban nincs direkt utalás arra, hogy a vizsgált községek lakosai mennyire voltak tisztában a nagypolitika történéseivel, számítottak-e a politikai fordulatra és várták-e az erről szóló híradásokat. Annyi azonban a vallomásokból is megállapítható, hogy a változásokról szóló információk először a rádión keresztül, majd a másnapi újságok tudósításai révén jutottak el a falvakba, majd az információáramlás hagyományos csatornáin gyorsan terjedtek tovább a politika hírei iránt fogékonyabb (jórészt hivatalból érdeklődő) személyektől a község többi lakosához.

A nyírvásvári Gajdics Sándor vallomása⁸ szerint ő a helyi tszcs elnökétől és a párttitkárától hallott „Nagy Imre elvtárs beszédéről”. Barabáson Székely Sándor, a Kossuth Tszcs tagja az aratás szünetében maga olvasta fel a Szabad Népből a kormányprogramra vonatkozó cikket a brigád többi tagjának,⁹ majd este ismételen felolvasta a csoportgyűlésre összegyűlt tagság előtt.¹⁰ Nyírbátorban vasárnap az istentisztelet és a piac gyorsította fel a közösségen belüli információcserét. Idősebb Pócsi Kálmán vallomásában megemlítette, hogy templomba menet gazdatársaival az előző nap a rádióban hallottakat vitatták meg „...a rádió arról beszélt nyíltan, hogy a tszcs feloszlik és mindenki kiléphet, ők is visszaveszik a földjüket.”¹¹ A piacról hazafelé igyekvő asszonyok pedig azt közölték vele, hogy „...a piacon nyíltan beszél, hogy most már mindenki megszabadulhat a tszcs-től, aki akar. Baracsiné újságolta, hogy most már kiveszi a tszcs-nek leadott földet és dolgozhatja a fiam felébe, ha akarja, mert ezelőtt a fiam művelte a földjét.”¹²

Hétfőtől a közös munkavégzést igénylő aratási munkák könnyítették meg az információk továbbterjedését, a tszcs-tagok előtt álló lehetőségek mérlegelést, valamint az egyéni és közös cselekvési tervek formálódását. A Bíriben lakó Bakati Mihály vallomása szerint napközben az aratók egész nap az egyéni gazdálkodásról beszélgettek.¹³ Idősebb Pócsik Kálmán szintén arról beszélt kihallgatása során, hogy július 6-án reggel, mielőtt hozzákezdtek volna az aratáshoz, „...elkezdtünk vitatkozni, hogy kilépünk a tszcs-ből. A tszcs-ből való kilépési vitatkozásunkhoz az egész brigád csatlakozott, hogy feloszlassuk a tszcs-t és kilépünk belőle.”¹⁴ Barabáson – mint láttuk – az egyik tag szintén az aratás szünetében olvasta fel a többieknek a Szabad Nép cikkét, majd rögtön hozzákezdtek a feloszlás részleteinek megtárgyalásához.

⁸ ÁBTL V-112454. 50. Jegyzőkönyv Gajdics Sándor kihallgatásáról a nyíregyházi ügyészségen, 1953. júl. 20.

⁹ ÁBTL V-108553. Szűcs Mihály és Szalma István (továbbiakban V-108553.) 31. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 11.

¹⁰ Uo. 38. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 16.

¹¹ ÁBTL V-105925. Pócsi Kálmán és társai (továbbiakban V-105925.) 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

¹² Uo.

¹³ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 14.

¹⁴ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

Megegyeztek például abban, hogy „...a kuláknak is vissza kell adni a földet, mert a tagosításnál sok kulákot erőszakkal zavartak le a földről.”¹⁵

A kormányprogram lényegét a falvak lakosai abban foglalták össze maguknak, hogy „ki lehet lépni” a tszcs-ből, más megfogalmazásban: „visszaadják a földet”¹⁶, illetve „mindenki megszabadulhat a tszcs-től.”¹⁷ A helyi társadalom szóhasználatát és nem a hivatalos beszédmódot tükröző megnevezésekben benne rejlik a beszélőknek a kollektivizálással kapcsolatos vélekedése. A téesszervezés számukra földjük, tulajdonuk „elvételét”, jogtalan eltulajdonítását és egy számukra idegen és előnytelen gazdálkodási forma rájuk kényszerítését jelentette.

Miután az új kormányprogram híre elterjedt a falvakban, a tszcs-tagok általános véleménye az volt, hogy élni kell a lehetőséggel és ki kell lépni a csoportból. Barabáson például a Szabad Népből tájékozódó aratóbrigád tagjai közül egy kivételével mind a kilépést támogatták. A véleményével egyedül maradó Szalma Ignác úgy nyilatkozott, hogy „...neki van szalonnája, kenyere, megvan mindene, neki jó a tszcs.”¹⁸ Biriben úgy látta a helyzetet a Béke Tszcs egyik tagja, hogy a csoporttagoknak a negyede sem fog a bentmaradás mellett dönteni.¹⁹

Mint láttuk, Nagy Imre beszéde csupán jelezte az új kormány politikájának főbb irányvonalát, közte a meglévő téeszekkel és a további kollektivizálással kapcsolatos új elképzeléseket. Bár kinyilvánította, hogy lehetővé teszik a tagok számára a téesz-ből való kilépést, sőt akár a téesz teljes feloszlást is engedélyezik, de minderre csak a gazdasági év végén kerülhet sor. A tagoknak tehát még közösen kell learatniuk a gabonát, elvégezniük a termények őszi betakarítását, a talaj-előkészítési munkákat, valamint a szokott módon elkészíteni a téesz zárszámadását. A földek kimérésére, az állatok, a gazdasági eszközök és egyéb vagyontárgyak szétosztására csak ezután kerülhet sor.

Ennek a döntésnek a gazdálkodás szempontjából számos racionális oka volt, ugyanakkor azonban a kormány időt is szeretett volna nyerni vele. Úgy gondolták, hogy a téeszeknek időközben nyújtandó kedvezmények sokakat eltérítenek majd kilépési szándékuktól. A téesztagok viszont úgy érezték, hogy egyéni gazdaságaik helyreállítása a bizonytalan jövőbe tolódik ki, és több olyan munkafolyamatot is még csoporttagként kell elvégezniük, amelyek hatását már mint egyéni gazdák fogják megérezni (pl. őszi szántás, őszi vetés). A téesztagok ezért sok helyen azonnal és saját érdekeiket szem előtt tartva kezdtek hozzá volt gazdaságaik restaurálásához. Ez olykor egyéni akciók formájában ment végbe (például az önmagát már egyéni gazdának tekintő tag a közös istállóból hazahajtotta a téeszbe bevitt lovát vagy tehenét), olykor viszont az egész tagság vagy egy domináns csoport közös fellépésének, kollektív döntésének eredménye volt. Nyírbogáton például úgy döntött az ottani téesz, hogy már az aratást sem fogják közösen végezni, hanem az aratnivalót családokként szétosztják, és a learatott gabonát mindenki a saját portájára hordja be.²⁰

Az engedetlenség okait keresve ki lehet jelenteni, hogy minden bizonnyal a hatalom intézkedéseivel szembeni bizalmatlanság lehetett az egyik legfontosabb

¹⁵ ÁBTL V-108553. 52. Varga Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 17.

¹⁶ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

¹⁷ Uo. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

¹⁸ ÁBTL V-108553. 52. Varga Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 17.

¹⁹ ÁBTL V-108624. 33. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 15.

²⁰ Uo. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 14. és ÁBTL V-105925. 31. Feljegyzés id. Pócsi Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 15.

tényező. Bár a falvak parasztsága valószínűleg nem tudhatott sokat a nagypolitika kulisszái mögött történekekről (a hazai és a szovjet vezetésen belüli ellentétekről, hatalmi harcokról), amelyek befolyással voltak a politikai irányvonal változásaira, a diktatórikus hatalom kiszámíthatatlansága, a propaganda és a politikai gyakorlat nyilvánvaló különbözősége sokak mindennapi tapasztalata volt. Az ígéretek visszavonásától tartó érintettek számára ésszerű megoldásnak tűnhetett a pillanatnyinak vélt lehetőségek gyors megragadása, az azonnali cselekvés. A bizonytalanság és a bizalmatlanság volt a nyírvasvári vb-elnök vallomása szerint is a fő oka a vasvári csoporttagok engedetlenségének. A vb-elnök ezt az érvet a bírósági tárgyaláson a belépési nyilatkozataik azonnali kiadását követelő tagok védelmében mondta el: „A tagok nem azonnal akarták feloszlítani a szövetkezetet, ők úgy követelték a belépési nyilatkozatokat, hogy attól függetlenül dolgoznak majd tovább, befejezik a gazdasági évet, s a termést betakarítják, de biztosnak akarták magukat érezni, hogy kiléphetnek, s ezért kellett nekik a belépési nyilatkozat.”²¹

Jól jellemzi az általános közhangulatot, hogy milyen gyorsan adtak hitelt az emberek egy megyszerte terjedő rémhírnek. Futótűzként terjedt el ugyanis, hogy azok a téesztagok, akik július 10-ig nem jelentik be írásban kilépési szándékukat a Földművelésügyi Minisztériumnak, később már nem léphetnek ki. Ez a sokak által komolyan vett hír volt az az impulzus, amely a falvak egy részében a téesztagokat aktív cselekvésre, sok helyen a helyi hatalommal való szembeszegülésre ösztönözte. A falvak lakói úgy gondolták, hogy a hatalom megyei, járási és községi képviselői – akiknek a téesz-ügy iránti elkötelezettségéről gyakorlati tapasztalataik voltak – tudatosan titkolták el előlük ezt az információt, hogy megakadályozzák a téeszek bomlását. Ebben a bizonytalan, információszegény helyzetben a téesztagok az új központi hatalmat szövetségesnek, érdekeik védelmezőjének, míg a regionális hatalom képviselőit ellenfélnek, a változások ellenzőinek tekintették.

A téeszek tagsága a járási, megyei hatalom megkerülésével maga akart érintkezésbe lépni a központtal. Küldötteket választottak, akiket azzal bíztak meg, hogy Budapestre utazva a Földművelésügyi Minisztériumban szerezzenek információkat a kilépés lehetőségével kapcsolatban, továbbítsák a kilépni szándékozó téesztagok erről szóló nyilatkozatait vagy járjanak el téeszük feloszlása ügyében. A nyírbogáti tszcs-ból például Molnár Károly 76 éves kocsist (aki korábban Bogáti József földbirtokos parádés kocsisa volt) küldték fel a minisztériumba, „hogy intézze el nevükben a tszcs feloszlását.”²² Molnár elbeszélése szerint a minisztériumban „...azt mondták neki, hogy menjen haza, akkorra ott lesz a nyilatkozat [valószínűleg a tagok által követelt belépési nyilatkozatokra gondolt] és meg is fogják kapni. Elmondta, hogy amikor hazajött meg is kapták, mert a tanácson közölte, hogy a Minisztériumban mit mondtak neki.”²³ A nyírbogáti eset híre több községben is arra sarkallta a csoporttagokat, hogy ők is közvetlenül a minisztériummal vegyék fel a kapcsolatot. Jegyzőkönyvet készítettek kilépési-feloszlási szándékukról és azt maguk továbbították a minisztériumba.²⁴

²¹ ÁBTL V-112454. 22. Jegyzőkönyv a nyíregyházi megyei bíróságon Gajdics Sándor ügyében megtartott tárgyalásról, 1953. aug. 5.

²² ÁBTL V-105925. 31. Feljegyzés id. Pócsi Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 15.

²³ Uo.

²⁴ A nyírbogáti járásban 50 téeszben írtak kérvényt a feloszlás érdekében, ebből 40-et a Földművelésügyi Minisztériumba, ötöt a megyei tanácshoz, ötöt a járási tanácshoz vittek be személyesen. Konczné Nagy Zsuzsanna: Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdasága 1945–1961. Nyíregyháza 2001. 76.

A csoporttagoknak ezt a törekvését a helyi hatalom az általunk vizsgált esetekben többnyire nem tudta megakadályozni. Egy sikeres esetet említenek csak a vizsgálati iratok: a biri tszcs Budapestre igyekvő küldötteit az ÁVH az újfelhértői vasútállomáson feltartóztatta és Nyíregyházára szállította.²⁵ További sorsukról nem tudunk. Feltűnő jelenség, hogy egyetlen olyan személyt nem vontak később felelősségre az községekben lezajlott megmozdulásokért, aki a csoport megbízásából Budapesten járt. Feltételezhető pedig, hogy olyan emberek vállalták el ezt a feladatot, akik a helyi akciók szervezésében, a tagság követeléseinek megfogalmazásában is aktívan részt vettek.

A helyi hatalommal való összeütközés oka elsősorban nem az volt, hogy a téjesztagság írásba foglalta kilépési szándékát és azt eljuttatta az illetékes központi szerveknek. Ez a törekvésük csupán annyiban rúgta fel a „rendet”, hogy nem vették figyelembe a hatalmi hierarchiát és ügyeiket a helyi vezetők megkerülésével akarták intézni. Céljuk azonban pont a hatalom előírásainak betartása volt: időben jelezni akarták, hogy élni kívánnak a felkínált lehetőséggel és kilépnek a csoportból. A fő konfliktus akkor alakult ki a helyi hatalom és a lakosság között, amikor belépési nyilatkozataik visszaadását kezdték el követelni. A kilépési szándékukat deklaráló és saját elhatározásukból létrehozott dokumentumról úgy gondolták, hogy nincs olyan ereje, mint a kollektivizáló hatalom által kikényszerített belépési nyilatkozatoknak. Az egyik nyírvasvári csoporttag ezt így fogalmazta meg: „[A] jegyzőkönyv aláírása nem sokat ér..., hanem a belépési nyilatkozatot adják ki, mert az egy hivatalos okmány.”²⁶ A téjesztagság tényét rögzítő hivatalos dokumentum visszaszerzése annak a biztos jele volt számukra, hogy többé már nem téjesztagek. E logika szerint tehát nem a hivatalos okmány létezése, hanem birtoklása határozta meg érvényességét. A belépési nyilatkozat szerepének felértékelődése, egyszerű okmányból jelképpé formálódása nyilván összefüggött létrejöttének körülményeivel. A kollektivizálási kampány során a szervezők fő törekvése nem a gazdák tényleges csatlakozási szándékának kialakítása, hanem csupán a belépési nyilatkozat formális aláírása volt. Nem véletlen, hogy a „belépett – nem lépett be” dilemmája többnyire az „aláírt – nem írt alá” kérdésként fogalmazódott meg. A belépési nyilatkozat birtoklása a helyi hatalom számára is fontos tényező volt. Tisztában voltak azzal, hogy kiadása a velük szembeszegülők győzelmét, saját gyengeségük elismerését jelentette volna. Az ellentétes érdekek legélesebben tehát a nyilatkozat körüli összecsapásokban váltak láthatóvá.

A SZERVEZKEDÉS

1953-ban a termelőszövetkezeti csoportok munkaszervezete adta a keretet ahhoz, hogy a tagok azonos célok érdekében együttesen fellépő csoportta szerveződjének. A brigádokban, munkacsapatokban dolgozók a közös munka, az aratás során beszéltek meg az új helyzet kinalta lehetőségeket, alakították ki céljaikat és a célok eléréséhez alkalmasnak vélt stratégiát. A kollektív akciók is kezdetben egy-egy brigádhoz kötődtek, majd több brigád együttműködéséből jöttek létre a csoporttagok többségét aktivizáló megmozdulások.

²⁵ ÁBTL V-108624. 24. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, Nyíregyháza 1953. júl. 14.

²⁶ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 12.

A Nyírbátorban történtek példáján próbálom meg rekonstruálni azt a folyamatot, ahogy a kisebb csoportok kezdeményezései végül a teljes téesztagságot mozgósító akcióvá álltak össze. Az ÁVH-szövegek a nyírbátori Vörös Csillag Tszcs Harcsa brigádjának (nevét a brigádvezetőjéről, Harcsa Lajosról kapta) nézőpontjából mutatják be a történeteket. A brigád két tagját, a 28 éves Pócsik Kálmánt és 61 éves apját tették ugyanis felelőssé a községben lezajlott akciókért, és terrorcselekmény, valamint téesz elleni izgatás gyanújával a megyei ÁVH eljárást indított ellenük. A vizsgálati anyag magvát tehát az ő vallomásaik alkotják. Ezt a tényt azért kell megemlíteni, mert – mint látni fogjuk – Nyírbátorban az események alakításában legaktívabban részt vevő csoport nem a Harcsa, hanem egy „vásártérinek” nevezett brigád volt. Pócsikék elbeszélésében viszont – érthető módon – más az események súlypontosása: elsősorban a velük történeteket mondják el, és csak utalásszerűen jelennek meg szövegekben a rajtuk kívül eső, de velük kapcsolatos személyek és azok cselekedetei.

A vallomásszövegek szerint a Harcsa brigád tagjai a hétfői aratás alatt beszéltek meg, hogy kilépnek a tszcs-ből. „Hétfőn reggel Oláh Jánosné, Tóth Andrásné, Oláh Béláné, Tóth Béláné, Kiss Miklósné, Szabó Pálné, Szabó Józsefné elkezdtek kiabálni, hogy ők tovább nem dolgoznak a tszcs-be, mennek vissza a dohányszárítóba, kiabáltak, hogy kéri vissza a belépési nyilatkozatokat, mert ha learatnak nem dolgoznak tovább, nem bánják, ha nem kapnak semmit sem. Az asszonyokhoz csatlakoztam én is és a többi brigádtag.”²⁷ – vallotta idősebb Pócsik Kálmán. Közben az aratást felügyelő agronómustól arról értesültek, hogy a vásártéri brigád nem ment ki reggel aratni, hanem egész nap a tanácsháza előtti piactéren tartózkodtak és követelték a párttitkártól a belépési nyilatkozatok kiadását.²⁸

Másnap Rózsa Ferenc brigádja segített Harcsáéknak az aratásban. Ők hozták a hírt, hogy a vásártéri brigád aznap sem vette fel a munkát, továbbra is sztrájkoltak. A vásártériek üzenetet is küldtek Rózsaékkal: addig a Harcsa brigád se arasson, amíg nem kapják vissza a belépési nyilatkozatokat. A sztrájkhoz való csatlakozáson kívül közös demonstrációra is felszólították őket: „Azt is üzenték, hogy július 7-én kedden este gyűlést tartanak, ahol mindenki követelje erősen a nyilatkozatot.”²⁹ Harcsáék tovább folytatták a munkát, viszont az esti gyűlés hírére ők is terjeszteni kezdték a többi téesztag és falubeli szomszédai között. A mezőről hazafelé menet beszóltak például a kocsisoknak a téesz istállójába, így értesült ifjabb Pócsik is a tervezett összejövetelről.

A gyűlés sikertelen volt, a tszcs elnöke és a járási tanács mezőgazdasági osztályának ott tartózkodó munkatársa elutasította a követelést („... nem lehet kiadni, most még arra nincs törvény.”³⁰), a csoportiroda előtt összegyűlt tömeg pedig zúgolódva, de hazatért. A következő reggel a Harcsa brigád újra kiment aratni, a vásártériek viszont továbbra is sztrájkoltak. Erről a tényről az aratók délben értesültek a szőlőbe igyekvő tszcs-küldönc elmondásából. Elhatározták, hogy este ők is csatlakoznak a tiltakozókhoz: „...ha a vásártéri csoport követeli vissza a nyilatkozatot, akkor menjünk mi is este a csoportirodába, és követeljük a belépési nyilatkozatot vissza.”³¹ A szerda esti gyűlésen megint összegyűlt a téesztagok többsége, kb. 100–110 fő.

²⁷ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

³¹ Uo.

Valószínűleg a többi brigád mobilizálása is hasonló módon történt. Vajon miért nem csatlakozott senki a vásártériek többnapos sztrájkjához? Miért csak munka után nyilvánították ki szolidaritásukat és vettek részt akcióikban? A nyírbátori esetet elbeszélő szövegekből erre nem kapunk választ. Csak feltételezni tudjuk, hogy az okok között a félelem lehetett az egyik. Attól tarthattak, hogy a munka, különösen az aratás megtagadását nagyon szigorúan bünteti a hatalom. Nyírvasváriban a vallomásszövegekbe is belekerült az erre való utalás. Ott az aratást napközben abbahagyó és a kilépési jegyzőkönyvet aláírni a községbe igyekvő téesztagokat azzal riasztotta vissza egyik társuk, hogy a hatóságok esetleg szabotázsnek tartják majd akciójukat. Félelmük nem volt alaptalan. C. Papp György biri lakos ügyében ítélező megyei bíróság a büntetés (öt év börtön) kiszabásánál súlyosbító körülménynek tekintette, hogy a vádlott a téesz elleni lázítást pont aratási időben követte el.³² A sztrájkot több községben is az érdekérvényesítés hasznos eszközének tartották. Volt ahol csak fenyegetőztek vele, volt ahol napokig ténylegesen állt a munka. Nyírcsászáriban például két napig nem arattak, a tagok ott is a belépési nyilatkozat szétosztását követelték.³³

A nyírvasvári történet a téesztagok aktivizálódásának, összefogásának egy másik változata. A község három téeszében külön-külön szervezkedtek az emberek, de akcióik nagy mértékben hatottak egymásra: mintát nyújtottak és cselekvésre sarkalltak. A községből a Vasvári Pál Tszcs egyik tagját, Gajdics Sándort vették őrizetbe és vonták felelősségre. A kihallgatások során készült szövegek ezért többnyire Gajdics, illetve a „Vasvári” tagjainak látószögéből szólnak a községben lezajlott eseményekről.

Július 9-én reggel a Vasvári Tszcs aratásra összegyűlt tagjait az a hír foglalkoztatta, hogy a község másik csoportjában, az „Új Világ”-ban már „...elkészítették a jegyzőkönyvet, melynek alapján a [belépési] nyilatkozatot meg fogják kapni, ha Bp.-ről visszajönnek.”³⁴ A hír hatására ők is azonnal cselekedni akartak: elhatározták, hogy együttesen bevonulnak a községbe, hogy megírják/megírassák saját jegyzőkönyvüket. „Mi csak a munkával törődünk ahelyett, hogy mennénk a saját sorsunkat intézni!”³⁵ – sürgették, ösztönözték egymást. A gyors cselekvésre az a híresztelés készítette őket, mely szerint július 10-ig lehet csak kilépési szándékukat bejelenteni. Mégsem jutottak el a csoportirodáig, ugyanis útközben találkoztak a téesz könyvelőjével, aki megígérte nekik, hogy estére elkészíti a kívánt iratot, akkor menjenek aláírni. A csoport többi tagját is mozgósították az esti összejövételre. A Gajdics elleni egyik vád éppen az volt, hogy megszervezte a kocsis-brigád, és együtt mentek este az irodához.

A kihallgatott személyek között szerepelt az Új Világ Tszcs egyik tagja is. Az ő elbeszéléséből tudjuk, hogy a fentiekkel egy időben mi történt a másik termelőszövetkezeti csoportban. Ott a tagok arra biztatták egymást, hogy menjenek a csoportirodába és írják alá – a valószínűleg az előző este elkészített – jegyzőkönyvet. Baksán Mihály így beszélt el a vele történeteket: 9-én reggel 6 óra körül többekkel együtt aratni indult, amikor összetalálkozott Polacsek Andrással. Polacsek az alábbiakat közölte velük: „[Ő] már bejelentette, hogy kilépett a csoportból és egy

³² ÁBTL V-108624. 99. A nyíregyházi megyebíróság ítélete Bakati Mihály ügyében, B.003/1953/4.

³³ ÁBTL V-105930. Krasznai János (továbbiakban V-105930.) 15. Feljegyzés Krasznai János kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

³⁴ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 12.

³⁵ Uo.

jegyzőkönyvet is aláírt a csoportnál és küldött, hogy mi is menjünk és írjuk alá. Mi el is mentünk az irodába és útközben is kiabált utánunk, hogy menjetek, írjatok ti is alá. A csoportirodán nem találtunk senkit. S kimentünk a földre. Amikor kimentünk a földre, Polacsek újra neki állt, hogy menjünk vissza a faluba és hagyjuk abba a munkát addig, amíg...a jegyzőkönyvet alá nem írjuk. Mi többen nem akartunk jönni, de a mi munkacsapatvezetőnk, Sivadó György elkezdett blamálni bennünket, hogy »ilyen a magyar ember, így nem tart össze« és becsmérelt bennünket. Erre mi is mentünk utánuk. Útközben találkoztunk Ö. Nagy Györggyel, aki mondotta, hogy inkább menjünk vissza aratni, mert szabotázsnak veszik, ha abbahagyjuk a munkát, majd estére el lehet intézni. Mi erre vissza is tértünk.”³⁶

Baksán Mihály beszámolója azokat az apró mozzanatokat is látni engedi, amelyek távolabbról nézve egységesnek és határozott irányúnak tűnő kollektív cselekvéssé állak össze. Láthatjuk, hogyan alakul ki az a kohéziós erő a tagokat között, amely közös fellépésüket lehetővé teszi. Megfigyelhetjük, hogy milyen tényezők befolyásolják a csoport tagjainak viselkedését (mintakövetés, elbizonytalanodás, kényszer-cselekvés, megerősítés), és a domináns személyek (Polacsek, a munkacsapat-vezető, majd Ö. Nagy) véleményének milyen hatása van a többiek cselekedeteire.

Esti demonstrációjukon a Vasvári tszcs összegyűlt tagjai nemcsak a jegyzőkönyvet írták alá, hanem kiharcolták azt is, – hogy miként, arról a következő fejezetben lesz szó – hogy a tszcs vezetése kiadja nekik belépési nyilatkozataikat. Sikeres akciójuk a község másik két csoportját is mozgósította a késő esti órákban. Az Új Világ tagjai először a csoportirodába mentek, majd, mivel ott nem kapták meg a nyilatkozatokat, a tanácselnököket ébresztették fel. Gajdics elbeszélése szerint dühösek voltak a Vasvári Tszcs tagjaira: „[Sz]ídtak minket, mert nem szóltunk nekik arról, mit akarunk csinálni.”³⁷ Minden bizonnyal a község termelőszövetkezeti csoportjai közti nagyobb összefogást hiányolták. A harmadik tszcs, a „Kossuth” tagjairól csak annyit tudunk, hogy a hír hallatán kijelentették: „[M]enjünk mink is és kérjük a nyilatkozatot.”³⁸

Itt említeném meg azt is, hogy milyen jelentős hatással voltak az egyes községekben lezajlott sikeres vagy annak vélt megmozdulásokról terjedő hírek a többi községre. Minél több helyen sikerült a téesztagoknak megszerezniük belépési nyilatkozatokat vagy Budapestre eljuttatniuk a kilépési szándékukat tartalmazó jegyzőkönyvet, annál kisebb lett a többiek félelme és annál erőteljesebb mintakövető magatartása. Az egyik vasvári csoport tagja például azzal biztatta a következők miatt aggódó társát: „[N]em lesz belőle semmi [baj], mert mindenféle így megy, mindenki követeli a nyilatkozatot.”³⁹ Biriben pedig a hírek hallatán „... mindenki azon zúgolódott, hogy akkor Biriben miért nem lehet megcsinálni úgy, mint Nyírbátorban.”⁴⁰

A felbomló téeszkekről és hazahajtott állatokról szóló információkat a községek mobilabb lakosai hozták és vitték. A nyírbátori hírt például a biri téesznek a járási székhelyen járt kocsisa hozta haza falujába és mondta el a szövetkezeti bolt előtt beszélgető embereknek. Danka János biri téesztag is a nyírbátori vásárban találko-

³⁶ ÁBTL V-112454. 23. Baksán Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 12.

³⁷ Uo. 50. Jegyzőkönyv Gajdics Sándor kihallgatásáról a nyíregyházi ügyészségen, 1953. júl. 20.

³⁸ Uo. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 12.

³⁹ Uo.

⁴⁰ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 14.

zott olyanokkal, akik már „...megkapták a tszcs-ból a kilépési nyilatkozatot és most szabad emberek.”⁴¹ Aporligetre viszont a Pusztateremről járó tejbegyűjtő, Boros József és a fuvaros vitte el a hírt, hogy náluk már kiosztották a belépési nyilatkozatokat. Egy hivatalos jelentés megfogalmazása szerint Aporligeten „...már 10-én reggel, valamint 11-én reggel azzal bújtogattak, hogy nekik már a zsebükben van a belépési nyilatkozat, amit nekik kiosztottak. Bújtogatásuk később, amikor a tömeg a Tanácsház előtt összegyűlt abban nyilvánult meg, hogy Boros József pusztateremi lakos a belépési nyilatkozatát mutogatta a tömegnek és uszította a tömeget a nyilatkozat birtokbavételére.”⁴² A nyírpilisi Somogyi Ilona féltve őrzött belépési nyilatkozata is annak bizonyítéka volt az aporligetiek szemében, hogy ami máshol lehetséges, az náluk is megvalósítható. Ezzel az érveléssel a községi tanácselnökre is igyekeztek hatni: „Odahívták az ablakhoz a tanácselnököt is, hogy győződjön meg arról, hogy a nyilatkozatot ők [a nyírpilisiek] megkapták.”⁴³ Nyírbátorban a vásártéri brigád tagjai is a tanácsházára vittek be egy arra járó nyírbogáti asszonyt a nála lévő belépési nyilatkozatával együtt, hogy „...bizonyíttassák vele, hogy a tszcs-t fel lehet oszlatni.”⁴⁴ Az aporligeti Varga János (tszcs vezetőségi tag) viszont maga ment el személyesen a szomszédos Újtanyára, hogy megtudja, ott hogyan intézték el a kilépést.⁴⁵

Két másik község, Biri és Barabás példáján a szerveződésnek egy másik formáját mutatom be. Mindkét helyen igen hangsúlyos volt a tagoknak az a törekvése, hogy kezükbe vegyék az események alakítását és önállóan döntsenek saját maguk és a tszcs további sorsáról. Ennek érdekében hamar összefogták a kilépni szándékozó tagokat és közösen tárgyalták meg a lehetőségeket és a teendőket. Tevékenységük fontos eleme volt azon meggyőződésüknek sűrű hangoztatása, ünnepélyes deklarálása, hogy megváltoztak a korábbi erő- és függőségi viszonyok és ők szabadnak érzik magukat. A Biriben történt megmozdulások további jellegzetessége, hogy ott kiemelkedett a többiek közül egy személy, akinek határozott elképzelései voltak arról, hogy ebben a helyzetben mit tegyenek. Az ÁVH vizsgálata során keletkezett szövegek egyértelműen arra utalnak, hogy a községben Petrás Mihály irányította az eseményeket. Róla sajnos semmi bővebbet nem tudunk meg a szövegekből, mivel – szerencséjére – nem őt vonják felelőségre a községben történtekért.

A leírások Petrás először a július 6-án, hétfőn este a tanácsháza előtt összegyűlt 250 ember között mutatják be. A szövegekből nem derül ki, hogyan és miért verődtek össze a Béke Tszcs tagjai, de valószínűleg ők is aznap munka közben beszéltek meg, hogy összejönnék tanácskozni a kilépés ügyéről. A gyűlésen Petrás igazi „népvezérként” viselkedett: szónokolt, lelkesített, programot adott, szervezett és irányított. A közösség tagjaként a közösség nevében fogalmazta meg mondandóját. „Petrás a tanácsház lépcsőjén állva kiabálta... »Ki akar bennmaradni a tszcs-ben, az nyújtsa fel a kezét«, amire [azaz az eredmény láttán] Petrás azt mondta, hogy »Rendben van, akkor kilépünk.« Azt is kiabálta, hogy »Mától kezdve ne szántson nekünk a traktor«, amit szintén helyeselt a tömeg. Majd azt mondotta, hogy »Emberek, felmegyünk a minisztériumba, és megtudjuk hogyan megy a tszcs-ból

⁴¹ Uo. 24. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, Nyíregyháza 1953. júl. 14.

⁴² ÁBTL V-108558. Erdei Miklós és Varga János (továbbiakban V-108558.) 22. Házi György rendőrfőhadnagy jelentése a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőrfőkapitányságra az aporligeti eseményekről, 1953. júl. 11.

⁴³ Uo. 28. Jegyzőkönyv Kis Mihályné tanú kihallgatásáról, Aporliget, 1953. júl. 11.

⁴⁴ ÁBTL V-105925. 20. Pánczél Károly áv. százados utasítása Major áv. századosnak, 1953. július 14.

⁴⁵ ÁBTL V-108558. 26. Kovács Gyula tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Aporliget, 1953. júl. 11.

való kilépés.« Ezután elhallgatott, majd egy kevés idő múlva újból szót kért és kiabálta, »Emberek, nem voltunk mi a Minisztériumban akkor sem, amikor beléptünk a tszcs-be, akkor nem megyünk most sem, hanem én megtudom, hogyan megy a kilépés.« Kiabálta még »Emberek, most már egyéniek lettünk, vasárnap felosztjuk a földet, mától kezdve ne szántson nekünk a traktor, nem kell nekünk kombájn, nem kell 1.200 ft-ért agronómus. Megszántjuk mi a földet magunk is, igaz, emberek?« Ezt az emberek helyeselték.⁴⁶

Petrás ezután azzal a felszólítással oszlatta fel a gyűlést, hogy másnap este újból jöjjenek össze, hogy megtárgyalják, mi legyen a traktorral és az agronómussal. Este 6 órára hívta őket az iskola udvarába. Másnap napközben az aratók egész nap az egyéni gazdálkodásról beszéltek. Biztatták egymást, hogy igrkezzenek leartatni, mert most már mindenki megkapja a földjét. Este pedig korábban hazamentek. Az esti gyűlésen, ahol olyan nagy tömeg volt, hogy „alig fértek az iskola udvaron.”⁴⁷ Petrás arról intézkedett, hogy minden brigádból küldjenek egy embert a csoportirodára „felleltározni a csoport értékeit.” Egy másik megfogalmazás szerint „... megválasztották azokat az embereket, akik a vezetőséget elszámoltatják a csoport anyagi helyzetéről.”⁴⁸ Ezenkívül elhatározták azt is, hogy kérvényt írnak a Földművelésügyi Minisztériumnak a csoport felosztatásáról. Petrás a következő napra is gyűlést hívott össze, azzal az ígérettel, hogy ott beszámolnak a „a tszcs tartozásáról és jövedelméről.”⁴⁹ Úgy tervezték, hogy a beadást közösen teljesítik, a megmaradt terményt pedig felosztják a tagok között a teljesített munkaegység arányában.⁵⁰

9-én este szintén gyűlés volt, amit ezúttal a tszcs elnöke hívott össze. Az irányítás azonban újra Petrás kezébe ment át. A gyűlés végén az általa fogalmazott kérvény aláírására szólította fel a tagokat. Ekkor kezdték el az emberek – a többi községből érkező hírek hallatára – a belépési nyilatkozatok kiadását is követelni. Azt is elhatározták, hogy ha nem kapják meg, akkor másnap reggel nem mennek aratni.⁵¹ A helyi hatalom július 9-ig nem avatkozott bele a történesekbe, az esti gyűlésen azonban már megjelent egy járási „kiküldött”, ami annak a jele volt, hogy a járási hatalom megpróbálta visszaállítani a számára kedvezőtlenül megváltozott erőviszonyokat.

A vásárosnaményi járáshoz tartozó Barabáson sokkal erősebb volt a helyi hatalom igénye arra, hogy ne engedje kicsúszni kezéből az irányítást. Ugyanakkor – vagy talán éppen ezért – a helyi téesz tagjai is határozottabban képviselték érdekeiket.

A Kossuth Tszcs tagjai Barabáson is aratás közben beszéltek meg, hogy ki mit gondol az új helyzetről. A egyik brigádban felolvasták a Szabad Népből Nagy Imre beszédét, majd arról folyt a szó, hogy csoportgyűlést kellene összehívni, hogy ott a csoport elnökétől még többet tudjanak meg a kilépés körülményeiről: „Mindenki helyeselte a gyűlés összehívását, mert azt tudtuk a rádió meghallgatása után, hogy ősszel ki lehet lépni, de nem volt teljesen tisztában a kormány határozatával mindenki, vagyis nem tudta, mi a helyzet a tszcs-vel kapcsolatban.”⁵² Az egyik brigádtag kivételével mindenki kijelentette, hogy ő ki akar lépni a csoportból.

⁴⁶ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, Nyíregyháza. 1953. júl. 14.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ ÁBTL V-108624. 33. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 15.

⁴⁹ Uo. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 14.

⁵⁰ Uo. 22. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, Nyíregyháza 1953. júl. 13.

⁵¹ Uo. 24. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, Nyíregyháza 1953. júl. 14.

⁵² ÁBTL V-108553. 52. Jegyzőkönyv Varga Béla tanú kihallgatásáról, Barabás, 1953. júl. 17.

Eközben egymás után jelentek meg az aratóknál olyan személyek, akik a téesztagok felett több-kevesebb hatalommal rendelkeztek: a növénytermelési brigád függetlenített vezetője, a párttitkár, valamint a tanácselnök. Az addigi gyakorlatot követve, pozíciójuknak megfelelően ellenőrizni, irányítani, tájékozódni akartak. Az aratók azonban abban a hitben, hogy átrendeződtek a hatalmi viszonyok, nem a régi szerepüknek megfelelően viselkedtek, a feletteseik irányítását korábban úgy-ahogy elfogadó téesztagok most megtagadták az engedelmességet, kétségbe vonták a funkcionáriusok hatalmának érvényességét.

Bár a megfogalmazás arra utal, ebben a szituációban sem viselkedett egyformán a csoport minden egyes tagja. Egy-két olyan domináns személy volt a hangadó, akik meg tudták fogalmazni és ki is merték mondani azt a véleményt, ami általában egybeesett sokak meggyőződésével. A többiek pedig több-kevesebb aktivitással a hangadók kijelentéseinek megerősítésében vettek részt. (A vizsgálati iratokban megjelenített „hangadók” persze nem mindig egyeztek meg a tényleges „szóvivőkkel”. Az ÁVH által konstruált történetekben előbb-utóbb ugyanis azok lettek a domináns személyek, akiket bűnösnek akartak bemutatni.)

A barabási esetről szóló szövegek három személyt, a később őrizetbe vett Szalma Istvánt, illetve Szőke Jánost és Kecskés Jánost jelölték meg hangadóként. Az utóbbi két téesztag a növénytermesztési brigád vezetőjét azzal fogadta, hogy „[M]it keres itt... nekik már brigádvezetőre nincs szükségük, mivel úgyis felbomlasztják a csoportot. Ők most már irányítás nélkül is fogják tudni végezni a munkájukat. Ugyanakkor a fenti két személy azt is mondotta, hogy a tarlóhántást a Gépállomás traktoraival meg ne merjék kezdeni, mert ők másodvetést nem fognak vetni. Az aratást végző többi személy is helyeselte a kijelentéseket.”⁵³

Balázs Bertalan, a függetlenített párttitkár megjelenése nagyobb indulatot váltott ki az aratók között. Az elutasítás nemcsak pozíciójának, hanem személyének is szólt. Balázst nem kedvelték a téesztagok. A vele kapcsolatos történetek szerint a csoport irányításába, a gazdálkodás kérdéseibe is komolyan beavatkozó párttitkár számos konfliktushelyzet okozója volt. Ezt még a jelentésíró ÁVH tiszt is megemlítette beszámolójában: „...több hibát is követett el.”⁵⁴ (Többek között a téesznek a kötelező beszolgáltatás teljesítése után még megmaradt takarmányát is beadatta, ami miatt több állat elhullott.)

Simán György ÁHV alhadnagy jelentése szerint Szalma István az aratók közé érkező Balázsinak a következő szavakkal adta tudtára jelképes trónfosztását: „...mit keresel itt, már neked semmi dolgod nincs közöttünk, hisz mi úgyis feloszlassuk a tszcs-t, és a jószágot, a terményt szétosszuk, az épületeket pediglen lebontjuk és hazahordjuk a saját portánkra. Most már elég volt a kizsákmányolásból... most már nem dirigálnak olyan zsidók, mint Bogdán elvtárs [a járási párttitkár], mert azt már úgysem fogadjuk.”⁵⁵ Bíró Sándor községi tanácselnök szerint Szalma azt is mondta, hogy „... úgy merjen a Járási Pártbizottság vagy egyéb akatáskás a tszcs földjére menni, hogy [Szalma] a kaszával fogja a nyakukat levágni.”⁵⁶

⁵³ Uo. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 11.

⁵⁴ Uo. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 11.

⁵⁵ Uo.19. Simán György áv. alhadnagy jelentése Szalma István ellenséges tevékenységéről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 10.

⁵⁶ Uo. 54. Bíró Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 11.

Szalma István nemcsak a véleménye szerint túlhatalommal rendelkező helyi párttitkár, hanem a községet, a téeszt uraló járási hatalom ellen is lázadt. Sőt indulatos kritikája a „Párt”-ra és a „vezérekre” is vonatkozott: „[A] párt beszél, hogy harcolni kell a kizsákmányolók ellen, hisz az a legnagyobb kizsákmányoló és azok a csirkefogó vezetői, akik fent vannak a központban.”⁵⁷ Szalma vallomása szerint Balácsi az ellene fellépőkkel szemben a korábbi hierarchikus viszonyok változatlan érvényességét, kiváltságos hatalmi helyzetének továbbélését hangsúlyozta. Azt közölte velük, hogy: „... majd ő megmutatja, hogy nem léphetünk ki a tszcs-ból.”⁵⁸ A távozó párttitkár után érkező tanácselnök valószínűleg szintén hatalmi pozícióját érzékeltetve kommunikált az emberekkel, mivel az aratók azzal fenyegették meg, hogy ő is úgy jár, mint Balácsi: „... akit nem régen kergettek el.”⁵⁹

A mezőn elkezdődött erőpróba következő helyszíne a csoportiroda volt, ahol 7-én este az elnök jóváhagyása nélkül is összejöttek a tagok. Itt újra felolvasták a Szabad Népből a kormányprogramot, majd a könyvelő jegyzőkönyvet készített arról, hogy „... aki ki akar lépni a csoportból, mit kap és meddig köteles dolgozni.”⁶⁰ 22 téeszttag írta alá. Mindezt Balácsinak sem sikerült megakadályozni. A gyűlésen megjelenő párttitkár – Balácsi vallomása szerint – Szalma a következő szavakkal támadt: „[E]lmondott mindenféle csirkefogó-csavargónak, hogy most már te nekünk nem dirigálsz, mert meg van a lehetőség, hogy mi döntsünk saját ügyeinkben, és így egyáltalán terád nincs szükség, jó lesz ha azonnal kitakarodsz a helyiségből.”⁶¹

Három nap múlva éjszaka Szalma Istvánt őrizetbe vette az ÁVH, felesége megfogalmazása szerint „férjét éjszaka büntetlenül elrabolták.”⁶² A barabási történet innen-től kezdve a többi vizsgált ügytől eltérően más irányba terelődött. Ebben a községben a falu és a hatalom konfliktusa nem a kilépés – bentmaradás kérdése mentén alakult tovább, éleződött ki és vezetett nyílt összecsapáshoz, hanem ugyanúgy, mint Porcsalmán 1951-ben, a község egyik ártatlan „büntelen” tagjának kiszabadítása érdekében fogtak össze és léptek fel a hatalom ellen az emberek.

A TŰNTETŐ TÖMEG

Az előző fejezetekben azt próbáltam meg bemutatni, hogy a politikai fordulat híre hogyan jutott el a hat Szabolcs-Szatmár megyei községbe, hogyan értelmezték azt az emberek, és miként befolyásolta a téeszttagok elgondolásait, cselekedeteit. Az önálló gazdálkodás újrakezdésének ígérete mindenhol aktivizálta, kollektív cselekvésre ösztönözte a téesztekből kilépni szándékozó tagokat. A téeszte tömeges bomlásától megrettent helyi hatalom ellenére, egymással összefogva, szuverén erőként fellépve deklarálták szándékaikat, szervezték meg akcióikat. Ez a folyamat nagy vonalakban hasonló módon zajlott le minden vizsgált községben, közelebből figyelve azonban községenként eltérő változatok jöttek létre.

⁵⁷ Uo. 56. Balácsi Bertalan tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 9.

⁵⁸ Uo. 31. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 11.

⁵⁹ Uo. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 11.

⁶⁰ Uo. 33. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 11.

⁶¹ Uo. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 11.

⁶² Uo. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 11.

A következő fejezetben a megmozdulásoknak azt a szakaszát figyelhetjük meg, amelyben a helyi társadalom és a hatalom nyílt összeütközésére került sor. Mindegyik községben egy-egy nagyobb tömegtüntetésbe torkollott a télesztágok függetlenedési törekvése. A kollektív erőszak akkor jelent meg érdekérvényesítési módszereik között, amikor a helyi hatalmat másként nem tudták együttműködésre bírni. A konfliktus a belépési nyilatkozat körüli csatározásokban vált láthatóvá. A nyilatkozat birtoklása a tagok számára a szabadságot, a hatalom számára a nehezen létrehozott téeszkek megmaradását, a „rend” védelmét jelentette.

A tüntetések helyszíne a helyi hatalom jelképes épülete, a tanácsháza vagy a csoportiroda előtti tér/terület volt. Az emberek itt gyülekeztek a korábban megbeszélt időpontban, kora reggel, munkába indulás előtt vagy este, a munka befejezése után. Több esetben a reggeli tüntetés sztrájk is volt egyszerre, a tüntetők követeléseik teljesítésétől tették függővé a munka felvételét, az aratás megkezdését. Akciójuktól nyilvánvalóan azt várták, hogy a községlakók összetartását demonstráló hatalmas tömeg látványa majd meggyőzi, helyesebben inkább megrettentí az épületben tartózkodó, illetve az épülethez „tartozó” funkcionáriusokat, vezetőket. (Nyírbátorban 9-én este 100–110, Nyírvasváriban 9-én este 200–300, Nyírcsászáriban 10-én este 300, 11-én reggel 350, Biriben 10-én reggel 300 fő, Aporligeten 11-én reggel 150–200, Barabáson 11-én reggel 40–80 fő gyűlt össze)

A tanácsházát és a csoportirodát (a porcsalmaiakhoz hasonlóan) a község lakói a hatalom jelképes épületeinek tekintették. A tüntetések alatt itt tartózkodtak a helyi hivatalnokok, illetve a tszcs vezetői és ide igyekeztek a tüntetés hírére a járástól és a megyétől kirendelt funkcionáriusok. Itt őrizték a belépési nyilatkozatokat is. A tüntetők és a hatalom konfliktusa mint a „kintiek” és a „bentiek” szembenállása nyert térbeli formát. Porcsalmán a tüntetők azt követelték, hogy a bentiek jöjjenek ki a tüntetők közé. Az 1953-as megmozdulásokon viszont a tüntetők akartak bejutni a irodába vagy a tanács épületébe, hogy hozzájussanak a belépési nyilatkozatokhoz. A hatalom tereinek megszállása a bentiek feletti uralom megteremtését is jelentette számukra. Az épületek „ostroma” – amelyre csak néhány községben került sor – azonban csak a tüntetők végső próbálkozása volt, amit a kollektív erőszak egyéb eszközeinek használata előzött meg.

A gyülekező tömeg látványa, az embereknek a megszokottól eltérő térhasználat a már önmagában is félelemkeltő volt. A tüntetők tudták, hogy demonstrációjuk sikere a tiltakozó tömeg nagyságától is függ, ezért igyekeztek minél több embert mozgósítani. Barabáson például, ahol az ÁVH 11-én éjszaka letartóztatta Szalma Istvánt, kora hajnalban felesége és testvére járta körbe a rokonokat, szomszédokat, csoporttagokat, hogy Szalma kiszabadítása érdekében tiltakozzanak a tanácsháza előtt. Mivel reggelre 35–40 ember gyűlt csupán össze, a később szintén letartóztatott Szűcs Mihály az arra járókat próbálta rábeszélni az akció támogatására: „[M]aradjatok itt, míg vissza nem adják az emberünket!”⁶³ – mondta az egyik tanú vallomása szerint. A tüntető emberek nagy tömege egyébként minden külön szervezés nélkül is figyelemfelkeltő volt és az addig kívüllálókat is csatlakozásra készítette.

A hatalom épületeit körülvevő embertömeg hatásgyakorlásának fontos eszköze volt a verbális erőszak: követeltek, fenyegetőztek, szidalmaztak. Szóbeli megnyilvánulásainak erős, megemelt hangon adtak nyomatékot. Az olykor együtt, olykor

⁶³ Uo. 40. Szalma Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 12.

összhang nélkül kiabáló tüntetők hangja jellegzetes hangzavarrá állt össze, amit a tüntetésekről szóló beszámolók a zaj, lárma, zúgás szavakkal írtak körül. A balkányi állami gazdaság kombájnvezetőjét, aki Biriben az aratás idején éjszakánként a tanácsháza közelében álló kombájn mellett aludt, 10-én reggel a tüntetés hangjai ébresztették fel: „...össze-vissza kiabáltak, káromkodtak, szitkozódtak.”⁶⁴

Mit kiabáltak a tüntetők? A tüntetés elsődleges célja a belépési nyilatkozat visszaskövetelése volt. Emellett azonban az emberek kimondták, kikiabálták sérelmeiket, indulataikat, a helyi hatalomról és általában a kommunista rendszerről alkotott véleményüket. A tömeg részeként megszólaló egyéneket most nem némitották el azok a gátlások, azok az önvédelmi reflexek, amelyek normális körülmények között bennük működtek.

A tömegben eltűnő „racionális” egyén sok hasonlóságot mutat a részeg emberrel, nem véletlen tehát, hogy később az ÁVH elé kerülő és „rendszerellenes” kijelentésekkel vádolt emberek feltűnően sokszor védekeztek azzal, hogy ittasak voltak. Az egyik biri vádlott például a következőt mondta: „...nem emlékszem vissza [a tanúk által előadottakra], mivel a lázadást megelőzően a szövetkezeti vendéglőben 2 féldeci rumot fogyasztottam el, amely megártott.”⁶⁵

A tüntetők kijelentései arról szóltak, hogy a helyi hatalom rajtuk élősködő képviselői hogyan tették tönkre őket. Ezt a tartalmat azonban különféle módon, többféle megfogalmazásban, községenként néha azonos nyelvi formába öntve mondták el. A nyírbátori idősebb Pócsik Kálmán például azzal a nyelvi ötlettel fejezte ki a helyi hatalom jelképes figurájáról, Farkas Istvánról, a volt tanácselnökről véleményét, hogy neve után a ragadozó állat⁶⁶ képében jelenítette meg: „Beismerem, hogy július 8-án szerdán este... magamból kikelve kiabáltam Farkas Istvánnak... »Nem hiába, farkas voltál, megnyúztál bennünket, tönkre tettetek, elszedtetek mindenünket, gazemberek vagytok.«.”⁶⁷

A nyírbátori tüntetők kijelentéseinek központi motívuma a táplálkozás, az evés, az étel. A fent idézett szöveg folytatásában Pócsik is, amikor a vezetők parazita életmódjáról akar beszélni, a „mindennapi betevő” megszerzéséről szól: „Szídtam őket, hogy az istenit ennek a sok ingyenélőnek, akik helyett mink dolgozunk, mindenki keressen magának kenyeret, mink nem dolgozunk nektek tovább.”⁶⁸ A hatalom és a kismimizett parasztok ellentétét mások is az „éhező mi” és a „jóllakott ti” szembeállításával mutatják be: „Amit beadunk is tik eszitek meg, mi meg éhezünk...”⁶⁹ „[E]lszedtetek tőlünk mindent, de majd most már mi leszünk az urak, eddig ti ettetek meg mindent, de nem sokáig esztek, mert az éjjel elteszünk benneteket láb alól.”⁷⁰ A kilátásba helyezett szerepcsere, amikor az éhezők felülkerekednek a jóllakottak fölött, Farkas István „fogva tarásával” egy rövid időre beteljesedni is látszott. A tüntetés során azzal fenyegették meg ugyanis Farkast, hogy ameddig nem adja ki a belépési nyilatkozatokat, nem engedik ki a csoportirodából. Fogsága pedig éhezéssel jár: „Nem bánjuk, ha éhen döglessz is, mi idehozzuk magunknak

⁶⁴ ÁBTL V-108624. 47. Szilágyi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Biri, 1953. júl. 12.

⁶⁵ Uo. 70. C. Papp György gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Nyíregyháza, 1953. júl. 16.

⁶⁶ A farkas elsősorban a vadság, a rablásvágy megtestesítője. A kereszténység felfogásában az ördög egyik alakja, amely a juhoknak tekintett híveket akarja elragadni. Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadán György: Jelképtár. Bp. 1988. 63.

⁶⁷ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 46. Farkas István tanú kihallgatási jegyzőkönyve Nyírbátor, 1953. júl. 10.

⁷⁰ Uo. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírbátor, 1953. júl. 10.

az ennivalót...”⁷¹ A nyírbátoriak – mint később még látni fogjuk – igen nagy fogékonyságot mutattak a szimbolikus cselekvések iránt.

A „mi” és „ti” oppozíció a tüntetők más kijelentéseire is jellemző. A „mi” fogalmát olykor a „nép” kifejezéssel jelölték: „Gyertek csavargók, majd számolok veletek, vagy cselekedtek, ahogy a nép kívánja, vagy végzünk veletek.”⁷² A nagykállói járási rendőrkapitány vallomása szerint azzal fenyegették meg őt, hogy „...amennyiben nem intézkedek..., úgy a bőrömet nem viszem haza, hanem itt a nép ítélete fog érvényesülni..., vagy teljesítem a nép akaratát, vagy itthagynom a bőröm.”⁷³ Nyírcsászáriban is a nép nevében jelentek meg a tszcs elnökénél a tüntetők küldöttjei: „8 óra tájban lakásomon megjelent Ascsillán Ferenc tszcs. tag és megkért arra, hogy a nép nevében osszam ki a belépési nyilatkozatokat.”⁷⁴

A falusi társadalomnak a hatalom képviselőiről alkotott képe a tüntetéseken elhangzott szitokszavakban is kifejeződött. Sajnos az ÁVH-szövegek nem mindig sorolták fel a gyalázkodó beszéd részleteit, legtöbbször csak „szidalmak”-ról, „drasztikus, durva szavak”-ról szóltak. Konkrét kifejezések azokban a szövegrészekben fordultak elő, ahol látszólag szó szerint idézték a tüntetők szavait: „piszkos senkiházi”, „csavargó”, „ingyenélő”, „csirkefogó”, „hazug”, „gazember”. Bár a nyelvi agresszióknak a szitkozódásban, káromkodásban megnyilvánuló formáival az emberek elsősorban indulataiknak és megvetésüknek adtak hangot, bizonyára nem volt véletlen, hogy pont ezeket a szavakat választották. A szidalmazó kijelentések tartalma úgy jeleníti meg a kommunista vezetőket, mint dologtalan, munkakerülő, másokon élősködő, értéktelen embereket, akik nem tartoznak a közösséghez és aljas, becstelen dolgokra kaphatók. Nem nehéz felfedezni e megítélés mögött az úgynevezett hagyományos paraszti értékrend mércéjét, amelyben a tisztességes megélhetést biztosító szorgalmas munkának, a szülőföldhöz, a helyi közösségekhez való ragaszkodásnak és a közösségen belüli presztízsnak fontos helye van.

A szövegekben megjelenő népitételre, kivégzésre való utalás szintén a verbális erőszak része volt: a harag, a felháborodás, a düh nyelvi síkon való megjelenése, nem pedig a valódi szándék jele, mint ahogy az ÁVH-nyomozók azt később tudatosan félreértelmezték. A szavakban történő emberöléshez használt „gyilkos nyelvi jel” legtöbbször a kasza, illetve a sarló volt. Nemcsak azért, mivel mindkettő a parasztság „hagyományos” fegyverének számított, hanem azért is, mivel az aratás időszakában zajló reggeli tüntetéseken a munkába induló emberek sokszor valóban sarlóval és kaszával jelentek meg. Magától adódott a párhuzam. Nyírbátorban az egyik sztrájkoló–tüntető például azt kiabálta: „[G]abonát nem megyek aratni, de holnap este itt aratok köztetek kaszával.”⁷⁵ (A barabási példát más vonatkozásban már idéztem: „...úgy merjen a Járási Pártbizottság vagy egyéb aktatáskás a tszcs földjére menni, hogy a kaszával fogja a nyakukat levágni.”⁷⁶) Egyébként a tüntetők is tisztában voltak a harcra is alkalmas munkaeszközök által szimbolizált üzenettel és mint fenyegető jeleket használták akcióik során. A járási párttitkár elbeszélése szerint a tüntető nők Biriben „sarlóval hadonásztak”⁷⁷ és úgy fenyegették őt.

⁷¹ Uo. 46. Farkas István tanú kihallgatási jegyzőkönyve Nyírbátor, 1953. júl. 10.

⁷² ÁBTL V-108624. 51. Száraz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nagykálló, 1953. júl. 16.

⁷³ Uo. 41. Sándor György tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Biri, 1953. júl. 12.

⁷⁴ ÁBTL V-105930. 23. Rojnik István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírcsászári, 1953. júl. 11.

⁷⁵ ÁBTL V-105925. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírbátor, 1953. júl. 10.

⁷⁶ ÁBTL V-108553. 54. Bíró Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 11.

A tüntetések verbális jellegzetessége volt az is, hogy a tüntetők kisajátították a megszólalás jogát. A hozzájuk beszélni kívánó vezetőket (többnyire a járási vagy a megyei központból a „rendcsinálás” szándékával érkező funkcionáriusokat) sokszor nem engedték szóhoz jutni. Nem csupán azért tették ezt, mert tisztában voltak a beszélők céljaival. Az elhallgattatás szimbolikus aktusával dominanciájukat is kifejezésre juttatták: „Nem hallgatunk a kommunistákra, mert miénk a hatalom, mi rendelkezünk.”⁷⁸ – kiabálta Nyírvasváriban a tömeg.

Biriben a tömeg közé keveredő járási párttitkárt nemcsak beszélni nem engedték, de fizikailag is bántalmazták: „fojtogatták”, a „földre tiporták”, elgáncsolták. A vele lévő egyik pártaktivistát pedig ütlegették, taszigálták. Feltételezhető persze, hogy ezek az állítások szándékosan erőszakosabbnak mutatták be a tömeg viselkedését, mint amilyen ténylegesen volt. Az „indokolatlan” agresszióról szóló történetek ugyanis azoknak a járási vezetőknek a vallomásából származnak, akik végül is – engedve a tömeg nyomásának – kiosztották a belépési nyilatkozatokat. Utólagos védekezési stratégiájuk része lehetett az „életveszélyes szituáció” verbális megkonstruálása. A tettegességgel vádolt tüntetők tagadó vallomását is erősen befolyásolhatta az a félelem, hogy a hivatalos személyek bántalmazását, főleg ha azok a fő politikai hatalmat testesítették meg, szigorúbban büntetik. Félelmük nem volt alaptalan, ahogy ezt a nyíregyházi államügyészség Bakati Mihály, biri lakos elleni vádirata is bizonyítja. A vádirat érvelése szerint Bakati azzal, hogy a járási párttitkárt elgáncsolta és fojtogatta, „... pártunk funkcionáriusait és ezen keresztül a pártot a politikailag kevésbé tájékozott falusi dolgozó tömegek előtt közmegvetésnek tette ki.”⁷⁹ A „közmegvetés” előidézése egyébként lehetett valódi motivációja is a tömeg látszólag öncélú agressziójának. Tettükkel nevetségessé akarták tenni, kiszolgáltatott helyzetben akarták látni a hatalom korábban „érinthesetlen” képviselőit.

Más esetekben a tüntetők által alkalmazott fizikai erőszak valamilyen explicit cél elérését szolgálta. Aporligeten például a járási tanács pénzügyi osztályának vezetőjére – akit kezdetben még beszélni is engedtek – akkor támadtak csak rá, amikor úgy gondolták, hogy a belépési nyilatkozatokat őrző szekrény kulcsát titokban ki akarja csempészni a tanács épületéből. „80 fő kordont alkotva körülöttem felszólitottak, majd kezemet csavargatva, ruhámat tépve akartak meggyőződni, hogy a...szekrénykulcs nálam van-e.”⁸⁰ – mondta az érintett.

Az olyan erőszakos akciók is, mint a hatalom épületeinek „elfoglalása”, a bent tartózkodó személyek fogva tartása és a belépési nyilatkozatokat tartalmazó szekrény feltörése tudatos stratégia részei voltak. A továbbiakban a nyírbátori téesz–iroda „ostromának” példáján kísérlem meg közelebből is bemutatni a kollektív erőszak egyik megjelenési formáját.

Nyírbátorban, a járási székhelyen július 8-án szerda este 9 órakor gyülekeztek az emberek a tszcs irodája előtti udvaron, azzal a céllal, hogy megszerezzék a belépési nyilatkozatokat. Az épületben éppen párttaggyűlést folyt, ami azt jelentette, hogy együtt volt a tszcs egész vezérkara (az elnök, a párttitkár, az agrónómus). Rajtuk kívül ott volt még Farkas István (helyi születésű, 47 éves, munkásnak mondott)

⁷⁷ ÁBTL V-108624. 51. Száraz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nagykálló, 1953. júl. 16.

⁷⁸ ÁBTL V-112454. 21. Murnyak József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 10.

⁷⁹ ÁBTL V-108624. 80. A nyíregyházi államügyészség vádirata Bakai István elleni.

⁸⁰ ÁBTL V-108558. 5. Major József áv. százados jelentése az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának Erdei Miklós aporligeti lakos lázító magatartásáról, 1953. júl. 12.

traktoros-brigádvezető is, aki korábban, a község kollektivizálásának idején tanácselnök volt.

Az épület előtt összegyűlt 100–110 tüntető, miután meggyőződött arról, hogy a bentiek nem teljesítik követelésüket, nem engednek a verbális erőszaknak, megpróbálták bejutni az épületbe. A pártgyűlés helyszínének megszállása, birtokba vétele a téveszt vezető párttagok feletti hatalom megszerzését jelentette számukra. Az ostromra nem került azonnal sor. Először csak – térfoglalási szándékuk jelzéséként – benyitogatással zavarták meg a párttaggyűlést („...állandóan nyitogattak a taggyűlésre úgy, hogy azt nem is tudtuk befejezni és abba kellett hagyni.”),⁸¹ majd „ajtón, ablakokon keresztül”⁸² beözönlöttek a terembe. A bentiek sikertelenül próbálták védelmezni területüket. Az agronómus vallomása szerint idősebb Pócsik először az ablakon akart bemászni a helyiségbe, de attól ő „visszariasztotta”. Végül azonban „az ajtón többedmagával együtt mégis sikerült bejőnnie.”⁸³

Azok, akik bejutottak a kint maradt többség támogatása mellett először az agronómustól követelték a belépési nyilatkozatokat, aki állítólag napközben ígéretet tett, hogy estére kiadja annak, aki kéri. De ezt mégsem tette. A vásártéri brigád egyik tagja elkeseredetten szidalmazta: „... mit bolondítgat bennünket, ha megígérte, hogy kiadja! Hát ne csináljon belőlünk bolondot... Ilyen a magyar becsület, minek ígéri, ha nem osztja ki?”⁸⁴

Az agronómus valószínűleg a község nyilvánossága előtt napok óta sztrájkoló-demonstráló vásártéri brigádot próbálta meg ezzel a trükkel munkára bírni, eltüntetni a község központjából. Ezután a tüntetők Farkas Istvántól kezdték el követelni a nyilatkozatokat. A párttaggyűlés többi résztvevőjét hazaengedték, őt viszont addig akarták fogva tartani (két órát is állítottak mellé, hogy meg ne szökjön),⁸⁵ amíg nem teljesíti követelésüket. Farkas a többiekhez (elnök, agronómus, párttitkár) képest a csoportban formailag a legkisebb hatalommal rendelkezett, a traktorosok brigádvezetője volt. Mégis tőle várták, illetve őt kényszerítették a belépési nyilatkozatok kiadására. Mi állhatott e látszólag érthetetlen döntésük mögött? Lehet, hogy Farkasnak jóval nagyobb hatalma volt a községben, mint ami pozíciója alapján sejthető? Amennyiben ugyanis a megmozdulások résztvevőinek cselekedeteit racionális megfontolások irányították, attól kellett követelniük a belépési nyilatkozatokat, akit ügyükben dönteni hivatott és dönteni képes személynek tekintettek. (A kompetens személy kiválasztása tehát egyben a község sajátos belső hatalmi viszonyairól, a lakosoknak a helyi vezetőkről szerzett tapasztalatairól is árulkodik.) Aporligeten például egyértelmű volt, hogy a tanácselnöktől kell kérni a nyilatkozatokat, Biriben szintén a tanácselnökhöz mennek, Nyírcsászáriban és Nyírvásváriban viszont egyedül csak a tszcs elnöke jöhetett számításba.

Farkas István kiválasztásánál a község lakóit mégsem ezek a racionálisnak tűnő szempontok vezethették, hanem a szimbolikus jóvátétel igénye. A nyilatkozatok visszaadását attól az embertől követelték, akinek tanácselnökként nagy szerepe volt a község kollektivizálásában, a belépési nyilatkozatok aláírásának kikényszerítésében. „Kibáltam Farkasnak, hogy te nyúztál meg bennünket, te szedted be a nyilat-

⁸¹ ÁBTL V-105925. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírbátor, 1953. júl. 10.

⁸² Uo. 46. Farkas István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírbátor, 1953. júl. 10.

⁸³ Uo. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírbátor, 1953. júl. 10.

⁸⁴ Uo. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

⁸⁵ Uo. 6. Pánczél Károly áv. százados javaslata id. Pócsik Kálmán őrizetbe vételéről, 1953. júl. 12.

kozatokat, és te add ki, mert addig nem megyünk el innen, nem fogunk mindég ide járni.”⁸⁶ – fogalmazta meg idősebb Pócsik Kálmán a nyírbátori tüntetők követelését. A Farkasnak szánt szerep egyszerre valószínűleg volna meg a téveszbe kényszerített gazdák két törekvését: elégtételt szerezni maguknak és megbüntetni a kollektivizálásért felelőssé tett személyt. A fogva tartott és kiéheztetéssel fenyegetett brigádvezető is érezhette a tőle várt tett jelképes tartalmát és ellenállt az erőszaknak: nem adta elő a nyilatkozatokat, és arra sem volt hajlandó, hogy miután a tüntetők feltörték a nyilatkozatokat tartalmazó szekrényt, szétossza az iratokat a jelenlévők között. „A nyilatkozatot erőszakosan kivették a szekrényből és az asztalra dobták, aztán a tömeg körülfogta az asztalt és mindenki kereste a maga nyilatkozatát.”⁸⁷

Közös jellegzetessége a megmozdulásoknak, hogy a tüntetők csak a legvégső esetben folyamodtak ahhoz, hogy saját maguk szerezzék meg és osszák szét a nyilatkozatokat. Úgy tűnik, hogy önmagában a dokumentum birtoklása nem volt elég számukra, a „visszaadás” gesztusát is igényelték mellé. Ebben az esetben nem a szimbolikus jóvátétel óhaja befolyásolhatta cselekedeteiket, hanem inkább az a vélekedésük, hogy az a darab papír akkor jelenti csak ténylegesen is a tévesztől való megszabadulásukat, ha a hatalom képviselőitől kapják vissza. Még akkor is, ha a hatalom ezt kényszer hatására teszi. A tüntetők ebben az esetben minden bizonynyal a kollektivizálási kampányok során alkalmazott szervezési módszerek analógiájára cselekedtek, ahol szintén nem a tényleges szándék számított, hanem az azt jelképező cselekvés (a belépési nyilatkozat aláírása) megtörténte. A kikényszerített aláírás a belépési nyilatkozaton a hatalom szemében egyenértékűvé vált a tévesztagság vállalásával.

A tüntetők viselkedésének alakulásában nyilvánvalóan nagy szerepe volt a félelemnek is. Egyes községekben (például Nyírbátorban) kevésbé tartottak a hatalom megtorló intézkedéseitől, más helyeken jobban. Összegyűlni, tiltakozni, kiabálni – a szembeszegülésnek ezeket a formáit több községben még lehetségesnek tartották az adott szituációban, a „hivatalos papírok” önhatalmú elvételét viszont már nem (az azokat őrző szekrény feltöréséről nem is beszélve). A szabályszegéstől, a hatalom által kijelölt korlátok átlépésétől való félelem jó példája a nyírcsászári eset. Nyírcsászáriban ugyanis a tszcs elnöke, akit bár a járási tanács elnöke arra utasított, hogy „semmilyen körülmények között”⁸⁸ ne adja ki a nyilatkozatokat, mégis felajánlotta a tüntetőknek, hogy ha valaki vállalja a felelősséget a nyilatkozatok kiosztásáért, annak odaadja a szekrénykulcsot. Július 10-én este nem volt senki a 300 tüntető között, aki ezt meg merte volna tenni. „A tszcs elnök a tömegnek megmondotta, amennyiben valaki is vállalkozik arra, hogy kinyitja a szekrényt és kiosztja a nyilatkozatokat, az jelentkezzen és ő minden további nélkül odaadja a kulcsot részére. Erre Simon János tszcs-tag jelentkezett, de nem tette meg, hogy átvegye a kulcsot, így a tömeg, mivel a tszcs elnök is eltávozott, hamarosan szétoszlott.”⁸⁹ Másnap is csak egy ember volt, aki vállalni merte a kiosztással járó felelősséget, amelynek súlyát a téveszelnök magatartása – valószínűleg ügyes taktikázása – nagyon megnövelte. A kulcsot átvevő kétlaki diósgyőri munkás „vakmerő” tettét hangos éljenzés-

⁸⁶ Uo. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

⁸⁷ Uo. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

⁸⁸ ÁBTL V-105930. 23. Rojnik István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírcsászári, 1953. júl. 11.

⁸⁹ Uo. 13. Agócs Mátyás áv. hadnagy jelentése a nyírcsászári eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Oszdtályának, 1953. júl. 12.

sel – „Éljen Krasznai!” – ünnepelte a tömeg. Krasznai János még arra is hajlandó volt, hogy a téesselnök kívánságára írásban is rögzítse, hogy a tettért őt illeti a felelősség. „Ekkor Krasznai (Kótabé) János előállott és jegyzőkönyvet írt alá, melyet a tszcs elnök mondott, hogy ő átveszi a kulcsot és kiosztja a nyilatkozatokat. Ezután a tömeg helyeslése közben a szekrényt felnyitotta és 256 drb. nyilatkozat kiosztását megkezdte.”⁹⁰

Vajon Krasznai magatartására befolyással volt-e az a tény, hogy munkája révén lazábban kötődött a falujához és félig-meddig talán kívülállónak érezte magát? A szövegekből annyit tudhatunk meg róla, hogy 1951 januárjában 3 holdddal lépett be a III. típusú Haladás Tszcs-be. 1953 áprilisától azonban megélhetési gondok miatt a diósgyőri Mélyépítő Vállalathoz ment el kubikosnak, ahonnan hetente járt haza. A csoportban felesége dolgozott. „A tszcs-ben nem tudtam annyit keresni, hogy csomagomnak és családomnak ruhát vegyek. Rajtam is rossz ruha van és már nem tudtam egy hivatalos helyen megjelenni.”⁹¹ – mondta Krasznai nyíregyházi kihallgatása során. (A községből többen is ezt a stratégiát választották. Harapko Mihály, aki szintén belépett a csoportba és szerelő és szigetelő segédmunkásként dolgozott Diósgyőrben. 10-én az esti vonattal azzal az „eltökélt szándékkal” érkezett haza Nyírcsászáriba, hogy a csoportba beadott tehenét ő is „kiveszi” és férjhez menő lányának ajándékozza.)⁹²

Aporligeten a szekrénykulcs megszerzéséért folyt a küzdelem. A tanács előtt 11-én reggel összegyűlt 250–300 fős tömeg, miután látta, hogy a tanácselnök magától nem osztja ki a nyilatkozatokat, benyomult az irodába. Akciójuk célja a nyilatkozatokat őrző szekrény kulcsának előkerítése volt. Először a tanácselnököt fogta le néhány asszony, ő azonban titokban továbbadta a kulcsot egy határőrtisztnek (Aporliget a román határnál fekszik). Az egyik asszony viszont úgy gondolta, hogy a szobából távozó járási pénzügyi előadó „lopja ki” éppen a kulcsot, és erre ráuszította a tömeget: „Emberek, viszi ez a jambósapkás a kulcsot, fogják meg, ne engedjék el!”⁹³ Aporligeten nem kapták meg a tüntetők belépési nyilatkozataikat. A szövegekből nem derül ki, hogy ez azért történt-e így, mert a kulcs nélkül a tüntetők nem merték feltörni a szekrényt, vagy pedig a kimerítő karhatalom akadályozta meg őket ebben.

Nyírvasváriban 9-én este 2–300 ember gyűlt össze a téesz irodája előtt. Először a kilépési szándékukat tartalmazó jegyzőkönyv elkészítését követelték a tszcs vezetésétől, amit hamarosan meg is kaptak. „Összejött ez a gyűlés, ahol többen kiabáltak és követelték, hogy írják meg a jegyzőkönyvet, s erre a könyvelő megírta. Egy asztalra tették, hogy ott lehessen aláírni, s az asztal körül mindig nagy tömeg volt.”⁹⁴ Az irodában tartózkodó vezetők és a kinti tüntetők közötti konfliktus a belépési nyilatkozatok követelése kapcsán éleződött ki. A tömeg erőszakos fellépésének több mozzanata is hasonlított a Nyírbátorban történetekhez. A bentiek (a téesselnök, a könyvelő és a megyei pártbizottság küldöttei) úgy próbálták megakadályozni a kintiek térfoglalási akcióját, hogy kulccsal bezárták az iroda ajtaját. E praktikus

⁹⁰ ÁBTL V-105930. 13. Agócs Mátyás áv. hadnagy jelentése a nyírcsászári eseményekről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának, 1953. júl. 12.

⁹¹ Uo. 15. Feljegyzés Krasznai János kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

⁹² Uo. 26. Harapko Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírcsászári, 1953. júl. 11.

⁹³ ÁBTL V-108558. 15. Feljegyzés Erdei Miklós kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 15.

⁹⁴ ÁBTL V-112454. 22. Jegyzőkönyv a nyíregyházi megyei bíróságon Gajdics Sándor ügyében megtartott tárgyalásról, 1953. aug. 5.

célú tettnek elsősorban szimbolikus tartalma hatott a kintiekre, tovább gerjesztve az indulatokat. A tüntetésért később felelősségre vont Gajdics Sándor az egyik tanú vallomása szerint „...magából kikelve lázította a tömeget, hogy „Nézzétek meg, magukra zárták az ajtót!”⁹⁵

A tömeg elől bezárkózó vezetők ugyanakkor a tömeg foglyai is lettek. Szabadon engedésük feltétele a követelések teljesítése volt. („Ne engedjétek el őket az anyjuk kutya úristenit, amíg a nyilatkozatot ki nem adják!”)⁹⁶ A nyírbátori esettől eltérően itt (egy rövid időre) megadta magát a községi hatalom. A téesz könyvelője szerint azért adták ki a belépési nyilatkozatokat, hogy elkerüljék „az esetleges emberölést.”⁹⁷ A későbbi vizsgálat során az itteni vezetők is – ugyanúgy mint Biriben – az „életveszélyes helyzettel” indokolták meghátrálásukat.

A Biriben lezajlott tüntetés története arról szól, hogyan kényszerítették rá akaratukat a tüntetők a községbe érkező járási funkcionáriusokra. Ebben a községben nagyon erős volt a téesztagok önszerveződése, amit a helyi hatalom tehetetlenül nézett. Nagy Sándornak, a fiatal, 28 éves helyi születésű tanácselnöknek nem lehetett nagy tekintélye a községben. (Ezt a járási tanács vezetői is így gondolhatták, mivel a történetek után a járás egy másik községébe helyezték át szintén tanácselnöknek.)⁹⁸ Lehet, hogy éppen ezért kísérelték meg a téesztagok, hogy egy olyan írást kényszerítsenek ki a tanácselnöktől, amelyben támogatja a helyi csoport feloszlását. Ezt a megbízólevélként emlegetett iratot a kilépni szándékozó tagok által aláírt jegyzőkönyvvel együtt akarták Budapestre vinni. Ilyen jellegű törekvések más községekben – forrásaink szerint – nem voltak.

A községi tanácselnök a járási tanács elnökhelyettesének utasítására megtagadta kérésük teljesítését, ezért gyűlt össze kb. 300 ember július 10-én kora reggel a tanácsháza előtt. A tanácselnök azonnal átengedte az irányítást a járási hatalomnak. Sürgősen segítséget kért a rendőrségtől, a tanácstól és a pártbizottságtól is. Elsőként a járási rendőrkapitány, majd a járási pártbizottság titkára érkezett a helyszínre. A tömeg leszerelésének céljával érkező funkcionáriusokat – mint korábban láthattunk – a tüntetők nem engedték szóhoz jutni s fizikailag is bántalmazták. Végül maga a járási párttitkár kényszerült rá, hogy megfogalmazza (a rendőrkapitány pedig legépelje) a fent említett megbízólevelet, amelyben a „Párt nevében” kérte a tszcs feloszlását.⁹⁹ A sikeren felbuzdulva a tüntetők a belépési nyilatkozatok visszaadását is kikényszerítették. A járási hatalom képviselői a vizsgálat során arra hivatkoztak, hogy „látva a nép felbőszült állapotát”¹⁰⁰ nem volt más lehetőségük.

Barabáson – ugyanúgy mint 1951-ben Porcsalmán – letartóztatott társuk kiszabadítása érdekében gyűltek össze az emberek 11-én reggel a tanácsháza előtt. A szolidáris tömeget az éjszaka folyamán őrizetbe vett Szalma István hozzátartozói, felesége és nőtestvére szervezték meg. A tüntetők nemcsak jelenlétükkel és verbálisan tiltakoztak, fenyegetőztek („...ha nem hozzák vissza Szalma Istvánt...betörnek

⁹⁵ Uo. 34. Tóth Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 19.

⁹⁶ Uo. 21. Murnyák József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 10.

⁹⁷ Uo. 32. Gajdics István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyírvasvári, 1953. júl. 19.

⁹⁸ Bár lehet, hogy Nagy Sándor áthelyezése csupán az úgynevezett „káderforgó” része volt. Az ötvenes évek káderpolitikájának bevett gyakorlata volt ugyanis, hogy a községek vezető pozícióiba helyezett kádereket egy idő után – tevékenységüktől függetlenül – más községbe helyezték át, nehogy betagoódjanak a falu társadalmába. Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. In: Valóság 34. (1991:2.sz) 51–63. 55.

⁹⁹ ÁBT L V-108624. 58. Pánczél Károly áv. százados jelentése az ÁVH-központnak, 1953. júl. 14.

¹⁰⁰ Uo. 104. Nagy Sándor kihallgatási jegyzőkönyve, Nagykálló, Járási ügyészség, 1954. máj. 18.

a tanácsházára, ott mindent felborogatnak, aki bent van, kidobálják az utcára.”),¹⁰¹ hanem írásos formában is próbálták nyomatékot adni követelésüknek. A téesz könyvelője, Kecskés Erzsébet fogalmazta meg és íratta alá az emberekkel a Szalma szabadon bocsátásáról szóló kérvényt, amely azt tartalmazta, hogy a büntetlenül letartóztatott Szalma Istvánt azonnal „hozzák haza,...hallgassák ki ő előttük, mondják meg mi a bűne.”¹⁰²

A 20 év körüli Kecskés Erzsébet azok közé a nők közé tartozott, aki a szövegek szerint aktívan részt vettek az események alakításában. Nemcsak a fenti kérvényt, hanem a barabási téesz „feloszlási jegyzőkönyvét” is ő írta. Még egy asszony nevét emelik ki a vizsgálati iratok. Kondor Lászlóné biri lakos, miután a tüntetők megkapták a belépési nyilatkozatokat, a körülötte álló asszonyoknak a következőket mondta: „Hál istennek kiadták a papírt, megszűnt a kommunizmus. Asszonyok most tartunk ki, mert ha nem tartunk ki, visszaáll a kommunizmus és tovább kell a tszcs-ben dolgozni.”¹⁰³ Egy iskolás gyereket pedig a templomhoz küldött, hogy a „rendszerváltás örömére” húzza meg a harangokat. Kondor Lászlónét ezért a tettéért vette őrizetbe az ÁVH. A tüntető asszonyokról szóló leírások jellegzetessége, hogy többnyire itt is úgy ábrázolják őket, mint akik kisebb-nagyobb asszonycsoport tagjaiként vettek részt az akciókban. A fenti idézetben Kondorné például a körülötte álló asszonyokhoz intézte szavait. Nyírbátorban is az asszonyok ejtették fogságba Farkas Istvánt: „Ezután a fellázadt tömegből Bihari Etel, Fegyver Irén, Miklósi Jolán, Kovács Borbála erőszakosan magukkal vitték Farkas Istvánt abba a szobába, ahol a belépési nyilatkozatok voltak a szekrényben.”¹⁰⁴ A nagykovácsi járási párttitkár szintén az őt körülfogó, sarlóval hadonászó nőkről beszélt.¹⁰⁵

A HATALOM LÉPÉSEI

Az eddig elmondottak, a hatalommal szembeszálló téesztagok félig elbeszélte történetei a helyi társadalom sikeres akcióiról szóltak. A most következő fejezetben, amelyben a forrásainkból megismerhető történetek befejeződnek, azokról a lépésekről lesz szó, amelyeket a hatalom tett a szembeszegülők megfélemlítésére, megbüntetésére. A történetek vége azt mutatja, hogy a falusi közösségek győzelme csak időleges volt. Azonban ha 1953 végéről tekintünk vissza és egy nagyobb történet részeként beszéljük el, újra módosul a kép: a hatalom erőszakos módszerei ellenére sem tudta megállítani a téeszek nagyobb arányú felbomlását Szabolcs-Szatmár megyében.

Mielőtt hozzákezdénénk a helyi hatalom reakcióinak elemzéséhez, nem árt hangsúlyozni, hogy ennek hatálya csak a forrásainkból rekonstruálható esetekre vonatkozik. Olyan megmozdulásokra, amelyeknek menetébe a hatalom erőszakkal beavatkozott (karhatalom oszlatta szét a tüntető tömeget), vagy/és utólag a bűnösök megnevezésével és felelősségre vonásával kriminalizálta a történeteket. Olyan esetekről, amikor a hatalom másként vagy egyáltalán nem lépett fel a helyi

¹⁰¹ ÁBTL V-108553.16. Kovács József áv. őrnagy jelentése az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztályának a Barabás községben történt eseményekről, 1953. júl. 11.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ ÁBTL V-108624. 39. Mogyorósi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Biri, 1953. júl. 11.

¹⁰⁴ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1953. júl. 13.

¹⁰⁵ ÁBTL V-108624. 51. Száraz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nagykovácsi, 1953. júl. 16.

csoportok kezdeményezéseivel szemben, éppen az elmaradt nyomozás miatt nem rendelkezünk részletes leírásokkal

Mint láthattuk, a politikai fordulatot jelző Nagy Imre-beszéd után a helyi hatalom magatartását az elbizonytalanodás határozta meg. A gyorsan bomlásának induló téveszkek láttán (a korábbi politikai gyakorlat mintájára) egybetartásukra törekedtek. Mivel a vizsgált községek közül négy település (Nyírbátor, Nyírvasvári, Nyírcsászári és Aporliget) a nyírbátori járásban van, az itt lezajlottak alapján következtetni tudunk az ellenlépéseket kitervelő és végrehajtó járási hatalom fellépésének jellegzetességeire.

Az első napokat a tanácsstalanság jellemezte. Azon kívül, hogy telefonon alkalmanként ellenállásra, kitartásra biztatták a községi vezetőket, közvetlenül nem avatkoznak bele a szervezkedő, gyűléseket tartó csoporttagok akcióiba. A szembeszegülők elleni fellépés kezdetben úgynevezett politikai nyomásgyakorlásban nyilvánult meg. A járás és néha a megye hatalmasai (párttitkár, rendőrkapitány, a tanács mezőgazdasági osztályának vezetője) megjelentek az elégedetlenkedők között és próbálták meggyőzni őket „helytelen” álláspontjukról („nincs még törvény a kilépésről”, „csak a gazdasági év végén lehet” satöbbi.) A vizsgálati iratok nem részletezik a tömegnek szánt verbális üzenetek tartalmát, de valószínűleg a racionális érvelés mellett fenyegető, indulatos szövegek is elhangzottak (ez is kiválthatta a tüntetők erőszakos reakcióit).

A hatalom jelképes szereplői valószínűleg arra számítottak, hogy pusztán megjelenésük is visszatartó erővel lesz az engedetlen falusiakra. Azonban, mint láttuk, a tüntető tömeg pillanatnyilag erősebbnek tartotta magát a funkcionáriusok személyében megtestesülő hatalomnál, és ezt kifejezésre is juttatta: elnémította, szidalmazta, fizikailag is bántalmazta őket. A községi vezetők (tanácselnök, párttitkár, téeszelnök, agronómus) együttműködtek a felsőbb hatalmi szervek képviselőivel, illetve maguk is kísérleteket tettek – szintén sikertelenül – a községlakók lecsendesítésére.

A hatalom az első napokban nem alkalmazott erőszakos eszközöket. Nem avatkoztak be sem a 7-i, sem a 8-i nyírbátori tüntetésbe, és 9-én Nyírvasváriban sem került sor erőszakra. 11-én Nyírcsászáriban sem jelent meg a karhatalom, Aporligeten viszont igen. A másik két járásban (a nagykállói járáshoz tartozó Biriben és a vásárosnaményi járásban fekvő Barabáson) szintén 11-én zavarta szét a karhatalom a tömeget.

Nyírbátorban és Nyírvasváriban 10-én kezdett el az ÁVH a történelekből bűnügyet formálni. Ekkor fogtak hozzá a tanúk kihallgatásához, a gyanúsítottakat pedig 11-én és 12-én vették őrizetbe. Nyírcsászáriban és Aporligeten már 11-én, a tüntetés napján megszállták a nyomozók a falut és a bűnösnek kinevezett személyeket még aznap, illetve másnap vették őrizetbe. A felsorolt időpontokból úgy tűnik, hogy 10–11-én „szedte rendbe” magát az apparátus és folyamodott erőszakos módszerekhez. Valószínűleg a központból kapott utasításoknak is szerepe volt a határozottabb fellépésben. Nem lehetett véletlen a helyi szintű politika megváltozásának és Rákosi július 11-i, a budapesti pártaktíva-értekezleten elmondott beszédnek egybeesése.

Aporliget „megszállásáról” a következő leírást adta a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőrfőkapitányság egyik jelenlévő tisztje: „Aporliget községbe érkezve a tanácsháza előtt 250–300 fős tömeg volt... A megérkezésünkkel a tömeget csoportokra bontottuk és az egyes csoportokon belül agitációs munkát végezve viselkedésük helytelenségéről győztük meg őket. Ez a munka eredményes volt, mert a tömegnek

kb. a fele haza is ment. A még visszamaradó tömeg, melynek veszélyessége már nem volt olyan mértékű, mint megérkezésünkkor, továbbra is a nyilatkozatot követelte. Ez idő közben megérkezett Győre elvtárs [az MDP megyei titkára], aki átvette az irányítást és beszélt a tömeggel, majd megadta az utasítást a még visszamaradt tömeg szétozlatására. Ezt a karhatalmi egység hajtotta végre 14 órakor. Ez időtől kezdve a tömeg teljesen távolmaradt és jelenleg az esti órákban hangulata már egészen kedvezővé vált. Az elvtársakkal beszélgetnek és kifejezést adnak a mai napon végzett cselekedetük megbánásának. Megérkezésünk első percétől kezdve arra vettük az irányt, hogy a megmozdulás szervezőire nézve, valamint a hangadók személyére nézve adatokat szerezzünk be.”¹⁰⁶

Biriben bizonyára annak a hírére jelent meg a karhatalom, hogy a tüntetők a járás két nagyhatalmú emberét, a járási párttitkárt és a járási rendőrkapitányt kényszerítették rá a belépési nyilatkozatok kiosztására.

Barabáson más volt a hatalom fellépésének koreográfiája. A vásárosnaményi járás vezetői kihagyták a meggyőzés szakaszát és 10-én éjszaka az engedetlen téesztagok közül Szalma Istvánt hirtelen letartóztatták. Úgy tűnik, hogy ebben a járásban a „kemény fellépés”, az elrettentés módszerét találták célravezetőnek. Kecskés Erzsébet, a téesz könyvelője is ezt tapasztalta egy korábbi járási értekezleten, ahol a járási pártbizottság egyik tagja a tiszaszalkai téesz bomlása kapcsán a következőt jelentette ki: „Nem baj elvtársnő, ez még csak program volt, de nem úgy lesz az, ha a csoportból elviszünk vagy négy-öt embert, akkor meg lesz akadályozva a csoportból való kilépés.”¹⁰⁷ Barabáson azonban az erőszakkal pont azt idézték elő, amit éppen el akartak kerülni: a lázongó téesztagok megfélemlítése helyett szolidaritási tüntetést generáltak. A karhatalom ennek megfékezésére jelent meg a faluban, amit újabb letartóztatás követett.

A letartóztatások és a bírósági ítéletek célja a hasonló tömegmegmozdulások megakadályozása, a téeszek bomlásának megállítása volt. Az ÁVH-tisztek és a bírák hasonló bűnügyeket konstruáltak 1953-ban is, mint 1951-ben a tyukodi és a porcsalmai tüntetések kapcsán. Most is kiemelték a tüntetők közül néhány személyt, „ellenséget” formáltak belőle, és ezzel felmentették a többi „megtévesztett” csoporttagot. A legalkalmasabb ellenség-szerepnek továbbra is a „kulák”-kategória kínálkozott. A kilenc letartóztatott személy közül négyről állították azt a szövegek, hogy kulák vagy kulák származású. Veszélyességüket a hivatalos ellenségkép egyéb elemeivel is lehetett növelni. A „kulák” származásúként megjelenített nyírvasvári lakos, Gajdics Sándor például a nyomozati iratok szerint csendőrökkel barátkozott, engedély nélküli fakivágásért pedig már korábban is 3 hónap börtönrre ítélték. A tüntetések előtt is renitens módon viselkedett, ő volt az az illető, aki 1953-ban húsvét második napján a párttitkárt meg akarta verni, mivel a munkanappá kinevezett ünnepnapon a tszcs tagjait dolgozni küldte.¹⁰⁸

A másik öt letartóztatott (majd három elítélt) személyt nem sorolták az osztályellenség kategóriájába. A barabási 33 éves Szalma Istvánt például a szövegek szegényparasznak nevezik és azt állítják róla, hogy már 1947 óta tagja volt a kommunista pártnak.¹⁰⁹ Elég nagy a valószínűsége annak, hogy ő a községi párttitkár

¹⁰⁶ ÁBTL V-108558. 22. Házi György rendőrfőhadnagy jelentése a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőrfőkapitányságra az aporligeti eseményekről, 1953. júl. 11.

¹⁰⁷ ÁBTL V-108553. 50. Kecskés Erzsébet tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Barabás, 1953. júl. 17.

¹⁰⁸ ÁBTL V-112454. 36. Gajdics Sándor környezettanulmánya, 1953. júl. 11.

¹⁰⁹ ÁBTL V-108553. 64. Szalma István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Nyíregyháza, 1953. júl. 16.

való személyes konfliktusa miatt lett letartóztatva. Szalma ügye feltehetően nem is került bíróság elé. Bár a nyíregyházi államügyészség elkészítette a vádiratot¹¹⁰ (termelőszövetkezet elleni izgatással vádolták), de bírósági tárgyalásának iratait nem tartalmazza a vizsgálati dosszié. Egy 1953. augusztus 2-án kelt utasításból arra lehet következtetni, valószínűleg megzsarolta és beszervezte az ÁVH.¹¹¹ Ez nem lehetett a büntetés ritka módja, mivel ifjabb Pócsik is csak ezzel az alkuval szabadulhatott.¹¹²

A Szalma István melletti tüntetés megszervezésével vádolt 24 éves Szűcs Mihály vagyontalan, állami gazdasági dolgozó volt. Őt 10 hónapi börtönre ítélte izgatásért a megyei bíróság.¹¹³ Enyhítő körülménynek könyvelték el részegségét. Nyírcsászáriból Krasznai János diósgyőri munkást vették őrizetbe, mivel nyilvánvaló volt, hogy ő osztotta ki a községben a nyilatkozatokat. Krasznait azonban tíz nap múlva szabadlábra helyezték.

A legsúlyosabb ítéletet két olyan személy kapta, akiknél nem hivatkoztak ellenséges osztályhelyzetükre. A Biriben lakó C. Papp Györgyöt (eredetileg cipész, a történészek idején pedig a téeszben brigádvezető) és Bakati Mihályt (cipésszegéd, apja helyett dolgozott a csoportban) öt év börtönrel büntette a megyei bíróság. Idéztem már az indoklásnak azt a részletét, amely szerint az ítélettel a bíróság példát akart statuálni: „A büntetés kiszabásánál figyelembe vette a bíróság azt is, hogy a kormánynyilatkozat után időben a vádlotthoz hasonló egyének izgatására több szabolcsmegyei községben volt tömegtüntetés és ezekre tekintettel szabott ki a bíróság olyan büntetést, amely véleménye szerint alkalmas lesz arra, hogy a vádlottat és a hozzá hasonló elemeket a további bűncselekménytől visszatartson.”¹¹⁴ Valószínűleg az is szerepet játszhatott a súlyos ítélet meghozatalánál, hogy a járási hatalom Biriben szenvedte el a leglátványosabb kudarcát (a járási párttitkárt bántalmazták, személyesen kellett kiosztania a belépési nyilatkozatokat, megbízólevelet íratnak vele a párt nevében).

¹¹⁰ Uo. 76. A nyíregyházi államügyészség vádirata Szalma István ellen, 1953. aug. 5.

¹¹¹ Uo. 59. Palik százados utasítása az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei Osztálya vezetőjének, 1953. aug. 2. Az utasítás szerint Szalma ügyét azzal az instrukcióval adják át az ügyészségnek, hogy „felfüggesztett ítéletet kapjon vagy szervezzék be és úgy helyeztessék szabadlábra.”

¹¹² ÁBTL V-105925. 53. Hivatalos emlékeztető ifj. Pócsik Kálmán beszervezéséről, 1951. júl. 18. Id. Pócsik Kálmánt hazaengedték.

¹¹³ ÁBTL V-108553. 76. A nyíregyházi megyebíróság ítélete Szűcs Mihály ügyében, 1953. aug. 5. B. 4/1953/3.

¹¹⁴ ÁBTL V-108624. 99. A nyíregyházi megyebíróság ítélete Bakati Mihály ügyében, 1953. aug. 10. B.003/1953/4.

Protests against farming co-operatives in the summer of 1953

GYÖNGYI FARKAS

During the summer of 1953 the release of the government plans associated with Imre Nagy resulted in open conflicts between villagers and the local powers in several areas of the country. The flashpoint was the different interpretation of the possibility and the practical realisation of leaving the co-operatives. The government plan stopped compulsory collectivisation and even made it possible to leave co-operatives, but only at the end of the economic year. Nevertheless those wishing to withdraw started immediately after the publication of the plan to restore their private farms. Local representatives of the state were unprepared both for the change in the official tone concerning collectivisation and the degree of local resistance, as well as the contradictory information from above. The standpoint of Rákosi, which accentuated the preservation of 'achievements' and the importance of keeping co-operatives together, rather than concessions, was easier for them to interpret and therefore their attitude towards the spontaneous movement of withdrawal from co-operatives were defined by this official line. Their characteristic attitude was an attempt to sustain co-operatives, by force if necessary. The current study examines conflicts between co-operative members and local representatives of state power in the villages of Szabolcs-Szatmár County in the days immediately after the release of the government plan.

Víz és ember a Szévíz középső folyásánál

Egy zalai mikrotérség jellegzetességei

TÓTH JÓZSEF

Bár a Szévíz a Zala legjelentősebb mellékvize, még a zalai lakosok közül is kevesen tudják, pontosan hol található. A Szévíz mentének egységes bemutatására eddig nem törekedett a földrajzi, néprajzi, történeti vagy szociológiai szakirodalom, pedig figyelemre méltó lenne e mikrotérség. Észak-déli irányban hosszan nyúlik el, és ezért különböző közigazgatási egységekbe (járásokba, korábban kistérségekbe) tartoztak és tartoznak ma is települései. A területre vonatkozó történeti szakirodalom áttekintése során világossá vált, hogy a legtöbb településről a 20. századot megelőzően meglehetősen kevés a fellelhető forrás, illetve sok esetben még az alap kutatásokra nem került sor. Ezért most csak a területen élő emberek a vízhez való viszonyának felvázolására vállalkozom a 18. századtól a napjainkig. Az országos társadalom- és gazdaságtörténeti események helyi hatásairól, illetve a települések helytörténetéről csak érintőlegesen lesz szó, ezeket még további kutatásoknak kell feltárniuk. A szóbeli adatközlők kérésükre anonimek maradnak.

A Szévíz 223 négyzetkilométeres vízgyűjtője ugyan csak 0,24%-át teszi ki Magyarország jelenlegi területének, az itt található 14 település azonban történelmében, valamint természet-, gazdaság- és társadalomföldrajzi szempontból is meglehetősen heterogén. Célszerűnek látszott a kutatást egy kisebb területi egységen megkezdeni. Mivel jómagam Nemeshetésen, a Szévíz középső folyása mentén lakom, ezért jelen keretek között az itt található községek jellegzetességeinek feltárására vállalkoztam. A mikrotérség déli határa a 75-ös (Keszthely–Rédics) főút, az északi a 76-os (Balatonszentgyörgy–Zalaegerszeg–Körmend) főút. A nyugati határ a Felső-Válicka patak vízgyűjtője, a keleti határ pedig a Principális csatorna vízválasztója.

A SZÉVÍZ RÉGI ÉS ÚJABB ELNEVEZÉSEI

A Szévíz és szinonimái sokféle alakban szerepelnek a rendelkezésre álló forrásokban. Emellett általános ismeretelméleti probléma, hogy sok esetben az újságírók, a közigazgatás és a különböző tudományágak, mint a földrajz, néprajz vagy a történetírás nemritkán eltérő területi meghatározásokat használ. Az ezek egységesítésére törekvő könyvtártudományi projekt az Országos Széchényi Könyvtár égisze alatt épülő névtér teaurusz, amely a következő meghatározást adja a Szévízre: „Pölöskefő határában eredő, alsó szakaszán Sárvíznek is nevezett, Nemesapátitól délre, Tóbereknél a Zalába ömlő, 20,095 km hosszú kisvízfolyás”, melynek szinonimái a Piliske (Pölöske) és a Sárkány-patak elnevezések.¹ Sajnos ez a meghatározás

¹ Forrás: <http://mek.oszk.hu/cgi-bin/thes.cgi?desc=Sz%e9v%edz&trunc=0>, hozzáférés: 2014. 3. 17.

nem pontos, mert Nemesapátitól északra, a mai Vöckönd területén találkozik a Szévíz a Zalával. Mindebből látható, hogy érdemes az elnevezésekről egy kissé bővebben szólni.

A középkorban Pölöskének, illetve Sárkány-pataknak nevezték a vízfolyást, forrása a ma is létező Pölöskefő település közelében ered. A Pölöske nevű település és a Pölöskei-tó szintén a Szévíz mellett terül el. Jelenleg azonban a helyi lakosok ezt az elnevezést már nem használják a folyóvízre, mint ahogy Sárkány-patakot sem. Egyes 19–20. századi forrásokban a tárgyalt vízfolyás megnevezéseként a Sárvíz is gyakran előfordul,² bár ma ezen a néven a Zala egy másik, balparti mellék vízfolyása ismeretes, amelynek torkolata nem messze nyugatra esik attól a helytől, ahol a jobb oldali parton a Szévíz folyik bele a Zalába. E két hasonló megnevezés használatának keveredése a lakosság körében arra is utalhat, hogy a folyószabályozás előtt a magas vízállású időszakokban a Zala és ezen mellékvizői torkolatuk környékén egységes vízzel borított területet alkottak (lásd lejjebb „a Zala vízgyűjtője a XVIII. század végén” című térképet), amelyben az északi és déli ártér együtt kaphatta a Sárvíz megnevezést. Jelenleg itt a magasabb vízállás mellett sem keletkezik ehhez hasonló egységes vízfelület a nagyobb kapacitású vízelvezetés miatt. A szabályozást követően a Szévíz mai medrét gyakran csak „csatorna” vagy „kanális” néven emlegették, esetenként még Sárvíz csatornaként is.

A Szévíz neve emellett könnyen összetéveszthető a mintegy 30 kilométerre nyugatra lévő, szintén a Zalába ömlő, 7,24 kilométer hosszú balparti Szélvíz patakkal is, amely az OSZK tezaurusz meghatározása szerint „Hegyháthodász délnyugati határában, Vaspórtól északnyugatra eredő, Zélpusztától Zél-patak néven folytatózó, Zalaszentgyörgynél a Zalába ömlő kisvízfolyás”.³ Herman Ottó „halászati mesterszótárában” szerepel a „szélvíz” kifejezés, abban a jelentésben, hogy „a Balaton szélín a sekély víz”.⁴ Knézy Judit a „szélvíz” fogalmát abban az értelemben használja, hogy jó a halaknak ívó és táplálékot adó hely.⁵ A Balaton mellett élők a *szélvíz* kifejezést jelenleg arra a jelenségre is használják, amikor magas vízállás mellett a nagy szél kiviszi a vizet a partra.⁶ Feltehetően tehát a „szél” eredetileg mint jelző fordult elő több zalai helynévben, aminek eredeti jelentése feledésbe merült és mára csak konkrét vizeket jelöl. A közelben található Hévíz is egy hasonló szóösszetétel eredménye lehet, és még arra is van példa, hogy a Szévizet is így nevezték,⁷ bár hőforrásról nem tudunk a vízgyűjtőjén. Az általunk vizsgált, a területet ábrázoló térképeken vagy egyéb primer forrásokban a Szélvíz és a Hévíz szóváltozat nem fordult elő.

A Szévíz legtöbb mellékvizének nevét sajnálatos módon általában nem tüntették fel a térképeken, és a legtöbb esetben a mai lakosok sem tudják megnevezni azokat. Ezek közül legalábbis a nevükből következtetve azt gondolnánk, hogy állandó folyóvizek: a Csikvár patak, a Csurgó patak, Nemeshetés felől a Fuss-patak, Pölöskénél az Eszt(e)rág- patak (e régi szó jelentése gólya) és Nemessándorházánál a Lándzsás patak, Kisbucsnál a Bucsa patak. Azonban ezek egy része is csak az esőzések, hóol-

² Raffai Péter: Nemessándorháza község története Göcsej Múzeum Adattára 297 sz. 5.

³ <http://mek.oszk.hu/cgi-bin/thes.cgi?desc=Sz%E9lv%EDz&trunc=0>, hozzáférés: 2014. 3. 17.

⁴ Herman Ottó: A magyar Halászat könyve. Elektronikus változat: http://mek.oszk.hu/03100/03104/html/mest_sz.htm. Hozzáférés: 2014. 3. 17.

⁵ Knézy Judit: A környezetváltozások hatása a halászatra és a halfogyasztásra a Dunántúlon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000. 6–7. (A továbbiakban: Knézy Judit 2001.)

⁶ Bíró László (született 1964) Keszthelyi lakos közlése

⁷ Kostyál László: Szent László barokk búcsújáró temploma Zalában. Zalai Múzeum 6 Zalaegerszeg 1996. 221–234.

vadás hatására megtelő vízmosság. A következő vízfolyásokra ez fokozottan igaz: Hahóti övcsatorna, Hetési folyás, Pötrétei árok, Sándorházi árok, Szentandrás árok, Bebesi árok. Ezek jó része a terület lecsapolása, kanalizálása eredményeképpen, az emberi tevékenység hatására jöhetett létre.

REGIONÁLIS BESOROLÁS

Magyarország jelenleg érvényes természetföldrajzi tájbeosztásában a Szévíz mente a következő hierarchiában helyezhető el: A nyugat-magyarországi peremvidék nagytájon (makrorégió), ezen belül a Zalai-dombvidéken mint középtájon (mezorégió); a Kelet-Zalai-dombságban, mint kistájcsoportban (szubrégió), majd az Egerszeg–Letenyei-dombságban, mint kistájban (mikrorégió).

A kortárs néprajzi szakirodalom az ismertebb táji csoportok közül egyikbe sem sorolja be a vizsgált területet, amely a dunántúli nagytáji csoporton belül a Göcsejtől keletre, a Bakonytól és a Balaton-felvidéktől nyugatra, valamint a Kisalföldtől délre fekvő, egyelőre nem kategorizált vagy elnevezett területen fekszik.⁸ A Göcsej klasszikus leírója, Gönczi Ferenc a 20. század elején Göcsej határát keletebbre húzta meg a most annak tartott Felső-Válickánál, így a Szévíz menti községek közül Nemeshetést is még Göcsejhez sorolta.⁹ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a Göcsejtől délnyugatra található Hetés tájegység név és Nemeshetés település neve hasonló ugyan, de egyéb kapcsolat nem mutatható ki közöttük.

Felmerül az a kérdés is, hogy az itt élők hová sorolják magukat. Általában egyszerűen zalaiaknak vallják magukat, ahogy a megye más területén élők is, beleértve a híres-neves Göcsejt is. Így egyelőre azt, hogy önálló néprajzi tájegység lehet-e a Szévíz mente, további kutatásnak kell eldöntenie, egyelőre nem foglalnék állást ebben a kérdésben.

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET BEMUTATÁSA

Éghajlat tekintetében ez a mai Magyarország egyik legcsapadékosabb területe, amelyből következően sok forrás, vízmosság és folyóvíz található itt. Zala megyében átlagban évi 700–720 mm csapadék esik. Június a legcsapadékosabb (80–90 mm) és január–február a legkevésbé csapadékos hónapok. Zalaegerszeg térségében átlagosan évi 30 napon havazik, a hótakarós napok száma 40. A hótakaró átlagos vastagsága 5 cm körül alakul, míg a maximális vastagsága éves átlagban 20–30 cm között van. A legutóbbi években a csapadék csökkenése és az átlaghőmérséklet emelkedése figyelhető meg. Ha kevesebb a csapadék, a nyári időszakban kisebb a párolgás okozta hőmérséklet csökkenés, így gyakoribb a kánikula.

A hazai vízügyi szakirodalom szerint a Szévíz a Zala legnagyobb mellékvize a vízgyűjtő területét és a folyás hosszát is tekintve. A mai Zala teljes hossza 119 km, vízgyűjtő területe pedig 1592,7 km², így a Szévíz vízgyűjtője több mint 10%-át adja e területnek. A geológusok véleménye szerint a Zalai dombság jellegzetes párhuzamos észak-dél irányú (meridionális) völgyei a valamikori ős-Duna változó nyomvonalain alakulhattak ki. Ezekben találhatjuk nyugatról kelet felé haladva

⁸ Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) Harmadik, bővített kiadás. 1998. 221.

⁹ Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár 1914. 17–19.

a következő vízfolyásokat: Felső-Válicka, Szévíz, Foglár és a Principális csatorna, illetve maga a Zala alsó szakasza. A mai Zala két ősfolyó egyesüléséből jöhetett létre: az ős-Felső-Zala az ős-Rába régi völgyében folyt nyugatról északkeletre, a Rábának egyik mellékága lehetett. A feltételezések szerint az egykori ős-Alsó-Zala pedig az egyik elhagyott ős-Duna mederben, észak-déli irányban folyt az ős-Balatonba. Ez ős-Alsó-Zala vízfolyása vájhatta ki úgy északi irányban a saját völgyét („hátrarágódott”), hogy elvágta az ős-Felső-Zala folyását, és azzal egyesülve alakíthatta ki a mai Zala folyót. E találkozási pont az, ahol a mai meder majdnem 270 fokos fordulatot vesz Zalaszentgrót városának közelében. A mai Zala alsó és felső folyásának határa itt, a zalabéri-türjei Zala-kanyarnál található. A völgyek kialakulásában tehát meghatározóak voltak a folyóvizek: elképzelhető, hogy a mai Duna-deltához vagy a Szigetközhez hasonló párhuzamos vízfolyások is jellemezheték az ember megjelenése előtt a területet. A talajvíz mélysége különbözik a Zala völgyében és az azt szegélyező dombok alatt, így itt egységes összefüggő talajvízrendszerről nem beszélhetünk. A változó talajvízszint általában 1–4 méterrel a terep alatt helyezkedik el.¹⁰ A magaslatokon elhelyezkedő településeken (például Nemesethés) azonban már jóval lejjebb, akár 10 méter alatt is lehet a talajvízszint.

Zalába torkolló nagyobb bal parti vízfolyások:

	Hossza (km)	Vízgyűjtő területe (km ²)
Szentjakabi patak	12,130	46
Sárvíz patak bp.	25,827	154
Széplaki patak	15,900	60
Csörgető patak	15,963	39
Nádas patak	11,225	88

A Zalába torkolló nagyobb jobb parti vízfolyások:

	Hossza (km)	Vízgyűjtő területe (km ²)
Szentmihályfai patak	10,790	53
Felsőválicka patak	27,274	104
Szévíz csatorna	32,395	167
Foglár csatorna	15,632	63

A Zala a szabályozások előtti időkben Balatonhídvégnél ömlött a Balatonba, ahol akkor annak legnyugatibb öble volt, amelyben magasabb vízszintnél nyílt vízfelület volt, alacsonyabb vízszint esetén pedig nádassal benőtt mocsár. A 18. századig a Kis-Balaton kifejezés nem is létezett. A török háborúk után tudatos emberi tevékenységgel igyekeztek a Balaton vízszintjét csökkenteni. Ennek hatására a Balatonhídvég–Fenekpuszta közötti öböl egyre jobban elmocsarasodott, és ekkor alakult ki a történelmi Kis-Balaton.¹¹ A történelmi éghajlattani kutatások kiderítették, hogy a Balaton és környékének vízszintje időben jelentősen változott. A 13. századtól például oly mértékben emelkedett, hogy például a közeli, és hasonló adottságokkal rendelkező úgynevezett Nagyberek¹² területén, a vízfolyások melletti

¹⁰ Területi áttekintés (4-2 Zala) Nyugat-dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság 5.

¹¹ Jelentős vízgazdálkodási kérdések/problémák azonosítása a Zala vízgyűjtő-gazdálkodás tervezési alegységen (4.2.) http://www.vizeink.hu/files/vizeink_hu_0052.pdf hozzáférés 2014. 3. 20.

településeket elárasztotta, és a lakóknak a közelben fekvő magasabb helyekre kellett költözniük. A vízállás egészen a 17. századig magas volt. Ennek oka részben a „kis jégkorszak” kísérőjelenségeként megfigyelhető csapadékosabb időjárás lehetett. Ezzel egyidőben a vízimalmok is megszokasodtak, olyan helyeken is, ahol manapság a vízfolyások kellő vízhozam hiányában nem hajtanának meg komolyabb szerkezetet.¹³Többen feltételezték, hogy a Szévíz-völgy is valamikor a tágabb értelemben vett Balaton területe lett volna, a térképek szintvonalai alapján megállapítható, hogy a Szévíz völgye annyiival magasabban van, hogy a középkorban is már önálló vízrendszert alkothattott. A „kis jégkorszak” idején tapasztalható magasabb vízállás a Szévíz mentén is a mainál jóval nagyobb vízzel borított területet eredményezett. Mindet megmagyarázza azt is, hogy az itteni középkori települések miért helyezkedtek el a mai medertől távolabb, magasabb helyeken.

A mai Zala folyó képét erősen meghatározzák a vízszabályozások, sok helyen szinte mesterséges csatornává alakították a folyó medrét. Ezt a 19–20. század során ásták ki, és legutoljára 1950–60-as években újították meg nagyobb mértékben. Mindez a Szévízről is elmondható.¹⁴ A Szévíz-völgy ármentesítésére 1842-ben alakult meg a Szévíz Társulat, amely 1889-re készült el az új medermunkálatokkal, és későbbi is ellátott fenntartási feladatokat. A lecsapolás munkálatainak részleteit még további kutatásnak kell feltárnia. A Szévíz más olyan hajdani vagy ma is létező lápterületen átfolyó vízfolyások közé sorolható, mint a Hanság; a Principális- és a Foglár-csatorna, a Tapolcai-medence, a Nagyberek-Boronkamellék vízrendszere vagy a Keszthely-Sármelléki láp.¹⁵

HOGYAN FORMÁLTÁK A TÁJAT A HELYI LAKOSOK?

Az archeológiai feltárások bizonyítják, hogy a Szévíz mentén az emberek már a csiszolt kőkorszak óta élnek. A forrásához közeli területeken a régészek találtak egy római kori villagazdaságot, és a népvándorlás korában itt élő gótok, alánok, avarok szlávok temetkezési helyeit is feltárták.¹⁶ A honfoglalást követően a terület a Magyarország nyugati gyepűjéhez közel feküdt, nehezen átjárható mocsaras vidéként az idegen behatolóktól védte a központi területeket. A ma itt található települések többségének nevei már Árpád-kori forrásokban is szerepelnek. A középkor végéig az itt élő népesség döntően nem változtatta meg a természeti környezetet.

A 16–17. században e térség a török hódoltság és a magyar királyság ütközőzónája volt, emiatt erősen megritkult a lakosság, több település teljesen eltűnt. Így a megművelt földterület is csökkent, a táj nagyobb részét újra erdők vették birtokba. A Zalaegerszeg környéki dombokon levő őshonos erdőket legnagyobb részben tölgy, emellett bükk, hárs, gyertyán, vadgyümölcsök (vadkörte, vadalma, dió, berkenye) és

¹² A Nagy-Berek Magyarország egyik kistája, a Kis-Balaton egyik meghatározó ökológiai tényezője. Területe három kistérség: a marcali, a fonyódi és a hévízi között oszlik meg

¹³ Vadas András-Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In: Agrártörténeti Szemle. 2010. 1–4. szám

¹⁴ Területi áttekintés (4-2 Zala) Nyugat-dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság <http://vizeink.hu/details.php?alegyseg=4-1> hozzáférés: 2013. november 19.

¹⁵ Vízgyűjtő-gazdálkodási tervek készítése Beszámoló a hidromorfológia-makrofita gyorsfelmérés és -minősítés terén végzett munkáról 7. Forrás: <http://enfo.agt.bme.hu/drupal/sites/default/files/A%20hidromorfol%C3%B3gia-makrofita%20gyorsfelm%C3%A9r%C3%A9s%20C3%A9s%20-min%C5%91s%C3%ADt%C3%A9s.pdf> Hozzáférés: 2015. 1. 13.

¹⁶ Vándor László - Szőke Béla Miklós: „Nagy utazás” Kultúrák határán. Településtörténeti kutatások a Szévíz és Principális völgyében. 1–15.

szelídgesztenye alkották. A Szévíz és más vízfolyások völgyében nádas, posványos területeken más összetételű „berekerdők” voltak, amelyekben az azok zömét adó égerfa mellett fűz, kőris, nyár és kocsányos tölgy is voltak benne. Több nagy összefüggő birtok is megtalálható volt a Szévíz nyugati oldalán, mint a zalavári apátság tulajdonában lévő csácsi, a Erdődy grófok botfai, valamint a Széchenyi grófok pölöskei uradalmai, amelyeknek erdeiből az 1805. évi nagy zalaegerszegi tűzvész után a házak újjáépítéséhez, „olcsó áron” gróf Széchenyi Ferenc is felajánlott fát.¹⁷

A törökök kiűzését követően újra gyarapodott a lakosság, és a kibontakozó ipari forradalom is nagymértékben igényelte a fát mint nyersanyagot. A 18. században a dombokon elterülő erdőket nagy részben kitermelték, hogy építőanyagot és ipari nyersanyagot nyerjenek ki (például hamuzsírt, faszenet), illetve azért, hogy a mezőgazdasági művelésbe minél nagyobb területet lehessen bevonni.¹⁸ Ennek egyik szomorú következménye lett a talaj eróziója, amely jelentős része az esőzések hatására a Szévíz völgyébe mosódott bele. A népesség növekedésével egyre nagyobb termőföldterületekre lett szükség, így a Szévíz berkeinek kivágása, mocsarának lecsapolása és a folyó szabályozása is az 1700-as évek végén napirendre került. Ezt megelőzően közvetlenül a víz mentén nem is voltak települések, hanem a környező dombokon építkeztek a lakosok, ami a szomszédos Felső-Válicka hasonló mocsaras vízfolyására is jellemző volt. A helyieknek közvetlenül a vízpartra települése Búcsúszentlászló település létrejöttével kezdődött. Ez a falu nemcsak a mikro térségben bír meghatározó szereppel, hanem országos viszonylatban is különleges, ezért történetét a következőkben részletesebben taglalom.

A Szévíz-csatorna kiépülése a 19. század második felére teljesen megváltoztatta a természeti környezetet. A völgy mocsári erdős-berkes környezetének művelt területté alakítása egy hosszabb folyamat eredménye, aminek a vége 1889-ben a csatorna nyomvonalának kiásása és a terület lecsapolása volt. A víz ezután már gyorsan el tudott folyni a területről a Zalába, így nem fenyegette a vízparti mezőgazdasági területeket, illetve a csatorna nyomvonalához közel épített Nagykanizsa – Szombathely vasutat. Ez a vonal 1865-től biztosította az Adriai-tenger felől érkező áruk Bécsbe és Nyugat-Magyarországra jutását. A trianoni békét követően már nem tudta betölteni ezt a fontos szerepet és jelentősége csökkent. A vasút egyébként jóval előnyösebb helyzetbe juttatta a Szévíz menti településeket, mint az attól elzárt göcsejieket. Az új gazdálkodási módok és eszközök hamarabb nyertek itt teret, ami valószínűleg a Széchenyiek és örököseik pölöskei uradalmának is köszönhető volt. A 19. században a feudális tulajdonviszonyok eltörlését követően a volt jobbágyság, zsellérek újonnan létrejött közbirtokossággal legelőkhöz, erdőterületekhez jutottak. Az új tulajdonosok –a környéken például Botfán sokszor ezeket azonnal a rablógazdálkodás módszereivel kitermelték, amivel az egész országban hozzájárultak az erdőszűltség drasztikus csökkenéséhez. A 20. század elején már faanyag hiány mutatkozott Zalaegerszeg környékén, messzebből kellett ideszállítani az épület- és tűzifát.

¹⁷ Szakács László: A zalaegerszegi erdők és az erdőgazdálkodás története a kezdetektől 2010-ig. In: Erdészettörténeti Közlemények LXXXVII. 4253. (A továbbiakban: Szakács László: A zalaegerszegi erdők...)

¹⁸ Haász Gabriella: Erdőkielés Zala Vármegyében XVII-XVIII. században. Zala Megyei Levéltár XV. 2. Gyűjtemények 30. doboz 114. tétel 5.

KORSZAKVÁLTÁS A MEZŐGAZDASÁGBAN

Búcsúszentlászlón 1945-ben, Pölöskén 1949-ben alakult meg a termelőszövetkezet. A környező kisebb településeken, ahol évszázadok óta a saját kisbirtokaikon gazdálkodtak a lakosok, a Rákosi-korszakban még nem kezdték meg a kollektivizálást. A termelőszövetkezetek – sokszor erőszakos – megalakítása a Kádár-korszak első éveiben zajlott, majd hamarosan Búcsúszentlászló központtal egyesítették a környező falvak szövetkezeteit. A szocialista érában a tudományos alapokon nyugvó tervszerű nagyüzemi mezőgazdálkodás kialakítása volt a cél. Az 1968 évi talajhasznosítási kataszter felmérése az akkor érvényes tájfelosztás alapján a Nyugat-Zalai dombságban az erdőgazdálkodás és a nagyüzemi állattartás fejlesztését javasolták a szakemberek, mint a terület optimális mezőgazdasági hasznosítását. A Szévíz-völgyet is magában foglaló Kelet-Zalai-dombság talajtani adottságait kedvezőbbnek ítélték meg az előbbinél, és itt kalászosok (őszi búza, őszi árpa, rozs) és szántóföldi szálastakarmányok (vöröshere, bíborhere, csalamádé, silókukorica), helyenként burgonya, kukorica és zöldségfélék termesztését is javasolták. „talajjavítással, tápanyag-utánpótlással és talajvédelemmel egybekötött komplex meliorációval a helyi adottságokhoz alkalmazott gazdálkodással a táj mezőgazdasági termőértékét meg lehetne kétszerezni” A talajerő-utánpótláshoz elengedhetetlen az állattenyésztés fejlesztése, Emellett a talajerózió veszélyeire hívták fel a figyelmet, amelyet a helytelen mezőgazdasági tevékenység fokoz.¹⁹

A SZÉVÍZ MENTE TELEPÜLÉSEI

Zala megye jellemzően ma is a Kárpát-medence egyik kis lakosságszámú településhálózatával rendelkezik. Sok település megszűnt az elmúlt kétszáz évben, és a jövőben is ez a tendencia látszik folytatódni. Város most sem található a Szévíz völgyében, az alsó és a középső szakasz Zalaegerszeg, míg a felső szakasz Nagykanizsa vonzáskörzetének tekinthető. A Szévíz 32 kilométer hosszan folyik Pölöskefőtől északi irányban, vízgyűjtő területe mintegy 167 négyzetkilométer, ezt a területet nevezhetjük a Szévíz mentének. A térképről beazonosítható vízfolyások a következő 14 település közigazgatási területén találhatóak (a legkisebb népességűtől a legnagyobbig haladva):

A terület lakónépessége 2013. január 1-jén²⁰

	Népesség	Terület (km ²)	Népsűrűség
Vöckönd	103	2,79	37
Pötréte	245	14,12	17
Nemeshetés	262	6,61	40
Nemesszentandrás	270	5,47	49
Nemessándorháza	302	11,16	27
Pölöskefő	390	12,32	32
Péthőhenye	418	8,87	47

¹⁹ Ádám László: A Zalai-dombság mezőgazdasági potenciálja. 477–487. In: Magyarország tájféldrajza. A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék.

²⁰ A forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2013. január 1. http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2013.pdf Hozzáférés. 2014. 12. 26.

	Népesség	Terület (km ²)	Népsűrűség
Kisbucsa	450	8,8	51
Nemesapáti	519	10,37	50
Alsónemesapáti	676	14,51	47
Búcsúszentlászló	811	1,54	527
Zalaszentbalázs	838	20,99	40
Pölöske	842	45,23	19
Zalaszentmihály	971	20,83	47
Hahót	1066	39,01	27
Teljes Szévíz mente	8163	222,62	37

A Szévíz középső folyásának központi települése, Búcsúszentlászló egy teljesen atipikus település, melynek népsűrűsége egy nagyságrenddel nagyobb, mint a többi községé, gyakorlatilag a megyeszékhellyel egyezik meg. Saját mezőgazdasági területei nem voltak, lényegében csak a lakótelkek tartoznak ma is a közigazgatás alá. Lakói majdnem teljes mértékben házi ipari tevékenységből éltek a 19. század végéig, ami még a városok esetében sem általános, hát még egy faluéban. A település felvirágzását a búcsújáróhelyen tartott helyi és országos vásároknak köszönhette, amely miatt sok kereskedő és háziipari tevékenységet folytató mesterember költözött ide. Jelentős számú zsidó vallású polgár volt köztük, akik zsinagógát is emeltek.

A népsűrűség Zala megyei átlaga 76 fő per négyzetkilométer, ennek mintegy fele a jellemző a Szévíz menti községekben. A településszerkezet változásai hasonló tendenciákat mutatnak, mint más, a fejlődési centrumoktól messze fekvő magyar vidékek. A fiatalok a munkalehetőség hiánya miatt elköltöznek, az inaktív népesség marad helyben és a falvak előregednek, elnéptelenednek.

BÚCSÚSZENTLÁSZLÓ, A KÉZMŰVES FALU

A török időkben a katolikus vallás erősen visszaszorult a lutheranizmus térhódításával Zala megyében is. A rekatolizáció elősegítése érdekében 1694-ben Széchenyi Pál veszprémi püspök a keszthelyi ferences szerzetesekre bízta a „Szentlászlói” kápolna gondozását, melyet korábban a környéken élő remeték láttak el. Nemesítés és Nemessándorháza nemesi közbirtokossága a közelben területeket adományozott egy létesítendő kolostor számára. A ferences szerzetesek az itt található, mezőgazdasági szempontból értéktelennek tűnő berkes-bozótos területet lecsapolták, feltörték és legelőket, valamint szántóföldeket létesítettek. A barátok 1714–1734 között építették meg a mai is álló barokk templomot döntő részben adományokból, hiszen a rendnek nem voltak jövedelmező birtokai. Amikor a templom falai és tetőszerkezete álltak, és már csak a belső berendezésén dolgoztak, 1724-ben párhuzamosan elkezdték a rendház építését is, amelyet 1736-ban fejeztek be. Újabb költséges építkezésekre volt szükség, amikor 1734-ben tűzvész, majd 1774-ben villámcsapás és vihar okozott károkat az épületekben. Az esőzések ezután sem kímélték az ittenieket: 1820-ban az ablakok törtek be egy viharban, 1874-ben egy villámcsapás a templom tetőszerkezetét semmisítette meg, a ledőlő torony pedig a rendházat tette lakhatatlanná. A viharos időjárás a tetőszerkezetet a 20. században — például 1910-ben, 1912-ben és 1913-ban is — sorozatosan megrongálta. Bár vonatkozó meteo-

rológiai vagy katasztrófavédelmi adatoknak nem vagyunk birtokában, de valószínűsíthetjük, hogy a Kárpát-medencére jellemző átlagánál gyakoribbak itt az eső és hóviharak, amelyek helyieket sújtják. További vízzel kapcsolatos fontos esemény volt az, amikor 1852-ben a templommal szemben, a Szévíz túlszéli partján levő kálvária domb aljában található Szent-László forrást körbefalazták és kiépítették, hiszen az itt kifolyó vasas víznek csodálatos gyógyerőt tanúsítanak. Nagy valószínűséggel a Szévíz mentén elsőként a kolostorban került kiépítésre a vízvezetékrendszer 1931-ben. A már meglévő kútból benzinmotoros szivattyú emelte ki a vizet a padláson elhelyezett nyolc köbméteres tartályba.²¹

A kolostor az építését követően hamarosan Zala megye legjelentősebb búcsújáróhelye lett, ahol már korábban is rendszeresen tartottak vásárokat. Az iparcikkek helybeli értékesítésének lehetőségei miatt sok mesterember települt a kolostor környékére a Dunántúl települései mellett a Habsburg tartományok különböző távolabbi szegleteiből is. A szerzetesek civilizátorként működtek, sőt a magyarosodás nekik is köszönhető, hiszen ide különféle anyanyelvű népesség érkezett, de a magyar nyelven tartott misék segítették az asszimilációt. A lelki szolgálattevés mellett gyógynövényeket termesztettek és patikát is üzemeltethettek helyben, sőt orvosi tevékenységet is folytattak. Deák Ferencet Tietl Lukács búcsúszentlászlói ferences páter segítette a világra, amiért halálból választotta a Ferenc keresztnévet az édesanya, aki sajnálatos módon nem sokkal később belehalt a szülésbe.²²

A SZÉVÍZ KÖZÉPSŐ FOLYÁSA MENTI TERÜLETEK BEMUTATÁSA

A szakaszolás egy lehetséges változata az, amikor a forrástól a 75-ös főútig terjedő területet tekintjük a Szévíz felső folyásának A jelenlegi 76-os főútig tart a középső szakasz. Ettől északra a Zala torkolatáig pedig az alsó szakasz terület. A kézirat elkészítésének időpontjában a Szévíz középső folyásának települései közigazgatásilag Zala megye Zalaegerszegi járásába tartoznak 2013 óta, ezt megelőzően egy rövid ideig, annak megszűnéséig a Pacsai Kistérséghez tartozott Búcsúszentlászló, Nemeshetés, Nemessándorháza, Nemesszentandrás, Pölöske és Zalaszentmihály, míg a Zalaegerszegi kistérséghez Nemeshetés és Kisbucsa. Utóbbi két község szorosabb kapcsolatára utal, hogy 2012-ig közös körjegyzőséget tartottak fent, majd amikor ehhez 2000 fős minimális lakosságszám került meghatározásra, a búcsúszentlászlói székhelyű körjegyzőséggel egyesülve létrehozták a Búcsúszentlászlói Közös Önkormányzati Hivatalt, amely 5 községet látott el 2014. december 31-ig: Búcsúszentlászló, Nemessándorháza, Nemesszentandrás, Nemeshetés, Kisbucsa. Bár ez történeti és gyakorlati szempontokból is szerves egység lehetne, különböző nézeteltérések miatt Kisbucsa és Nemeshetés úgy döntött, hogy 2015. január 1-től a Nagypáli Közös Önkormányzati Hivatalhoz csatlakoznak. Mivel a maradó községek együttes lélekszáma már jóval 2000 fő alá csökkent, ezért Búcsúszentlászló, Nemesszentandrás és Nemessándorháza a Zalaszentmihályi Közös Önkormányzati Hivatalhoz csatlakozott, amelyhez tartozik a székhely községen kívül még Pölöske és Szentpéterúr is. Így összesen 4405 fős lakónépességgel ez lett Zala megye egyik legnagyobb falvakat tömörítő közigazgatási egysége. A 2014. évi önkormányzati választások után egyébként összesen 36 zalai település esetében

²¹ Bolla Lajos János: Búcsúszentlászló, ahogy én látom 2014. 158–184.

²² Bolla Lajos János: Búcsúszentlászló, ahogy én látom. 168.

változott az önkormányzati társulás, így mindez egyáltalán nem tekinthető egyedi jelenségnek, inkább az átalakuló viszonyokra jellemző állapotnak. A változások irányára utal, hogy nemrégiben a közelben található Pethőhenyén népszavazást rendeztek a település Zalaegerszeghez csatlakozásáról, amely kezdeményezés nem kapta meg végül a szükséges szavazatokat. A megyeszékhelyhez a 20. század második felében sok környező falvat csatoltak, többek közt a Szévíz mikrotérsséggel és Pethőhenyével is határos Csács, Bozsok, Botfa községeket, amelyből utóbbi kettő mostanáig nem is épült egybe a várossal, és önálló falu jellegét mutatja továbbra is. Így nem túlzás a megyeszékhely agglomerációjához sorolni a Szévíz menti településeket, hiszen a lakosság többsége oda jár dolgozni, tanulni, bevásárolni. A kisebb településekről, zsákfalvakból átszállás nélkül tömegközlekedéssel szinte csak a megyeszékhelyet lehet elérni. Ennek ellenére a 2014. évi országgyűlési választókerületi besorolásnál a Szévíz mente települései a keszthelyi körzethez kerültek, Zalaszentbalázs kivételével, amely a nagykanizsai körzethez tartozik. Búcsúszentlászló, Nemeshetés, Nemessándorháza, Nemesszentandrás továbbra is közösen tartanak fent különféle intézményeket, mint például iskola, óvoda, orvosi és fogorvosi rendelő. Ezen falvak nemcsak földrajzilag különíthetők el jól, de történeti fejlődésükben is sok hasonlóságot mutatnak. Ezért választottam ki a Szévíz Középső folyásánál található területet arra, hogy bemutassam miként alakult itt a víz és az emberek viszonya a 19–20. században.

A TERÜLET EMLÍTÉSE TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN

A Szévizet meglehetősen kevés 18. század előtti forrás említi. Bél Mátyás Festetics Kristóf meghívására 1731 végén több hónapot töltött a balatonkeresztúri uradalom környékének tanulmányozásával és értékes adatokkal szolgált a hasonló adottságú, Somogy megyében elterülő Ormándi-berekkel kapcsolatban,²³ azonban az 1730-as években készített Zala vármegye leírásában sajnos nem tért ki részleteiben a Szévíz menti területekre, éppen csak megemlíti a Pölöske patakot, mint a Zala mellékvizét. Az adatgyűjtést teljesen nem is fejezte be, és a kéziratban maradt szöveg magyar fordítását a 20. század végén tette közzé a Zala Megyei levéltár. Az azonban kiderül belőle, hogy a Pölöske megnevezés még mindig használatban volt, a Szévíz/Szélvíz/Sárvíz pedig nem szerepelt benne²⁴.

Az 1806–1869 között történt második magyarországi katonai felmérés során a Szévízről készült térképlapokon egyszerre 4 szövegváltozat is szerepel:

Szee víz,
Szée víz,
Szeé víz és
Szép víz.

míg a szomszédos Principális csatorna „Nagy Canal” néven van feltüntetve.

Az 1810-es években a térképészeti felmérés alkalmával további információk is lejegyzése kerültek, melyeket T. Mérey Klára *Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII-XIX. század fordulóján* című munkájában közölt. Ebből kiderül, hogy ebben az időben a két szomszédos völgyben jelentősebb útvonalak futottak,

²³ Bencze Géza: Kísérlet az Ormándi-berek lecsapolására (1814-1821) In: Zalai Múzeum 13. 208.

²⁴ Bél Mátyás Zala Vármegye Leírása In: Káli Csaba (szerk.): Zala megye a XVIII-XIX. Században két korabeli leírás alapján. In: Zalai Gyűjtemény 46. 1618.

mint a Szévíz mentén: a Nagykanizsa–Hahót–Zalaegerszeg út Felső-Válicka völgyében haladt, míg a Nagykanizsa–Kápolnák–Zalaistvánd–Vasvár út a mai Principális völgyben. Ez utóbbiból Felsőrajknál ágazott ki a 11. számú út, amely a Szévíz mentén vezetett annak torkolatáig. Zalaszentmihály után mocsaras területen haladt, amelyből az út mint egy töltésgát emelkedett ki és több fahíd is volt rajta. Pölöske után a Vaskapu malma előtt vezetett további falvakon át: Szent László Egyháza (a mai Búcsúszentlászló), „Szent Tamás” és „Bötefalva” (utóbbi kettő ma már nem létező település) majd „Alsó Apáthi”, „Felső Henye” településeken át Alibánfánál érte el a Zalaegerszeg–Türje postautat, ahol egy fahídon lehetett a Zala folyón átkelni. A földutat és a hidakat a környéken lakók tartották karban, és csapadékos időben nehezebben volt járható. Megtudjuk még azt is, hogy az utat $6\frac{1}{4}$ – $7\frac{1}{4}$ óra alatt lehetett menetelve megtenni, lovon ennél egy kicsit gyorsabban, míg szekerekkel lassabban lehetett haladni.²⁵ Ez az útvonal a Pölöske és Alibánfa között leaszfaltozott mostani autópályát nyomvonalához közel haladhatott.

A 20. századtól kezdve válik általánossá a térképeken és hivatalos iratokban a Szévíz megnevezés, míg a „nép körében” továbbra is használatos a mai napig a „csatorna” és a „kanális” megnevezés. Az Arcanum Adabázis kiadó jóvoltából az interneten lehetőség nyílik a Habsburg birodalom katonai felmérési térképeit egybevetni a térség jelenlegi műholdas képeivel. Ezen az látszik, hogy a Szévíz mai nyomvonala nagy vonalaiban már ekkor kialakult, a tavak tekintetében fedezhető fel nagy különbség, mivel a korabeli térképeken csak a Zalaszentmihálynál levő tó van feltüntetve, a többi ekkor nem volt állandó vízfelület.²⁶

A 19. században készült nagyobb méretarányú kéziratos térképeken az látszik, hogy sok helyen nem csak egy fő csatornaág létezik, hanem egymással párhuzamosan és merőlegesen ástott kanálisok rendszere igyekszik a területről összegyűjteni a vizet. Nem ritka, hogy a települések közigazgatási határvonalai egybe esnek egy-egy helyrajzi számmal ellátott csatornával. Érdekesség, hogy Pölöske területén egy vízzel borított területen megtalálhatjuk a helyben birtokos gróf Széchenyi István tulajdonos feltüntetését. E térképeken legtöbbször „Canalis”-nak nevezik a Szévizet²⁷

VÍZRAJZ ÉS BIRTOKVISZONYOK AZ 1850-ES ÉVEKBEN MEGKEZDETT KATASZTERI FELMÉRÉS TÉRKÉPEI ALAPJÁN

Ezen 1 : 2880-as méretarányban készült kataszteri felmérés rendkívül sok adalékkal szolgál nemcsak a terület földrajzáról, hanem a Szévíz menti birtokviszonyokról, helynevekről is, ezért részletesebb elemzést érdemel. A manapság is fennálló mederszervezetek ekkorra már kialakultak, kivéve a Pölöske és Kisbucsa határaitban a 20. századi tőzégbányászat eredményeként kialakult tavakat. A térképlapok közül sajnos nem mindegyik található meg a Zala Megyei Levéltárban, az anyag szétszóródott a Magyar Országos Levéltár, az Országos Széchenyi Könyvtár és a FÖMI (Földmérési és Távközlési Intézet) levéltári anyagai között, ami nehezíti kutatásukat. A Göcsej Múzeum és a Zala Megyei Levéltár közös pályázat keretében tervezi

²⁵ T. Mérey Klára: Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Káli Csaba (szerk.): Zala megye a XVIII-XIX. Században két korabeli leírás alapján. Zalai Gyűjtemény 46. 95.

²⁶ <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/> Hozzáférés: 2014.3.17.

²⁷ Zala Megyei Levéltár K 505 Welzenstein Johann: Parzellirungs Croquis der Gemeinde Pölöske. 1859 és Zala Megyei Levéltár U 314 Csupor Ignác mérnök: Nemesapáti határ felmérési térképe. 1857.

az Arcanum csapatával digitalizálni a megyéről készült nagy felbontású színes kéziratos térképeket. A munka elvégzésével majd még átfogóbb képet kaphatunk a korabeli viszonyokról. Bár még hiányos állapotban, de egy internetes felületen is tanulmányozhatjuk a digitálisan már feldolgozott térképeket.²⁸ Az adatgazdagságra jellemző, hogy a dűlőneveket és az egyes területek tulajdonosait is feltüntették.

Északról dél felé haladva vizsgáljuk a következőkben a térképlapok tartalmát, az azon olvasható helyneveket idézőjel között az akkori formában közölve. A Szévíz torkolatánál két párhuzamos ág látszik, többféle elnevezéssel. A nyugati egyszerűen „patak” névvel van ellátva, míg a keleti „Sár víz” illetve „Pölöske Bach” feliratot viseli. A torkolattól nyugatra a dűlő neve is „Pölöske allyai”, ami a középkori, a teljes folyóvízre használt elnevezés kisebb földrajzi egységeken való továbbélését jelzi. Itt a művelt földek is a Szévízig nyúlnak, míg ettől délre „Alsó Apátiig” zöld színnel jelölt, valószínűleg legelőnek használt és művelésre alkalmatlan területig húzódik. Onnantól délre azonban ismét kis parcellákat találunk, majd a nyugati, „Patak” névvel illetett vízfolyás mellékágait láthatjuk. A „Sár víz” ág keletre fordul de az ettől délre eső térképszelvények, melyek körülbelül a mai Kisbuccsa területét ábrázolják, sajnos hiányoznak a mai Búcsúszentlászló határáig.

A mintegy 5 kilométeres hiástustól délre újra megvannak a térképek. A Szévíztől keletre a „Sármellék” dűlő kis parcellái láthatóak, azt is hihetnénk, hogy összekeveredtek a térképlapok és a keletebbre levő azonos nevű települést látjuk. Azonban a további helynevek „Szoboszlói pusztá” „Kis Terpen hegy” és „Kühegy” azt igazolják, hogy a nemessándorházi határt látjuk. A Kő-hegy egyébként 305 méteres magasságával valószínűleg a Szévíz mente legmagasabb pontja.

Szentlászlótól délre a Szévíz „Canalis port B” néven tűnik fel újra, keletre tőle művelt kis parcellák láthatóak „Nagy Rét Dűlő” néven. A nyugati parton Búcsúszentlászlótól délre a „Kellénk” nevű terület található közepes méretű parcellákkal a Nemesszentandrásra vezető útig, melynek keleti határa a Nemeshetés irányából érkező, mai nevén Fuss patak (ez a megnevezés a térképen nem olvasható, csak feljebb az, hogy „Erőshegy Baich”). Ezen vízfolyás egy, a Szévíz csatorna főágával párhuzamosan futó mellékágát tölti meg vízzel, amely északi irányban egy darabon a Szévízzel párhuzamosan folyik, majd egyesül a főággal. A két terület közötti részen kis parcellák találhatóak. A párhuzamos csatorna egész hosszan folytatódik déli irányba, valószínűleg ezen a részen csak csapadékosabb időben telt meg vízzel, amit a térképen egy kék színű hullámos vonallal jelöltek, ami két árokpart között fut, míg a fő ágat teljesen kiszínezték kékkel. További merőleges csatornaágak is találhatóak ezen a részen, és délen a Szévíz felső folyásánál is, ez a terület lecsapolásának korabeli technikai megvalósítása lehetett.

A Nemesszentandrásra vezető úttól délre található a nagyobb táblában művelt „Hamuházi dűlő”, valamint „Külső Eszterag” amelyeknek ekkori tulajdonosa Széchenyi István gróf volt. Ezekkel párhuzamosan a Szévíztől nyugatra a Nemesszentandrashoz tartozó „Csapasi” majd „Farkas Házi” dűlők, szintén apró parcellái húzódtak. A Szévíz partjával párhuzamosan „Szt Andras Gemeinde” néven találunk egy közepes nagyságú területet, amely valószínűleg a falu közbirtokosságának a tulajdona lehetett. Ezekről délre, még mindig a keleti parton a „Vajda sarki” és „Belső Eszterag” dűlők már nagy parcellái szintén a pölöskei Széchenyi

²⁸ <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/> Hozzáférés 2015. 2. 4.

uradalomhoz tartoztak és a Zalaszentmihályra vezető útig terjedtek. Ennek hídjától délre már ismét két ágra szakad a víz, a keleti a „Canal” nevet viseli, amelyen meglepő módon déli folyásirány van jelölve (manapság végig északi irányba folyik a Zala felé). Nem messze innen tóvá szélesedik a víz. Valószínűleg más-más személy rajzolta a tavat ábrázoló a szomszédos térképoldalakat, mert a nyugati rész sötétebb kékkel van jelölve és „Sie Wisz” nevet viseli, míg a keleti rész világosabb kékkel van festve és a „Séeviz” név olvasható rajta. Ugyanez a neve a tőle keletre található zölddel jelzett területnek, amely valószínűleg időszakosan vízzel borított terület lehet, mert a keleti határán egy másik csatorna ág van kékkel jelölve (szintén déli folyásiránnyal), amely a zalaszentmihályiak házhelyeivel („Belső telek”) határos. Itt végét ért a tó, és a szentmihályiak délebbre fekvő parcelláira („Mesemonu”, „Magyarosallya”, „Kender földek”) merőlegesen fut egy csatorna ág, amely valahol a Pötrétei határnál véget ér a „Sihai dűlőnél”. Ezzel párhuzamosan nyugaton a „Canal” több ágban folytatódik a Széchenyiek Barnakpusztai és Sinkei földjeinél. Sajnos nem tudjuk tovább követni délre a Szévíz vonalát, mert ezek a térképlapok egyelőre még hiányoznak.

A kataszteri térképek alapján is megállapítható, hogy a Szévíz alsó és középső folyásánál nagyobb birtoktesttel egyedül a Széchenyi család rendelkezett, ezen kívül jellemzően csak jobbágytelek méretű parcellák láthatóak. Érdeemes megjegyezni, hogy a Festetics keszthelyi ágának kemendi uradalmához tartozó falvai (Kemend, Kispáli, Nagypáli, Ollár, Petőhenye, Ördöghenye, Pozva, Szentiván, Szentlőrinc, Szepetk, Zalaistvánd) is a közelben voltak, azonban ezek nem a Szévíz, hanem közvetlenül a Zalába folyó patakok vízgyűjtő területére estek. A Szévíz felső folyásánál is voltak a családnak érdekeltségei, melyeket Tolnai Festetic Pál gróf szerzett meg az 1770-es években, így Sárkánysziget, Alsóhahót, Fakos, Felsőhahót területén volt birtokos a család.²⁹ Festetics Pál a maga és utódai számára Hahót kegyuraságát is megszerezte, melyet javadalmával együtt a keszthelyi plébániához csatolt.

Nagyobb birtokai voltak a környéken még a Zalavári Apátságnak, amely Csács és Bozsok területén (ma Zalaegerszeg városrészei) főleg erdőterületekkel rendelkezett. A Kapornaki Apátság pedig Vöcköndöt birtokolta a Szévíz vízgyűjtőjéből, míg ettől keletre majdnem egy tagban nagyobb területei voltak. A vizsgált területen tehát jellemzően nagyobb birtoktestek helyi uradalmi és paraszti kisbirtokok váltották egymást mozaikszerűen. Utóbbiakhoz sorolhatóak azon birtokok is, amelyeket kismanesek bírtak. A települések neveiben (Alsónemesapáti, Nemesapáti, Nemeshetés, Nemessándorháza, Nemesszentandrás) is látható, hogy gyakoriak volt a környéken a jobbágyoktól elkülönülő, jogilag nemes, de valójában kisparaszti életet élő közösségek. Ez sajátos tulajdonformával, a közbirtokossággal (*compossessoratus*) volt jelen, ami egy közös vagyonkezelő szervezetet jelentett, a mai részvénytársasághoz hasonló módon meghatározott tulajdonrészrel bírtak a családok. A közbirtokosság jövedelmeiből ennek arányában részesültek, illetve a döntéshozatalban is eszerint vettek részt. A nemesbetéti közbirtokosságnak például nemcsak földjei voltak, hanem rendelkezett vásártartási joggal is, és többek között a mai Búcsúszentlászló területen ingatlanokkal is rendelkezett, például kocsmával, lakóházakkal, és egyéb épületekkel, amelyeket bérbe adott. A történeti Magyarországon a 18. század elején majdnem minden nyolcadik község ilyen úgynevezett *kuriális faluközösséget*

²⁹ Sin Aranka – Breinerné Varga Ildikó (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára. Zala Megye (1773–1808) KSH Budapest, 1996. II. kötet 421–422.

alkotott, míg Zala megyében minden negyedik. Az ilyen „nemesi község” nem volt alávetve a földesúri joghatóságnak, az úriszéknak. A „nemesi község” hatóságának megszüntetését végül 1871-ben rendelte el az országgyűlés, amikor a rendi jogok eltörlésével bevezették a polgári helyhatóságokat.³⁰

HAGYOMÁNYOS VÍZI VILÁG

A Kárpát-medence hagyományosan gazdag vizes élőhelyekben, a Szévíz lápvilágához közel lakó emberek is megtalálták a haszonvételének módjait. A vadon élő állatok és növények ennivalót is biztosítottak a lakosoknak: erdei vadat, gyümölcsöt, gombát, gesztenyét, nyulat, csigát, teknősbékát is fogyasztottak. A hal, mint böjt idején is fogyasztható étel a hagyományos paraszti étkezésben sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott, mint manapság. A helyi gasztronómia történetére vonatkozó adatok hiányában más Dunántúli településeken leírt szokások a Szévíz menti meglétét is feltételezhetjük. A Kis-Balaton környékén például halakat, vízimadarakat agyagos sárban, parázson sütöttek meg, ezzel az eljárással a tollak és a pikkelyek leváltak a kiégett agyaggal együtt. Más Zala megyei helységekből, például a Káli-medencében folytatott kutatások szerint ecetes lében hetekig tudták tartósítani a halat, de szárították és a füstös konyha füstfogójában füstölték is azt. Sütöttek nyárson is halat, valamint a paprikás halászelevet is készítették.³¹

A nád, sás, fűzfavessző a használati tárgyak és épületek elkészítéséhez nyújtottak alapanyagot. Háború esetén több alkalommal, elsősorban a török időkben az embereknek és jószágaiknak is menedéket nyújtottak a lápok, amelybe a katonák nem merészkedtek be. A Szévízben a halak, vízimadarak mellett mocsári teknősök is éltek, amelyek húsát a lakosok korábban rendszeresen fogyasztották, míg más Dunántúli részekben azt a boszorkányok eledelének tartották, és ha meg is fogták a teknősöket, inkább eladták vagy beszolgáltatták azokat.³² A Nemessándorháza közelében folyó Lándzsás patakban rákásztak még az 1960-as évekig, a Szévízben a mai napig lehet találni ehető rákokat. Régebbi források is említik, hogy a környéken lakó emberek a vízben állva kézzel vagy kosarakkal szedik össze a halakat. Ez helyben még a napjainkban is megfigyelhető, különösen áradás után gyakorolják ezt. Ilyenkor a helyiek állítása a szerint nagyobb vízállás miatt a horgásztavakból átszöknek a halak a Szévíz medrébe. Amikor az ár levonul, az árterületen maradó víz nem tud teljes mértékben visszafolyni a kiásott csatornába, és az egyre apadó vízben megnő a halak száma, amelyeket könnyen össze lehet szedni. Knézy Judit kutatásaiból kiderül, hogy ez a halászati mód a közeli Somogy megyei területeken is általános volt.³³ A lecsapolás után a 20. századra a vízi világgal együtt a hagyományos halászat, gyűjtögetés feledésbe merült, annak tárgyi emlékeit nemigen lehet ma fellelni a területen.

A balatoni halfajok megritkulásáról már reformkori források is szólnak, ebben a túlhalászás mellett bizonyára a vízgyűjtő területen található szaporodóhelyek lecsapolása, a Zala és mellékvízeinek szabályozása is szerepet játszott. Mára azonban számos faj természetes élőhelye végzetesen leszűkült és ennek következtében sokuk teljesen el is tűnt a környékről.

³⁰ Paládi-Kovács Attila (Főszerkesztő): Magyar Néprajz nyolc kötetben. 8. kötet 146–147.

³¹ Knézy Judit 2001. 11–13.

³² Knézy Judit 2001. 10.

³³ Knézy Judit 2001. 5.

A vízfolyások mentén növekvő fűzfák ágait még a 20. század második felében is felhasználták kosárfonásra, azonban sajnos a fiatalabb generációk számára nem örökítették át ezt a tudást. A nemessándorházi közösség céljai között szerepel, hogy egy tanfolyammal felelevenítse a kosárfonás mesterségét.

STRANDOLÁS, HORGÁSZAT, TURIZMUS – KITÖRÉSI LEHETŐSÉGEK

Fürdésre korábban sem volt kifejezetten jó a Szévíz, mert a vízszint ingadozott, sűrű növényzettel borított és mocsaras volt, ilyen jellegű hasznóvételre utaló forrás a 2. világháborút megelőző időszakban sincsen. A 20. század második felében a helyi fiatalok egy-egy helyen karbantartottak olyan szakaszokat, ahol le lehetett menni a vízhez és megmártózni benne. A nemesbékésiek és a búcsúszentlászlóiak például külön helyre jártak, és nem keveredtek fürdés közben. Sajnos fürdésre jelenleg sehol sem alkalmas a Szévíz, és fürdőhely kialakításához elég sok egészségügyi feltételnek is meg kellene felelni. Mindez a Zala teljes vízgyűjtő rendszerére is igaz, a közelben korábban fürdésre kijelölt strandok is megszűntek (például Pácán). A Pácsi Kistérség településeinek fejlesztési elképzelései között sem szerepelt fürdőhely létesítése, kivéve Misefán, ahol azonban egyelőre túl sekély ehhez a tó.

A már most is meglevő horgászturizmus további fejlesztésében gondolkodnak a helyi döntéshozók. Pölöskenél a tőzegbányászat után kiásott mélyedésekben több tó is található, a horgásztársaságok az infrastruktúrát folyamatosan fejlesztik. Pötréténél szintén van horgászegyesület, a zalaszentmihályi horgásztónál egy nemrégiben épült kemping is található, amely kellő forgalom hiányában azonban sincsen kihasználva. A horgászathoz kapcsolódó túlzott etetés eutrofizációhoz, algásodáshoz vezet, ami jelentősen ronthatja a vízminőséget.

A szabályozás előtt magas vízállás idején előfordult, hogy egyes település(rész)ek csak vízi úton voltak megközelíthetőek. A vízi turizmus beindítása szintén egy lehetőség, amelynek a közeli Balatonon és a Rábán nagy hagyományai vannak, újabban a Murán valamint a Dráván is megindultak a fejlesztések. Jelenleg a Pölöskei horgásztavak területén sok csónak van használatban. Minimális infrastruktúrafejlesztéssel meg lehetne valósítani kis csónakokkal, kajakkokkal, kenukkal a kijutást a Zalára és onnan a Balatonra. Emellett a megyeszékhelyet a Balatonnal, illetve a volt jugoszláv határ mentén futó Eurovelo kerékpáros úttal a Szévíz mentén érdemes lenne összekötni, mert a nagy forgalmú 75-ös és 76-os főutakon nem lehet biciklivel közlekedni. Emellett a lovas turizmus infrastruktúrájának biztosításával is érdemes lenne bővíteni a térség turisztikai kínálatát.

ÖNTÖZÉS, HALASTAVAK

Az öntözés nem jellemző a területen. A völgy talaja vízben gazdag, míg a dombháttakra nem egyszerű feljuttatni a vizet. A kisebb patakok vízhozama nem elegendő öntözést igénylő mezőgazdasági kultúrák létrehozásához, talán még a Szévíz sem lenne megfelelő vízforrás. Pedig aszályos évek is előfordultak a közelmúltban. A környező erdőkben a több csapadékot igénylő fák vegetálnak, és az évszázados természeti környezet emiatt valószínűleg változáson fog átmenni.

Nemesbékésen a Fuss patak mentén a rendszerváltás után próbálkoztak halastavak létesítésével, azonban a víz minden próbálkozás ellenére sekély maradt és az

egyik télen a fenéig teljesen megfagyott, ami miatt a halak elpusztultak. A víz is elszökött, jelenleg nem sok nyoma maradt a próbálkozásnak. A tavak létesítései körültekintően figyelembe kell venni a vízzáró talajrétegeket, amelyeket nem szabad átvágni, mert akkor nem marad meg a kiásott gödörben a víz. Működő haltenyésztő gazdaság a közelben Zalaszentmártonban van, amelyhez hasonló a Szévíz mentén is lehetne létesíteni. A Delforg nevű cég egy hűtőházat és csomagolóüzemet üzemeltet Nemessándorházán, ahol azonban jelenleg csak külföldről importált tengeri halakat dolgoznak fel. A helyben nevelt halak feldolgozására azonban itt is lehetőség nyílhatna, és új munkahelyekkel tenné élhetőbbé a térséget.

ÁLLATTARTÁS, ITATÁS

A Szévíz berkeinek pangó mocsaras vize nem szolgált optimális ivóvízzel az ember vagy állatok számára, erre inkább ásott kerek kutakat használtak. Nemessándorházán a Bótékalja, Kismál, Söjtösarok, Kétybükkköz nevű bővizű források adták az ivóvizet.³⁴

Az állattartás egyébként a modern idők előtt jelentős volt a Szévíz mentén is, ahol Zala megye más központi területeihez vagy az Őrséghez hasonlóan a talaj aranykorona értéke nem volt magas, így a növénytermesztés önmagában nem biztosította volna a megélhetést a családoknak. A hagyományos parasztgazdaságokban szinte mindenhol tartottak szarvasmarhákat, lovakat és sok helyen a nagyméretű, istállóval egybeépített pajták még ma is állnak. A 20. század végén is még több helyen érdemesnek tartották ezeket javítani, karbantartani, mert megérte állatokat tartani. A dombokról lefolyó patakok vize tisztább volt, így például a Fuss patak mentén is volt tehénitató. Jelenleg már nem jellemző a nagyméretű állatok tenyésztése, például Nemeshetésen csak egy gazda tart teheneket, amelyek száma nem haladja meg a két tucatot. Ezek a gazdák nem szokták legelőre hajtani a jószágokat, hanem a saját földeken megtermelt takarmánnyal etetik őket az istállóban. Nemessándorházán és Nemesszentandrason a szarvasmarhák és disznók külterületen való legeltetését helynév is őrzi, „Csapásnak” hívják azt az utat, amin régen kihajtották őket.³⁵ Jelenleg nem folyik legeltetés a Szévíz középső folyásának árterületén, de a szomszédos Princípális völgyben külterjesen tartott szarvasmarhákat rendszeresen látni. Más területeken megfigyeltek alapján valószínűsíthető, hogy itt is elhajtották a melegebb időszakokban a mocsaras, vizes területekről az állatokat, mert azok ilyenkor lépfene és egyéb fertőzés veszélyének voltak kitéve. Így lent csak teletették az állatokat, amelyeket melegebb időkben az erdős részekre hajtottak, ahol a lombnak is, mint takarmánynak jelentős szerepe lehetett. A 19. századi zalai forrásokban a sertések erdőn való kosztolását is sokszor legeltetésnek és nem makkoltatásnak nevezték. Ez időben az erdők legjelentősebb mellék haszonvétele volt a legeltetés. Az ilyen „legelőerdőket” kiritkították, az aljnövényzetet tisztították. Az itteni fák inkább csak tűzfának voltak használhatók, mivel ágas-bogasra nőttek. Így az épületfának való erdőbe nem mehettek az állatok legelni, ez volt a „tilos erdő”.³⁶ A kecskék erdőben való legeltetését törvény tiltotta, mert azok mindent lerágva teljesen tönkretették

³⁴ Dr Pálfi Dénes: Nemessándorháza táji jellemzői. 9. In: Dr. Szabó Csaba (szerk.): Nemessándorháza – Táj, Történelem, társadalom.

³⁵ Dr Pálfi Dénes: Nemessándorháza táji jellemzői. 10. o. In: Dr. Szabó Csaba (szerk.): Nemessándorháza – Táj, Történelem, társadalom.

³⁶ Szakács László: A zalaegerszegi erdők... 84.

volna a facsemetéket, és nem tudott volna megújulni a terület faállománya. A Szévíz keleti vízvázlástóján, a Nemessándorháza feletti dombokon ma is látszik a legelőnek használt terület fainak lombkoronáin, hogy meddig érnek fel az állatok, ugyanis egy bizonyos szint alatt nem nő a lomboszat. Egy Nyugat-Európából idetelepedett család tart szarvasmarhákat a területen.

A vízi szárnyasok hagyományos tartásáról sajnos nem találtam adatokat, a Szévíz azonban bizonyára kiváló kacsaszatató volt. Jelenleg a vad vízimadarak paradicsoma. Több vadásztársaság osztozik a területen, elsősorban azonban a nagyobb vadakat szokták elejteni. Őzek, szarvasok, vaddisznók nagy számban élnek itt, az általuk a gazdáknak okozott kár is jelentős. Sokan azért hagynak fel szőlőjük művelésével, mert nem tudják kerítéssel megóvni a termést. A szántóföldek menti vadlesek hálózata a tájképhez tartozik. A Pölöskéhez tartozó Sohollári vadászház a megye vadászati évadnyitójának rendszeresen ad helyszínt, egyszer még az országos évadnyitót is itt tartották Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes részvételével. Vad hűtőház Zalaegerszegegen található, elsősorban exportra kerül a vadhús, például Olaszországba. Manapság a területen több gazda tart háztáji baromfi óljában saját fogyasztásra kacsát, libát is a tyúkok mellett. Nemeshetésen van egy nagyüzemi baromfitelep is, amely vágásra ad el havonta tízezres mennyiségben tyúkokat.

VÍZFOLYÁSOK KEZELÉSE, A VÍZSZABÁLYOZÁS MÉRLEGE

Napjainkban sokan megkérdőjelezik az elmúlt két évszázad vízepítésének számos elemét. Nyilvánvalóan vannak előnyös és hátrányos hozadécai a Szévíz völgy lecsapolásának is. Egyik egyértelmű előny az, hogy itt nem alakul ki tartós belvíz (mint az Alföldön, ahol akár a Balaton felületének többszörösét boríthatja időlegesen a víz), ha nagyobb is a csapadékmennyiség, a víz a területről viszonylag gyorsan elfolyik. Ez kevesebb kárral jár, és a védekezés költségei is kisebbek, mint például a szomszédos Principális csatornánál. Ugyanakkor a meder tisztítása, rendben tartása olyan költséges, hogy az elmúlt évtizedekben nem sikerült mindent maradéktalanul elvégezni. A Szévíz partján gazdálkodók földjeit rendszeresen előnti a víz, akik ezután úgy érzik, hogy hiábavalóan fizetik ki a hozzájárulást a terület gondozásához. A másik végletre egy példa a Fuss patak természetes környezetének a drasztikus átalakítása. Nemeshetéstől északra ered a vízfolyás, amely a községen keresztül fut délnyugati irányban a Szévíz felé. Ennek medre időnként teljesen kiszárad csapadékmentes időben. A kertek alatt elfolyó patak környezetében diófák és fűzfák alkottak a szemnek is kedves ligeterdőt, amely sok állatnak, köztük védett békafajoknak nyújtott élő és szaporodó helyet. Nehéz elhinni, hogy itt a korábban előforduló áradások miatt jelentős károk keletkeztek, például a Petőfi utca fahídját is elsodorta a víz a 20. század közepén. Ezért ide új, vasbetonból készült hidat építettek és a medrét részben kikövezték, és mintegy 3 méterre kimélyítették. Bár az elmúlt évtizedekben áradásnak nyoma sem volt, a Principális és Felső-Zalamenti Vízi Társulat 2011-ben egy EU-s pályázati forrásból elnyert támogatással erőteljes medertisztítást hajtott végre. A kis patakocska mintegy hat méteres sávjában minden növényt kivágtak, majd a rézsút géppel legyalulták a patak teljes hosszában, még Nemeshetés belterületén is. Ezt követően tájidegen gyomnövények lepték el a vízfolyások partját (például japán keserűfű, aranyvessző) amelyeket a későbbiekben nehéz lesz kiíratni.

TÖZEGBÁNYÁSZAT

A szén keletkezésének első lépcsője a tőzeg. Zalában a jégkorszak utolsó eljegesedési fázisa után keletkezett jelentős mennyiségben, miközben a felszín a süllyedés következtében mocsarassá, ingoványossá vált. A Szévíz-völgy középső részén és a Kis-Balaton térségében található az ország egyik legnagyobb tőzegterülete. A Szévíz–Principális-völgyben a becslések szerint a kitermelhető mennyiség 13 031 ezer köbméter, a Kis-Balaton és tágabb térségében ezzel szemben nagyságrendekkel nagyobb, mintegy 146 995 ezer köbméter. A Szévíz–Principális-völgyben átlagosan 19,6 m, a Kis-Balaton környékén pedig átlagosan 14,8 méter a vastagsága. Ez az anyag a Szévíz és a Principális völgyekben 665 hektáron, a Kis-Balatonnál 9 917 hektáron található. A klímaváltozás és a vízrendezések jelentős mértékben csökkentik a tőzegkészletet. A kiszáradás következtében a tőzeg kotuvá alakul. Becslések szerint az 1915–1975 közötti időszakban emiatt a kis-balatoni készlet 30%-kal, a Szévíz és a Principális völgyi pedig 32%-kal csökkent.³⁷

A gépi tőzegkitermelést országban először itt, Zalaszentmihályon kezdték meg az 1950-es években. Mára a terület jelentős része Natura 2000-res besorolást kapott, ennek ellenére a térségben Kisbucsnán, Pölöskén és Hahóton is folyik jelenleg tőzegkitermelés, aminek esetleges környezetromboló hatása vitákat váltott ki. A tőzegbányászat által hátrahagyott tavak azonban újra élőhelyet biztosítanak a vízi világnak, és a horgászok szívesen látogatják ezeket a helyeket. A természeti értékek, védett vizes területek hasznosítását ésszerű keretek között fenn lehet tartani.

A Zalai-dombsíkon téglá- és kerámiagyártáshoz alkalmas alacsony mésztartalmú agyagok számos helyen előfordulnak, ezen alapszik például a töfeji a Zala-kerámia gyártási tevékenysége, mely a megye egyik legnagyobb ipari üzeme. A 19. században Zalaegerszegen több fazekas is működött, az ottani közbirtokosságnak téglagyára is volt. Ezek a város nyugati erdős részén kitermelt agyagból dolgoztak.³⁸ Búcsúszentlászlón jelenleg egy modern fazekas műhely működik, de a Szévíz mentén nem bányásznak agyagot, és arról sincsen adatunk, hogy tradicionális fazekas tevékenység folyt volna itt korábban.

VÍZZEL KAPCSOLATOS HAGYOMÁNYOK, NÉPSZOKÁSOK

Markója László kispapként 1947-ben „Kihalt nemesrádói népszokások” címmel adta ki folklór gyűjtését, amelyből nemcsak a címben megjelölt községről, hanem tágabb környezetről is sokat megtudhatunk. Ebben néhány nemesi regős szöveg és kotta is megtalálható, mert a szerző nagynénje és annak férje Nemesiherben tanítók voltak, ahol sokat vendégeskedett Markója László. Szintén ebben a munkában olvasható a „Mosdató keresztelés” érdekes szokása, amely a búcsúszentlászlói illetve a közeli Nagykápolnának külterületén található Remetekert búcsújáráshelyek „szentkútjaihoz” kötődik. A búcsújárás életükben először részt vevő gyermekek kértek fel idősebb lányokat, asszonyokat az ismerősi körükből „mosdató keresztanyának”. A felkért személynek nem illet visszautasítani a megtisztelő kérést. Együtt elmentek a forráshoz, ahol a mosdató keresztanya a vízbe mártotta kezét, majd a gyermek

³⁷ Zala Megye földrajza <http://genea.hu/delzala/tanulmanyok/20.pdf> hozzáférés 2015.1.12.

³⁸ Szakács László: A zalaegerszegi erdők... 126.

homlokát, vagy az arcát érintve így szólt: „Megmosdatlak az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében, Ámen”, esetleg még annyit is hozzátettek, hogy „Légy mindig jó” és utána megcsókolták egymást. Húsvétkor a mosdató keresztyereknek piros tojás járt, némelyiknek akár 4–6–8 mosdató keresztyanya is volt.³⁹ Ez a választott rokonság, a komaság egy érdekes formája volt, jelenleg már nemigen élő szokás.

A Szévíz mente ma egységes katolikus vidék, a népi vallásosság tárgyi emlékeiként sok helyen emeltek keresztek. Kisbucsanál a Szent Tamás-pusztá felé vezető híd után egy Nepomuki Szent János szobor található, aki a folyók, hidak, hajósok, vízimolnárok, halászok védőszentje. Ettől mintegy fél kilométerrel délre áll a helyi lakosok által „Bikás keresztnék” nevezett fehér kőkereszt, arra utalva, hogy valakit agyonrúgott a közelben egy bika, és a család a keresztet ezért emelte. A környéken más utak mentén és a szőlőhegyeken is sok ilyen kereszt áll, ezek sokszor birtokhárt jelöltek.

A VÍZ MINT ENERGIAFORRÁS

A gőzgépek megjelenése előtti korban a szél mellett a víz ereje jelentett lehetséges erőforrást az ember alkotta gépek számára. A Szévíz széles völgye azonban nem volt ideális malmok üzemeltetésére, ugyanis nincsen meg a szükséges esés és nem volt könnyű a vizet felduzzasztani, hiszen szétterült. A mellékvizeinek pedig a vízhozama nem volt megfelelő. Talán ezért tapasztalhatjuk azt, hogy a szomszédos Zala és Válicka völgyekhez képest viszonylag kevés malomról van adatunk a Szévízen, ezek is inkább annak alsó folyásánál Kisbucsa és Vöckönd között voltak. Emellett az 1800-as évek elején Búcsúszentlászlótól délre a „Vaskapunál”, és Nemessándorháza közelében „Berekalján” és „Átifaludnál” tudunk malmokról. Utóbbit a Lándzsás patak hordaléka annyira eliszapolta, hogy működésképtelen lett.⁴⁰ Nemesszentandrás egyik dűlőjét Malom-völgynek hívják,⁴¹ ami szintén egykori molnárok jelenlétét tanúsítja. Egyébként a malmok által felduzzasztott víz sokszor okozott károkat a szomszéd birtokosoknak, a 1769-ben például a búcsúszentlászlói ferences rendház fordult panasszal a megye felé, mert a rendház pincéjébe rendszeresen víz folyt a Szévízen feljebb és lejjebb működő malmok miatt.⁴² A Szévíz Lecsapoló Társulat 1876-ban és 1893-ban távolította el az utolsó két működő vízimalmot, melyek Alsó- és Felsőnemesapátinál voltak.⁴³ A dualizmus korában Búcsúszentlászlón két gőzmalom is létesült, az egyik épületében ma takarmánykeverő működik. Sajnos az eredeti berendezés elkallódott.

VÍZSZENNYEZÉS

Az 1960-as évektől a rendszerváltozásig a mezőgazdaság nagy mennyiségben használt rovar- és gyomirtó szereket, műtrágyákat, melyek feloldódva a talajvízbe jutottak, ahol annak alacsony oxigéntartalma miatt nehezen bomlanak le. Ezért a

³⁹ Markója László: Kihalt nemesrádói népszokások 32–55.

⁴⁰ Sándor Gyula: Nemessándorháza története. 14–16.

⁴¹ Papp László, Végh József (szerk.): Zala megye földrajzi nevei. 168–169.

⁴² Sándor Gyula: Nemessándorháza története 173.

⁴³ Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza 12.

talajvíz a legtöbb helyen emberi fogyasztásra alkalmatlanná vált. Azokon a dombos területeken, ahol a talajvíz mélyebben van, a felette elterülő nagyobb talajmennyiség egy ideig visszatartja a szennyeződések, de már mérhető azok szennyezettsége is. Mivel a vízázó réteg alatt található rétegvizek is fentről kapják az utánpótlást, néhány helyen már ott is megtalálható a szennyeződés.⁴⁴ Jelenleg a Szévízbe egy helyről, a Hahót - Szennyvíztisztító Telepről kerül tisztított szennyvíz.

IVÓVÍZHÁLÓZAT ÉS CSATORNAHÁLÓZAT KIÉPÍTÉSE

Kutakat már régóta készítettek a helyiek, ahol mélyebbre kellett ásni, ott általában több szomszéd együtt használt egy telekhatáron levő kutat. A szomszédos Göcsejben, ahol gyakran a dombhátakra települtek a falvak, akár 40–50 méter mély kutakat is építettek téglá oldalfallal. Nemessándorháza Nemeshetés, Kisbuccsa határában több helynév is kutak évszázados jelenlétére utal. A felszín szabdaltsága miatt a rétegvizek csak kis kiterjedésű vízgyűjtő területtel bírnak, az alsóbb rétegvizeket megcsapoló források vízázó képessége egyenletesebb, ezért a modern ivóvízhálózat kútjait is a völgy közelébe telepítették. Talajvíz csak a szerkezeti medencékben és a völgytalpakban fordul elő.⁴⁵ Nemeshetésen több szomszéd közösen épített kutat a telekhatáron, sőt van falukút is, amit az „Angyalok kútjának” is neveznek, mert a legenda szerint akkor, amikor az angyalok a búcsúszentlászlói templomba vitték a Szűzanya szobrot – melynek a csodálatos gyógyulásokat tulajdonítják –, ezen a helyen megpihentek, s hogy szomjukat oltsák, forrást fakasztottak, amely azóta is táplálja a kutat.

A kutakhoz kapcsolódóan szomorú történeteket is lehet hallani. Többen választották az öngyilkosságnak azt a módját, hogy kútba ugorjanak. Az is előfordult, hogy egy valaki véletlenül esett bele a kútba, ahonnan már nem tudták élve kimenteni. Nemeshetésen az 1990-es években egy régi kút kitisztításakor néhány géppuskát, kézigránát találtak. Modern fegyverek elrejtéséről szóló történeteket Nemessándorházán is mesélnek. Elképzelhető, hogy a fegyverek a 2. világháború, vagy az 1956-os forradalom után maradtak a helyiek kezén. Arra is utaltak néhányan, hogy egy, a kommunista hatalom ellen való fegyveres felkelést készítettek volna elő akkoriban. Mindenestre 1956-ban nem tudunk fegyverhasználatról a Szévíz mentén, de a visszaemlékezések szerint elképzelhető, hogy akkor újabb löfegyverek kerültek magánkézbe.

A Szévíz mentén elég későn, csak az 1980-as évektől építették ki a vízközműhálózatot, addig saját kutakat használtak a lakosok. A Kádár korszakban már a falusiak számára is kezdett presztízskérdéssé válni a fürdőszoba megléte, amihez házi vízművekkel, „hidroforokkal” biztosították a kutakból a vizet. Ez komoly beruházást igényelt, Nemeshetésen például sok helyen 10 méter alatt van a kutak vízszintje, ami miatt több méter mély mellékaknákat építettek, hogy fel lehessen szívni a vizet a nyomástartályhoz. Az 1970-es években még elképzelhetetlennek tűnt a közösségi vízhálózat kiépítése, hosszútávon mindenki saját vízellátásban gondolkodott. Az egyik falusi ezermester például egy nagy beton víztornyot is épített

⁴⁴ http://www.nyuduvizig.hu/upload/jelentos_emberi_beavatozasok_Zala.pdf Hozzáférés: 2015. február 6.

⁴⁵ Ádám László: A Zalai-dombság mezőgazdasági potenciálja. 468. In: Magyarország tájféldrajza. A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

magának a kertjében, hogy a megfelelő víznyomást és mennyiséget biztosítsa. Az ivóvíz a hálózat kiépítésekor még olcsó volt, ezért a saját rendszereket nem tartották karban illetve felszámolták őket a legtöbb háztartásban. A megnövekedett vízkivétel miatt a vízbázis csökkent, sok helyen kiszáradtak a kutak. Ezért ma már kevés helyen használnak kútvizet, pedig locsolásra, tisztításra a mai árak mellett igencsak megérné. Egyébként Nemeshetésen új ház építésére nem adtak ki engedélyt 1970-es években, a központi akarat ugyanis szerepnélküli településsé nyilvánította a falut, melyet nem fejleszteni, hanem elsorvasztani kell. Ezt a törekvést sajnos siker koronázta, alig épült új ház azóta a településen.

A Szévíz mentén először a központi településeken indult meg a vízhálózat kiépítése. A búcsúszentlászlói vízmű 1981-ben létesült, 1983-ban Pölösken is elkészült a hálózat, amihez egy magaslati tározó épült. Nemessándorházán 1984-ben épült ki a vízműhálózat, Kisbucsan 1990-ben, Nemeshetésen 1991-ben, itt szintén magaslati tározó is készült a Gondóta-hegyen. Az ezekhez a községekhez tartozó vízadó kutak Búcsúszentlászlón, a Szévíz menti dombok szélén találhatók, ahol vastalanítják is az ivóvizet. Az 1991-es önkormányzati törvény mindenhol kötelezővé tette a vízközmű-szolgáltatás kiépítését. A Szévíz alsó folyásánál Zalaszentiván a vízmű központ, ahol víztorony is van. Az ide tartozó Pethőhenyén 1985-ben, Alibánfán 1986-ban épült meg a vízvezeték. Érdekes, hogy a zalaszentiváni vízadó kút időközben elapadt, és most Zalaegerszegről kapják a vizet. Alsónemesapátiban és Nemesapátiban egy közös különálló vízmű van, amelyhez 1991-ben készült el a vezetékhálózat.⁴⁶

Sajnos a csatornahálózat csak a 21. században került kiépítésre, pedig az ivóvízhálózat megépülését követően a háztartási szennyvíz mennyisége ugrásszerűen megnőtt. Ezt sokszor szabálytalan módon kezelték, sok helyen egyáltalán nem építettek derítőt, máshol pedig a megtelt szennyvíz aknákat egyszerűen a kertbe szivattyúzták ki. Az élővizekbe, sőt néhol a kútba(!) engedték. Ennek következménye az lett, hogy elszennyeződött az a vízadó réteg, ahonnan a kutakba áramlik a víz. Így helyenként a kutak vize rossz szagú, emberi vagy állati fogyasztásra is alkalmatlan. Mivel a Szévíz a Balaton vízgyűjtő területéhez tartozik, ezért a legkisebb településeken is kötelező lett a kétezres években a szennyvízcsatorna-rendszer kiépítése. Pölöske és Zalaszentmihály építette meg először a helyi hálózatot, ahonnan a szennyvíz Pacsára kerül. Viszonylag nagy önerőt vállaltak ezek az önkormányzatok, ami hosszú évekre lekötötte más jellegű fejlesztések elől az anyagi forrásait. Sok idős és kis jövedelmű lakos azonban nem tudta volna kifizetni saját erőből a csatornázás költségeit. A tőlük északra levő községek a zalaegerszegi központú csatornahálózathoz csatlakoztak, ahol jelentős összegű Európa Unió támogatásból építették meg 2008-tól a helyi gerinchálózatot. A helyeik jövedelméhez képest magas költséget hozott a csatornázás. Telkenként 200 000 forintos csatlakozási díjat kellett a lakosoknak kötelezően befizetni. Erre jött még rá a rákötés költsége, amivel sokan addig vártak, amíg országosan a talajterhelési díjat mintegy tízszeresére emelte a kormány. Ekkortól lett olcsóbb. Ez erősen érdekeltté tett minden háztartást, hogy a szennyvíz csatornahálózathoz csatlakozzon. Búcsúszentlászló, Nemessándorháza, Nemesszentandrás szennyvizét kezdetben felpumpálták Nemeshetésre, és a hegyen keresztül juttatták el a megyeszékhelyi szennyvíztisztítóba. Mivel ennek energia-

⁴⁶ Az Észak Zalai Víz- És Csatornamű Zártkörűen Működő Részvénytársaság munkatársainak szóbeli közlései alapján

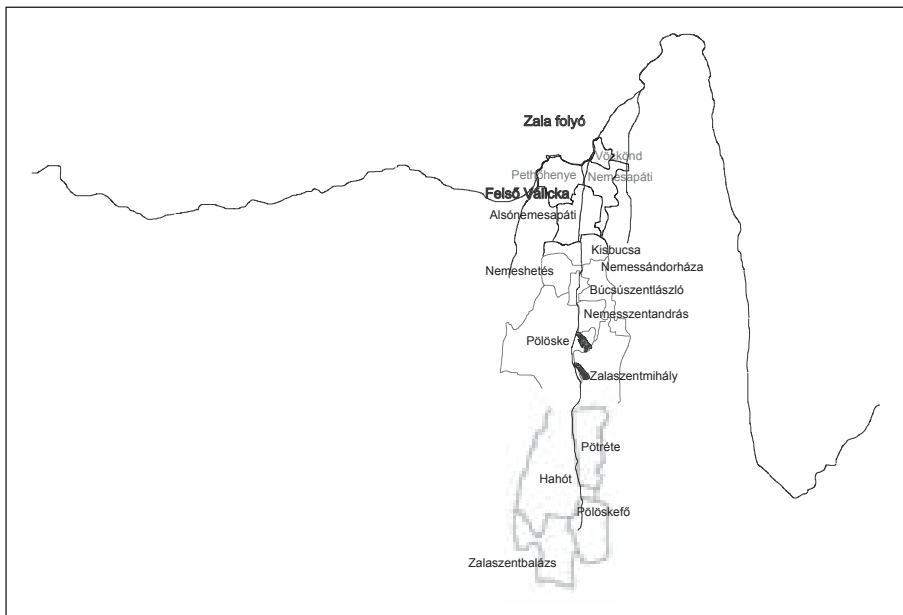
igénye jelentős volt, és különféle műszaki problémák is felléptek, jelenleg már más nyomvonalon, a Szévíz folyását követve, több tíz kilométeres úton jut el a Zala folyó menti tisztítóműbe a szennyvíz.⁴⁷ A hasonló terepviszonyok esetén alternatívaként szóba jöhetett volna a szennyvíz helyben tisztítása. Kérdéses, hogy hosszabb távon mennyibe fog kerülni a lakosoknak mindez, hiszen jelenleg többbe kerül a köbméterenként a szennyvíz díja, mint az ivóvízé. Az így összesített vízszámla háztartásonként többszöröse lett a csatornázás előtti összegnek.

Water and people in the middle Szévíz valley. Characteristics of a microregion in Zala

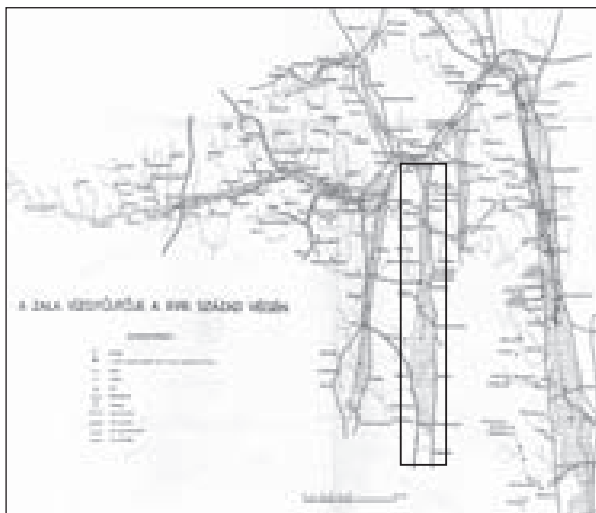
JÓZSEF TÓTH

Szévíz is the largest tributary of the Zala river, and the people living in its valley have always had a close connection to the watery dwelling places situated in the valleys between the Zala hills. The fifteen villages in the Szévíz drainage area can easily be identified. Their economic and social characteristics and development share many features, but their analysis needs further research. The current study is concerned with a smaller area, and examines the conditions of the villages situated in the middle valley of the Szévíz (Búcsúszentlászló, Kisbucsa, Nemeshetés, Nemessándorháza, Nemesszentandrás, Pölöske, Zalaszentmihály). The district, similar in character to both the Őrség and Göcsej areas, has so far been ignored by research even though its features are worthy of our attention. I have been living in the area for eight years, but will attempt to present the relationship between humans and the river in the post-Ottoman period, especially in the 19th and 20th centuries, from the viewpoint of a still partly outsider historian and sociologist. Due to the small number of written sources and studies most of the information acquired was gathered from conversations and interviews with locals or people working in the area. Unfortunately some older source providers have died since then, and therefore the material will present a unique insight into the unwritten history of the 20th century. A main path of further research will be the gathering of such reminiscences and life stories which will provide a deeper insight and further particulars of the area from the 1930s to the present day.

⁴⁷ Az Észak Zalai Víz- És Csatornamű Zártkörűen Működő Részvénytársaság munkatársainak szóbeli közlései alapján

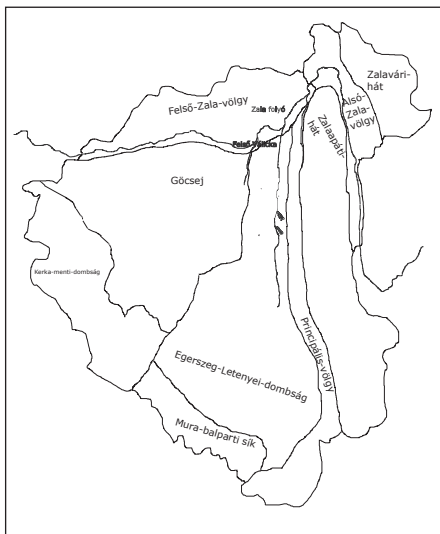
1. számú térkép:
A Szévíz menti községek

2. számú térkép: A Zala vízgyűjtője a 18. század végén
Pais László fenti térképén (1942), a Szévíz mente fekete
téglalappal jelölve. Több, ma már nem létező település
nevét és helyét is láthatjuk.

Búcsúszentlászló,
a kézműves falu

3. számú térkép

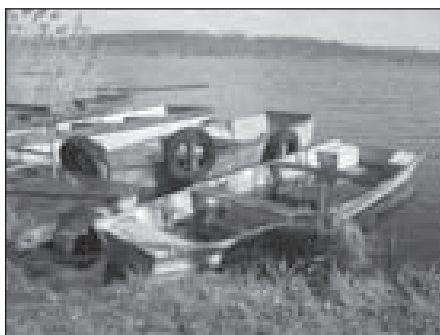
Szent László-forrás

Kerekas kút egy nemesetési udvaron

Itatáshoz ásott kút a Szévíz árterében

Horgászvilág Pölöskén

Szévíz völgye Nemesetés felől

A szőlőművelés és a borkészítés munkafolyamatainak ábrázolása a II. világháború utáni években készített fotókon

BECK TIBOR

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum fotógyűjteményében közel száz fotó örökíti meg azt a korszakot, amely a második világháborút követő kollektivizálás és annak közvetlen előzménye volt. Az átszervezés első időszakában a szőlőültetvények nagyüzemi átalakítására és gépesítésére még nem került sor, ezért az erőszakkal létrehozott államszocialista keretek között továbbra is hagyományos módon zajlott a szőlő- és bortermelés. Erről az átmeneti időszakról készült fényképek a tradicionális magyar szőlő- és borkultúra dominanciájával jellemezhető utolsó évek forrásai, melyek még a hagyományos gazdálkodás munkafolyamatait dokumentálják a nyitókapálástól az újborok fejtéséig.

A szőlők gondozásának évente rendszeresen ismétlődő munkafázisai vannak. Ezek a munkák a szőlőtőkék termőképességének fenntartását, illetve egyensúlyban tartását szolgálják, s mivel eredendően a szőlőnövény termesztési sajátosságai alapján alakultak ki, bizonyos alapvető vonásokban mindenütt meg is egyeznek. Ennek következtében a termőszőlő munkái valamennyi borvidékünkön négy nagy csoportba sorolhatók: talajművelés, a talajjavítás, a tőke metszése és a permetezés. A szüret és a szüretet követő pincemunkák pedig jellegüknél fogva szinte minden borvidékünkön nagymértékű azonosságot mutatnak.

Az itt közölt fotókon látható munkafolyamatok a tradicionális magyar szőlő- és borkultúra időszakát jellemzik. Ez a korszak közel ezer évig, az államalapítástól a második világháborút követő államszocialista nagyüzemi szőlőtermesztés és ipari borászat megjelenéséig tartott. A napjainkban „kézműves borászatnak” is nevezett gazdálkodási forma már nem meghatározó, de létezik a globalizálódó nagyüzemi–ipari borászat mellett.

A SZŐLŐ SZAPORÍTÁSA ÉS GONDOZÁSA TERMŐRE FORDULÁSÁIG

A hagyományos szőlőkultúrában a szőlőt lemetszett venyigéjével, vagyis vegetatív úton szaporították. Új ültetvények létesítésekor legtöbb borvidékünkön a termő szőlőtőkékről levágott, egyéves vesszőket ültettek általában májusban. Az ültetni való vesszőt a metszéskor levágott venyigék közül válogatták, s az ültetésig laza kékébe kötve pincében, homokban tartották, hogy ki ne száradjanak. Ültetés előtt patakvízbe vagy vizesdézsába állították a vesszőkötegeket. Nyolc–tíz nap után a rügyek megduzzadtak és hajszálgökök képződtek. Ekkor a megfelelő hosszúságúra vágott és kékébe kötött venyigéket meleg, szélvédett helyen félig beásták a földbe, s gyakorta meglocsolták. Néhány hét alatt kis gyökérkezdemények keletkeztek a földben. Elültetés után a szőlővesszők föld feletti részét többnyire két szemre metszették vissza, függetlenül attól, hogy milyen művelési módot akartak

a későbbiekben kialakítani rajta. Ezt követően megkapálták, hogy a talaj felszínét elegyengessék. A kötött talajú borvidékeken (Magyarország történelmi borvidékei is ilyenek) a filoxéra magyarországi pusztítása (1875–1896) után a szőlőtelepítés lehetőségét az amerikai szőlőfajoknak európai vesszőkkel való beoltása és az így létrehozott oltványokból álló ültetvények telepítése jelentette. Ezekben az ültetvényekben a filoxéra már nem volt képes nagyobb mérvű pusztításra, mert gyökértük tömörebb és fásabb volt, ezért ellenállt a kártevőnek. Az oltványokat ugyanúgy ültették el, és a későbbiekben ugyanúgy gondozták, mint a saját gyökerű vesszőket. A „szőlőke” megmetszése után arra kellett ügyelni, hogy el ne gazosodjon, ezért nyaranta kétszer–háromszor megkapálták a földjét. A szőlőtőke kialakítása három–négy év alatt történt meg. Ezalatt a szőlősgazda eldöntötte, hogy milyen művelésmódban szeretné gondozni szőlőjét. A tradicionális gazdálkodásban kétféle művelés volt használatos: a régebbi gyalogművelés, azaz a karó nélküli archaikus forma és a karótámaszt alkalmazó karós művelés, amely 19. században jelent meg és kezdett nagyobb mértékben elterjedni. (Az itt közölt fényképek a karós művelés munkafolyamatairól készültek.)

A SZŐLŐ KÉZI TALAJMUNKÁJA: A KAPÁLÁS

A szőlőtőkék földhöz közel eső részét a téli hideg ellen földdel takarták be. Ennek a munkának takarás, bekapálás a neve. Technikája alapvetően különbözött a soros és sortalan szőlőkben. A sortalan szőlőket kupacra takarták, az egyes szőlőtőkékre külön-külön halmozták fel a földet. A soros szőlők betakarásánál előbb a tőkesor egyik oldalára húzták rá a földet, a másik oldalról is bekapálták ugyanezt a tőkesort. A szőlők befedése közvetlenül szüret után történt, többnyire október végén vagy november elején, a keményebb fagyok beállta előtt. A fedés tavaszi megfelelője a nyitás, a kikapálás volt, amely egyúttal az első tavaszi munkát is jelentette. Nyitáskor pontosan fordítottja történt annak, ami fedéskor. A kupacra fedett tőkét egyenként körbekapálva hányták el a szőlő tövéből a földet. A bakhátra takart (soros) szőlőkben előbb a tőkesor egyik oldaláról húzták le a földet, majd a nyitó visszament a tőkesor elejére és a másik oldalról is elhúzta a földet. A tőkék nyakát gondosan kitányérozták, mert egyébként nyár végére harmatgyökereket eresztett, amit a következő nyitáskor vagy metszéskor kellett lemetélni metszőkéssel vagy gyökerező kapával. A nyitás és a fedés között általában háromszor kapálták meg a szőlőket. Az első kapálás egységesen mélykapálást, a talaj alapos fellazítását jelentette. Ennek során a kapások a földet a két tőkesor közötti bakhátra húzták fel, minél szellősebbé téve a tőkék tövét. A szőlőt másodszor júniusban, a virágzás befejeződése után, de még aratás előtt kapálták meg. Ez a kapálás az előbbivel ellentétben vékony kapálás volt. Fő célja a karózás és kötözés során letaposott föld fellazítása, valamint a gyomtalanítás volt. A harmadik kapálás ideje augusztusban volt és ugyanezzel a céllal végezték. A kapálás hagyományosan férfimunkának számított. Eszköze a kapa volt, melyet a 19. század folyamán már vidékenként igen változatos formában és kidolgozásban használtak a talaj milyenségétől függően.

A SZŐLŐTŐ METSZÉSE

A szőlőművelés éves ciklusában a metszés többnyire a második munka volt, ami azonnal a nyitás után következett. A szőlőműves a metszéssel alakítja ki és szabályozza a szőlő tőkeművelési módját, ezen keresztül pedig a termés nagyságát. Tőkeművelési mód az a jellegzetes tőkeforma, amelyet az új szőlők első négy-öt évben végzett metszésével alakítanak ki. Metszési mód alatt, pedig az éves vesszők évenként ismétlődő megmetszésének módját értjük. A tradicionális szőlőgazdálkodásban három tőkeművelési módot alkalmaztak: a fejművelést, a bakművelést és a lugasművelést. A fejművelés volt a legelterjedtebb, a bakművelés csak Erdélyben volt jellemző. A lugasművelést mindenütt ismerték, de az így művelt szőlők sehol sem alkottak önálló termőterületet. A fejművelésű tőkéken régióinként különböző metszési módokat alkalmaztak. A legelterjedtebb volt a kopaszmetzés, melynek lényege, hogy a tőkefejen található valamennyi vesszőt többől lemetstették egy-két termőrügyet hagyva. A fejművelésű tőkék másik jellegzetes metszési módja a csapos fejmetszés volt, amely alkalmával egy-két rügypig meghagyott előző évi vesszőt (rövidcsapot), és három-öt rügypigre vágottat (hosszúcsapot) hagytak. Azt, hogy egy-két tőkét rövidebb vagy hosszabb csapra metstettek-e, általában a tőke fajtája és termőereje döntötte el. A csapos fejmetszésnek egy sajátos válfaja a szélvesszős művelés volt, amikor is az egyik termővesszőt nyolc-tizenkét „szem” hosszúságúra metstették. A szőlőmetzés eszköze az ókortól kezdve a baltás és a balta nélküli metzőkés volt. Az előbbi típus kialakítását a görögöknek, az utóbbit a rómaiaknak szokás tulajdonítani. A hagyományos baltás metzőkés fokán található a kés baltája, amely arra szolgált, hogy a tőkét megtisztítsák az elhalt részekről. A balta nélküli kések erre nem voltak alkalmasak, ezért ezekhez egy kisegítő eszköz is kapcsolódott: a kétélű, kisméretű, rövid nyelű csákánybalta. A hagyományos szőlőmetző kések mellett a múlt század derekán kezdtek megjelenni a használatból, helyüket átvette a metzőolló. Az első metzőollók a metzőkés és az olló kombinációi voltak, használatuk ennek megfelelően nehézkes volt, így kezdetben nem tettek szert nagyobb népszerűsége. Formai tökéletesedésükkel párhuzamosan a 20. század elejére a szőlőgazdák áttértek használatukra.

A SZŐLŐ KARÓZÁSA

A szőlőt nem minden borvidékünkön karózták, mivel szükségességét elsősorban az alkalmazott tőkeművelési és metszési módok, kisebb részben pedig a szőlő fajtája határozta meg. Régi szőlőfajtáink túlnyomó része erősfájú volt, így alacsony metzés mellett bokriformán kötve, támaszték nélkül is megálltak. A paraszti szőlőgazdák legfeljebb a szélvesszőre hagyott tőkékhez tettek egy-egy karót, de az is gyakori volt, hogy az egyik tőkét egyszerűen a másikhoz kötötték, vagy a bujtások mellé nád-szálat vagy kenderkórót szúrtak le. Ha karót használtak, azt a szőlő tövétől egy-két tenyérnyi távolságra verték le, úgy, hogy a szőlőtőkét védje a munka közben megugró kapától. A karó leveréséhez fakalapácsot vagy kisbaltát használtak. Kötött talajú vidékeken vaspálcával készítettek lyukat a karó számára. A szőlőkarók régebben hasított tölgyfából vagy fenyőfából készültek, az utóbbi hatvan–hetven évben azonban már inkább akácfából. Ebből mintegy 20–30 cm-nyi rész került a földbe. Idővel a karók korhadtak, törtek. Ilyenkor kihúzták a földből, meghegyezték a végét és újra leverték. Végére aztán csak karófarkak maradtak belőlük, ezért évente mindig

szükség volt bizonyos számú új karóra is. A 19. század végéig a szőlősgazdák összesel mindig kiszedték a karókat a földből. Ezt a műveletet karóhányásnak nevezték és szüret után végezték. A kiszedett szőlőkarókat fektetve, másutt gúlába vagy ölbe rakva) a szőlőföld szélén, pince, kunyhó vagy pajta mellett tárolták. Mintegy 80–90 éve a karókat nem szedik ki télire, így a tavaszi karóverés helyett, azóta csak karó-igazításról és pótlásról beszélhetünk.

A SZŐLŐ KÖTÖZÉSE

A szőlőültetvény viszonylag könnyű, de elmaradhatatlan nyári munkái közé számított a szétterülő vesszőknek a karóhoz, illetve egymáshoz való kötözése. Így nemcsak több napfény és szellő érte a fürtöket, hanem azt is megakadályozták, hogy a szél letördelje a friss hajtásokat. Borvidégeink többségén általában kétszer kötöztek. Az első kötözésnek az első kapálás után, de még virágzás előtt volt az ideje. Ilyenkor már jó nagyok voltak az új zöld hajtások. A második kötözést virágzás után, de még a második kapálás előtt végezték el. A szőlőkötözés anyaga tájanként különböző volt, lehetett: a hársfa lehántott kérgéből nyert háncs, sás, fűzfavessző, vagy zsúpszalma. Természetes kötőanyag hiányában használták a durva szöszből font kenderfonalat is. A múlt századi folyamszabályozások és a mocsarak lecsapolása következtében a kötözősáshoz egyre nehezebben lehetett hozzájutni, ezért az utóbbi száz évben országszerte elterjedt szőlőkötő anyag lett a kukoricacsövek fosztásából sodort csuhé, majd a 20. század elején megjelent rafiaháncs is. A szőlőművelés férfimunkának számított, talán a kötözés volt az egyetlen munkafolyamat, amelyet nők, gyerekek, idősebb családtagok végeztek. Fiatalabb, munkabíró férfiak nem szerettek kötözni, mert babramunkának tekintették, ami annak ellenére, hogy sem nagy fizikai erőfeszítést, sem különösebb szakértelmet nem kívánt, mégis igen fárasztó volt, mivel sokat kellett közben hajladozni.

A SZŐLŐ TRÁGYÁZÁSA

A 19. századig a termőszőlők rendszeres trágyázása nem volt szokásban. Azt tartották, hogy a trágyázott szőlő sokat, de gyenge minőséget terem. A talajjavítás fogalma azonban nem volt ismeretlen, különösen az intenzív művelést folytató, piacra termelő borvidégeken, így elsősorban Tokaj–Hegyalján, Sopronban, Borsodban és Arad–Hegyalján. Az ültetvények talaját gyepfölddel vagy erdei földdel javították, ami meredek hegyoldalakon egyben a lemosott föld visszapótlását is jelentette. A szőlők rendszeres trágyázása a 19–20. század fordulóján a filoxeravész hatására bekövetkezett nagy változások közé sorolható, a négy-öt évenkénti trágyázás ekkortól kezdett elterjedni. A trágyázás ideje az őszi, illetve a téli volt, amikor már nem volt más mezei munka. A trágyát kocsival hordták ki a szőlőbe és kupacokban lerakták. A fedésárkot kapával, irtókapával kimélyítették és saroglyán két ember széthordta, majd vasvillával elterítette a barázdában. Ezután kapával vékony földréteget húztak rá. A tavaszi nyitás alkalmával aztán a trágya jól elkeveredett a földdel. Legjobbnak a marhatrágyát tartották, a műtrágya használata csak az 1960-as évektől kezdett nagyobb méreteket öltetni.

A SZŐLŐ PERMETEZÉSE

A szőlőskertekben a növényvédelem a filoxéravészig a vad- és a háziállatok ellen irányult. A madarak, leginkább a seregélyek okozták a legnagyobb kárt. A rovar-kártevőket összegyűjtötték vagy csapdába ejtették. A tavaszi fagy ellen füstöléssel védekeztek. A szőlő védelmének átalakulását az amerikai földrészről származó filoxéra, peronoszpóra és lisztharmat megjelenése idézte elő azzal, hogy megkezdődött ellenük a kémiai védekezés. A filoxéra (szőlőgyökértetű, szőlőféreg) a szőlő gyökerén és levelén él. Sárgászöld színű, mintegy 1,5 mm nagyságú rovar. A növény gyökerén keresztül annak nedveivel táplálkozik. A föld felett a gyengén fejlett vesszők, a sárguló levelek, a bogyótöporódás jelzik jelenlétét. Szűznemzéssel szaporodik. Magyarországon 7–8 nemzedék jelenik meg évente, ami egy anyától kb. 20 millió (!) utódot jelent. Terjedése az éghajlati viszonyoktól és a domborzati adottságoktól függ. A filoxérát Magyarországon 1875-ben Pancsován (Torontál megye) fedezték fel. Húsz év alatt, a nyomában érkező peronoszpórával és a lisztharmattal együtt pontot tett a hagyományos magyar szőlő- és borkultúra évezredes fejlődésére. A filoxéra ellen végül az oltványkészítés, a peronoszpóra és a lisztharmat ellen a permetezés jelentette a megfelelő védekezést. A kisparaszti birtokokon tömegesen csak 1896-tól indult meg a permetezés, amikor rendeletileg tették kötelezővé. Kezdetben vödörből, cserépkantákból kis seprűvel csapkodták a permetlevet a szőlőkre. Az 1890-es évek vége felé általánossá vált az évi kétszeri permetezés, vagy mint egyes vidékeken ekkor még nevezték: a *belocsolás*. Először Péter–Pál napja előtt egy héttel, másodszor pedig rá két hétre permeteztek. A vödört és a seprűt az 1900-as évek elején kezdték felváltani a kisiparosok által készített vagy gyári permetezőgépek, s az 1920-as évektől a háti permetezőgép is elterjedt. A *lisztharmat* nagyjából egy időben lépett fel a peronoszpórával. A védekezés rézkénporral való beporzással történt, amit egy fújtatószerű eszközzel végeztek. Paraszti szóhasználatban gyakran ezt is *permetezésnek* mondták. Az eljárás alkalmazását valószínűleg megkönnyítették a permetezésnél szerzett tapasztalatok.

A SZÜRET ÉS A BORKÉSZÍTÉS

A szőlő- és bortermelő vidékek legnagyobb ünnepére, a szüretre a szőlősgazdák már a kítűzött időpont előtt napokkal elkezdtek készülni. Kiforrázták a hordókat, meghúzták az abroncsokat, a hordók nagyobb réseit, amelyek mosáskor nem dagadtak be, gyékénnyel tömítették. A kádakat, csöbröket, puttonyokat, dézsákat, kárméntöket, és egyéb tárgyakat forró vízzel jól kimosták, megszáritották, levegőztették. A prést is megtisztították. A 19. század derekáig a szüret időpontját a hegyközségek előjárói határozták meg. Szeptember–október folyamán az előjáróság jelképesen megnyitotta a hegykapukat, ami jelezte, hogy kocsival, lóval is be lehet hajtani a dűlőutakra, tehát elkezdődhet a szüret. A bortermelő városokban szüret idején szünetelt a törvénykezés, és a tanítás, mert a lakosság apraja-nagyja a szőlőhegyeken dolgozott. Erre az alkalomra rokonokat, szomszédokat, jó barátokat hívtak meg, a nagyobb gazdaságokban napszámosokat vettek fel. A szüretelők reggelit, ebédet, vacsorát és egy kosár szőlőt kaptak, illetve azt az edényt rakták tele szőlővel, amit magukkal hoztak a szedéshez. A nap folyamán mindenki annyi szőlőt ehetett, amennyi jólesett. A szedők kacorral, bicskával vagy kis konyhakéssel metszették el a fürt szárát. A leszedett fürtöket a szedőedényben gyűjtötték össze. Ez utóbbi a 19.

század végéig az ország északi és keleti borvidékein dongás faedény (veder, fertály, sajtár, rocska) volt. A Dunántúl túlnyomó részén egy darab fából vajt kis kerek vagy ovális fateknőt, a melencét, az Alföldön pedig egyfűlű vesszőkosarat, szedőkosarat, a kaskát használtak erre a célra. Ahol aszú szőlőt is szüreteltek, ott még egy kisebb edényt is vittek magukkal a szedők, amibe a fürt levágása után mindjárt kiválogatták az aszú szemeket. A leszedett szőlőt az ország egyes vidékein puttonyban vagy csöbörben gyűjtötték össze. A 19. század első felében megjelenő puttony az első világháborúig szinte mindenütt kiszorította a csöbröt a használatból. A puttonyos a hátára vett puttonnyal végigjárta a szőlősorokat, s a szedők felöntötték a szőlőt szedőedényeikből a puttonyba. Ahol a szőlőparcellához présház és pince is tartozott, a szőlőfeldolgozás egész menete a présházban történt. Ahol a présházak és a pincék a lakóházakkal egybeépültek, ott az összegyűjtött szőlőt lajtokban, kádakban szekéren szállították a lakóházakhoz, s ott zajlott le a borkészítés. Ahol nem voltak bortároló építmények a lé elszűrése a szőlőhegyen, a szabad ég alatt történt. Magyarországon a középkor folyamán túlnyomórészt fehérbort készítettek, a 17–18. század folyamán azonban a vörösbor (jellemzően Kadarka) aránya jelentősen megnövekedett. A 19. század elejétől a vörösbor ismét kezdett háttérbe szorulni, helyét a félvörös, siller borok foglalták el. A 20. század fordulójától a piaci kereslet egyre inkább a határozott színre (vagy vörös, vagy fehér) való törekvést kívánta meg a termelőktől. A fehérbor hagyományos készítése során általában fehér és esetleg kevés festőanyagot tartalmazó kék szőlőfajtákból taposással vagy préseléssel nyerték. Színe a benne lévő fehér fajtától függően a halvány zöldessárgától a sötét aransárgáig változó volt. A szőlőt zúzatlan állapotban vitték a feldolgozás helyszínére, a szedőkádba öntötték, majd a szőlőfürtöket fahusággal összezúzták. Ha a kádban már elég sok törkölycefre volt, vesszőből font szűrőkast nyomtak bele, és a kasból kimeregették a színlet, amit a hordókba töltögettek. Amikor a kasból már nem tudtak több lét kimerni, akkor kitaposták, vagy kipréselték a törkölyt. A 19. század végéig hazánkban a szőlő sajtolására, préselésére kizárólag fából készült borsajtókat, préseket használtak. A vörösbor hagyományos készítése során a bor a kékszőlőfajták héjában található, az erjesztéskor kioldódó festékanyagtól nyeri el színét. Hazánkban a vörösbor uralkodó szőlőfajtája az 1960-as évekig a Kadarka volt. A Kadarkát már a csöbörben letörték. A megtelt csöbröt a kádba öntötték, melynek tartalmát minden felöntésekor újra meg újra megtörték. Ennek a zúzott szőlőnek (melyben együtt van a lé, mag, héj és csuta) sajátos, a vörösbort készítő vidékeken elterjedt neve: a csömöge, amit a csömögemerővel (szőlőszedő villa) szedtek ki, és átöntögették a taposókádba. Ebben a kádban zsák nélkül tiporták a szőlőt. Az újbort két–három hétig forrt a törkölyön. Erjedés közben a törköly a felszínre jött, ezért minden reggel és este meg kellett locsolgatni a lével, időnként lenyomkodni, nehogy megsavanyodjon. Amikor az erjedés megállt, készen volt az újbor. Ekkor a kád száját lefedték egy kerek deszkalappal, sárral lesimították, légmentesen letapasztották. A „törkösbort” nem fejtették le, hanem törkölyéről fogyasztották. A kád alsó részén volt a csap. Ha inni akartak a borból, innen eresztették le a szükséges mennyiséget. Ez a vörösbor erős ízű, sűrű, vastag ital volt. A hosszú erjesztési idő alatt nagy mennyiségű tannin (csersav) került bele, ami konzerválta, így hosszabb időn át eltartható volt. A 19. század elejétől azonban az európai borízlésben változás következett be. A nehéz, sűrű, fanyar ízű vörösborok helyett nagyobb keletje lett a vékonyabb, könnyed asztali boroknak. Ezért az eladásra szánt bort hamar lefejtették és a fehérborhoz hasonlóan hordókba szűrték.

A PINCEMUNKÁK

A borok érlelésének, tárolásának legelterjedtebb módja a szőlőhegyen, a saját szőlőben vagy annak közelében, csoportosan, esetleg utcasort alkotó pincékben történt. A bortermelő városokban a borfeldolgozás és bortárolás a városi lakóházzal egybeépített présházban, illetve borpincében történt. Akár felszín feletti, akár felszín alatti épületekben tárolták is a bort, nemcsak a bor szállítására, hanem tárolására és érlelésére is hordókat használtak. A bortárolásra szánt hordókat a 18. század végéig tölgyfából készítették. Később, az erdők fogyatkozásával gesztenyefából, eperfából, utóbb pedig már akácfából is hasították a dongákat. Az abroncs hasított mogorófavessző volt, melyet több sorban feltekerve kötötték meg a hordót. A hordókészítés külön mesterség volt, művelői a bodnárok, kádárok voltak. A faabroncsok könnyen szakadtak, törtek, ezért állandóan figyelemmel kellett kísérni az állapotukat. A hordókat minden évben szüret előtt „fölberkézték”, vagyis új abronccsal látták el. Az abroncsozáshoz mogorófa- vagy nyírfavesszőt használtak. A tölgyfában gazdag vidékeken hordókészítő központok alakultak, amelyek kisebb-nagyobb körzeteket láttak el dongás edényekkel. A jelesebb borvidékeken tájilag jellemző méretű, formájú, esetleg díszítettségű hordótípusokat használtak. A 16–19. századból például soproni, pozsonyi, gönci, alföldi, szerémi hordókat tartanak számon az írott források. A vasabroncsos hordók a 18–19. század fordulójától kezdtek terjedni. Ennek köszönhetően a hordók mérete ugrásszerűen megnövekedett. Mivel azonban a vas sokkal drágább volt, mint a fa, a paraszti pincékben, boroskamrákban még a 19. század második felében is vegyesen voltak a fa- és vasabroncsos edények. A hordók helye mind a felszíni, mind a föld alatti tárolás esetén a hosszanti fal mellett elhelyezett vastag talpgerendákon volt. A két gerendát (ászokfa, csántérfa, gantárfa, gadnárfa) egymással párhuzamosan, a tárolandó hordók mérete által megkívánt távolságra helyezték el egymástól. Az ászokfákra fektetett hordókat kötőfákkal ékelték ki. A borkémiai szakismeretek szélesebb körű elterjedése előtt a fejtés nem volt gyakorlatban. A bort seprőjén (borannya) tárolták, s azt tartották, hogy annál jobb lesz, minél tovább „szopik” rajta. Bár a borfejtés az uradalmi pincészetekben a 19. század elejétől terjedőben volt, a vélemények igen megosztottak voltak hasznosságát illetően. A kisparaszti szőlőgazdaságokban pedig akárcsak a kénezés a filoxéravész után terjedt el.

Depiction of vine-dressing and wine-making work processes on post World War II photographs

TIBOR BECK

The photograph collection of the Museum of Hungarian Agriculture contains almost a hundred photographs that illustrate the period preceding collectivisation that took place after World War II. In the first tranche of transformation vineyards had not been collectivised and mechanised yet, and therefore even in the context of forced socialist economic structures vine- and viticulture continued to be practiced with traditional methods.

The photographs illustrating this transitional period form an important source material that document the traditional work processes from hoeing to drawing new wine. Vine-dressing has annually recurring work phases. These tasks serve to sustain the fertility of stocks, and since these tasks have evolved according to the production methods of the vine, their basic characteristics remain similar across regions.

Based on these criteria the work processes involving the maintenance and protection of vines can be divided into four groups in every Hungarian wine district: soil cultivation, soil improvement, vine pruning and spraying. Vintage and cellaring works, by their nature, display great similarities in nearly all our wine districts. Consequently the current study, based on the material selected from the Original Photograph Collection of our museum, presents the traditional methods and tools of propagation, planting, soil cultivation, pruning, staking, manuring and spraying as well as grape harvests, wine-making and cellaring.

The work processes shown by the photographs published in the study illustrate the period of traditional Hungarian viticulture. This period lasted for nearly a millenium, from the foundation of the state to the introduction of socialist large-scale vineyards and industrial wine-making in the years following World War II. The production method known today as handicraft viticulture is no longer definitive but still exists alongside globalised large-scale wine-making.

Oltványkészítés

Oltványiskola

Ültetés

Kapálás

Karózás

Trágyázás

Metszés

Permetezés

Kötözés

Kádtisztítás

Csonkázás

Szüret

Puttonyozás

Darálás

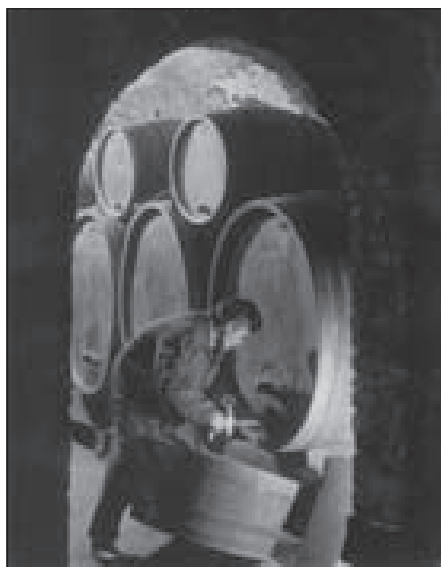
Préselés

Hordóképezés

Borfejtés

Mintavétel

Válogatott magyar agrártörténeti bibliográfia I. 2002–2005.

GERGELY GÁBOR

Jelen bibliográfia egy tervezett sorozat első része, amely egy adott, általában 4–5 éves periódusban Magyarországon és a környező országokban magyar nyelven megjelent, magyar vonatkozású agrártörténeti témákban közzétett könyvek, gyűjteményes kötetek, illetve az ezekben megjelent tanulmányok, időszaki kiadványokban megjelent szakcikkék, bibliográfiák, konferencia-anyagok stb. bibliográfiai adatait tartalmazza.

A bibliográfia az agrártörténetet tágan értelmezve hét nagyobb témakörre – általános agrártörténet, agrártechnika, ipar és kereskedelem, agrárökonómia, társadalom, néprajz, illetve politika és oktatás – osztva igyekszik bemutatni az adott időszakban megjelent munkák lehető legtágabb körét címleíró jelleggel, annotáció nélkül. A periodikák címét dőlt betűvel és rövidítve adjuk meg, ezek feloldása a bibliográfia végén található.

VÁLOGATOTT MAGYAR AGÁRTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA I. 2002–2005

I. Általános agrártörténet

Összefoglaló agrár- és gazdaságtörténeti munkák, történeti földrajz, bibliográfia, demográfia, statisztika, módszertan

ÁLDOZÓ István

Rendkívül hideg és enyhe telek Győr városában 1926–1965 között.

Arrabona 41 (2003) 1–2: 269–282.

ANDRÁSFALVY Bertalan

Az úrbérrendezés hatása a természetre.

História 26 (2004) 5: 19–20.

BARSI János (sz.)

Magyarország történeti helységnévtára. Abaúj és Torna megyék 1773–1808.

Bp.: KSH, 2004. 305 p.

BENEDEK Gyula

A Jászság 1705. évi katonai összeírása.

Tisicum 13 (2003): 155–175.

BORDÁS-GIESZ István

1939: Kárpátalja – Kárpátalja természeti és történeti földrajzi összefoglalása.
Századok 137 (2003) 1: 159–178.

CSELŐTEI László

A mezőgazdaság vonzásában.

Bp.: Agroinform, 2004. 335 p. [Kéve Könyvek]

CSEREY Lászlóné (sz.)

Dokumentumok a magyar állatorvosi oktatás történetéhez. I.: 1945–1952.

Bp.: Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Könyvtár, 2002. 204 p.

CSEREY Lászlóné (sz.)

Dokumentumok a magyar állatorvosi oktatás történetéhez. II.: 1953–1962.

Bp.: Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Könyvtár, 2003. 213 p.

CSÍKI Tamás

A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata.

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 241–250.

DOBÁNY Zoltán

A Sajó-Bódva köze történeti földrajza, 18–20. század.

Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajztudományi Tanszék, 2004. 170 p.

E. KOVÁCS Péter

Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad.

(Adalékok a középkori Magyarország faunájához).

Tört. Sz. 47 (2005) 1–2: 89–98.

ÉGETŐ Melinda (sz.)

Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye, 1470–1846.

Bp.: L'Harmattan, 2002. 335 p.

ESTÓK János (sz.)

Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.

Bp.: Argumentum, MMgM, 2003. 387. p.

FARAGÓ Tamás (sz.)

Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I–II.

Bp.: Dico – Új Mandátum, 2004. 452, 449 p.

FRENDL Kata (sz.)

Dísznövények. Ajánló bibliográfia.

Bp.: OMgKDK, 2003. 17 p.

FRENDL Kata – BALOGH Beáta (sz.)

Gyümölcsstermesztés. Ajánló bibliográfia.

Bp.: OMgKDK, 2003. 24 p.

FRISNYÁK Sándor (sz.)

A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza.

Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2002. 270 p.

FRISNYÁK Sándor – TÓTH József (sz.)

A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza: a Budapesten és Pécsen 2002. november 25–26.-án megtartott tudományos konferencia előadásai.

Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajztudományi Tanszék; Pécs: PTE Földrajzi Intézet, 2003. 397 p.

FÜLEKY György (sz.)

A táj változásai a Kárpát-medencében.

Gödöllő: Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány; Szent István Egyetem, 2002. 287 p.

GARAM Éva (sz.)

Kelet és Nyugat határán: a magyar föld népeinek története, Kr. e. 400 000 – Kr. u. 804.

Bp.: Helikon, 2002. 144 p.

GYULAI Ferenc – FRENDEL Kata (sz.)

Archaeobotanika: Régészeti növénytan. Ajánló bibliográfia.

Bp.: OMgKDK, 2003. 18 p.

HAJDÚ Péter – VÖRÖS Éva (sz.)

Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1995–1997.

Bp.: MMgM, 2003. 394 p.

HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ Katalin (sz.)

Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye 1773–1808. I–II.

Bp.: KSH, 2002. 549 p.

ILLÉS Péter

A Vasi-Hegyhát, egy történeti-néprajzi kistáj.

Ethno. 116 (2005) 3: 267–300.

ISTVÁNOVITS Eszter

A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga.

Nyíregyháza: JAM; Budapest: MTA Régészeti Intézet, 2003. 737 p.

IVÁNYI ÁKOS

Magyar-német, német-magyar erdészeti, faipari, vadászati szakszótár.

Győr: Kisalföldi Erdőgazdaság Rt., 2004. 360 p.

IVÁNYI Ildikó – LEHMANN Antal (sz.)

Duna-Dráva Nemzeti Park.

Bp.: Mezőgazda, 2002. 406 p.

KÁROLYI Zsuzsanna – KRIPNER Veronika (sz.)

Tanyák: Bugac. Ajánló bibliográfia.

Bp.: OMgKDK, 2003. 23 p.

KOVACSICS József (sz.)

Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 19. Győr-Moson-Sopron megye.

Bp.: KSH, 2002. 342 p.

LACZKA Sándorné

A mezőgazdaság strukturális változásai a kilencvenes években.

Bp.: KSH, 2003. 87 p.

LELKES György (sz.)

Magyarország történeti helységnévtára. Csongrád megye 1773–1808.

Bp.: KSH, 2002. 111 p.

MEDVEGYNÉ SKORKA Anna (sz.)

Halászati és haltenyésztési szótár: angol-magyar, magyar-angol.

Bp.: Mezőgazda, 2003. 240 p.

MESTERHÁZY Károly

A Dunántúl a 10. században.

Századok 136 (2002) 2: 327–340.

NAGY Mariann

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején.

Agr. Sz. 45 (2003) 1–2: 87–202.

NAGY Mariann

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején II.

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 379–476.

NAGY Mariann

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.

Bp.: Gondolat, 2003. 459 p.

NÉMETH László

A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón.

Bp.: Szaktudás K.H., 2003. 201 p.

ÖRDÖG Ferenc (sz.)

Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához.

Bp.: Akadémiai K., 2002. 957 p.

PANNONHALMI Kálmánné – PRINCZ Ágostonné (sz.)

Gödöllői Agrártudományi Egyetemi Bibliográfia 1991–1993.

Gödöllő: Szent István Egyetem, 2004. 496 p.

PERÉNYI Sándor
Halászat és horgászat. Irodalmi bibliográfia.
Bp.: magánkiadás, 2004. 131 p.

RÁCZ Lajos
A „kis jégkorszak” telei Magyarországon.
História 27 (2005) 10: 3–7.

SINÓROS-SZABÓ Botondné (sz.)
A hal és környezete. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2004. 49 p.

SURÁNYI Béla
Vázlat a Kárpát-medence paraszti földműveléséről.
Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 51–127.

SZEGEDI Sándor
A környezet és társadalom kölcsönhatása a Kárpát-medencében a honfoglalástól a XX. századig.
Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2002. 70 p.

SZÉKELY Sándor (sz.)
Gombák, gombatermesztés. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2004. 24 p.

SZÉKELY Sándor (sz.)
Juhászat és kecsketartás. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2004. 32 p.

SZÉKELY Sándor (sz.)
Környezetvédelem. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2004. 32 p.

SZÉKELY Sándor (sz.)
Méhészet és méhészeti termékek. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMg KDK, 2004. 20 p.

SZÉKELY Sándor (sz.)
Tej és tejtermékek. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2004. 68 p.

SZÉKELY Sándor – FRENDEL Kata (sz.)
Gyógynövények. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2003. 28 p.

SZÉKELY Sándor – FRENDEL Kata (sz.)
Szőlészet és borászat. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2003. 32 p.

SZÉKELY Sándor – PAPÓCSI Ildikó (sz.)
A magyarországi földreform. Válogatott bibliográfia.
Bp.: Agroinform, 2005. 11 p.

SZÉKELY Sándor – SINÓROS SZABÓ Botondné (sz.)
Gazdasági állatok etológiája. Ajánló bibliográfia.
Bp.: OMgKDK, 2003. 20 p.

T. MÉREY Klára
A Dráva a magyar történelemben.
Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 195–209.

T. MÉREY Klára
A Dráva és dunántúli mellékfolyói 1810–1812-ben.
Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 485–526.

TORDAI Gábor
Vadászati bibliográfia.
Bp.: Tordai Antikvárium, 2003. 216 p.

TÓTH László
Földrengések Magyarországon.
História 27 (2005) 8: 15–19.

TÓZSÉR János – BEDŐ Sándor (sz.)
Történelmi állatfajtáink enciklopédiája.
B.p: Mezőgazda, 2003. 299 p.

TULOK Magdolna
Angol-magyar és magyar-angol régészeti szakkifejezések szótára.
Bp.: Enciklopédia, 2004. 367 p.

VALUCH Tibor
Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.
Bp.: Osiris, 2002. 389 p.

WICKER Erika
Észak-Bácska a hódoltság korában.
Cumania 20 (2004): 5–112.

II. Agrártechnika

Növénytermesztés, állattenyésztés, vadászat, halászat, erdészet, szőlészet-borászat, kertészet, eszközök, gépek

AMBRUS Lajos – CSOMA Zsigmond – SOMLÓSI Lajos
A magyar bor útja.
Szombathely: BKL Kiadó, 2003. 230 p.

ANDRÁSFALVY Bertalan
Ártéri gazdálkodás Magyarországon.
História 26 (2004) 4: 15–19.

BABUCS Zoltán
A ló a második világháborúban.
História 27 (2005) 1–2: 62–63.

BARTOSIEWICZ László
Lovak a Kárpát-medencében a honfoglalás előtt.
História 27 (2005) 1–2: 10–12.

BALASSA Iván
A Hegyköz földművelése.
Bp.: Száz Magyar Falu Könyvesháza, 2002. 175 p.

BALI János
Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében.
Ethno. 116 (2005) 2: 153–182.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet
A tanyás gazdálkodás térnyerése a Jászkunságban a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig.
Ethno. 114 (2003) 1–2: 43–66.

BÁNYAI József – OROSZI Sándor (sz.)
Ebestől Guttig.
Bp.: OEE, 2004. 143 p. [Erdészettörténeti Közlemények 64.]

BARTHA Dénes – OROSZI Sándor
Őserdők a Kárpát-medencében.
Budakeszi: Ekvilibrium, 2004. 204 p.

BARTHA Dénes – OROSZI Sándor
Szép kis város Selmecebánya...
Bp.: OEE, 2003. 175 p. [Erdészettörténeti Közlemények 55.]

BARTHOS Gyula
Erdészüdv, vadászüdv!
Bp.: OEE, 2002. 800 p. [Erdészettörténeti Közlemények 54.]

BECK Tibor
A filoxéra pusztítása.
Rubicon 14 (2003) 1–2: 65–69.

BECK Tibor
A filoxéravész hatása a magyar szőlő- és bortermelésre.
MMgMK 2001–2004: 134–149.

BECK Tibor

A filoxéravész Magyarországon.

Bp.: MMgM, 2005. 174 p.

BECK Tibor

A magyar szőlő- és borkultúra pusztulása és újjászületése I.

Agr. Sz. 45 (2003) 1–2: 9–85.

BECK Tibor

A magyar szőlő- és borkultúra pusztulása és újjászületése II. 1876–1896.

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 287–353.

BECK Tibor

A magyar szőlő- és borkultúra újjászületése: A filoxéra elleni küzdelem Magyarországon az első intézkedésektől a szőlőrekonstrukciós törvény megszületéséig, 1872–1896.

Bp.: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2003. 250 p. [Disszertáció]

BENCZE Géza

Kísérlet az Ormándi-berek lecsapolására (1814–1821).

Zalai Múzeum 13 (2004): 207–218.

BIHAR Mária

Fóliás kertkultúra Kunszálláson.

Cumania 18 (2002): 359–414.

BÍRÓ Andor (sz.)

Régi magyar kutyafajták.

Bp.: Mezőgazda, 2002. 205 p.

BODÓ Imre – ERNST József (sz.)

Régi magyar méneskönyvek.

Bp.: Magyar Lótenyésztő és Lovas Szervezetek Szövetsége, 2004. 488 p.

CS. SZABÓ István

Adatok a Körös-vidék lótenyésztésének történeti-néprajzi ismeretéhez.

BMMK 23 (2002): 407–450.

CSÁVOSSY György

Jó boroknak szép hazája, Erdély.

Bp.: Mezőgazda, 2002. 672 p.

CSERGŐ László

A gyergyószentmiklósi vízimalom.

Honismeret 33 (2005) 1: 82–85.

CSISZÁR Attila
Vízimalmok a Kis-Rábán.
Arrabona 40 (2002) 1–2: 283–306.

CSOMA Zsigmond
A borkóstolás története, művészete és gyakorlata.
Bp.: Agroinform, 2003. 96 p.

CSOMA Zsigmond
A régi magyar, hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata (a középkortól a XX. század közepéig).
MMgMK 2001–2004: 103–133.

CSOMA Zsigmond
Bor és borászat a Kárpát-medencében.
Rubicon 14 (2003) 1–2: 3–8.

CSOMA Zsigmond
Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai.
Ethno. 116 (2005) 2: 183–246.

CSOMA Zsigmond
Magyar történeti borkalendárium örök időkre.
Bp.: Mezőgazda, 2004. 205 p. [2. kiad.]

ENZSÖL Imre
A Moson megyei tejszövetkezetek a dualizmus idején.
Arrabona 42 (2004) 2: 107–118.

ERNST József (sz.)
Lovaglótanárak a lovaglásról.
Bp.: Szaktudás, 2003. 195 p.

FEHÉR Dezső – JÁVORKA Levente (sz.)
A magyar állattenyésztés nagyjai – Great figures of Hungarian animal breeding – Die großen der ungarischen Tierzucht. 1743–2003.
Bp.: Agroinform, 2004. 238 p.

FEJŐS Zoltán
Ősfoglalkozási képek.
Bp.: Népr. M., 2003. 71 p.

FODOR Ferenc
Az öttömösi spárgatermesztés.
Stud. Ethno. 4 (2003): 113–132.

FRISNYÁK Zsuzsa
Magyarország kocsi- és szekérállománya, 1889.
HOMÉ 42 (2003): 359–386.

FÜLÖP Lajos
Csizmazia Darab József szőlőnemesítő.
Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2003. 115 p.

GÉBER József
Boldogasszony csipkéje, avagy a ménfőcsanaki málnatermesztés százhusz éve I.
Arrabona 42 (2004) 2: 151–166.

GÉBER József
Boldogasszony csipkéje, avagy a ménfőcsanaki málnatermesztés százhusz éve II.
Arrabona 43 (2005) 1: 95–124.

GRÁFIK Imre
A nyereg.
Bp.: Népr. M., 2002. 140 p.

GRÁFIK Imre
Keleti kulturális örökségünk: a nyereg.
Népr. Ért. 87 (2005): 9–40.

GRÁFIK Imre
Nyeregbe!
Bp.: Népr. M., 2002. 92 p.

HAJDU Edit
Magyar szőlőfajták.
Bp.: Mezőgazda, 2003. 258 p.

HALÁSZ Aladár:
Albániai expedíciónk története, 1956.
Bp.: OEE, 2002. 87 p. [Erdészettörténeti Közlemények 53.]

HALÁSZ Aladár
Faárrendszerünk és az erdőművelés finanszírozási rendszerének történeti áttekintése, 1945–1990.
Bp.: OEE, 2003. 223 p. [Erdészettörténeti Közlemények 59.]

HALMÁGYI Pál
Komlóstól Tárnokig. A Sámson-apátfalvi főcsatorna környékének történeti emlékei.
Stud. Hist. 5 (2002): 245–276.

HECKER Valter – KARÁDI Ilona (sz.)

Lovas nemzet.

Bp.: Helikon, 2004. 199 p.

HEGEDŰS Gyöngyi

Az aprójószág-tartás hagyományai három Tisza menti faluban (Ároktő, Tiszadorogma, Tiszabólna).

JAMÉ 44 (2002): 221–227.

HELTAY István (sz.)

Vadásziskola.

Bp.: Hubertus, 2002. 365 p.

HONVÁRI János

A gépállomási hálózat kiépítése 1948-1952 között.

Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 57–115.

HONVÁRI János

A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása.

Századok 138 (2004) 1: 39–88.

HONVÁRI János

A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása II.

Századok 138 (2004) 1: 159–206.

JAKAB Attila

A téglavetésről.

JAMÉ 47 (2005): 345–365.

K. PALÁGYI Sylvia

Római kori lószerszám- és járomszerkezetek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből.

Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 35 p.

KÁDÁR Zsombor – PÁL-ANTAL Sándor

A székegyházi erdészet és faipar: történeti kronológia.

Marosvásárhely: Mentor, 2002. 300 p.

KAJÁN Imre – ZOMBORI István (sz.)

A szegedi nagy árvíz és újjáépítés: Európa Szegedért.

Bp.: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény; Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2004. 112 p.

KECSKÉS Sándor – GORDOSNÉ SZABÓ Anna

A Fejér megyei tejszövetkezetek története és tanulságai.

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 272–274.

KESZEG Vilmos

A szüret mítosza: aranyosszéki szüreti felvételek.

Honismeret 30 (2002) 5: 61–64.

KIRÁLY István Szabolcs

A gépállomás. (Betekintés a Somogy megyei Állami Mezőgazdasági Gépüzem történetébe [1948–1967]).

Somogyi MK 16 (2004): 487–558.

KISS Sándor

Hagyományos halászati eszközök.

Bp.: Agroinform, 2004. 142 p.

KONCZ István (sz.)

Arcok a magyar vadászműltból.

Kecskemét: magánkiadás, 2003. 28 p.

KONCZ István (sz.)

Arcok a magyar vadászműltból 2.

Kecskemét: magánkiadás, 2004. 28 p.

KOVÁCS Ferenc (sz.)

Őshonos állataink és termékeik, a hungarikumok.

Bp.: MTA Társadalomtudományi Központ, 2003. 239 p.

KOTICS József

Parasztgazdaság és modernizáció. A méhészet szerepe a paraszti gazdálkodás rendszerében.

Debrecen: Debreceni Egyetem, 2002. 206 p.

KŐRÖSI Andrea

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum szürkemarha csontgyűjteménye.

MMgMK 2001–2004: 273–320.

KRISCH András

A soproni szőlőtermelők a 19. század utolsó évtizedeiben.

Sopr. Sz. 58 (2004) 2: 141–157.

LADÁNYI László

A magyar gyapot története.

História 26 (2004) 1: 27–29.

MADAR Ilona

A Sóvidék földművelése.

Marosvásárhely: Mentor, 2003. 110 p.

MAJDÁN János

Elfeledett borvidékek a Kárpát-medencében.

Rubicon 14 (2003) 1–2: 75–77.

MANNINGER Gusztáv Adolf

A talaj sekély művelése.

Bóly: Bóly Rt., 2002. (3. kiad.) 124 p.

MARTON Szabolcs

Adalékok a Kárpát-medence kora középkori szőlőműveléséhez.

Acta Hist. (2005) 122: 11–20.

MATTÁNYI Zsolt

Tájhasználati változások a XVIII. század végétől napjainkig az Ipoly alsó folyása mentén.

Földr. K. 128 (2004) 1–4: 105–112.

MELIUS JUHÁSZ Péter

Herbarium.

Bp.: Balassi; MTA Irodalomtudományi Intézet; OSZK, 2002. 38 + 138 p.

(Hasonmás kiad.)

NAGY Netta

Virág- és kertkultúra három Szeged környéki településen.

Stud. Ethno. 4 (2003): 133–156.

NÉMETHY Bertalan

Díjugratás a Némethy-módszerrel.

Bp.: Mezőgazda, 2002. 145 p.

NÓGRÁDY Árpád

Lovak a középkori Magyarországon.

História 27 (2005) 1–2: 24–28.

NOVÁK László Ferenc

Földművelő gazdálkodás az Alföldön.

Nagykőrös: Arany János Múzeum, 2002. 152 p.

NYÁRI László – OROSZI Sándor

Rögös utak.

Bp.: OEE, 2003. 149 p. [Erdészettörténeti Közlemények 49.] (Bővített utánnymás).

NYÉKI József – PAPP János (sz.)

Kertészeti hungarikumok.

Bp.: MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 318 p.

OROSZ István
Bortermelésünk a polgári átalakulás korában.
Rubicon 14 (2003) 1–2: 59–61.

OROSZI Sándor
A bánsági volt határőrvidéki községek (Krassó-Szörény vármegye)
erdőgazdálkodása.
Bp.: OEE, 2003. 133 p. [Erdészettörténeti Közlemények 58.]

OROSZI Sándor
Az erdélyi közösségi erdők története.
Bp.: OEE, 2004. 241 p. [Erdészettörténeti Közlemények 65.]

OROSZI Sándor
Az erdélyi Mezőség fásítása és egyéb közérdekű erdőtelepítések kérdése.
Bp.: OEE, 2005. 171 p. [Erdészettörténeti Közlemények 67.]

OROSZI Sándor
Az erdélyi szászok erdőgazdálkodása.
Bp.: OEE, 2004. 153 p. [Erdészettörténeti Közlemények 63.]

OROSZI Sándor
A Selmec-kérdés.
Bp.: OEE, 2003. 80 p. [Erdészettörténeti Közlemények 56.]

OROSZI Sándor
Erdőgazdálkodás Naszód vidékén.
Bp.: OEE, 2003. 159 p. [Erdészettörténeti Közlemények 57.]

OROSZI Sándor
Harc a Borsai erdők kitermeléséért.
Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 1–14.

OROSZI Sándor
Temessziget kontra kincstár.
MMgMK 2001–2004: 170–191.

OZSVÁTH Gábor
Vízimalmok és egyéb víz hajtotta szerkezetek a mai Erdélyben.
Ethno. 113 (2002) 1–2: 69–104.

ÖRSI Zsolt
Hortobágyi kutak.
Tisicum 14 (2004): 343–358.

PALÁDI-KOVÁCS Attila
Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében.
Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2003. 226 p.

PÁLVÖLGYI BALÁZS

A fuchszindtól a tamarindig: Borhamisítás a békeidőkben.

Rubicon 14 (2003) 1–2: 70–74.

PÉK János

Az első falusi tejszövetkezet.

Agr. Sz. 45 (2003) 1–2: 273–276.

PÉRCSY András

A nemesség borfogyasztása a török hódoltság idején.

Rubicon 14 (2003) 1–2: 22–31.

REMENYIK Bulcsu

Adatok a Dráva-szabályozás történetéből.

Földr. Ért. 54 (2005) 1–2: 183–188.

RÉZ Gyula

Régi idők motorekéi és traktorai.

Bp.: Oldtimer Press, 2003. 27 p.

SISKA József

Bodrogekői átkelőhelyek.

HOMÉ 41 (2002): 299–324.

SISKA József

Sajókeresztúr és Szirmabesenyő szőlőkultúrája.

HOMÉ 44 (2005): 497–518.

SOLYMOS Ede

A közép-dunai halász szövetkezetek megalakulása.

Cumania 19 (2003): 153–194.

SOÓS István

Az állami lótenyésztés.

História 27 (2005) 1–2: 50–53.

SZABÓ József

Tallián Emil, a világutazó vadász.

Újvidék: Családi Kör, 2002. 329 p.

SZABÓ László Péter

Tápanyag-gazdálkodási elméletek fejlődése és gyakorlati hasznosítása a XIX. századi Magyarországon.

MMgMK 2001–2004: 93–102.

SZALAY István

Régi magyar baromfifajták.

Bp.: Mezőgazda, 2002. 111 p.

SZENDREI Eszter

A magyarországi céhes juhászat kérdéseiről.

DDME 2004: 205–224. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 77.]

SZILÁGYI Miklós

A rekesztőhálók.

Ethno. 114 (2003) 3–4: 221–238.

SZILÁGYI Miklós

Halászó parasztok, halászati vállalkozók.

Bp.: L'Harmattan: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2002. 230 p.

SZILÁGYI Miklós

Haltárolás – halszállítás.

Népi kult. 21 (2003): 317–340.

SZŐLLÖSY Gábor

A poroszkálásról és a hagyományos török poroszkaversenyekről.

MMgMK 2001–2004: 192–200.

TAMÁS Jenő – TAMÁS Ervin

A tőkétől a pohárig: amit a szőlőről és a borról tudni kell.

Bp.: Szaktudás, 2002. 260 p.

TASNÁDI Róbert

A magyar haltenyésztés története.

Bp.: Agroinform, 2002. 179 p.

TOLNAY Gábor

Szikjavítás a dévaványai síkon.

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 527–548.

TÖRÖK László

A rádiházi ménes története, 1912–2000.

Bp.: Lapu, 2002. 156 p.

TÖZSÉR János (sz.)

A charolais fajta és magyarországi tenyésztése.

Bp.: Mezőgazda, 2003. 266 p.

V. KÁPOLNÁS Mária

Károk és haszonvételek. Érvek, ellenérvek és az ármentesítés valósága Bátán a 18–19. században.

WMMÉ 26 (2004): 325–350.

VARGA Zsuzsanna

Gépesítés és a ló.

História 27 (2005) 1–2: 64–65.

VERES László

A vallon szőlészet és borászat emlékei Észak-Magyarországon.

Lev. Évk. 12–13 (2005): 21–25.

VERESS László – DUNKA Béla

Fejezetek a magyar állattenyésztés történetéből.

Bp.: Mezőgazda, 2003. 133 p.

ZILAI János

Bor és mítosz.

Bp.: Mezőgazda, 2002. 271 p.

ZOLTÁN János

A Kárpátokban vadásztak 1880–1945 között.

Bp.: Professio, 2005. 256 p.

III. Agráripar és kereskedelem

Ipar, kereskedelem, kézművesipar, piacok, árak, bérek, pénzintézetek, agrártőke és -hitel

BÁCSKAI Vera

Városok Magyarországon az iparosodás előtt.

Bp.: Osiris, 2002. 171 p.

BEREZNAI Zsuzsanna

A Muthnay Kiss család félegyházi sütődéje.

Cumania 19 (2003): 195–224.

BODNÁR Mónika

A magyarországi Gömör kézművessége.

HOMÉ 44 (2005): 519–544.

DOMONKOS Ottó

A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XVI. században.

Bp.: Magyar Kézművesipartörténeti Egyesület; MTA, 2002. 320 p.

DOMONKOS Ottó

Egy beledi mézeskalácsos és gyertyaöntő műhely munkája és felszerelése.

Arrabona 43 (2005) 1: 75–94.

EMŐDI János – SIPOS József

A mezőtelegdi fazekasság.

DDMÉ 2002–2003: 203–245. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 76.]

EROSTYÁK Zoltán András
Az utolsó szappanfőző műhely Orosházán.
BMMK 231 (2002) 279–296.

FODOR István Ferenc
A jákóhalmi iparosság fénykora, 1867–1945.
Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2004. 103 p.

FÜVESSY Anikó
Egy stílusban azonosítható kiskunhalmi nyereggyártó műhely.
Tisicum 13 (2003): 273–276.

GERENDÁS Lajos:
A nyárádmenti települések és vonzáskörzetük vásárai.
Honismeret 33 (2005) 4: 45–59.

GULYA István
A kőműves- és kőfaragó-mesterség Északkelet-Magyarországon a 16–19. században.
HOMÉ 44 (2005): 127–154.

GYULAI Éva
Szűrszabók és posztószabók Gömörben a 17-19. században.
HOMÉ 44 (2005): 105–126.

H. CSUKÁS Györgyi
A bútorkészítésben közreműködő iparosok 17–19. századi árszabásai.
Népr. Ért. 85 (2003): 17–30.

H. CSUKÁS Györgyi (sz.)
Az mester emberek műveinek árazása. Vasárosok, kovácsok, kerékgyártók, kaskötők árszabásai, 1626–1821.
Bp.: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2004. 400 p.

HORVÁTH Gergely Krisztián
„Béts tárháza”: Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén.
Korall 14. sz. (2003): 29–53.

KOZMÁNÉ OLÁH Júlia
Sörről híres Kőbánya, 1854–2004.
Bp.: Typostúdió, 2004. 143 p.

MEDGYESI Konstantin
Lovak, lókupecsek és lóügyletek a koalíciós évek Makóján.
Stud. Ethno. 5 (2005): 151–164.

MÓD László

Egy dél-alföldi város gazdasági kapcsolatai a 18. században.

Stud. Ethno. 4 (2003): 27–48.

MÓD László

„...utazásainknak alkalmatlanságait tűréssel viselhessük...” Szentés város
külső kapcsolatai a passzuslevelek tükrében.

Stud. Ethno. 5 (2005): 51–68.

NAGY Zoltán

Körmend mezőváros kézművesei a XVII–XIX. században.

Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 408 p.

NAGY VARGA Vera

Komáromi asztalosok a 17–19. században. Tények és feladatok a komáromi
asztaloság kutatásában.

Népr. Ért. 85 (2003) 41–60.

OBORNI Teréz

Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén.

Tört. Sz. 47 (2005) 3–4: 333–346.

PATAKY Éva

A Péti Nitrogénművek Részvénytársaság szervezete, keletkezése és fejlődése
a hadiipar tükrében.

Lev. Sz. 54 (2004) 3: 47–56.

PERGER Gyula

Egy győri mézesbábosmester műhelyének hagyatéki leltára 1721-ből.

Arrabona 40 (2002) 1–2: 213–238.

SKORKA Renáta

Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerződések tükrében.

Századok 138 (2004) 2: 433–464.

SONKOLY Gábor

Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban.

Korall 11–12. sz. (2003): 163–182.

SPÓNER Péter

A kerékgyártó mesterség múltja Északkelet-Magyarország történelmi
vármegyéiben a céhkorszak végéig (Abaúj, zemplén, Borsod vármegye).

HOME (2005): 155–172.

STAUDER Márta

Az agrár- és élelmiszertermékek belföldi kereskedelme a kilencvenes években és
napjainkban.

Bp.: Agrárgazdasági Kutató Intézet, 2003. 100 p.

SZIKSZAI Mihály – TÚRI Zoltán
Adatok a Közép-Tisza hajózásának történetéhez.
Tisicum 14 (2004) 497–510.

T. KNOTIK Márta
Kávéházak, vendégfogadók, korcsmák és bormérések Szegeden a XIX. század második felében.
Stud. Hist. 8 (2005): 23–106.

TAKÁTS Rózsa
A céhes kézműipar forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban I.
Pecsétnyomók.
MMM 2001–2004: 321–359.

TEKE Zsuzsa
Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján.
Századok 137 (2003) 2: 381–404.

TOMKA Béla
A magyar malomipar finanszírozása, 1895–1913.
Korall 14. sz. (2003): 79–97.

TÓTH Hajnalka
A borospalack új ruhája. A Tokaj Múzeum boroscímkéinek vizuális antropológiai elemzése.
HOMÉ 43 (2004): 740–747.

UNGVÁRY Krisztián
Egy legenda nyomában: A tokaji borok exportja a 17–19. században.
Rubicon 14 (2003) 1–2: 54–57.

VERES László
Északkelet-Magyarország asztalosipara a 16–19. században.
HOMÉ 44 (2005): 85–104.

VIGA Gyula
A Bodroghöz piackörzetének alakulásához.
Lev. Évk. 12-13 (2005): 303–314.

WEISZ Boglárka
Az esztergomi vám Árpád-kori története.
Századok 137 (2003) 4: 973–982.

IV. Agrárökonómia

Gazdasági folyamatok, üzemszervezés, földtulajdon, földhasználat, nagybirtokok, paraszti gazdálkodás

ÁCS Anna

A gazdálkodó költő. Kisfaludy Sándor gazdálkodása bevételi pénztárányve alapján.

VMMK 22 (2002): 149–158.

B. GÁL Edit

Az Almásyak birtoklása Heves és Külső-Szolnok vármegyében a XVII–XVIII. században.

Agria 41 (2005): 217–250.

BALOGH Balázs

Egy kisparaszti gazdaság fél évszázada a Sokoróalján (1908–1959).

Népi kult. 21 (2003): 9–30.

BÁN Péter

Az egri püspökség birtokainak térszerkezete és gazdasági igazgatási szerkezete Eszterházy Károly idején.

Limes 17 (2005) 3: 21–36.

BORSY Judit

Baranyai uradalmak a XVIII–XIX. században.

Honismeret 33 (2005) 3: 89–95.

CZÖNDÖR Mihályné JOÓ Katalin – CSÁNYI Kálmán – NÓNIUSZ Gábor (sz.)

Az agrár nagyüzemek rövid története Pusztaszabolcson.

Pusztaszabolcs: Pusztaszabolcsi Hagyományörző és Hagyományteremtő

Alapítvány, 2003. 63 p.

DEMETER Zsófia

A zámolyi uradalom.

Alba Regia 33 (2004): 125–158.

DÓKA Klára

Az érdi uradalom gazdálkodása az Illésházy család birtoklása idején, 1722–1828.

Érd: Önkormányzat, 2002. 187 p.

FARKAS József

A gödöllői koronauradalom a dualizmus idején.

Agr. Sz. 44 (2002) 3–4: 455–509.

FARKAS József

A gödöllői koronauradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején.

Lev. Sz. 54 (2004) 3: 20–37.

FÜRJ Zoltán – JÁVOR András (sz.)

„...a birtokolt föld ... a szabadság maga”: tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából.

Debrecen: Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, 2005. 220 p.

GYULAI Éva

„Virgina és veresgyöngy”. A szendrői Alsóvár és majorság 1697. és 1716. évi inventáriuma.

HOMÉ 42 (2003): 265–282.

HAVASSY Péter

Határjárások és határjelek a középkori Békés vármegyében.

BMMK 23 (2002): 459–475.

HORVÁTH László

A kapuvári uradalom az 1580-as évek végén.

Sopr. Sz. 58 (2004) 4: 353–385.

HORVÁTH László

A Nádasdy földesurak (fertő)szentmiklósi inscriptiós leveleiről.

Sopr. Sz. 56 (2002) 3: 239–255.

HORVÁTH Zita – TURBULY Éva

A muraközi uradalom 17–18. századi gazdaság- és társadalomtörténetének forrásai: kutatói beszámoló.

Lev. Sz. 55 (2005) 4: 71–79.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

Koháry István, Kecskemét potior földesura.

Bács-Kiskun MM 19 (2004): 5–33.

KENYERES István (sz.)

XVI. századi uradalmi utasítások. 1–2.

Bp.: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002. 905 p.

KENYERES István

A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században.

Századok 138 (2004) 5: 1103–1148.

KOVÁCS Attila

Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.

Korall 18. sz. (2004): 5–29.

KOVÁCS Béla

Az egri püspökség jövedelmeinek 1799. évi összeírása.

Eger: Érseki Gyűjteményi Központ; Heves Megyei Levéltár, 2003. 369 p.

KOVÁTS Kornél

A regéci vár környékének módosult gazdálkodása a 20. századig.

HOMÉ 43 (2004): 691–704.

LOVAS KISS Antal

Gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezet 1989 után a dél-bihari régió néhány településén.

Ethno. 113 (2002) 1–2: 105–120.

MARJANUCZ László

Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez.

Stud. Hist. 5 (2002): 5–16.

MÓD László

Egy szentesi állattartó gazdaság számadásai (1763–1769).

Stud. Ethno. 4 (2003): 49–68.

NAGYGYÖRGY Zoltán

A Horgos melletti, egykori Kamaráserdő nyomában. Kamarás-pusztá, Kamarás-fürdő, Kamarás-telep.

Stud. Hist. 8 (2005): 187–222.

NÉMETH Péter

A tokaji uradalom kialakulása.

Századok 139 (2005) 2: 429–448.

NEUMANN Tibor

Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon.

Századok 137 (2003) 4: 849–884.

OLÁH József

A sárospataki és regéci uradalmak személyzete a reformkorban.

Agr. Sz. 44 (2002) 3–4: 427–453.

OLÁH József

Bretzenheim Ferdinánd herceg uradalmainak pénzforgalma.

Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 211–234.

OSGYÁNI Gábor

Megjegyzések a hagyományos gazdálkodás átalakulásához és fellelhető emlékeihez a Zempléni-hegység belső területén.

HOMÉ 42 (2003): 529–542.

PAPP Klára

A bihari Csáky birtokok gazdálkodása a XVII. században.

HBMLÉ 29 (2002): 45–67.

PETERCSÁK Tivadar

A hagyományos paraszti erdőbirtoklás formái Magyarországon.

Honismeret 33 (2002) 1: 23–25.

PETERCSÁK Tivadar

Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében.

Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet; Dobó Vármúzeum, 2003. 302 p.

RÉMIÁS Tibor

A négyesi Szepessy család uradalmi birtokai (a miskolci javak leírásával) az 1836. évi összeírás tükrében.

HOMÉ 44 (2005): 261–280.

ROMÁNY Pál – VARGA Zsuzsanna

Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon a rendszerváltás után.

Bp.: MOSZ, 2004. 171 p.

SCHLEICHER Vera

A paksi Telkes Gazdaság szervezete és működése.

WMMÉ 25 (2003): 325–350.

SIMONFFY Emil

A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegosztás Délnyugat-Magyarországon.

Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2002. 222 p.

SURÁNYI Béla

A debreceni határ a XIX-XX. század fordulóján.

Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 15–56.

SURÁNYI Béla

Nagybirtokok, birtokosok, gazdálkodók Hajdú-Bihar megyében a XVIII. századtól 1945-ig.

DDMÉ 2005: 351–390. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 78.]

SZÁNTÓ Richárd

A középkor végi angliai és magyarországi birtokostársadalom összehasonlítása.

Acta Hist. (2002) 112: 19–35.

SZÉKELYNÉ KŐRÖSI Ilona

Egy tanyai gazdaság a XX. század első felében.

Cumania 21 (2005): 271–364.

SZERDAHELYI Zoltán

Adalékok a micskei uradalom gazdálkodásának történetéhez a XVIII. században.

HBMLÉ 29 (2002): 85–105.

SZIRÁCSIK Éva

A divényi uradalom gazdálkodásának jellege és jövedelmezősége a Zichy szeniorátus első száz évében (1687–1787).

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 129–221.

TANAI Péter

A határhasználat változásainak vizsgálata a nyalkai Rézhegy példáján.

Arrabona 42 (2004) 2: 131–150.

TILKOVSKY Loránt

Széchenyi Ferenc cenki uradalmának topográfiai felvétele 1812-ből.

Arrabona 42 (2004) 2: 39–48.

TÓTH Imre

Az első világháború utáni rendezés hatásai Nyugat- Magyarország gazdasági szerkezetére és fejlődésére.

Arrabona 43 (2005) 1: 187–202.

TÓTH Péter

Késmárk és Szepesbela határügye, 1536–1540.

Lev. Évk. 11 (2002): 7–39.

URBÁN László

Az első termelőszövetkezeti városok agrártörténeti szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai.

Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, 2002. 322 p.

[Jászkunság Füzetek 16.]

VARGA Gábor

A debreceni református kollégium szikszói szőlőbirtokának története (1776–1842).

HBMLÉ 30 (2004): 105–127.

VÁRI András

Uradalom az uradalomban. A nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasztok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években.

Századok 138 (2004) 3: 539–600.

WICKER Erika – KNIPL István

Középkori falvak a császártöltési határban.

Cumania 21 (2005): 99–144.

V. Társadalom

Agrártársadalom, agrármozgalmak, szociológia, településtörténet, nemzetiségek, kisebbségek

ALABÁN Péter

Parashti gondolkodás és társadalom Domaházán a dualizmus idején és a Horthy-korszakban.

HOMÉ 43 (2004): 645–660.

B. GÁL Edit
Főúri életmód egy vidéki kisvárosban. Adatok a Hallerek gyöngyösi birtoklásához.
Agria 39 (2003): 401–444.

BALÁZS György
A csongrádi munkásság a dualizmus idején.
Stud. Hist. 7 (2004): 33–82.

BALÁZS György
Az alföldi kubikosok.
História 34 (2002) 1: 23–25.

BALÁZS KOVÁCS Sándor
A sárközi parasztság öröklési szokásai a feudalizmus végén.
WMMÉ 24 (2002): 337–365.

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR
Az idősek helyzete a sárközi nagycsaládban a 19–20. században.
WMMÉ 26 (2004): 297–324.

BALÁZS KOVÁCS Sándor
Nemzetiségi együttélés. Kölcsönhatások és ellentétek a sárközi magyarok és a közöttük élő nemzetiségek (németek, szerbek) kapcsolatrendszerében.
WMMÉ 25 (2003): 281–310.

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR
Válás a sárközi paraszti társadalomban.
WMMÉ 27 (2005): 259–296.

BALÁZS KOVÁCS Sándor – GUTAI István
Sárközi családok megtelepedése a temesközi Végváron.
WMMÉ 24 (2002): 305–336.

BALLA Tibor
A könnyűlovasság huszár.
História 27 (2005) 1–2: 40–44.

BALOGH Balázs
Gazdák és zsellérek.
Bp.: Akadémiai Kiadó, 2002. 301 p.

BELÉNYI Gyula
A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1949–1968).
Tört. Sz. 45 (2003) 3–4: 305–330.

BELLON Tibor
Egy sajátos paraszti életút a Kiskunságban.
Bács-Kiskun MM 18 (2003): 47–59.

BELUSZKY Pál

A mezővárosok és az „alföldi út”.

Földr. K. 129 (53) (2005) 1–2: 31–45.

BENCSEK János

Kapitalizálódó gazdaság, polgárosodó társadalom.

Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003. 258 p.

BENKÉNYÉ SÁNDOR Barbara Zita

Hódmezővásárhely egészségügyi kultúrája a 18. századi boszorkányperek alapján.

Stud. Ethno. 4 (2003): 69–98.

BENDA Borbála

„Szakácsot olyat fogadtam”. A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban.

Tört. Sz. 47 (2005) 1–2: 15–46.

BILKEI Irén

A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján.

Lev. Sz. 52 (2002) 1: 10–22.

BÍRÓ Friderika

A szegek világa.

Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003. 139 p.

CSOBAI Lászlóné

Adatok a történelmi Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyék román anyanyelvű népességének történetéhez.

BMMK 24–25 (2003): 135–151.

CSŐKE Sándor

Rabszolgaság a XX. század közepén Magyarországon.

Tatabánya: Alfadat Press, 2002. 125 p.

EGYED Ákos

A parasztság polgárosodása Erdélyben a jobbágyszabadítás nyomán.

MMgMK 2001–2004: 22–27.

ELEK György

„...csak bújdosás volt életünk...”: Karcag város és a Nagykovácsok a 17. században és a Rákóczi-szabadságharc idején.

Karcag, Túrkeve: Beklen Alapítvány, 2004. 232 p.

FARKAS Gábor

A Fejér megyei Velence múltjából.

Alba Regia 31 (2002): 85–94.

FARKAS Gábor

A Sümeg vidéki falvak múltjából. (Sümegcsehi, Bazsi, Sümegprága – A veszprémi püspöki uradalom történetéhez).

Alba Regia 33 (2004): 61–108.

FARKAS Gábor

Száz esztendő Sümegcsehi község múltjából. 1850-1950 (1959). Településtörténeti tanulmány.

Alba Regia 34 (2005): 81–126.

FARKAS Gábor

Településtörténeti tanulmányok Sáregres múltjából.

Alba Regia 31 (2002): 95–104.

FARKAS Gyöngyi

Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956).

MMgMK 2001–2004: 224–242.

FODOR Ferenc

Egy kiskunhalasi kertészcsalád története.

Stud. Ethno. 5 (2005): 129–150.

GARDA Dezső – BODOR Julianna

Munkarend és hagyományörzés a székely faluközösségben. Gyergyóremete monográfiája 1–2.

Csikszereda: Státusz, 2003. 251–273.

GLÓSZ József

A kúria és lakói.

WMMÉ 27 (2005): 297–328.

GLÓSZ József

Társaság és társadalom. Adalékok a birtokos nemesség reformkori világához.

WMMÉ 24 (2002): 367–383.

HALMÁGYI Pál (sz.):

Makó a dualizmus és a forradalom korában.

Makó: Önkormányzat, 2002. 67 p.

HAZAG Ádám

Adalékok a 18. századi Magyarország cigányságának életéből a Szepes vármegyei cigányösszeírás tükrében.

HOMÉ 44 (2005): 227–236.

HAZAG Ádám

Adatok Gömör és Torna vármegye cigányságának életéről, az 1768. évi cigányösszeírások tükrében.

HOMÉ 43 (2004): 419–434.

HEGYI Klára

A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai.

Tört. Sz. 47 (2005) 3–4: 297–314.

HENZSEL Ágota

A nyíregyházi bokortanyák.

Honismeret 31 (2003) 3: 67–69.

HORVÁTH Zita

A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében.

Korall 19–20. sz. (2005): 132–159.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

Egy parasztcsalád gazdasági és társadalmi emelkedése: a kecskeméti Ladányiak, 1648–1853.

Bács-Kiskun MM 20 (2005): 7–116.

KATONA Csaba

Adatok Békés megye 18. század eleji jobbágymigrációjához: különös tekintettel Békéscsabára.

Lev. K. 75 (2005) 1: 133–164.

KATONA Csaba

Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez.

Századok 136 (2002) 6: 1423–1454.

KAPOSZ Zoltán

Földbirtok és társadalom Kanizsán (1690–1811).

Zalai Múzeum (2003) 12: 191–208.

KEREKES Ibolya

Egy tápairéti tanya és lakói a 20. században.

Stud. Ethno. 4 (2003): 157–184.

KLAMÁR Zoltán

Magyarok és vidéke parasztgazdaságainak struktúrái.

Ethno. 116 (2005) 2: 97–152.

KNÉZY Judit

Életmódváltozások Somogy megyei falvakban (1945–1970).

MMgMK 2001–2004: 201–223.

KOCSIS Gyula

A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI–XVII. században.

Bp.: Akadémiai Kiadó, 2005. 367 p.

KÓSA László

Egy alföldi mezőváros (Gyula) református presbitériuma a XIX. században.
Ethno. 114 (2003) 1–2: 1–42.

KÓSA László

Nemesek, polgárok, parasztok.
Bp.: Osiris, 2003. 524 p.

KUBINYI András

Gercse: egy Buda melletti késő-középkori kisenemesi falu és lakói.
Lev. Évk. 12–13 (2005): 27–37.

KUBINYI András

Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében.
Tört. Sz. 46 (2004) 1–2: 1–30.

LOVAS Enikő Amália

Egy civis gazdálkodó család története a tőkés polgárság korában – a Zöld család.
HBMLÉ 29 (2002): 321–344.

M. KOZÁR Mária

A magyarországi szlovének asszimilációja a történelem folyamán.
Savaria 29 (2005): 253–268.

MIZSER Lajos

Családnevek Cserépfaluban (1700–1974).
HOMÉ 41 (2002): 325–334.

MIZSER Lajos

Cserépfalu becenevei (1525–1974).
HOMÉ 42 (2003): 511–516.

MIZSER Lajos

Ragadványnevek Cserépfaluban.
HOMÉ 42 (2003): 517–528.

MOLNÁR Ágnes

Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája.
Korall 19–20. sz. (2005): 190–217.

MOLNÁR László

Ortaháza története.
Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002. 132 p.

MUNDA HÍRNÖK Katalin

Summások Apátistvánfalván az adatközlők visszaemlékezései tükrében.
Savaria 28 (2004): 343–350.

NAGY Ibolya

„...nekünk nem tartottak számot minden napunkra...”. Egyéni parasztok a szocializmusban.

DDMÉ 2002–2003: 247–262. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 76.]

NAGY László András

„Veszett Daru”. Egy füzesgyarmati veszettállatorvos alakja a népi emlékezetben.

BMMÉ 24–25 (2003): 89–113.

NÉMETH László (sz.)

A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849.

Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2002. 288 p.

NEUMANN Tibor

A vízközi kisnemesi társadalom a középkorban.

Századok 136 (2002) 2: 417–450.

OLÁH József

Bretzenheim Herceg udvartartása.

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 477–493.

ORBÁN Imre

Népéletre vonatkozó adatok a makói nazarénus gyülekezet 1870-es, 1880-as évekbeli följegyzéseiben.

Stud. Ethno. 4 (2003): 99–112.

PAPP János

Egy bükkaljai település gazdasága és társadalma a 16-20. században.

HOMÉ 43 (2004): 467–502.

PÉTER Katalin

Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század.

Századok 137 (2003) 3: 549–578.

PÉTERNÉ FEHÉR Mária

Betyárok Kecskemét környékén az 1849/49. évi szabadságharc után.

Bács-Kiskun MM 20 (2005): 277–299.

PÓCS Gyula (sz.)

Falvak, földek, földművesek. Agrárpolitikai, agrártörténeti, településfejlesztési tanulmányok.

Bp.: Agroinform, 2004. 470 p.

POZSGAI Péter

Paraszti háztartás és munkaszervezet.

Lev. Évk. 12–13 (2005): 343–352.

PÖLÖSKEI Ferenc

Falukutatás, agrármodell.

Makó: Erdei Ferenc Társaság, 2002. 24 p.

RÁCZ Lajos

Paraschtsors a XX. században.

Gyomaendrőd: magánkiadás, 2003. 147 p.

RÉMIÁS Tibor (sz.)

Torna vármegye és társadalma a 18–19. századi források tükrében.

Bódvaszilas, Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2002. 431 p.

SELMECZI László

A jászok eredete és középkori műveltsége.

Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2005. 207 p.

SEPSISZÉKI NAGY Balázs

Székelyföld falvai a XX. század végén. 2.: Csík-, Káson- és Gyergyószék: Hargita megye.

Bp.: Nap, 2002. 325 p.

SEPSISZÉKI NAGY Balázs

Székelyföld falvai a XX. század végén. 3.: Udvarhelyszék: Hargita megye.

Bp.: Nap, 2003. 480. p.

SIMON Attila

Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban.

Századok 138 (2004) 6: 1361–1380.

SUDÁR Balázs

Vác városának török házösszeírása 1570-ből.

Századok 139 (2005) 4: 791–854.

SZABÓ László

Gömör és Kishont vármegye paraszti társadalmát meghatározó tényezők.

Tisicum 14 (2004): 323–336.

SZARVAS Zsuzsa

„Két világ határán” – Szimbolikus és valódi határok zsidóság és parasztság között.

Népi kult. 21 (2003): 301–316.

SZLAMENICZKY István

Érd agrárvilága a huszadik század második felében.

Érd: Önkormányzat, 2003. 176 p.

SZŐKE Béla Miklós

A határ fogalmának változásai a kora középkorban. (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez).

Zalai Múzeum 13 (2004): 177–192.

SZÓTS Zoltán

Kistérségi adalékok egy kényszermigrációs jelenség rajzához. (A völgyégi népességcsere 1944–1948).

WMMÉ 25 (2003): 351–379.

TÁRKÁNY SZÜCS Imre (sz.)

Gazdaélet a vásárhelyi határban. Családok képei és iratai.

Hódmezővásárhely: magánkiadás, 2003. 336 p.

TOLNAY Gábor

Dévaványa mezőgazdasága a jobbágyszabadítás után.

Tisicum 13 (2003): 177–186.

TÓTH István

Szlovákok a megmaradás és a beolvadás választóján 1900–1948. A trianoni határokon belülre vetítve.

Stud. Hist. 6 (2003): 127–176.

VALUCH Tibor

A történeti parasztság változásai az 1960-as években.

Századvég 8 (2003) 27: 3–31.

VÉGSŐ István

A zsidótörvények hatása a kiskunhalasi zsidóság életére.

Századok 137 (2003) 1: 179–218.

VI. Néprajz

Agrárnéprajz, vallás, hiedelmek, népszokások, táplálkozás, népi építészet, népművészet

AKIYAMA Shingo

Pálinkafogyasztás Debrecenben a XVIII. században és a XIX. század elején.

Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 179–194.

BALÁZS Livia

Az „égi jelenségek” hiedelemformáló szerepe a Rábaközben.

Arrabona 40 (2002) 1–2: 239–282.

BALÁZS Tibor

Rábaközi móringlevelek a Csornai Múzeum gyűjteményéből (1772–1900).

Arrabona 42 (2004) 2: 81–100.

BALÁZS KOVÁCS Sándor
Vők a sárközi nagycsaládban.
WMMÉ 25 (2003): 267–280.

BATHÓ Edit
A jász viselet.
Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2004. 168 p.

BELLON Tibor
A Tisza néprajza.
Bp.: Timp, 2003. 230 p.

BENDA Borbála
17. század közepi étrend a Nádasdy levéltárból.
Századok 130 (2004) 4: 931–956.

BENDA Borbála
Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban.
Korall 10. sz. (2002): 114–136.

BEREZNAI Zsuzsanna
Levesek, mártások és főzelékek az alföldi sváb paraszti és polgári konyhán.
Cumania 20 (2004): 295–372.

BEREZNAI Zsuzsanna
A nemesnádudvari sváb lakodalmi szokások változásai (XIX–XX. század).
Cumania 21 (2005): 215–270.

BESSENYEI József (sz.)
A magyarországi boszorkányság forrásai III.
Bp.: Balassi, 2002. 781 p.

BESSENYEI József (sz.)
A magyarországi boszorkányság forrásai IV.
Bp.: Balassi, 2005. 640 p.

BÓDÁN Zsolt
Gyimesi guzsalyas. Adatok és gondolatok a próbaházasság kérdéséhez.
Ethno. 114 (2003) 3–4: 285–304.

BRAUER-BENKE József
Nyugat-Dunántúl népi hangszerei a múzeumokban.
Savaria 27 (2002): 219–248.

CSÍKI Tamás
A néprajz- és történettudomány kapcsolatának problémái a dualizmus
időszakában és a két világháború között.
HOMÉ 43 (2004): 525–538.

CSISZÁR Attila

A kapuvári festett bútor.

Arrabona 41 (2003) 1–2: 145–160.

CSUPOR István – RÉKAI Miklós

A vajköpülő.

Bp.: Népr. M., 2003. 84 p.

DUKKON Ágnes

Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben.

Bp.: ELTE Eötvös Kollégium, 2003. 231 p.

EPERJESSY Ernő

A kenyér és kenyérsütés a somogyi uradalmi cselédek körében.

Honismeret 33 (2005) 5: 37–41.

ERDEI Lilla

A debreceni Dodozi temető 17–18. századi textil leletei. Viseletdarabok és csipkedíszítésük.

DDMÉ 2002–2003: 285–304. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 76.]

FÁBIÁN László

A haj és a hajviseletek, valamint gondozásuk Csengerben az 1920-30-as években.

JAMÉ 44 (2002): 185–219.

FEHÉR Zoltán

Felét szedem, nem mind. A szanki harmatszedés hiedelem eredete.

Cumania 19 (2003): 257–280.

FOGARASI Klára

Színes néprajzi fotók.

Bp.: Népr. M., 2004. 120 p.

id. FRIVALDSZKY János

Néhány adat a románság magyarországi történetéhez.

Századok 139 (2005) 2: 449–458.

FÜREDER Balázs

Hamar János kéziratos receptgyűjteménye (1814-1864 között vezetett házi naplójából).

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 265–271.

FÜZES Miklós (sz.)

Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában, 1950–1990.

Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 2003. 278 p.

GULYÁS Éva

Agrárpatrónusok, agrárszokások az Alföld középső részén.

Ethno. 115 (2004) 1: 83–106.

GULYÁS Éva – SZABÓ László

Az emberi élet fordulóinak szokásai a Jászságban.

Tisicum 13 (2003): 249–262.

HÁLA József

Hogyan gyűjtöttek elődeink?: néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből.

Marosvásárhely: Mentor, 2003. 321 p.

HÁLA József – KEMECSI Lajos

Tardosi adatok Szűz Mária tiszteletére.

Ethno. 113 (2002) 3–4: 275–288.

IKVAINÉ SÁNDOR Ildikó – TÓTH Judit (sz.)

Évszámos tárgyak Pest megye népművészetében.

Szentendre: Pest Megyei Múzeum, 2003. 108 p.

JANÓ Ákos

A társas összejövetelek szokásai, élő néphagyományok Szatmárban a XX. század közepén. A fonó.

JAMÉ 45 (2003): 145–176.

KATONA Edit

„Félre gatyá, pendely”.

Bp.: Népr. M., 2002. 92 p.

KERECSENYI Edit

A lendvavidéki hetési magyar férfiak vászonviselete.

Zalaegerszeg: Zala Megyei Népművészeti Egyesület, 2002. 44 p.

KÓKAI Magdolna

Adatok Jászapáti születés körüli szokásaihoz és hiedelmeihez.

Tisicum 13 (2003): 265–271.

KOPRIVA Attila

A kárpátaljai magyarok népviselet és az egyes öltözetdarabok díszítőelemei.

DDMÉ 2004: 241–250 [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 77.]

KÓS Károly

Torockói népművészet.

Kolozsvár: Kriterion, 2002. 412 p.

KARÁCSONY MOLNÁR Erika
A karácsonyi ünnepkör szokásai Gyimesben.
WMMÉ 25 (2003): 95–116.

KISS Erika (sz.)
Helytörténeti gyűjtemények és tájházak a Jászságban.
Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2002. 63 p.

KOHÁRY Erzsébet (sz.)
Eleven örökség: kenyér és kásanövények a Kárpát-medencében.
Bp.: Agroinform, 2003. 99 p.

KORKES Zsuzsa
Rozmaring a magyarországi paraszti ünnepnapokban.
MMgMK 2001–2004: 150–169.

KÖHEGYI Mihály – NAGY Janka Teodóra
Bónis György és társai jogi népszokásgyűjteménye (forrásközlés). III.
Stud. Ethno. 4 (2003): 233–246.

KRÁSZ Lilla
Bábák és boszorkányok a kora újkori Magyarországon.
Rubicon 16 (2005) 7: 37–40.

KRÍZA Ildikó
Kossuth-mítosz a hazai és környező népek folklórjában.
MMgMK 2001–2004: 29–51.

KÜCSÁN József – PERGER Gyula (sz.)
Győr-Moson-Sopron megye népművészete.
Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002. 559 p.

KÜLLŐS Imola
A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről.
Ethno. 115 (2004) 4: 405–434.

LELKES Lajos (sz.)
Magyar borhagyományok, borivási szokások.
Bp.: Mezőgazda, 2004. 129 p.

LEZSÁK Gabriella
A ló a magyar mondavilágban.
História 27 (2005) 1–2: 20–23.

LIMBACHER Gábor
Hazaszeretet, magyarságtudat a népeletben.
Balassagyarmat: Palóc Múzeum, 2002. 242 p.

LISZKA József

A szlovákiai magyarok néprajza.

Bp.: Osiris; Dunaszerdahely: Lilium Annum, 2002. 542 p.

LUKÁCS László

A falukapu a Dunántúlon, Erdélyben és Moldvában.

Alba Regia 31 (2002): 35–45.

MARKOS Gyöngyi

A karácsonyi ünnepkör szokásai Makón.

Stud. Ethno. 4 (2003): 185–208.

MÁRTON Béla

Fából faragott díszítmények a Sóvidéken.

Szováta: Szovátai Városi Múzeum, 2002. 237 p.

MÉSZÁROS Veronika

Néprajzi negatívok a Balaton mellékéről. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Negatívárában található néprajzi fényképek vizsgálata.

VMMK 23 (2004): 243–264.

MIZSER Lajos

A Harangod-vidék helynevei.

HOMÉ 44 (2005): 481–496.

NAGY Vera

Egy kalotaszegi fotóalbum történeti-muzeológiai felvetésben.

Népr. Ért. 86 (2004): 69–84.

NAGYNÉ MARTYIN Emília

A magyarországi románok halottkultusza.

BMMK 23 (2002): 315–341.

NÉMETH Ildikó

Boszorkányperek Sopronban.

Rubicon 16 (2005) 7: 26.

NOVÁK László

Mezőberény településnéprajzi viszonyai (18–19. sz.).

BMMK 23 (2002): 235–252.

NOVÁK László Ferenc

Az erosz a népi kultúrában.

Tisicum 14 (2004): 269–272.

NYULAS Terézia

Hiedelmek és boszorkányságok Nyárádremetén.

Honismeret 32 (2004) 1: 76–78.

ORBÁN Imre

Majálisok, májusi szokások a 19. század végi és a 20. század eleji Makón.
Stud. Ethno. 5 (2005): 235–298.

OROSZ István:

Borospincék télen.

História 27 (2005) 10: 17–19.

PALÁDI KOVÁCS Attila

Népművészeti örökségünk – Heves megye.

Agria 41 (2005): 287–294.

PÉCSINÉ ÁCS Sarolta

Népi gyermekjátékok Kalocsa környékén.

Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2002. 123 p.

PETERCSÁK Tivadar

A tárgyalgó népművészet Heves megyei örökségének feltárása és mai hasznosítása.

Agria 40 (2004): 365–372.

PETERCSÁK Tivadar

Fatörzsből faragott gabonatartók a Rákóczi Múzeumban.

Ethno. 116 (2005) 4: 485–490.

PETHŐ Mária

Az Alföld hagyományos ételei a HIR-gyűjtemény alapján.

Szólnok: Szólnoki Főiskola, 2004. 232 p.

PETROVSZKI Ildikó

A Déri György gyűjtemény szőrmés bőrruhái I. Alföld és Észak-Magyarország.

DDMÉ 2005: 267–284. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 78.]

ROMSICS Imre

Élő népművészet Kalocsán.

Kalocsa: Viski Károly Múzeum, 2002. 40 p.

S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (sz.)

Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 6. 1–2. köt.

Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 558 p.

SÁFRÁNY Zsuzsanna

A tükrös.

Bp.: Népr. M., 2003. 136 p.

SELMECZI KOVÁCS Attila

A huszár mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben.

Ethno. 116 (2005) 1: 1–14.

SERES András

Lakodalmi vendéglátás: gyökeres változtatás gondolata vidéken az ezredfordulón.
Ethno. 113 (2002) 3–4: 267–274.

SOLYMOS Ede

Élet a Dunán.

Baja: Türr István Múzeum, 2004. 31 p.

[A bajai Türr István Múzeum kiadványai, 29.]

SZ. KRISTÓF Ildikó

A gulyások, a szentek és abor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története.
Népi kult. 21 (2003): 165–194.

SZABÓ Zoltán

A duda.

Bp.: Népr. M., 2004. 135 p.

SZAKÁL Aurél

Szentesi sertekarók. Kovácsoltvas házoromdíszek Szentesen.

Stud. Ethno. 4 (2003): 217–232.

SZENDE Katalin

Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő-középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.

Századok 137 (2003) 2: 405–458.

SZENYÉRI Zoltán

A szekszárd-tolnai kistérség etnikai térszerkezetének módosulásai 1941-től napjainkig.

Földr. Ért. 51 (2002) 1–2: 203–219.

SZOJKA Emese

Parasztos és modern. A Tolna megyei sárközi ház és berendezése a 19–20. században.

Népr. Ért. 85 (2003): 115–156.

SZŰCS Judit

Maszlaj János (1883–1966) öreg halász életrajza.

Stud. Ethno. 5 (2005): 69–128.

T. BERECSKI Ibolya

Népi ételek a Jászságból.

Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2003. 136 p. [2. kiad.]

TÁTRAI Zsuzsanna

A karácsonyi ünnepkör.

História 27 (2005) 10: 20–24.

TÁTRAI Zsuzsanna
Hagyományos téli társas munkák.
História 27 (2005) 10: 14–17.

TÁTRAI Zsuzsanna
Lúd, újbó, vesszőzés.
História 27 (2005) 9: 25–27.

TILKOVSKY Lóránt – WEIDINGER Melinda
Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi
problematikáról, 1931-ben.
Századok 137 (2003) 6: 1333–1364.

TÓTH Orsolya – ZSIZSMANN Erika
Kalotaszeg népművészetéről.
Honismeret 33 (2005) 1: 77–80.

TÓTH G. Péter
Bűbajosok és boszorkányok a bíróságon: Boszorkányüldözés a kora újkori
Magyarországon.
Rubicon 16 (2005) 7: 19–25.

TÜSKÉS Gábor
Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században.
Népr. Ért. 85 (2003): 93–114.

ÚJVÁRY Zoltán
Néprajz Móra Ferenc műveiben.
Kiskunfélegyháza: Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2004. 217 p.

VERES Péter
Falusi krónika; Szűk esztendő; Szülőházam; „Hortobágy mellyéke”:
napszámos énekek.
Bp.: Püski, 2004. 364 p.

VIDA Gabriella
Borsodi korsók a 18. századból.
Népr. Ért. 87 (2005): 131–158.

VIDA Gabriella
Használati és díszedények a 17-18. században Északkelet-Magyarországon, különös
tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján.
Népr. Ért. 85 (2003): 61–92.

VIGA Gyula
A változtatható és a változatlan. A bodrogi táj átalakítása és annak hatása
a hagyományos népi kultúrára.
Ethno. 116 (2005) 4: 401–424.

VIGA Gyula

Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 159.

ZENTAI Tünde

Ormánsági életkép 1921-ből. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum drávacsehi portája.

Ethno. 116 (2005) 4: 455–484.

VII. Politika, oktatás, művelődés

Agrárpolitika, agrárjog, agrár-közigazgatás, szakoktatás, kísérlet- és egészségügy, művelődés, egyesületek, múzeumok, életrajzok

ANTAL Katalin – GUBA Mária – KOVÁCS Henrietta

A mezőgazdaság helyzete az agrártörvény hatálybalépését követő időszakban.

Bp.: Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 2004. 150 p.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

A Jászkun Kerület jogszolgáltatása.

Lev. Sz. 54 (2004) 2: 15–33.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

A jászkun kerület betagozódása Magyarország polgári tulajdon- és jogrendszerébe.

Cumania 20 (2004): 205–226.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

A Jászkun Kerület közigazgatása, társadalma, életmódja.

Honismeret 30 (2002) 1: 58–63.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

A redimált föld sajátosságai Kunszentmiklóson.

Cumania 18 (2002): 207–226.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet (sz.)

A százéves Kiskun Múzeum: 1902–2002.

Kiskunfélegyháza: Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2002. 11 p.

BÁRTH Dániel

Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőőrzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén.

Cumania 19 (2003): 85–120.

BELÉNYI Gyula

A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás 1949–1956.

Századok 139 (2005) 1: 43–81.

BENCSEK János

Hegyközségi rendtartás egy borsodi faluban (Ároktő).

HOMÉ 44 (2005): 641–648.

BODNÁR Tamás

XVII. századi erdélyi urbárium a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban.

Lev. Évk. 11 (2002): 55–89.

BOROS László

Tokaj 1573-ból való urbárium szerinti rendtartása.

HOMÉ 44 (2005): 627–630.

BOTOS János

A magyarországi jelzáloghitelezés másfél évszázada.

Bp.: Szaktudás, 2002. 251 p.

CSAPÓ Csaba

A lovas csendőr és kincstári lova.

História 27 (2005) 1–2: 59–60.

CSEKŐ Ernő

Községek, városok helye és szerepe a polgári kori adóigazgatásban.

Lev. Sz. 53 (2003) 2: 28–42.

CSORBA László

Széchenyi, a hippológus.

História 27 82005) 1–2: 47–48.

DANKÓ Viktória

Szendrő város hegyközségi törvényei, 1617-1727.

Lev. Évk. 11 (2002): 41–53.

DOBSZAY Tamás

A jobbágyszabadítás, a jogkiterjesztés és a paraszti jogok kapcsolata Kossuth publicisztikájában (1841–1844).

MMgMK 2001-2004: 9–21.

DOBSZAY Tamás

A szabad községek rendezésétől a szerződött községek felszabadításáig. A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen.

Századok 139 (2005) 3: 545–584.

DOMINKOVITS Péter

A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye.

Századok 139 (2005) 4: 855–888.

DRASKÓCZY István

Az erdélyi sókamarak ispánjai, 1529–1535: az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai-korszakban.

Lev. Közl. 75 (2004) 1: 27–45.

DÚCZ László (sz.)

Kódex: összeállítás a Vadászati Kulturális Egyesület és a Magyar Vadászlap 10 éves tevékenységéről.

Bp.: Vadászati Kulturális Egyesület, 2002. 204 p.

EGRY Gábor

A Brassó Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége.

Századok 136 (2002) 6: 1261–1294.

ESTÓK János (sz.)

Magyarország mezőgazdasága országos kiállításokon.

Bp.: MMgM, 2005. 93 p.

FARKAS Gyöngyi

„Gyertek lányok traktorra!”: női traktorosok a gépállomáson és a propagandában.

Korall 13. sz. (2003): 65–86

FAZEKAS Csaba

A balkányi jobbágy házassága, a geszterédi plébános szitkozódása és az egyházpolitika 1841-ben.

Egyháztört. Sz. 3 (2002) 1: 155–166.

FEHÉR György

Darányi Ignác szerepe a Széll-kormány megerősödésében.

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 355–378.

FEJŐS Zoltán (sz.)

Fotó és néprajzi muzeológia.

Bp.: Népr. M., 2004. 250 p.

FEJŐS Zoltán (sz.)

Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.

Bp.: Népr. M., 2003. 140 p.

FERTŐ Imre

A földreformok politikai gazdaságtana.

Századvég 7 (2002) 23: 83–106.

FESTETICS János

A parasztok viszonya földesurukhoz Magyarországon (1806).

Korall 19–20. sz. (2005): 218–223.

FODOR Pál

A magyarországi oszmán adóbérleti rendszerről.

Tört. Sz. 47 (2005) 3–4: 287–296.

FÓNAGY Zoltán

Szabadság és tulajdon: Deák és a jobbágyfelszabadítás.

Rubicon 14 (2003) 9–10: 14–21.

GAZDAG István

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara megalakulása és tevékenysége 1929-ig.

HBMLÉ 29 (2002): 345–360.

GECSÉNYI Lajos – GUSZAROVA, Tatjana

A Szepesi Kamara vezető tisztségviselői 1646–1672 között.

Századok 137 (2003) 3: 653–672.

GODA Gertrud

A magyar szőlő- és borkultúrának emléket állító két historikus szoborról.

HOMÉ 41 (2002): 221–232.

GUNST Péter

Sándor Pál (1925–2003).

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 575–576.

GYÁNI Gábor

A bűnözés Horthy-kori történetéhez.

Tört. Sz. 47 (2005) 3–4: 381–392.

HÁMORI Péter

A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején.

Századok 137 (2003) 1: 3–42.

HORVÁTH Gergely Krisztián

Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs-tervezete.

Korall 19–20. sz. (2005): 160–189.

HRIVNÁK Mihály – MOLNÁR M. Eszter (sz.)

Áchim L. András az idő mérlegén.

Bp.: XII. Kerületi Szlovák Kisebbségi Önkormányzat, 2003. 221 p.

IRHA Melinda

Kulákklikvidálás az ötvenes évek elején.

Lev. Évk. 11 (2002): 273–284.

JANEK István

Károlyi Mihály a csehszlovák-magyar viszony és a lakosságcsere rendezéséért 1945-1948 között.

Századok 138 (2004) 1: 207–222.

JÁVORKA Levente – ERNST József (sz.)

Csukás Zoltán professzor életútja, 1900–1957.

Bp.: Magyar Állattenyésztők Szövetsége, 2002. 237 p.

KECSKÉS Sándor

Jelentés a Fejér Vármegyei Állattenyésztők Egyesülete 1942. évi június 25.-i évi rendes közgyűlése elé.

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 275–281.

KENYERES István

I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei.

Tört. Sz. 45 (2003) 1–2: 61–92.

KHAVANOVA, Olga

Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején.

Századok 139 (2005) 5: 1105–1130.

KISS Zsuzsanna

A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolutizmus korában.

Korall 13. sz. (2003): 107–124.

KOCSOR János

Adatok a Független Kisgazdapárt Békés vármegyei szervezetének történetéhez az 1930-as évek második felében.

BMMK 24-25 (2003): 199–211.

KOMÁROMI Sándor – PÁLFI György

A magyar mezőgazdasági ismeretterjesztés 1100 éve.

Kétegyháza: Dürer Nyomda, 2004. 186 p.

KOVÁCH Imre

A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban.

Századvég 8 (2003) 28: 41–66.

KOVÁCS Dezső (sz.)

A falusi turizmus hagyományai.

Bp.: Mezőgazda, 2003. 224 p.

KOVÁTS Dezső

Kossuth Lajos herbárium.

Honismeret 30 (2002) 3: 65–71.

KUZMA Dóra

Nők, mint szerződő felek a 16. századi Besztercebányán.

Századok 138 (2004) 4: 921–930.

KÜRTI László

Határpercek és határkonfliktusok Lajos, Mizse és Bene történelmében.

Bács-Kiskun MM 18 (2003): 249–264.

LADÁNYI Erzsébet

„Önkormányzat királyi elhatározásra” a 13. századi Magyarországon.

Tört. Sz. 44 (2002) 1–2: 11–20.

MAGYAR Eszter

A Keszthelyi Georgikon erdésziskolájának szakmai megalapozása. Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején.

Századok 139 82005) 5: 1233–1260.

MAGYAR Eszter

Az 1879. évi erdőtörvény kibocsátásának körülményei.

Agr. Sz. 44 (2002) 3–4: 319–348.

MISÓCZKI Lajos – MISÓCZKI Lajosné

A Heves Megyei Gazdasági Egyesület 1858–1949.

Agria 39 (2003): 445–482.

NAGY József

Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között.

Eger: Eszterházy Károly Főiskola – Líceum Kiadó, 2003. 350 p.

NAGY József

Kényszergazdálkodás a mezőgazdaságban a II. világháború után (1945–1948).

Agr. Sz. 44 (2002) 3–4: 349–382.

NESZMÉLYI Károly (fősz.)

Múltunk és jelenünk: a Magyar Agrártudományi Egyesület 50 éve, 1951–2001.

Bp.: Magyar Agrártudományi Egyesület, 2002. 185 p.

NEUMANN Tibor

Nemes vagy jobbágy? (Egy Turóc megyei késő középkori jogszokás elemzése).

Lev. Közl. 75 (2004) 2: 93–116.

NÓGRÁDY Árpád

A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon.

Századok 136 (2002) 2: 451–468.

NÓGRÁDY Árpád

Az adózó jobbágy.

História 27 (2005) 3: 29–32.

ORBÁN Imre

Szokás vagy jogtalan haszonszerzés. Kalákaengedélyek körüli bonyodalmak a 19. század végi Makón.

Stud. Hist. 8 (2005): 223–238.

OROSZ István

A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848-49-ben.

Századok 139 (2005) 3: 515–544.

PÁPAI László

A soproni közép fokú erdészeti oktatás előtörténete 1885–1950).

Sopr. Sz. 57 (2003) 4: 361–373.

PAPP István

A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben.

Századok 136 (2002) 1: 31–56.

PINTÉR Ilona

Pataj úrbéri pere, 1795–1877.

Bács-Kiskun MM 19 (2004): 141–175.

PINTÉR Ilona

Pataj vásári pere, 1810–1838.

Bács-Kiskun MM 18 (2003): 209–230.

POLERECZKI György

Történelmi mozaik a kiskőrösi Kossuth Szakszövetkezet 40 éves működéséről.

Kiskőrös: magánkiadás, 2002. 111 p.

RAKACZKINÉ TÓTH Katalin

Az agrár szakképzés története az 1930-as évektől napjainkig.

Gödöllő: Szent István Egyetem, 2002. 186 p.

ROMÁNY Pál

A nemzeti agrárpolitika alakulása és kilátásai.

Debreceni Szemle 11 (2003) 1: 62–85.

ROMÁNY Pál

Elvesztett reformok – elfelejtett évtizedek.

Agr. Sz. 45 (2003) 1–2: 1–18.

ROMÁNY Pál

Zsarnóczai Sándor (1928–2002).

Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 237–238.

ROMÁNY Pál – TAMÁSI Mihály
Agrárpolitikai fordulatok – agrártársadalmi változások.
Szeged: Bába, 2002. 343 p.

ROZS András
A siklósi földesúr örökváltság szerződése jobbágyaival.
BTK-BMLÉ 21(2005) 1: 39–50.

SIPOS József
A pártok és a földreform előkészítése 1918 őszén.
Stud. Hist. 7 (2004): 157–180.

SIPOS József
Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése.
Századok 136 (2002) 5: 989–1060.

SIPOS József
Parasztpártok és az impériumváltás Erdélyben.
Stud. Hist. 8 (2005): 297–312.

SURÁNYI Béla
Debrecen és a magyar mezőgazdasági szakoktatás a XX. század első felében.
DDMÉ 2004: 343–371. [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 77.]

SZABÓ Attila
A mezővárosi autonómia lehetőségei és korlátai Pest-Pilis-Solt vármegyében
1711–1848 között.
Bács-Kiskun MM 19 (2004): 85–140.

SZABÓ Attila
Akasztó úrbéri viszonyai a XVIII–XIX. században.
Bács-Kiskun MM 19 (2004): 177–203.

SZABÓ Attila
Solt vidékének úrbéri viszonyai a 18–19. században.
Bács-Kiskun MM 20 (2005): 117–132.

SZABÓ Ferenc (sz.)
A mezőgazdasági szakoktatás ötven éve Kétegyházán, 1952–2002.
Kétegyháza: Dürer Nyomda, 2002. 104 p.

SZABÓ Miklós
Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben.
Marosvásárhely: Mentor, 2003. 288 p.

SZABÓ Pál Csaba

Községi igazgatás és önkormányzati autonómia a késő-dualizmus kori Magyarországon.

Acta Hist. 123 (2005): 23–40.

SZABÓ Sarolta

A Sóstói Múzeumfalu népi kerámiagyűjteménye I. Sárospataki kerámia.

JAMÉ 45 (2003): 125–141.

SZÉKELY György

Pach Zsigmond Pál (1919–2001).

Agr. Sz. 44 (2002) 1–2: 235–237.

SZIJÁRTÓ M. István

A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása.

Tört. Sz. 46 (2004) 3–4: 241–296.

SZILÁGYI Miklós

A halászatot bérlő Madocs község és a nemesi közbirtokosság vitája a halászó vizek értelmezéséről (1804).

Ethno. 115 (2004) 1: 107–114.

SZILÁGYI Zsolt

Erdei és Mendöl: a tanya.

Agr. Sz. 45 (2003) 3–4: 549–563.

SZOVÁTAY Adrienne

A hazai baromfiorvoslás és -egészségügy története a II. világháború után a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásáig.

MMgMK 2001–2004: 254–272.

TILKOVSKY Loránt

A Deutscher Schutzbund és Magyarország. Nemzetiségpolitika – népiségpolitika. Területvédelem – kisebbségvédelem (1918–1921).

Századok 139 (2005) 1: 3–42.

TIMOTY István – VERESS László

Emlékezzünk István Pálra (1925–1979).

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 285–288.

TOLNAY Gábor

Az 1853. évi úrbéri pátens.

Honismeret 31 (2003) 2: 18–20.

TÓTH Zoltán (sz.)

Az Udvari Gazdakör krónikája 1908–2003.

Sárrétudvari: Sárrétudvari Gazdakör, 2003. 251 p.

V. SÁGI Norberta

A Kecskeméti Kiskert Szövetség megalakulása és működése, 1917–1931.

Bács-Kiskun MM 20 (2005): 157–175.

VAJDA Mária

Bűnök, bűnösök, büntetések a székelyhídi uradalom úriszékének irataiban.

DDMÉ 2005: 285–322 [A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 78.]

VERESS László

Emlékezés Anker Alfonzra (1925–1979)

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 289–291.

VIDA Zoltán

Parasztpolitikus az úri Magyarországgal szemben: Kovács Béla.

História 24 (2002) 3: 8–11.

VIGA Gyula

A gazdaság, a társadalom és kultúra változásai a Bodroghöz 18–20. századi műveltségében.

HOMEÉ 41 (2002): 389–406.

VÖLGYESI Orsolya

Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején.

Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2002. 258 p.

W. NAGY Ágota (sz.)

A magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása: tudománytörténeti konferencia a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Apáczai Csere János Enciklopédiája elkészültének 350. évfordulója tiszteletére.

Bp.: MMgM, 2003. 144 p.

W. NAGY Ágota

A rendszerváltás hatása a magyarországi „gyógynövényügy” alakulására.

MMgMK 2001–2004: 243–253.

WALLESCHAUSEN Gyula

Darányi Ignác az agrártudományért és Gödöllőért.

Agr. Sz. 46 (2004) 1–4: 253–264.

ZALAINÉ KOVÁCS Éva

150 év a kertészettudományi, élelmiszertudományi és tájépítészeti oktatás szolgálatában: 1853–2003.

Bp.: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2003. 227 p.

Rövidítések jegyzéke

<i>Agr. Sz.</i>	<i>Agrártörténeti Szemle</i>
<i>Acta Hist.</i>	<i>Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica</i>
<i>Bács-Kiskun MM</i>	<i>Bács-Kiskun Megye Múltjából</i>
<i>BMMK</i>	<i>A Békés Megyei Múzeumok Közleményei</i>
<i>BTK-BMLÉ</i>	<i>Baranyai történelmi közlemények: A Baranya</i>
<i>Megyei Levéltár Évkönyve</i>	
<i>DDMÉ</i>	<i>A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve</i>
<i>Egyháztört. Sz.</i>	<i>Egyháztörténeti Szemle</i>
<i>Ethno.</i>	<i>Ethnographia</i>
<i>Földr. Ért.</i>	<i>Földrajzi Értesítő</i>
<i>Földr. K.</i>	<i>Földrajzi Közlemények</i>
<i>HBMLÉ</i>	<i>A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve</i>
<i>HOMÉ</i>	<i>A Herman Ottó Múzeum Évkönyve</i>
<i>JAM</i>	<i>Nyíregyházi Jósza András Múzeum</i>
<i>JAMÉ</i>	<i>A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve</i>
<i>KSH</i>	<i>Központi Statisztikai Hivatal</i>
<i>Lev. Évk.</i>	<i>Levéltári Évkönyv</i>
<i>Lev. Közl.</i>	<i>Levéltári Közlemények</i>
<i>Lev. Sz.</i>	<i>Levéltári Szemle</i>
<i>MMgM</i>	<i>Magyar Mezőgazdasági Múzeum</i>
<i>MMgMK</i>	<i>A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei</i>
<i>MOSZ</i>	<i>Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége</i>
<i>Népi kult.</i>	<i>Népi kultúra – népi társadalom. A MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve</i>
<i>Népr. Ért.</i>	<i>Néprajzi Értesítő</i>
<i>Népr. M.</i>	<i>Néprajzi Múzeum</i>
<i>OEE</i>	<i>Országos Erdészeti Egyesület</i>
<i>OMgKDK</i>	<i>Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ</i>
<i>Somogyi MK</i>	<i>Somogyi Múzeumok Évkönyve</i>
<i>Sopr. Sz.</i>	<i>Soproni Szemle</i>
<i>Stud. Ethno.</i>	<i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Néprajzi Tanulmányok /</i>
<i>Studia Ethnographica</i>	<i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Történeti Tanulmányok /</i>
<i>Stud. Hist.</i>	<i>Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve</i>
<i>Studia Historica</i>	<i>Történelmi Szemle</i>
<i>Tisicum</i>	<i>A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei</i>
<i>Tört. Sz.</i>	<i>A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve</i>
<i>VMMK</i>	
<i>WMMÉ</i>	

MÚZEUMPEDAGÓGIA

A kapujasincs nyitott múzeum hazai és nemzetközi élő interpretációi

WELLISCH MAYA

LÉPJ KI A KOMFORTZÓNÁBÓL!

*„Egyetlen esélynél nem kell több”
Jesse Owens¹*

A színházi nevelés és az élő interpretáció célja, hogy olyan múzeumi és színházi játékok születhessenek, amelyek mindegyike kapcsolódik egy-egy traumatikus, fel nem dolgozott történelmi eseményhez, és ennek kapcsán a játék résztvevői a játékokban felvett emberi problémákhoz érdemben viszonyulni tudjanak. A játékok egyszerre beszélnek a történelmi hátterekről és egyszerre vetik fel a kollektív társadalmi emlékezés nagy kérdéseit, miközben fókuszukban az oral history,² vagyis emberi történetek állnak. „A múlt problematizálása a műalkotásokban szükségszerűen mobilizálja a nézőt/befogadót is, hiszen a mű nem önmagában dolgozza fel a múltat, hanem a közösség, a néző, a befogadó közreműködésével által, akihez szól. Múltfeldolgozás, vélem, Adorno³ nyomán csak ott lehetséges, ahol múlt és jelen összeér: a múlt hatással van a jelenre s így feldolgozása a jelenre való reflektálást is magában hordozza.”⁴

SZELEK SZÁRNYÁN

Az utazás motívumát a francia szimbolista költészetben Charles Baudelaire *Az utazás*, Arthur Rimbaud⁵ *A részeg hajó* és Paul Verlaine⁶ *Őszi chanson* című versei reprezentálják. A költészetben feltűnt a szimbolizmus, mely az egyéniség elvét, a művészet szabadságát jelenti az irodalomban. A költők elhagyták a megszokott formákat, új, különös dolgokra törekedtek. Elfojtott vágyaikat, érzéseiket, álmaikat akarták megjeleníteni. Az objektív külvilággal már nem foglalkoztak, a mögöttes rejlő ismeretlen valóság vált érdekessé. Charles Baudelaire⁷ szerint ez az „egész modern líra forrása” [...] „Elsőnek tárja fel a lélek sötét mélyét, amelyet az addigi költészet illendőnek vélt eltakarni”. Hisz abban, hogy a jelenségek, a túlvilág képei,

¹ James Cleveland „Jesse” Owens: Danville, Alabama, 1913. 09. 12 – Tucson, Arizona, 1980. 03. 31. Négyeszeres olimpiai bajnok amerikai atléta – Jesse Owens Memorial Park: <http://www.jesseowensmuseum.org/>

² Oral History: elbeszél történelem. Történelmi tükrök az egyén elbeszélései alapján.

³ Theodor W. Adorno: született Theodor Ludwig Wiesengrund, német szociológus, filozófus és zenetudós (1903 – 1969)

⁴ Tompa Andrea: Heldenplatz és Hősök tere In: Színház című folyóirat 2/5 2013.

⁵ Arthur Rimbaud. A részeg hajó In: Magyar könyvklub Kiadó, Budapest 2000.

⁶ Paul Verlaine: Őszi chanson. In: Nyugat 1917. 9.

⁷ Charles Baudelaire: Romlás virágai. Révai Kiadó, Budapest 1944. Charles Baudelaire: Az utazás. Révai Kiadó, Budapest 1943.

s a különböző érzékek egy közös rejtett világ jelei, rokonok egymással. Költészetének alapvető toposza⁸ az utazás, mely nem a külső világban, hanem a szubjektív világban játszódik. Az utazás maga a költészet, a költő számára beavatódás a szellemi és spirituális valóságába. Célja valami új, valami ismeretlen felfedezése. Arthur Rimbaud *A részeg hajó* című versében az utazás a megtisztulás, a felszabadulás, a költészetbe való jutás, beavatódás jelképe, és egyben menekülés a megöregedett, kiüresedett civilizációjú Európából a „boldog Jövők titka” felé. A két versben közös az elvágyódás, az egzotikum vonzása és a versekben a történetnek az ismeretlenbe, határtalanba való haladása.⁹

SZIMBÓLUMOK ÜZENETE

Szimbólumok¹⁰ között élünk. Jelképek egész rendszere szövi át hétköznapijainkat és ünnepeinket egyaránt. Tudomásul vesszük jelenlétüket, üzeneteket fogadunk be általuk, ám legtöbbször talán anélkül, hogy a mélyebb rétegekre is felfigyelnénk. A szimbólum szerepe valójában az, hogy az emberi gondolkodás, világlátás mélyebb, összetettebb elemeinek adjon kifejeződést. Jeleket életünk megannyi terén használunk. Egy egyszerű képhez valamilyen jelentés társul, majd ezekből a jelekből rendszer áll össze. Az írott és beszélt nyelv az egyik legegyszerűbb példája az ilyen elven működő jelrendszereknek. Ilyenkor a minél jobb felismerhetőség, a minél egyszerűbb és érthető információátadás a cél, összességében ezt a folyamatot nevezhetjük kommunikációnak. Ugyanakkor létezik egy egészen másfajta, talán bonyolultabbnak látszó, más síkon zajló használata is a jeleknek, ez a szimbolika. Ebben az esetben ugyanis más tartalmak megjelenítésére törekszik a jelképeket használó személy. A személyiség mélyebb érzései, az őt körülvevő világról alkotott benyomásai, szinte szellemiségének egésze alakul képpé. A jelkép kezelése mindezek mellett ösztönösebb tevékenység; az archaikus kultúrák spirituális életében egyfajta mélyebbről eredő, közvetlenül ki nem fejezhető, beleérzést is igénylő tudást jelenítenek meg segítségével.

*„A felvilágosodott elme számára
az egész világ színekben tobzódik,
és szikrázik a fénytől.”
Ralph Waldo Emerson¹¹*

SZÍNSZIMBOLIKA

Sárga

Az örök fény, a felség, a hatalom kifejezője, a közvetítés jelképe emberek és istenek között. A világos- vagy aransárga a hit, a jóság, az intuíció, az intellektus színe. A narancssárgába hajló sárga a Nap, a melegség szimbóluma; az isteni szeretet,

⁸ Toposz: gyakran visszatérő motívum, mely újból és újból hasonló értelemben jelenik meg a legkülönbözőbb korokban, legkülönbözőbb szerzők műveiben. Például évszakszimbolika: az őszi a pusztulás, az öregezés, a tél a halál, a tavasz a fiatalság vagy az újjászületés szimbóluma.

⁹ Székely Éva szerk., 88 híres vers és értelmezése a világirodalomból. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1996.

¹⁰ Komlós Aladár: A szimbolizmus. Gondolat Kiadó, Budapest, 1965.

¹¹ Ralph Waldo Emerson – amerikai esszéíró, költő: CLS Records, Tom – Tom Records Kiadó, Boston Boston, Massachusetts, 1803. 05. 25. Concord, Massachusetts, 1882. 04. 27.

a bölcsesség színe. A zöldessárgát viszont a halálhoz, az irigységhez, a hitszegéshez társították. A buddhizmusban a lemondás, a vágytalanság, az alázatosság, a szerzetesek színe. Kínában a Föld, a középpont színe. Eredetileg császári szín volt, később az előkelőség kifejezője lett. A keresztény hagyományban lehet a szentség, a felfedett igazság kifejezője, ugyanakkor a sötét sárga az eretnekség, az árulás színe.

Narancssárga

Átmeneti szín a piros és a sárga között; a szellem és a libidó egyensúlyát jelképezi. Kínában és Japánban a szeretet és a boldogság színe. A buddhista szerzetesek ruhájának színeként a láng, a megvilágosodás fénye, az isteni szeretet kinyilatkoztatása. A zsidó hagyományban ragyogás és a pompa színe.

Piros

Éppúgy lehet az élet, mint a halál jele; mindkét esetben a vérrel asszociálható. A nemiség, szimbóluma, a libidó színe. A történelem előtti időkben a halottak mellé vörös színű port szórtak a temetkezési szertartás során. Ókori babona, hogy apotropaikus¹² erejű, megóv a démonoktól és a veszélyektől. Az egyiptomiak befestették fáikat, barmaikat, vagyontárgyaikat pirosra, hogy megvédjék a tűztől és más károktól, s hogy termékenyek legyenek. A zsidók ajtófélfáikat az áldozati báránnyal vérevel festették meg, hogy megóvják házaikat a tűz csapás pusztító angyalától. Görögországban vörös leplet borítottak a holtakra, ezzel jelképesen áldozattá avatták, hogy kibékülve az alvilágiakkal lejuthasson birodalmukba. Az antikvitásban a szeretet, a szerelem, a szenvedély kifejezője. Rómában a menyasszony tűzpiros fátylat visel, ez a flammeum. Erő-, tűz- és hatalomjelképként is szerepel. A zsidó és keresztény hagyományban a komolyság, a fenség színe. Az Újszövetségben a bűn, az engesztelés, a vezeklés és az áldozat színe. Negatív jelentése a testi szenvedélyek, megőrzéséhez kapcsolódik, a skarlátvörös a „nagy babiloni parázna” színe. A piros lámpás házak színeként a paráznságra utal. Az alkimisták kemencéjét jelképezi, valamint a „Nagy Mű” harmadik fokozatát. Az európai népszokásokban a húsvéti piros tojás a termékenység jelképe.

Barna

A föld színe, ebből adódik anyaság, gondoskodás, termékenység, szorgalom jelentése. Mint anyagi szimbólum, az ösztönszféra kifejezője is. Már az ókorban felveszi a vezeklés, az egyszerűség, az alázat értelmét. A középkorban az alábbi jelentések tartoznak hozzá: hallgatagság, az evilági hívságok megvetése, szegénység; ezért lesz a ferences szerzetesrend öltözetének színe.

Szürke

A hamu és a köd színe, ezáltal a szomorúság, a melankólia, az unalom, a fásultság, az egyhangúság jelképe. A keresztény szimbolikában a test halálát és a lélek halhatatlanságát jelképezi. Ebben az értelemben vált az egyházi közösségek, a rendek megkülönböztető színévé. A szürke a színek ellentétéként a semlegességet, a hétköznapi életet jelenti.

¹² Apotropaikus: óvó, rontás ellen védő, bajelhárító.

Zöld

A tavasznak, a természet megújulásának, a fejlődő életnek a kifejezője. Különösen az örökzöld növényekhez kötődik termékenység és halhatatlanságot kifejező szimbolika. A színskála „közepén” áll, kiegészítő színe a piros, s mivel a kék és a sárga elegye, jelöli egyben a színek hármasságát. Ebből adódik kétértékűsége is: lehet a fiatalság, a remény, a boldogság, ugyanakkor a változás, az átmenetiség, a féltékenység jelölője. Meleg és hideg, égi és földi keveréke. Lehet az éretlenség, a tapasztalatlanság és naivitás jelképe. A kereszténységben a halhatatlanság, a feltámadás színe, az Erények közül a Reményé. Negatív jelentése: mérge, halál, a gonosz rontó ereje. A sátánt gyakran ábrázolják zöld testtel és szemmel. Az iszlám hagyományban a Próféta és a Paradicsom ígéretére utal.

Kék

Az égbolt, a tenger színe, a megfoghatatlanság, a végtelenség, a transzcendencia szimbóluma. Az intellektus, az elmélkedés, a megnyugvás kifejezője, amely a képzetet és a szürrealitás világához is kapcsolódhat. Az égi istenekre utalva az emberfeletti, mennyei hatalom kifejezője, ebben az értelemben a földi szenvedélyeket jelző vörös ellentéte. A keresztény szimbolikában az angyalok, valamint Szűz Mária színe. A világi uralkodók színeként hatalmuk égi eredetére utal. Míg a nappali ég vakító kékje maskulin jelentésű, addig az éjszaka sötétkékje a feminin princípiumra utal.

Lila

A mértékletesség színe. Egyensúly a föld és ég között (a hajnali és az esti ég színe), az értelem és a vágy, a bölcsesség és az érzelmek között. Jelenthet intelligenciát, tudást, vallási áhitatot, szentséget, alázatosságot, bűnbánatot, fájdalmat, nosztalgiát. A rómaiaknál Jupiterhez kapcsolódik. A kereszténységben a papi törvények, az autoritás, az igazság, a böjt, a szomorúság és a várakozás kifejezője.

Fekete

Az ősi sötétség, a káosz, az éjszaka, a feneketlen, titokzatos mélység, a világűr jelképe. A színekben kifejeződő élet ellentéte, a halál szimbóluma. A lemondás színe, a gyász kifejezője; számos hagyományban a gonosz erőkhöz kötődik. Az ókorban az alvilág isteneihez társult, pl. Hádész-Plútón,¹³ Hekaté,¹⁴ Ozirisz¹⁵ színe. A kereszténységben egyrészt a halál és a gyász színe, másrészt a bűn, a pokol, a bűnhődés jelképe. A világtól, az élettől való elfordulást, az alázatot is kifejezte, ezért a papok és a bencés szerzetesek ruházatuk színül választották. Az alkímiában a szín hiánya, a Nagy Mű első foka, a bomlás, az erjedés, a pokolba való alászállás jelképe.

Fehér

A fény, a tisztaság, a differenciálatlanság, a transzcendencia, a tökéletesség, az egyszerűség jelképe. Lunáris szín, a női princípium szűzi aspektusát jelzi. Az égi istenek állatainak színe, így Zeus, mint fehér hattyú; a Buddha születését jelző álom ele-

¹³ Hádész-Pluton: láthatatlan - az alvilág istene, a holtak ura a görög mitológiában. Római megfelelője Pluto.

¹⁴ Hekaté: a görög mitológia egyik alvilági istensége. A varázslás, a sötétség és az éjszaka istennője, illetve az egyik holdistenség.

¹⁵ Ozirisz: az ókori egyiptomi vallás egyik legfontosabb, aki Ízisszel és Hóruossal alkot istenháromságot. Leginkább a túlvilág és a halottak isteneként ismert. Nemcsak az elhunytak könyöröltes bírāja, hanem az alvilág életet adó ura is, tőle ered a termőföld termékenysége, és ő tanította meg a földművelésre az emberiséget.

fántja; a Szentlélek galambja. A fehér szoros kapcsolatban áll a halállal és az ehhez kapcsolódó rituális tárgyakkal (halotti lepel, gyertya), jelképezi a szellemeket és a kísérteteket is. A hinduizmus Kozmikus Tojásának színe, amely az állandóság és örökkévalóság megvalósulása. Kínában a gyász színe. A fehér tigris az őszre, az érett életkorra utal, maszkokon, pedig a ravaszságot jelzi. A fehér virág a gyermekáldást jelenti. Ártatlanság értelemben jelenik meg Athénban, ahol az Areioszpagosz¹⁶ bírái fehér kövekkel szavaztak a vádlott felmentése mellett. A keresztény hagyományban az öröm és a vigasság hordozója. A szentséghez, Istenhez tartozó szín, valamint a feltámadás színe. A fehér ruha a tisztaságot, a szüzességet, a lélek győzelmét jelenti az anyag felett. A béke és a jóakarat kifejezője, erre utal Noé fehér galambja és a békekövetek fehér zászlója

Ezüst

Utalhat a kereskedelemre és a pénz hatalmára. Az egyiptomi mítoszok szerint Ré napisten¹⁷ csontjai ezüsből vannak. Kínában a legértékesebb fémnek tartották; a Tejútát „ezüsfolyónak” nevezték. A görög-római mitológiában a második világkorszak az ezüstkor, amely az aranykor boldog világával szemben a hanyatlás kezdete. Míg a királyok féme az arany, a királynőé az ezüst. Az ezoteriában a lunáris asztrál színe.

Arany

A napfény, az isteni hatalom, a megvilágosodás, a halhatatlanság, a dicsőség jelképe. Az összes napistent, a vetés és aratás isteneit, a beért termést szimbolizálja. A kereszténységben, az ikonfestészetben és a román kor nyugati festészetében az arany háttér a transzcendens szférára, a mennyei birodalomra utal az arany dicsfény, a glória, pedig a megdicsőült szentekre. Az ezoteriában a szoláris asztrál színe.

SZÁMSZIMBOLIKA

1. Nyitottság, férfiaság, teremtés, fizikai erő, egyediség, merevség, határozottságra, győzelemre törekvés, vezetői hajlam.
2. Befogadás, érzékenység, nőiesség, lelki erő, romantika, művészi érzék, intuíció.
3. Kapcsolatteremtés, kommunikáció, információátadás, büszkeség, változékonyság.
4. Határozottság, szilárdság, összpontosítás, akaraterő, komolyság, igazság, precizitás.
5. Kreativitás, játékoság, rugalmasság, kockázatvállalás, anyagi sikerek, szenvedély.
6. Művészi kreativitás, érzékenység, érzelmi biztonság, béke, nyugalom, védelem.
7. Határozottság, célirányosság, utazás, filozofikusság, misztika, egyéniség, vonzerő.
8. Pontosság, zártság, rejtélyesség, kiszámíthatatlanság, erős érzelmek, szellemiség, misztika, végtelen lehetőség.
9. Magas szintű szellemiség, romantika, erős akarat, öntudat, szenvedély, tehetség, misztika.

¹⁶ Areioszpagosz: Athénban az Akropolisztól északnyugatra emelkedő domb ókori görög elnevezése, Arész dombja. Az Arész hadistennek szentelt domb északi lábánál ülésezett az i. e. 5. századtól az eredetileg nemzetségfőkből, később volt arkhónokból álló törvényhozó és ítélő tanács.

¹⁷ Ré napisten: az ókori egyiptomi napistene Egyiptom történelmének egyik legjelentősebb istene. Története, során több más istennel is egybeolvadt, köztük Hóruszsal, Atummal és Ámonnal. Hatásköre kiterjedt az égre, a földre és az alvilágra is, több teremtésmítoszban is fontos szerepet tölt be, és a király isteni atyjának is tekintették.

Az ember jelképalkotása igen élénk képzelőerőről tanúskodik számára minden jelképes jelentőségű, amit csak maga körül fellel. Így tehát megvan a maga jelképrendszere az ég-föld párnak, a Holdnak, a Napnak, a hegynek vagy a folyónak. Őseink világlátásának egyik legalapvetőbb eleme a természet tagolása: az embereket a termékeny földanya elteti, akit viszont az ég termékenyít meg eső által. A Hold és a Nap is két pólust alkot: változékonyság és állandóság, nő és férfi. A Nap központi jelentőségű a mitikus rendszerekben, az éltető fény forrásaként, a teremtmények megjelenéseként tisztelték, amely ugyanakkor csak a Holddal állandó körforgásban léphet fel az égre. A Hold a Nap folytonosságával szemben a ciklikusságot jeleníti meg, viszont számos kultúrában a sors kijelölője és irányítója is. A hegy szimbolikája hasonló az életfáéhoz: égbe nyúló csúcsa a földről az istenek világába vezet át, a szellemi létbe való felemelkedésnek ad teret. A völgy ezzel szemben a földhöz való kötődést jeleníti de elsősorban mégsem negatív tartalommal, hanem inkább az éltető, oltalmazó termőföld jelentésében. Még néhány elemet kiragadva: igen szép és kiterjedt szimbolikával rendelkezik például a folyó fogalma. A folyó az életadó víz forrása, ugyanakkor az élet és a halál között húzódó választóvonal, olykor a lélek e világot és túlvilágot összekötő útvonala. A hinduknál a megtisztulás szimbóluma, olyan közeg, amely képes lemosni minden bűnt, minden rosszat. Egészen más oldalról, de szintén a legösszetettebb jelképek, közé tartozik az erdő képrendszere. Eredeti jelentése, amely szerint az erdő sűrű sötétjével bizonytalanságot, rendezetlenséget, szorongató összevisszaságot, sötét, irányíthatatlan burjánzást jelenít meg még azokból, az időkből származik, amikor az ember fáradtságos munkával tette megművelhetővé a földet, ekkor az erdő ősképe szemben állt a művelt szántóföldek és rétek nyitottságával, rendezettségével. Később azonban jelentése ettől eltérő árnyalatokat is kapott. Az erdő egyfelől a megnyugvás, a béke, az érintetlen, oltalmazó anyatermészet szentélyévé lett, másfelől pedig az erdő sűrűjében való barangolás belső utak bejárásával, titkok feltárásával lett képszerűen rokon a labirintus vagy a kert motívumával is.

MEGHÍVÁS EGY BELSŐ UTAZÁSRA

Noha idővel az ember egyre távolabb került a természettől, szimbólumalkotó képessége egyáltalán nem csökkent, hanem kiterjedt a civilizáció által létrehozott elemekre is. A híd, a hajó, vagy a kert motívuma például ugyanolyan kiterjedt jelentéstartománnyal rendelkezhet, mint a természeti jelképek akármelyike. A híd két – különben egymástól elválasztott – világot köt össze. Szimbolizálhat átmenetet az életből a halálba, ébrenlétből álomba, a világiból az isteni térbe egy szellemi út során, azonban ingatagságával az út veszélyeit is megjelenítheti. Az ajtó hasonlóan képez átjárót két világ között, itt azonban a határpont más tulajdonsága kap hangsúlyt, az ajtó ugyanis olyan akadályt jelent két világ vagy világrész között, amelyen csak az tud áthaladni, aki kulccsal rendelkezik. Az ablak szimbóluma viszont eltér az előbbiektől, éppen nyitottságot, átjárhatóságot nyújt: a templom ablakai beengedik az isteni fényt, így közvetítve Isten és hívő között. Ábrázolása általában is szemléltetést jelenít meg, amely lehet akár belső, önmagunkba irányuló pillantás és a világra való kitekintés is. A templom vagy a szentély a szellemi felemelkedés lehetőségének leképzése, ugyanakkor építészeti megjelenésében a világegyetem felépítését, a világmindenség jelképes szerkezetét adja; mindezek mellett menedékkül

is szolgál, biztonságot nyújt, akárcsak a ház, vagy a vár. A hajó a legkülönbözőbb formákban jelenhet meg a szimbolikában. A kereszténység számára Noé bárkája a legalapvetőbb példa, amely a hit általi üdvözülés képi megjelenítője. Általában a küzdelmes, de eredményes utazás eleme, amely lehetővé teszi a viharok átvészelését csónakként, tutajként a „túlpartra” való biztonságos átkelést jelképezi.

A kert szimbolikája is igen összetett. Képe egyfelől a szabad őstermészettel kerülhet szembe, mint emberi felügyelet alatt álló természet; ha gondozatlan, túlbujánzott formába megy át, kacsaringós, nehezen járható ösvényeivel rendezetlenségbe való visszahullást szimbolizál, melyben az ember eltévedve, magára hagyatva újra kiszolgáltatott helyzetbe kerül – ide kapcsolható a labirintus (útvesztő) szimbolikája is. Másfelől viszont mindezek mellett létezik pozitív elvont értelmezése is, amennyiben az emberi lélekkel azonosítjuk: az ápolás, elrendezés, gondozás igénye teszi érintkezővé a két világot; valamint a labirintussal rokonítható kert elágazó ösvényein bolyongva mégis megmarad a lehetőség, hogy felleljük a lélek igaz útját. A kert és a labirintus tehát a belső utazás képe is egyben, a belső kalandozásé, amelynek végeredményeként önmagunkra találunk

KITÁRUL AZ IDŐN TÚLI VALÓSÁG

Egészen másra irányul, de legalábbis más alapokra építkezik a tantra rendszere. A hinduizmus és a buddhizmus talaján kialakult, spirituális gyakorlatokat magában foglaló tan központi célja a lét energiáinak felszabadítása, és azok szellemivé való átalakítása. A tantra gyakorlója meditációk útján sorra felszabadítja lényének alkotóerőit, melyek a csakrákban az emberi testben a létfontosságú szerveknél szabályosan, hierarchikusan elhelyezkedő láthatatlan erőközpontokban összpontosulnak. A meditáló személy különböző jantrákat (vagy egyes területeken, mantrákat, geometrikus szimbólumokból kialakított ábrákat) használ az elmélyedéshez. A bonyolult szerkezetű, körkörös elrendezésű ábrára koncentrálna a jögi végigjárja csakráinak hierarchikusan szerveződő rendszerét: először az alsóbb, ösztönerőket magában hordozó központokat, majd a mentális központokat. Végül a legfelső szellemi központhoz jutnak az így összegyűjtött energiák, és megvalósul a tantra gyakorlatának központi célja, vagyis az az állapot, amelyben az idő érzékelhetlenné válik, és kitárul az időn túli valóság.

A CSILLAGÖSVÉNY ÚTJA

Elődeink világunkat megannyi — egymással kölcsönhatásban lévő — erő szövedékének látták, így az is érthető, hogy a mindenség elemei között az égitesteknek is befolyásoló erőket tulajdonítottak. Az asztrológia, vagyis a bolygók állásának értelmezésén alapuló jóslási rendszer az ókori Babilóniából indult útjára, idővel elterjedt az egész Közel-Keleten, majd Indiában és Kínában, e területek mindegyikén sajátos, egyedi utakon fejlődött tovább. A modern kor racionális világában persze a szimbólumoknak kevésbé van már helyük, így leginkább a művészet és az álom tudatalattiba olvadó terébe szorul vissza a jelképek hajdan kiterjedt rendszere. A művészet és az álom „alkotásaiban” azonban újra és újra lehetőséget kapnak, hogy eredeti állapotukban léphessenek elénk. Talán érdemes időről időre foglalkozni gazdag és titokzatos világukkal, amely mindig is része marad az emberi gondolkodásnak.

TÉRSZIMBOLIKA

Írott vagy kőbe vésett szimbólumoknál először is a kép térelosztását kell figyelembe venni. A teret négy részre oszthatjuk be. Ezt a beosztást a kereszt fejezi ki a legjobban a négyzetben. Eszerint tehát minden képnek van egy alsó, felső, egy jobb és bal oldali képtere, részlete. Az alsó rész jelenti az ösztönéletet, a szexuális, indulati, tudatalatti síkot. A jobb oldali rész jelenti a dinamikát, erőhatásokat, tempót; a bal oldali rész a világtól való elfordulást, gátlásokat, akadályokat. Minden emberi törekvés vagy tulajdonság besorolható e négy térbeli kategória valamelyikébe. Minden tulajdonságnak megvan a maga sajátos jegye, mely például a grafológiában pontosan a megfelelő térzónában jelentkezik. Egy erővonal mindig vagy felfelé irányul vagy lefelé, vagy lendületesen jobbra tör, vagy visszakanyarodik, illetve balra dől. Ugyanez a négy tendencia mutatkozik meg nem csupán az írásban, hanem az ember testalkatában, koponyaalkatában, arcvonásaiban, tenyérvonalaiban és mozgulataiban is, de éppen így az állat- és növényvilágban, a kőzetekben, a négy évszakban, a Föld egész arculatán és a világegyetemben. Ragadjuk ki például a fák jelbeszédének az írással való analógiáját. Egy felfelé törő fiatal ág, valamint az írásban felfelé törő végvonal fiatalos duzzadó erőt, tettvágyat, becsvágyat, gyanútlan életörömet jelent. A lefelé hajló, gyümölcstől terhes ág, s az írásban lefelé eső végvonal valami terhelést szimbolizál. A fa melankolikus vonalat mutat, gyümölcse érett, súlyos: nemsokára leszakítják róla, vagy lehull.

Mit szimbolizál a képtér bal oldala?

A gátlásokat, az akadályokat, ellenségeket, a féltve őrzött titkokat, a fogyatékoságot, a szégyellt emlékeket, a jellemhibákat, a társadalomtól elkülönülő aszociális ösztönöket. Szűkebb értelemben az egyént, az önképet. A bal oldal természete a rejtett, a rejtőző, a titkos. Színe: a sötét minden árnyalata a feketéig. Jelenti még az éjszakát, az álarcot, a bűnöző hajlamot, a félelmet és megfélemlítést, a rosszindulatot, az alatomosságot, a betegséget, a fekete mágiát, de jelenti, a karmát és a jóga-praxist is.

Mit szimbolizál a jobb oldali tér?

Az élettől duzzadó erőt, lendületet, tempót, támadókedvet, a közösségi érzést, a külvilágot, a társadalomépítő erőket, a szociális ösztönt, de jelenthet sovinizmust és háborút is. Ide tartoznak még a nyilvánossággal kapcsolatos megnyilvánulások, a siker, az alkalmazkodás, a művészetek, a tanulékonyság, a mozgékonyság, a találékonyság. Az évszakok közül a három tavaszi hónapot jelenti, a márciust, áprilist és a májust.

Mit szimbolizál a képtér alsó része?

A keletkezést és szaporodást, a szexualitást, ösztönéletet, indulatokat és a súlyos betegségeket. A Földet, a természetet, mindenfajta magot és petét, az anyagot, a bázist, a szakadékot, a halál misztériumát. Érzékelteti a keletkezés és elmúlás egybefonódó ritmusát, a szerencsétlenséget, a baleseteket. Az évszakok közül a három téli hónapot jelenti, a decembert, januárt és a februárt.

Mit szimbolizál a képtér felső része?

Az értelmet, a szellemet, az intelligenciát, az ideákat, a fantáziát, az intuíciót. Az isteneszmét, a prófétákat, a messiásokat, a tisztánlátást, az etikát, a filozófiát,

a misztikát, az asztronómiát, az asztrológiát, a tudományokat, a humanitást, a szellemi szabadságot.

Évszaka a három nyári hónap, a június, július és az augusztus. Az emberek közösségében jelenti az önálló gondolkodást, a zsenialitást, magasabb szinten, pedig a filozófia, a művészet és tudomány szintézisét.

Idő szempontjából a térelosztás bal oldala és alsó része jelenti a múltat, a jobb oldali és felső képtér jelenti a jövőt. A misztikus középpont, amelyen a kereszt két vonala metszi egymást, jelenti az örök, a rögzíthetetlen és láthatatlan, téren és időn kívül álló jelent.

Minden csoport gazdagsága millió színében és elágazásában szinte kimeríthetetlen, és tág teret enged az egyéni kutatásnak.

A PETER BROOK-I ELEMI SZÍNHÁZ

Az „elemi színház” fogalmát értelmezi Peter Brook, aki 1925-ben született Angliában. Litván származású szülei a század első évtizedének végén hagyták el Oroszországot. Esszé munkássága is jelentősen hozzájárult a színház közösségi – kulturális szerepének értelmezéséhez.

„Ha valós díszletek által berendezett helyzetben találjuk magunkat ablakkal, páncél szekrénnel, ajtóval [...] akkor moziban vagyunk. A ritmus és játék feszültsége ott lanyhább. A vágás közbelépésére van szükség, hogy rátaláljunk az élet dimenziójára. Valaki keresztülmegy egy üres téren, valaki más, pedig figyel; mindössze ennyi kell ahhoz, hogy színház keletkezzék. A közönség figyelme meghatározó”¹⁸

Peter Brook szerint „elemi” színháznak nevezhető az, ha egy üres térben bármilyen fókuszált cselekvés történik, aminek nézője van, s aki számára e cselekvésnek jelentése van. Az üres teret tehát az avatja színpaddá, hogy cselekvést, történetet várunk. Attól válik színházzá, hogy a cselekvés — a színész játéka — bekövetkezik. Ha a színházlátogató közönség a színházban csak a színdarab forgatókönyvét lapozgathatná, akkor nem tehetne mást, csak elolvasná a „könyvet” és hazamenne. Kimaradna a dramaturgia, a rendezés, a díszletek, a kellékek és a színészi játék. Hasonlóképpen járna a múzeumlátogató közönség, ha a múzeumban „csak” a muzeális értékű tárgyakat vagy másolatokat nézhetné meg és kimaradna a drámajátékból, az interaktivitásból, a manuális foglalkozásokból. A múzeum nem eleve rendelkezik ilyen dramatikus többlettel. Valamely fókuszba helyezett tárgya, jelensége, szereplője és az ahhoz kapcsolódó cselekvés teszi azzá. A drámapedagógia lényeges elemei tehát a fókuszok kialakítása, a cselekvéshez szükséges érzelmi – gondolati közeg, kontextus létrehozása, és magának a dramatikus cselekvésnek az élménye. A dramatikus tér jellemzője, hogy ösztönző tér, mely kiemeli, fókuszálja az ott folyó cselekvést. Szerves kapcsolatban áll a környezet megtapasztalandó részével, mint játéktérrel. Magában hordozza, és tovább gazdagítja annak külső atmoszféráját, dramatikus többlettel rendelkezik, amely alkalmas a formai eszközök használatára, alkalmazására, ezáltal a tanítási teret demokratikus térré szervezi. Egyszerre konkrét és szimbolikus tér is, tehát kreatív térhasználatra ösztönöz és ritualizálja a környezetet, mint helyszínt. Nem az a célunk, hogy eljátsszuk a tapasztaltakat, hanem hogy azok hatására, illetve azok hatása alatt játsszunk. Ez nagy különbség.

¹⁸ Peter Brook: *The Empty Space* – Az üres tér. Európa Kiadó, Budapest 1999.

MESÉK A MÚLTBÓL

Michael Wood¹⁹ brit történész szerint „... létezik egy való és egy jelképes múlt. A valódi múlt lehető legtöbb részletének felderítése és rekonstruálása igen fáradságos feladat, ugyanis rengeteg odafigyelést, lelki- és képzelőerőt, továbbá elhivatottságot kíván. Ez nem valami papírra vetett, egydimenziós elképzelés... ezzel szemben létezik a jelképes múlt... a nagyok képei, a királyi ceremóniák, a son et lumière a „nemzet szívéen”, vagyis a dicsőséglistán... Ez a fajta múlt nem követel semmilyen erőfeszítést, ha bele próbáljuk képzelni magunkat, hiszen jelképes, emberek által kitalált hagyományokat rejt, ezzel persze a reklámszlogenek szintjére degradálva a történelmet... „

Élő interpretáció²⁰ – Living History a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban, Budapesten. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban megelevenedik a honfoglalás kora, a honfoglaló ősmagyarok történelme. Az élő interpretációs programon életre kelnek a korabeli személyek és mindennapjaik. Beavatnak a „honfoglaló” élet ősi titkaiba, mesélnek a megtörtént eseményekről és küzdelmeikről, bemutatják a korabeli viseletet, használati eszközeiket, tárgyaikat és a sámándobolást.

A hagyományos produkciók színpadhoz kötött világát szétszakítja az élő interpretáció. Általa belecsöppenhetünk egy más valóságba, ahol az átélésben nem teremt zavart az sem, hogy nincs színpad, de még a nézőtér is hiányzik. Az élő interpretáció útjában valóság és képzelet, visszaemlékezés és kitaláció, önéletrajzi elemek és álomkép keveredik. Minden, amit érzékelünk, csupán a saját szubjektív valóságunkat tükrözi, amelyet személyes meggyőződéseink, képzettársításaink és értelmezéseink szemüvegén látunk. Lejj örömet az elbeszél, eljátszott történetekben, meríts belőlük inspirációt, csodálkozz rá újra és újra a tapasztaláson túli világra, de soha ne hagyj, hogy a hit felülkerekedjen a józanészen! Az élő interpretáció, a bölcsesség más ösvényei is arra az állításra épülnek hogy a világ magasabb nézőpontból is szemlélhető, valamint olyan jól bevált gyakorlatokra, amelyekkel a test az elme és a szellem egyensúlyba hozható és egyesíthető.

AZ ÉLŐ INTERPRETÁCIÓ – LIVING HISTORY

KATE MECHEDOU, MARK WALLIS ÉS A PAST PLEASURES LTD., UK WALES

Néhány évvel ezelőtt a Pesti Vigadó által szervezett konferencián közelebbi kapcsolatba kerültem a Past Pleasures Ltd.-vel ²¹ és megismerkedtem munkájukkal és módszereivel.

– Az Egyesült Királyság professzionális, élő interpretációval foglalkozó vállalkozása, amelynek alapítója: Mark Wallis (Company Director) és Kate Mechedou, – alapították 1987-ben. A jelmezek és kosztümök segítségével élő tolmácsolásban mutatják be a történelmi korhű eseményeket múzeumokban és más egyéb kulturális intézményekben. A Kulturális Örökség Tanácsadó Testületével karöltve

¹⁹ Michael Wood (született Michael David Wood, 1948. július 23., Manchester) népszerű brit történész: Kétezer-háromszáz évvel Alexandrosz ázsiai hadjárata után. Alexandra Kiadó, Budapest, 2007.

²⁰ Magyar Mezőgazdasági Múzeum élő interpretáció – Nemez van a fejünk fölött – A megelevenedő honfoglalás

²¹ Past Pleasures is the UK's oldest and most experienced costumed live interpretation #history to life daily at the Tower & Hampton Court. UK www.pastpleasures.co.uk (megtekintve: 2014. március 15.)

tanácsadó szolgálatot tartanak fent. Jelenlegi ügyfelei a Történelmi Királyi Paloták, Nacionale Trust, English Heritage és a Colonial Williamsburg Alapítvány. Az angol örökség helyszínei: Londonban a HM Tower, Hampton Court Palace, Dover Castle, Audley and House.

A Past Pleasures Ltd. élő interpretációi, főbb területei

- We: Interpret

Testre szabott történelmi események repertoárjának bővítése. Helyspecifikus drámai forgatókönyvek készítése különböző helyszínekre adaptálva. Kétezer éves múltra tekintenek vissza és az improvizáció és a drámai helyzetek segítségével és feldolgozásával keltik életre a történelmi szituációkat.

- We: Educate

Kosztümös tolmácsok közreműködésével iskolákban, múzeumokban, és a kulturális örökség különböző helyszínein tartanak műhelymunkákat, foglalkozásokat.

- We: Consult

A tanácsadók köre, akikkel folyamatosan konzultálnak: nemzeti és nemzetközi helyszínek és intézmények valamint TV-, színházi rendezők, színészek, zenészek, solymászok, történelmi mutatók.

- We: Design

A történelmi események színészi játéka során kialakult jellemeknek és karaktereknek megfelelően designerek segítségével tervezik meg a jelmezeket, kosztümöket és a kiegészítőket.

- We: Train

A fejlesztési program keretében belül „tolmácsképzést” tartanak, hogy minden területen maximálisan megfeleljenek az elvárásoknak.

Kate Mechedou és Mark Wallis élő interpretálásban az élő interpretáció módszereinek segítségével élményeket nyújt a tanulásra, és befogadásra készíteti a múzeumi célközönséget. A bemutatók korhű kosztümökben és magas színvonalú színészi játékkal történnek. Magyarországon 2010-ben mutatták be először a módszert

„Életre kelt történelem”

- Viktória királynő fogadja, Clark Ádámot – angol nyelvű bemutató Llywelyn ab Eleri, Wales

By Royal Command' (An imaginary meeting between Queen Victoria and Adam Clark (only in English) Mark Wallis and Kate Mechedou, Past Pleasures Ltd., UK

- Ferenc József öfelsége audienciát tart magyar és német nyelvű bemutató – Llywelyn ab Eleri, Wales

His Majesty King Franz Josef will be receiving petitions (In German, Hungarian and other languages) - Mark Wallis and Kate Mechedou, Past Pleasures Ltd., UK

Az általuk bemutatott módszer, az élő interpretáció, amely röviden összefoglalva tudatosan felépített élményalapú tanulási módszer. Csoportos tevékenységek során tanít meg olyan nehezen tanítható készségeket, mint az együttműködés, bizalom, kommunikáció, önbizalom, vezetői készségek, problémamegoldás, alkalmazkodás a szokatlan helyzetekhez, beilleszkedés különböző csoportokba. A rekreáción túllépve arra készíti fel a résztvevőket, hogy próbára tegyék önmagukat és aktív részesei, irányítói legyenek saját tanulási folyamatuknak. A csoportmódszerekre épülő ter-

vezés, kivitelezés, feldolgozás, általánosítás négyesében megvalósuló munka elengedhetetlen eszköze a magatartási problémákkal küzdő gyerekek kezelésének. Ezért törekszünk arra, hogy a módszer iránt érdeklődők hasznos és alkalmazható tudásra, tapasztalatokra tehessenek szert szakmai továbbképzéseinken.

Tanulmányomban a nyitott múzeumokban alkalmazható pedagógiai módszert szeretném bemutatni és népszerűsíteni a nemzetközi területek tapasztalataival és a gyakorlati alkalmazásaival együtt. Az élő interpretáció a hazai múzeumokban még kevésbé ismert, mint a nemzetközi területeken. A módszer jól alkalmazható múzeumpedagógiai, dráma és pszichodráma műhelyekben, tárlatvezetéseken, rendezvényeken és fesztiválokon egyaránt. A MOKK – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ²² és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szakmai programján „Drámapedagógiával a drámahelyzetek megoldásáért” címmel a pszichodráma eszközeivel választ kerestünk a drámai helyzetfelismerésekre és megoldásaikra.²³

³ A drámai helyzetfelismerések és megoldásaik bennünk rejtőznek. Modern kori félelmeinket felszínre hozva vajon meg tudjuk-e érteni, át tudjuk-e érezni szimbolikus félelmeinket? A műhelymunka során választ keresünk arra, hogy az eleven múzeumi környezet mennyiben járul hozzá önismeretünk és ezzel a személyiségünk fejlődéséhez.”. Az inspirációt Paulo Coelho: Az ördög és a Pym kisasszony című regényéből az alábbi részlet adta „Megmutatta neki a környezetében található embereket. Amott egy kitűnő családapa, aki éppen csomagolja a holmiját és segít felöltözni a gyerekeinek, szívesen kikezdene a titkárnőjével, de rettenetesen fél, hogy megtudja a felesége. A felesége viszont dolgozni szeretne, hogy független lehessen, de fél, hogy megtudja a férje. A gyerekeik azért fogadnak szót, mert félnek a büntetéstől. Az a lány, aki egyedül fekszik a napernyő alatt, és könyvet olvas, úgy tesz, mintha nem törődne a világgal, pedig valójában retteg, hogy egész életében egyedül marad. Az a fiú ott, teniszütővel a kezében, állandó félelemben él, mert meg kell felelnie a szülei elvárásainak. A pincér, aki trópusi italokat szolgál fel a dúsgazdag vendégeknek, folyamatosan attól retteg, hogy bármelyik pillanatban elveszítheti az állását. Ott az a lány táncosnő szeretett volna lenni, végül mégis inkább ügyvédnek tanult, mert félt, hogy megszólják a szomszédok. Az-az öregember azt hangoztatja, hogy azért nem iszik és nem dohányzik, mert így sokkal jobban érzi magát, de a valóságban nagyon fél a haláltól, ami évek óta megállás nélkül duruzsol a fülébe. Vagy ott fut egy pár a hullámok között, fröccsen a víz a talpuk alatt, mosolyognak ugyan, de a lelkük mélyén ők is félnek, hogy megöregszenek, unalmasak és fölöslegesek lesznek. Vagy az a férfi, aki most megállt a hajójával az emberek előtt és mosolyogva, napbarnítottan integet, borzasztóan fél, hogy egyik pillanatról a másikra elveszítheti a pénzét. És a szálloda tulajdonosa is, aki ezt a paradicsomi idillt a szobája ablakából nézi, és mindenkit felhőtlenül boldognak és elégedettnek szeretne látni, rengeteget követel a könyvelőjétől, mert fél, hiszen tudja, hogy bármilyen becsületes, az adóellenőrök mindig találnak könyvelési hibákat, ha akarnak. Ezen a gyönyörű naplementés tengerparton tehát mindenki fél. Félnak, hogy megfulladnak, félnak, hogy egyedül maradnak, félnak a sötétségtől, mert ördögökkel népesíti be a szobájukat, félnak olyasmit tenni, ami nincs benn az illemtankönyvben, félnak Isten ítéletétől, az emberek rosszallásától, igazságszolgáltatástól, mely a legapróbb vétséget is szigorúan megbünteti, félnak kockáztatni, félnak veszíteni, de félnak nyerni

²² MOKK – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ – Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre, 2006.

²³ Hasonló inspiráló szeminárium: Power Menedzserszeminárium – Budapest, 2014.

is, mert félnek az irigységtől, félnek szeretni, mert félnek az elutasítástól, félnek a fizetésemelést kérni, elfogadni egy meghívást, ismeretlen helyekre menni, félnek, hogy nem beszélnek egy idegen ország nyelvét, hogy nem tudják lenyűgözni az embereket, hogy megöregszenek, hogy meghalnak, félnek, hogy csak a gyengeségeik miatt veszik észre őket, és nem figyelnek föl az értékeikre, vagy hogy egyáltalán nem veszi észre őket senki, sem a gyengeségeik, sem az értékük miatt. Félelem, félelem és félelem. Az élet a félelem birodalma.”²⁴

Hungarian and international interpretations of the open museum concept

MAYA WELLISCH

It is time to consider how and to what audience will the museum open its gates, how it can find its place in the ever-changing world of cultural transmission. This new approach only makes sense if it can provide extra content to visitors and if it can effectively contribute to and enrich the reception history of the work in question, which in turn can help to form and modulate our own questions. The live interpretation in the museum is a novel and interesting concept, as it transcends the former framework of possibilities and steps out of our well-known and somewhat languid comfort zone. The main goal of the interpretation is the transformation of the visit into an experience, which centres on the the main object, the historic event, its narrative and the contemporary costumes. The form is the essence of an historic event, from tradition to cult. The historical era we would like to reconstruct is obviously gone but has not disappeared. It would be interesting to consider the traditions and current status of the national interpretation of ideological history. The secret of the discourse based on real historical fact-finding is to re-enact and make actual the events or their fragments we concentrate on. Is the literal interpretation of text really of strategic importance? The main question is whether museum visitors can be provoked in relation to a historical event. Can the points of contact between the historical event and our modern lives, its everyday and special occasions and sense of reality be established? Historical culture cannot be separated from our modern thinking and way of life. It is with the aid of oral history that we can reach from personal histories of the past to the realities of our present day. Even though humans have become increasingly separated from nature, their talent for creating symbols has not diminished, but rather has begun to cover the elements created by modern civilisation. The most important message is that the time has come for us to make live interpretation in the museum a promising, accessible and relatable experience. What was our journey? What road led from role plays to historical presentations? An important element of development is the application of live interpretation to a museum environment. From Peter Brook's elemental theatre we reached live interpretation or living history, the methods used by Kate Mechedou and Mark Wallis (Past Pleasures Ltd, UK). In Hungary, the method has been first applied by the Hungarian National Museum and the Museum of Hungarian Agriculture in Budapest, the István Dobó Fortress Museum in Eger, the Open-Air Museum of Ethnography in Szentendre and the Matrica Museum and Archaeology Park in Százhalombatta. Listen to the message, consider possibilities, take the chance and dare to change the ingrained bad habits of our museums.

²⁴ Paulo Coelho: *Az ördög és a Prym kisasszony* Athenaeum Kiadó, Budapest, 2000.

Felelős kiadó:
Estók János
a Magyar Mezőgazdasági Múzeum
főigazgatója

A kötetet gondozta
Line Design Kft.

ISSN 0521-4238